

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
КИЇВ
1967

ТВОРИ В ВОСЬМИ ТОМАХ

ВАНДА

ТОМ
5

ВАСИЛЕВСЬКА

РАЙДУГА
ПОВІСЬ

ПРОСТО ЛЮБОВ
ПОВІСЬ

ОПОВІДАННЯ

У2
В19

Видання здійснюється за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Примітки склав *Л. М. ВЕНГЕРОВ*

7—3—4
103—67М

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

Р АЙДУГА

ПОВІСТЬ

дна дорога йшла з заходу на схід, друга — з півночі на південь. Там, де вони перехрещувалися, на невеличкому узгір'ї, розкинулось село. Ряди присадкуватих хат тяглися обабіч доріг. Під узгір'ям, у балці, текла річка, зараз укрита кригою і снігом. Тільки де-не-де синіли ополонки, в яких чорніла хвиля, відразу зникаючи під кригою.

З хати вийшла жінка з відрами; вони гойдалися на коромислі в такт її повільній ході. Жінка стала спускатися схилом, обережно ступаючи по слизькій стежці. Вона мружила очі, бо сонце, відбиваючись від снігових кучугур, боляче різало зіниці яскравим гострим промінням.

Жінка зійшла вниз, поставила відра над ополонкою і подивилась навкруги. Навколо нікого

не було. Тишею огорнені стояли хати, наче поринувши в снігову перину. Жінка постояла хвилину і, залишивши відра на березі, хутко пішла вниз річкою, неспокійно оглядаючись на пагорок, на село.

Річка круто звернула вбік, у глибшу балку, порослу кущами, гілки яких насилу вибивалися з-під пухнатого снігового покрыву. В чагарнику тяглася вузенька, ледве помітна стежка. Жінка звернула на неї. Шаруділи обмерзлі гілки, чіплялися за одягу, заважали йти. Там, де кущ здіймався над снігом вище, били по обличчю колючі пагінці. Жінка одхиляла рукою гострі гілки, вкриті льодовою шкаралущею під пухнатым снігом.

Стежка раптом обірвалась. Жінка зупинилась, дивлячись перед собою мертвим, скляним поглядом.

Земля була покарбована тут горбочками, розколинами, певисокими пригорками, вузькими ярками. То там, то тут височів самотній кущ. Але не на засніжені пригорки, не на кущі, на яких де-не-де збереглися ще з осені червоні ягоди шипшини, дивилася жінка.

З-під снігу тут і там виднілося щось темне. Жмутки лахміття примерзли до розколин, уламки металу, потрошене залізо плямили блакитний сніг.

Жінка пройшла ще два кроки й поволі опустила на коліна. Він лежав перед нею нерухомий, витягнутий, як струна. І, незважаючи на це, здавався меншим, набагато меншим, ніж за життя. Обличчя його було наче вирізьблене з чорного дерева. Жінка обіймала поглядом це обличчя, знайоме до найменшої рисочки і водночас чуже. Застигли нерухомо вуста, загострився ніс, повіки опустились на очі. Кам'яний спокій був у цьому чорному обличчі. Збоку, біля скроні, чорніла кругла дірка. Кров застигла скраю вузенькою смужкою, яскрава, неприродно-червона. Кривава смужка на чорному тлі.

Видно, він не вмер одразу від цієї рани. Видно, був ще живий, коли здерли з нього одягу,— живий або ще теплий. То не смерть, то руки грабіжників випростили його ноги, витягли руки вздовж тіла. У день бою, в той день, коли він загинув, теж стояв над землею лютий мороз, що миттю хапав убитих крижаними обценьками, кам'янив їхні тіла. З мертвого грабіжники не змогли б нічого стягти. Але його обдерли до нитки, залишили тільки гімнастюрку; стягли шинелю, здерли штани, чоботи, навіть онучі. Блакитні кальсони наче вросли в ті-

ло — здавалось, вони були намальовані фарбою на дереві, не можна було відрізнити тіла від тканини. Голі ноги стирчали нерухомо і, на відміну від зовсім чорного обличчя, були білі — нелюдською, крейдяною білістю. Одна нога тріснула від морозу — мертве тіло відокремилося, наче підшва, в розколінні біліла кістка.

Жінка обережно витягла руку й доторкнулась до мертвого плеча. Відчула шорстке сукно гімнастюрки і під нею нерухоме, тверде, мов камінь, тіло.

— Синку!

Вона не плакала. Сухі очі дивилися, вбирали в себе жахне видовище: чорне, як залізо, обличчя сина, круглу дірку на скроні, розколину в нозі і те єдине, що свідчило про смертну муку,— викривлені, мов кігті, пальці, що в передсмертній конвульсії вп'ялися в сніг.

Жінка змела з темного, одкинутого назад волосся нав'яний вітром сніг. Одне темне пасмо лежало на чолі. Вона не зважувалась доторкнутися до нього, волосся прилипло до відкритої рани, вросло в неї, облипле кров'ю.

Щоразу, коли приходила сюди, їй хотілося відкинути це пасмо. Але вона боялась доторкнутись, боялась зачепити рану, наче це ще могло завдати мертвому болю, наче це ще могло вразити його.

— Синку!

Сухі уста машинально шепотіли це єдине слово, ніби він міг ще почути. Ніби міг підняти важкі, почорнілі повіки і глянути сірими очима.

Жінка нерухомо застигла, припавши очима до чорного обличчя. Вона не відчувала морозу, не відчувала, як терпнуть у неї коліна. Дивилась.

З дерева, що самотньо стриміло над балкою, злетів крук, тяжко стріпнув крилами, описав коло й опустився вниз. Він сів на жмуток лахміття під кущем і, перехиливши голову, уважно придивлявся до мертвого. Руді плями крові пройшли крізь пробите кулями сукно. Птах якусь мить сидів нерухомо, наче розмірковував. Потім ударив дзьобом, пролунав дзвінкий стук. Мороз довершив свою справу; все, що залишилося тут місяць тому, обернулося на камінь.

Жінка отямилась від свого заціпеніння.

— Геть, ти!

Крук тяжко злетів і опустився на пару кроків далі, на засипане снігом тіло.

— Геть!

Вона підняла з землі мерзлу грудку снігу й жбурнула в птаха. Крук затріпотів крилами й ліниво перелетів на своє місце, на дерево. Жінка підвелася з колін, зітхнула. Ще раз подивилась на сина і повернула на стежку.

Вона нахилилась над ополонкою, набрала води й поволі пішла вгору, зігнувшись під вагою повних відер. Сонце вже підбилося вище, але мороз не меншав. Голубів сніг, і жінка не знала, чи це справді так, чи, може, отруїла її очі та блакить, блакить вмерзлої в тіло тканини на мертво витягнутих, крейдяно-білих, страшних ногах сина.

Перед хатою мерз вартовий. Він переступав з ноги на ногу, знизував плечима, ховав руки під пахви, розтирав щоки закляклыми пальцями. Дошкульний мороз безжально допікав крізь діряві чоботи й літню зеленувату шинелю, кусав за пальці, ятрив очі. Вартовий уважно придивився до жінки, хоч знав її вже давно, ще з того дня, коли його загін зайняв село. Жінка пройшла мимо, ніби не бачила його. Рипнули двері, тепло війнуло в сіни.

— Чого так довго? Ніколи дочкатися вас не можна!

Жінка не відповідала. Прикусивши губи, вона підійшла до печі, налила води в горщик, який стояв на вогні, й підкинула дров у вогонь, що вже згасав.

— Налийте води, я хочу пити.

— Вода в відрі. Візьми собі,— відповіла жінка сухо. Та, друга, гнівно ворухнулася під ковдрою.

— Почекайте, прийде чоловік, я йому розкажу!

Жінка знизала плечима. Аякже, чоловік...

Вона поволі підкидала сухі тріски у вогонь. Авжеж, це, мабуть, мусило так бути. Триста хат було на селі, і з кожної хати пішов хтось на війну. Але тільки її син лежав там, у яру біля річки, і от уже місяць забороняли його ховати. Цілий місяць лежить він у снігу, і мороз обертає його обличчя на чорне залізо, і розщеплює його ноги, як дерево, і синявою вкриває його пальці. Лежали там ще й інші, теж свої, але не було нікого тутешнього — синів, братів, чоловіків. Тільки він. Тільки йому одному судилося загинути тут, під рідним селом, за двісті кроків від своєї хати, тільки їй одній довелося дивитись, як над синовим непохованим тілом кружляють голодні круки.

І саме в неї, мов на глюм, зайняв квартиру для своєї коханки офіцер. І хай би вже це була німкеня, привезена

здалеку, чужа, з незрозумілою мовою, так само ненависна й ворожа, як ці всі в зелених шинелях. Але ж ні, мусило бути інакше, мусило ж бути саме так, щоб це була тутешня, продажна, що за шовкові панчохи та французьке вино зрадила Батьківщину, близьких, власного чоловіка-командира, тих, що лежали вбиті в яру... У жінки переверталось все всередині, огида сповнювала серце на саму думку, що така погань знайшла собі місце під її стріхою, що вона вилежується під її ковдрою, вдає з себе пані в її хаті. І не соромиться, не ходить, опустивши очі, не червоніє, побачивши людей... Ні, вона ходить задоволена, вилежується, спить до обід, наказує собі прислухувати.

— Ну, почекай же ти, почекай,— шепотіла жінка у вогонь, не звертаючи уваги на лайку, що лунала з сусідньої кімнати.— Ох, буде тобі, буде тобі — пожалкуеш сто разів, що на світ народилася.

Вона не оглянулася, почувши швидкі кроки з сіней. Вже знала їх добре, пізнавала одразу, хто йде. Тільки обличчя їй раптом неначе скам'яніло.

Офіцер пройшов кухню, не звертаючи уваги на похилу біля печі жінку.

— Як, ти ще спиш?

Пуся вередливо випнула губи.

— А навіщо вставати? Тебе нема й нема... Нудно... Ходиш собі, а я тут з цією огидною бабою... Побачиш, вона мене ще отруїть.

Він присів на краю ліжка.

— Дурненька... Ти тут хазяйка, розумієш? Чого тобі нудьгувати? Заведи патефон, адже в тебе стільки пластинок, читай. Та й я, коли можу, буваю з тобою. Ти ж знаєш, війна... Завжди може трапитись щось несподіване.

Вона зітхнула:

— Все війна й війна... Ти б уже міг взяти відпустку і забрати мене звідси.

Офіцер знизав плечима.

— Дурненька ти. Хіба зараз час іти у відпустку? А коли я тебе відправляю в Німеччину, що ти там будеш робити? Краще вже зоставайся тут.

Вона не відповіла і, поволі підвівшись, простягла руку за оджею, що лежала на стільці. Він пересів на лаву й дивився на неї. Так, вона йому подобалась. Коли б не це, не тягав би її з собою вже три місяці. Вона була

інша, зовсім інша, ніж жінки, до яких він звик, зовсім інша, ніж жінки, яких він зустрічав тут.

— Ага, Пусю, слухай, хтось мені казав, що тутешня вчителька — твоя сестра.

Рука з панчохою застигла в повітрі. Пуся перехилила на плече голову з виразом хворої мавпочки. Так, саме це й було її принадою — тоненьке, крихкотіле, мале звірятко. Вона одкинула волосся за вухо дитячою білою рукою. Такі кумедні були ці вушка — вузьенькі, витягнуті трикутничком вгору, мов у звірятка. І зуби трикутні — це він помітив тільки тепер, через три місяці. Вона прикусила губу.

— Ну й що з того?

Вона ще раз відкинула волосся за вухо. Мелькнули трикутні нігті, пофарбовані червоним лаком, мов кігтики, вмочені в кров.

— Сестра... ну так. І що з того?

— Не дуже нас любить твоя сестра...

В чорних круглих оченятах Пусі спалахнули іскринки підозри.

— А вона... вона сподобалася тобі?

Він засміявся, наче закудкудавав, хрипким сміхом.

— Ні! Теж вигадала! Я не люблю пухких блондинок. У неї ноги товсті, як...— Він хотів сказати: як у моєї дружини, але вчасно схаменувся.

— Так, це правда, вона занадто товста.

— Ти ніколи не казала, що в тебе є сестра.

— А навіщо? Вона жила тут, я там, ми майже ніколи не зустрічались. Вона зовсім інша.

— Як це інша?

Пуся задумливо відкинула за вухо волосся. Блиснув фальшивий камінчик в сережці.

— Вона вчить, працює... а що з того має? І з усього задоволена, все їй подобається.

— Більшовичка, одне слово?

— Хіба я знаю... може, й більшовичка,— відповіла Пуся ліниво й раптом знову пожвавішала.— А навіщо ти так розпитуєш? Адже вона тобі не подобається...

— Так собі питаю. Коли вона мене цікавить, то не як жінка, будь певна, не як жінка.

Пуся не помітила особливої нотки в його голосі. Вона натягла панчохи, одягла через голову шовкову комбінацію. Офіцер витяг з кишені пакунок.

— Ну, мала, я, власне, прибіг тільки на хвилину, щоб тобі принести шоколаду. Треба йти. В мене ще ціла купа роботи. Займись чимось до вечора, я не спізнюся.

Пуся скривилась.

— Сама, цілий день сама... Коли ж кінчиться війна?

— Кінчиться.

— Тобі добре казати.

Вона розгорнула кольоровий папірець і вп'ялася трикутними зубками в шоколад, одразу в цілу плитку.

— Заведи патефон, обід тобі принесуть. Ну, до побачення.

Він недбало поцілував її і вийшов. Вартовий перед хатою все тупцював, силкуючись зігріти ноги. Він виструнчився, побачивши офіцера. Той пройшов мимо, не відповідаючи, і звернув на майдан посеред села. У великій хаті, де раніше була сільська Рада, було повно унтер-офіцерів і солдатів. Вони віддали честь, виструнчились, але він не звернув на них уваги. Дим стояв сивим клубком у хаті. Офіцер розчинив двері до свого тимчасового кабінету:

— Привести її.

Він сів за стіл і позіхнув. Ох, як позаздрив у цю мить Пусі, що могла вилежуватись досхочу, а він мусив вставати вдосвіта і ніколи не встигав переробити всього.

Солдати привели жінку у великому кожусі, в темній хустці. Офіцер недовірливо глянув на неї:

— Це вона?

— Вона.

Жінка стояла перед столом, якась незграбна й тяжка. З-під хустки вибивалося волосся, вже посивіле на скронях, обличчя було буденне, з грубими рисами, звичайне обличчя.

— Прізвище?

— Костюк Олена.

Офіцер крутив у пальцях олівець, скоса придивляючись до жінки, що стояла перед ним. Або солдати помилились, або його чекав довгий морочливий допит. Він зробив цей висновок з лінії підборіддя, чіткої і впертої, з очей, що дивилися йому просто в обличчя.

— Ти була в партизанському загоні?

Жінка не злякалась, не спуускаючи з нього очей, відповіла відразу повною фразою:

— Була в партизанському загоні.

— Ага... ага...— Те, що вона швидко призналася, здивувало його. Він машинально почав малювати на клаптику паперу, що лежав перед ним, круглі гірлянди фантастичних квітів.— А чого ти прийшла в село? Навіщо вони тебе прислали?

— Ніхто мене не прислав. Я сама прийшла.

— Ага, сама... І навіщо?

Цього разу вона не відповіла. Темні очі дивилися прямо в худе, кам'яне обличчя офіцера, в його безбарвні очі, облямовані збляклими віями.

— Ну?

Жінка мовчала.

— Як же це так? Була-була в загоні, а потім — вернулася собі додому? Хіба у вас немає ніякої дисципліни? Ти краще відразу скажи, навіщо тебе прислали.

— Я сама прийшла. Не могла далі.

— Не могла... Чому ж це? — зацікавився він.— Погано вам довелося? Командира у вас вбито в останньому бою? Ваш загін розпався?

— Я не знаю нічого про загін. Я прийшла додому.

— Ага... і чого так раптово?

Жінка беззвучно ворухнула губами.

— Ти побачила, що це все брехня, злочин, бандитизм? Ти не хотіла більше там залишатися?

Вона заперечливо похитала головою.

— Ні-ні, я не могла далі.

— Чому ж це?

Жінка, видно, перемогла себе. Глянула прямо у водянисті очі, що кліпали безбарвними віями.

— Я прийшла додому родити.

Офіцер у першу мить не зрозумів.

— Що таке?

— Родити прийшла...

— Ага...

Він засміявся. Жінка здригнулась від цього хрипкого кудкудакання.

— Тобі що, холодно? Тут тепло, а ти закуталась, як на морозі... Скинь хустку.

Вона слухняно скинула з плечей важку, цупку хустку й поклала на лаві.

— Пальто скинь!

Жінка на мить завагалась, але розстебнула гудзики й скинула ватянку. Офіцер уважно придивився до неї.

Так, не могло бути ніяких сумнівів. Вона була вагітна на останній порі.

Жінка важко дихала. Він розумів, що їй тяжко стояти, і навмисне частіше крутив олівця в пальцях, повільніше ставив запитання, розтягав паузи між ними.

Вона відповіла зразу на все, що стосувалось її особисто.

Заміжня. Чоловік загинув на війні. Перед революцією робила в економії, працювала на панському полі, доїла панські корови. Потім, після революції, працювала в колгоспі. В партизанський загін пішла відразу, коли він організувався. Вона ховала від партизанів свою вагітність. Коли вже тяжко стало їй ходити, коли от-от мали настати пологи, вона повернулася на село. Хотіла спокійно народити дитину.

— Ага... спокійно народити дитину...— протягнув офіцер.

— Це ти висадила в повітря міст минулого тижня?

— Я.

— Хто тобі допомагав?

— Ніхто. Я сама.

— Брешеш. Адже ми все знаємо — краще зразу скажи.

— Ніхто. Я сама.

— Ну, добре — а де твій загін?

Жінка мовчала. Спокійно дивилися темні очі в обличчя офіцера. Він зітхнув. Починалася стара історія. Уперте мовчання, довгі нескінченні допити, всілякі засоби, які, врешті, ні до чого не приводили. Він знав, що допитуваний або признається одразу, або з нього нічого вже не видушиш. Тут обманули його перші відповіді. Правильним було перше враження: уперті лінії підборіддя, обрис уст спокійний і впевнений. Так, про себе вона розповідала все. Про тих — ані слова.

— Ну, а звідки ти прийшла в село?

Жінка мовчала. Офіцер нервово стукотів олівцем по столу, не дивлячись на заарештовану. Його раптом залила хвиля нудьги, липкої, бридкої, безнадійної. Чи не краще покинути все й піти до Пусі, а це слідство доручити комусь іншому? Але він конче мусив щось довідатись про цей загін, який дався взнаки цілій околиці, а покладатися на помічників було не варто. Крім того, вони мусили користуватися перекладачем, який, кінець

кінцем, погано знав мову. А він володів мовою досконально — і українською, і російською. Він готувався до іншої роботи на цій території — і знання цих мов було йому потрібне. Вони придалися йому під час війни; отже, години, витрачені на їх студіювання, не пропали даремно.

— Ну й що? Командира загону звать Кучерявим, так? Але це прізвисько, ти мені скажи, як його справді звать.

Жінка мовчала. Він бачив, що вона смертельно змучена. Краплини поту виступали в неї на чолі, на скронях, в ямках біля носа. Поглибилися зморшки біля губ, руки безвладно звисали вздовж тіла.

— Ти будеш говорити чи ні?

Офіцер вперше відчув, що він втомився. Ах, плюнути на все, повернутись додому. Цікаво, Пуся нарешті встала чи, може, знов залізла під ковдру?

Але Палажка не спала. Вона довго одягалась, довго дивилася в дзеркало. Завела патефон, та їй хутко надокучили давно знайомі мелодії. Захотілося з кимсь поговорити. Але з ким?

Вийшла в кухню, набрала води, напилася. Кравчиха сиділа біля печі на низькому ослінчику й чистила дрібну примерзлу картоплю. Пуся присіла на лаві під вікном і придивлялася, як сунеться між пальцями вузька смужка лушпиння, як вона звивається кільцем і падає вниз у кошик.

— Страшенно дрібна картопля,— зауважила Пуся.

Кравчиха їй не відповіла.

— Тут завжди така?

Знов мовчання.

— Чого ж ви мені не відповідаєте?

Жінка підняла голову й глянула. Холодно, байдуже, мовчки. І знову нахилилася над своєю роботою.

— Чого дивитесь? Хіба я не людина, чи що? Словом нема з ким перекинутись цілий день, умерти можна.

Пусю охопив жаль до себе. Крім того, її нудило. Не треба було їсти всього шоколаду. Але вона ніколи не могла втриматись, щоб не з'їсти одразу всього, що Курт їй приносить.

Картоплина хлюпнула в воду, краплі води бризнули на долівку.

— Адже я вам нічого поганого не зробила, ні?

Сірі очі обвели її швидким поглядом. Але й цього разу вона не почула відповіді.

— Цілий день сама й сама... Курт забіжить на хвилинку і знову йде... Ні поговорити ні з ким, ні розважитись... Мороз такий, вийти не можна. Я тут збожеволюю... Патефон і патефон, я вже всі пластинки знаю напам'ять. А ви любите патефон?

Вона гнівно стиснула кулаки, так що гострі нігті вп'ялися в долоні.

— Чого ж ви мені не відповідаєте? Чумна я, чи що? Кравчиха підняла голову:

— Гірше ніж чумна, гірше! І умреш гірше, ніж від чуми вмирають.

Пуся застигла з подиву, розкривши губи. Круглі очі розширилися. Вона не думала, що Кравчиха озветься хоч словом. І раптом вона озвалася, перервала це дике мовчання, що тривало вже місяць, та ще й як озвалася! Пуся в першу мить не знала, що відповісти. Закричати, підійти і вдарити, розплакатись, встати й піти до себе? Поставити найвеселішу, найголоснішу пластинку?

Несподівано для самої себе вона не зробила жодного з цих можливих вчинків.

— Чого ви від мене хочете? Що ж я мала робити? З голоду здихати? Чекати? Чого чекати? Адже вони будуть тут завжди, треба ж якось влаштуватися... Сергій, напевне, давно загинув... А Курт не погана людина, я знаю, що не погана людина. Я вже не хочу тут лишатися, досить з мене цього всього. А він мене забере до себе в Дрезден, там краще, ніж тут! Що я тут мала? Ні одержі пунтної нема, нічого... З кожною парою панчіх мучитись, бо як порветься, тоді що? Легко другу дістати?

Вона захлинулася власними словами. Кравчиха опустила руку з картоплиною і ножем на коліна. Підняла голову:

— Отож я й кажу... Панчохи... Сестра в тебе порядна людина, вчителька... А ти — панчохи... От назвати тебе не хочеться так, як слід... А твій Курт ніколи тебе з собою не повезе! кине тебе, як шлюху, ще раніше, ніж йому самому доведеться тікати. А доведеться-таки! Сиди, сиди собі спокійно, вигрівайся з німцем на моєму ліжку, недовго вже вам царювати, недовго! Прийдуть наші, покажуть тобі, де раки зимують!

Пуся скорчилася на лаві. Спокійно сказані слова, немов батогом, оперіщили її. Тремтячим з люті голосом вона видушила:

— Добре-добре, скажу я Куртові, чому це вас так довго нема, коли ви ходите по воду! Як тільки прийде, скажу!

Кравчиха схопилася з місця. Покотилася на долівку очищена картоплина, впав з брязкотом ніжик. Похилившись уперед, з перекивленим обличчям, вона ступила до Пусі, а та, збліднувши з жаху, підбігала під лаву ноги і, захищаючись, підняла руки.

— А ти звідки знаєш, куди я ходжу? Звідки знаєш?

Пуся раптом пригадала, що під вікнами ходить вартовий і досить тільки гукнути його. Заспокоїлась.

— Я знаю все, що мені потрібно.

— Ах ти!

Кравчиха придушила нестримне бажання схопити за горло, здавити, розтоптати це мале чорне створіння, схоже на причаєного пацюка. Її охопила невимовна огида до цього тоненького, щуплого тіла, відразу здорової нормальної людини до всього неприродного й хворобливого. Вона сплюнула і сіла на свій ослінчик перед піччю. Поспіхом підбрала картоплину, і знов побігла з-під пальців смужка лушпиння, захлюпотіла вода в горщику, бризкаючи на підлогу. Пуся пішла в кімнату, демонстративно задерши голову, і завела патефон. Знайшла пластинку; хотіла взяти веселу, найвеселішу, але в останню мить відчула в горлі сльози — сльози жалю до самої себе, і поставила сумну.

Кравчиха чистила картоплю, відчуваючи, як їй холодне серце. Та знала, знала все і, напевне, розкаже своєму німцеві. Ховала цю таємницю до пори, до часу, як гадюка жало. А зараз схоче помститися — і скаже.

У хаті співав низький, тоскний голос:

«...Камин горит...»

Що буде? У неї не було сумніву — офіцер щось зробить. Адже був суворий наказ не ховати вбитих в останньому бою. Вони мусили лежати в балці голі, обдерті, для остраху і перестороги, як знак німецького тріумфу. Спочатку селяни пробували ховати вбитих. Але нічого не вийшло, за балкою постійно стежили. Молодий Пашук, що вночі прокрався туди з лопатою, і досі лежить з кулею в грудях, зарившись головою в сніг. І так воно все й лишилось. Люди знали, що нічого не допоможе.

Але ніхто з усього села не мав там сина. Тільки вона. Тільки одному Васі судилося бути в загоні, який прохо-

див селом. Яке ж то було щастя тоді! Він раптом вбіг у хату, веселий, усміхнений, як завжди. Тільки на мить, на одну хвилинку. А вдосвіта налетіли німці, захопили зненацька, і весь Васин загін був оточений у балці і вищений.

Вона знайшла його там надвечір. Потягло її серце прямо до того місця. Він уже був мертвий, німці вже встигли одверти його до останньої нитки.

Щодня з того часу, протягом місяця, ходила вона туди і дивилася на сина. Як він застигає, як міниться, як чорніє на морозі, мов залізо, його обличчя, як мороз роз'ятрує розколину в голій нозі. Вона звикла до того, що кожного дня або й двічі на день може, йдучи по воду, на хвилину побачити своє мертве дитя. А тепер? Що буде тепер?

«...Нежность, любовь, ласка, мечты обо мне...»

Та помститься, не подарує. Кравчиха не боялась за себе. Боялась тільки за своє дитя, своє мертве дитя, що лежало там, у балці, замерзле, як кістка, за своє дитя з круглою діркою від кулі в голові. Так, наче Васю мали вбити ще раз — забрати, кинути кудись у прірву, розтерзати, покалічити, зганьбити. Вони вміли це, ох, уміли.

«...Нежность, любовь, ласка, мечты обо мне...»

Нестерпно докучав патефон.

Пуся замріялась і раз у раз ставила ту саму пластинку. Співав патефон про давню любов, про згасле щастя, про листи, які вже пішли в забуття. В такт хмурним думкам жінки, що сиділа біля печі, співав патефон ніжні слова. Кравчиха міцно, до болю, затиснула ніж. Краплина крові виступила на розрізаному пальці. Вона обтерла її об фартух.

«...Камин горит...»

Що робити, що робити? Йї здавалося, що зараз треба рятувати Васю, що треба його захистити від чогось страшного й жорстокого, страшнішого, ніж сама смерть. Але як?

Вона знала, що звідти його забрати не можна. Він вмерз у сніг, зрісся з кригою. Тільки весна, тепло звільнить його з крижаної постелі. Та коли б навіть це вдалося,— як же його перенести, хоч він зморщився, зменшився, був зараз не більший ніж тоді, коли йому було п'ятнадцять років. Як же його перенести, куди його діти, де захвати від очей вбивців?

«...Нежність, любовь, ласка...»

Будуть його торкатись брудні фашистські лапи. Будуть його штовхати важкі фашистські чоботи. Будуть над ним кривлятися з реготом скотські фашистські морди, залунає над ним кудкудакання хрипкого сміху капітана Курта Вернера.

Вона забула про картоплю, забула про вогонь, що згасав, все дужче вкриваючись попелом, і сиділа нерухомо, дивлячись перед себе скляними очима.

Здавалося, вже гірше не може бути. Здавалося, вже всі удари влучили їй у серце. Зараз виявилось, що ні. Що нема цьому ні межі, ні краю. Що з чорної хмари, яка впала на село одного грудневого дня, без кінця можуть ще сипатись блискавки.

Раптом її пронизала несподівана думка: «Звідки ж ця звнала? Хто їй сказав?»

Жінка хутко перебрала всіх на селі. Вчителька? Ні, вона зразу ж відкинула цю підозру. Ні в якому разі. Але хто?

На селі знали, звичайно, знали. Але це були свої люди. Палажка нікуди не ходила, ніхто з нею не розмовляв,— звідки ота могла довідатись? Хто зрадив, віддав у руки ворога горе матері, хто продав труп Васі, його кров, його муку, його смерть фашистським катам?

Патефон заскреготів і замовк. Пуся натягла на ноги валянци, старанно застебнула шубку. Вона була трохи велика на неї, ця шубка, яку Курт здер з когось у містечку і подарував їй. Але вона була тепла, долоні ховалися в рукава, великий пухнатий комір захищав щоки від морозу.

Пуся вийшла з хати й одразу закашлялась. Повітря було прозоре й холодне, мов крига, здавалося, весь світ повнився його скляним дзвоном. Голубів сніг там, де падали тіні, іскрився брильєнтами на сонці, мінився, мерехтів, різав очі безжальним блиском. Круг пагорка, на якому стояло село, тяглася, скільки оком кинь, нескінченна рівнина, що сліпила очі блакиттю і світлом. Мороз скував землю й небо, тримав у лещатах село, яке тихо лежало біля перехрещених доріг. Пуся глянула на хати. Де-не-де ходили солдати, на майдані під церквою чорніла артилерійська батарея, і там теж стояли солдати. Але людей не було видно ніде. Пуся хутко пішла вперед, вирішивши одвідати Курта за роботою.

Біля виходу на майдан височіла шибениця, збита з трьох балок. З поперечини звисало людське тіло. Пуся байдуже пройшла повз цей знак влади Курта на селі. Вона звикла вже до цього видовища — молодий хлопець висів ще тоді, коли вона приїхала сюди місяць тому. Він закостенів, втратив людську подобу і скидався зараз більше на шматок дерева, ніж на людське тіло.

Сніг рипів під ногами, наче вона топтала бите скло. Перед нею стелилася безлюдна дорога. Вікна хат були заіплені пухкою памороззю, мовби затягнуті сліпою плівкою, наче очі, вкриті більмом. Тільки де-не-де з димарів здіймався димок — це були хати, де стояли німці. В решті хат не варили їсти — не було з чого.

В одній хаті відчинилися двері, визирнула білява голова і, побачивши Пусю, поспіхом зникла. З грюком зачинилися двері. Пуся знизала плечима. Вони й справді обминали її, як чумну. Намагалися не стрічатися з нею навіть на дорозі. Нехай! Що їй до того? Вони повиздихають тут від голоду, від морозу, це вже напевне. А вона ходить жива й здорова, одягнена в теплу шубку, досхочу їсть шоколад, а потім поїде в Німеччину з чоловіком-капітаном. Кожний кує свою долю — вони вибрали своє, вона своє. Дурні, вірять в те, чого ніколи не буде, чекають того, що ніколи не прийде. Але вони гірко помиляються. Курт їй докладно пояснив, чому гітлерівці повинні перемогти і чому ті всі повинні загинути, якщо не схочуть слухняно працювати на німців. Але вони не хотіли нічого розуміти, хоч це було так просто. Чекали своїх — Пуся зовсім за ними не сумувала. Чи ж не краще їй тепер? Звичайно, краще.

Сніг рипів під ногами, очі боліли від блиску. Коли, нарешті, кінчатся ці прокляті морози? Вона мріяла про тепло, коли можна буде згорнутися клубочком на сонці і грітися, вигріватись до останньої кісточки, всім тілом відчуваючи сонячне ласкаве тепло. А зараз навіть сонце, сліпучо ясне, здавалося уламком крижини, наче й воно сіяло холод.

Вартовий біля дверей пропустив її одразу. Вона постукала і, не чекаючи відповіді, не звертаючи уваги на стурбованих помічників Курта, увійшла в кабінет.

— Що трапилось?

— Нічого не трапилось,— відповіла вона вередливо.— Мені нудно було без тебе.— Вона уважно глянула

на жінку, що стояла біля столу. Нічого особливого, підстаркувата, сивіюча вже жінка, з великим черевом, вагітна. Пуся присіла на краєчок стільця.

— Ти швидко скінчиш?

— Я ж тобі казав! Ти ж бачиш, що я зайнятий,— нетерпляче відповів Курт. Він відтягнув її до вікна і гнівно зашепотів:

— Скільки разів я тобі казав, щоб ти не приходила? На що це схоже? Адже я зайнятий, ти ж сама бачиш. Як тільки звільнюсь, одразу прийду.

Пуся надула губи з виразом ображеної дитини.

— Мені так страшенно-страшенно сумно! Хоч би ти прийшов пообідати додому! Така нудьга, а тебе нема й нема... І що за приємність розмовляти з старою бабою? Невже хтось інший не може цього зробити?

— Значить, не може. А стара баба ця — партизанка, розумієш?

Пуся здивувалась.

— Партизанка! Курт, що ти кажеш? Глянь — їй от-от родити!

— Ну й що з того? — обірвав він. — Іди, іди, я скоро прийду.

Вона покірливим рухом погладила його по рукаві.

— Курт, золотко, я тільки хвилинку посиджу, послухаю, добре? Я не буду заважати.

— Ну сиди, тільки тобі буде нудно,— згодився він неохоче і підсунув їй стільця. Пуся розстебнула шубку й сіла. Бездумна посмішка не сходила з її губів, круглі чорні очі дивилися на жінку, що стояла перед столом. Значить, це була партизанка,— як смішно, як це страшенно смішно, бо ж Курт боявся партизанів. Вона знала це, хоч він ніколи не признався б, що когось боїться. А партизанів боявся, вона відчувала це, і невідомо чому ця думка завдавала їй втіхи. Адже було щось, чого боявся він, впевнений у собі, непереможний Курт, який на все мав готову відповідь і для якого все було завжди ясне і просте.

Ні, вона не такими уявляла собі партизанів. Їй здавалось — це якісь таємничі велетні, озброєні сокирами, зарослі бородами; вони ховалися в лісах, не боячись жахливих морозів, що скували світ. А тим часом перед нею стояла звичайна сільська баба, ось як Кравчиха, і до того ж вагітна. Пуся скося зирнула на великий живіт,

що випинався вперед, надимаючи чорну поруділу спідницю. Її охопила раптова радість, що от вона, мала, тоненька, сидить собі спокійно в м'якому кріслі, коли схоче, може встати й піти легкими кроками, може завести патефон і потанцювати з Куртом хоч би й сьогодні ввечері.

Курт задавав питання змученим, мертвим голосом. Та відповідала. Спочатку Пуся слухала запитання й відповіді, але хутко побачила, що це справді нецікаво. Не тільки нецікаво, але й безглуздо. Курт весь час питав одне й те саме, а та весь час відповідала тими самими фразами.

Олена була вже смертельно змучена. Чорні цятки снували в неї перед очима, чорна хвиля здіймалася звідкільсь знизу, поволі підступала до серця, заливала очі. Треба було напружити всю волю, щоб виринути з темряви, що наростала, заливала свідомість, і тоді випливав із звихреного мороку офіцер за столом, папери, що лежали перед ним, вікно за його плечима. Вона відчувала, як піт вкриває її обличчя, холодний, липкий, неприємний піт. Нестерпно обважніли руки, боліли ноги, мабуть, спухли страшенно. Скільки ж то часу вона стоїть тут? Годину, дві, три? А може, більше, може, вже цілий день? Хоч сонце за вікном світило яскраво; отже, допит не тягся так довго, як їй здавалось.

Боліло тіло, боліло все всередині, наче хтось поволі витягав з неї жили. А зараз до того ж прийшла та. Олена знала про неї, знала, хто це. Вона сиділа напроти, дивилася на неї круглими очима, скинула з голови хутряну шапочку, відкидала рукою волосся за вухо. Змучений погляд жінки схопив блиск скельця в сережці й затримався на ньому. Виблискувало скельце, мерехтів малесенький вогник, і знов починала клубитися темрява, і в її хитких хвилях пробивався тільки цей гострий блиск. Олена захиталась, але стиснула кулаки і знов випросталась. Ні-ні, тільки не впасти, не впасти перед нею, офіцерською коханкою, що продала своїх, лягла в німецьке ліжко і зараз сидить в шубці, виблискує сережками і з усміхом на устах, мов на цікаве видовище, дивиться на вагітну жінку, яка стоїть на допиті перед офіцером.

На губах у Пусі застигла бездумна посмішка, але вона зовсім не думала про Олену, не слухала запитань і відповідей. Їй було тепло й приємно було думати, що от вона сидить тут, біля столу в кабінеті Курта, одна-єдина з тутешніх, яка може зайти сюди сама і вийти, коли

соче, а їх усіх приводять солдати з багнетами і виводять туди, звідки вже ніхто не повертається. І всі бояться Курта — Курт її, тільки її; і вона може гримасувати й вередувати, а Курт їй каже: «Мавпочко», — і забере її з собою в Дрезден.

— Адже ти мати, — мовив Курт, і Олена, в якій все каламутилося в голові, схопилася за ці слова, мов за якір порятунку.

Так, вона була мати. Ні, ніколи б не спало на думку гітлерівському офіцерові, що він їй допоміг, допоміг саме в ту мить, коли земля хиталася в неї під ногами, жажна кволість проймала тіло і все плуталося у шаленому хаосі.

— Адже ти мати.

Хто це сказав? Гітлерівський офіцер, що сидів за столом, чи Кучерявий — веселий, рябий хлопець там, у лісі, командир їхнього загону?

— Адже ти мати.

Вона не подумала про дитину, що рухалася під серцем, забирала подих її легенів, нестерпно давила, не дозволяла випростатись. Вона подумала про тих у лісі, про тих усіх, що звали її матір'ю. Вона була старіша за всіх, так, набагато старіша. Вона ходила в розвідку, висадила в повітря міст, але не це вважала своїм обов'язком. Вона прала, варила, прислужувала хлопцям, — адже в них не було нікого, хто б про них потурбувався. Лікувала хворих, перев'язувала поранених, латала подерту одягу. Була саме матір'ю. І так її звали.

— Адже ти мати.

Вона відчула це, як поклик тих у лісі, що їх життя залежало зараз від одного її слова. Відчула, як нагадування, як привітання, як голос їх, що долинув здалека.

— Де зараз загін?

Вона пам'ятала кожен стежку, і кожний кущик, і кожне дерево в лісовій гушавині. Раптом з пам'яті виринула дорога, про яку її питали. На мить стало страшно, що водянисті очі, облямовані вицвілими віями, можуть спостерегти, можуть прочитати в її думках цю дорогу. Швидше, швидше думати про щось інше — про свою хату, про річку, про сусідські хати. Але в пам'яті уперто виринала стежка, і намети під соснами, і веселе обличчя Кучерявого, рябе й смішне. Шістнадцять хлопців і вона — мати. Так, у неї було шістнадцять синів там, у лісовій хащі. Шістнадцять звитяжних, безстрашних синів.

Її синів. Синів сільської дівчини, що чекала довго, поки дочекалася свого щастя, щастя вільної людини, яка не знає поміщицького нагая.

— Я нічого не знаю про загін. Пішли, а куди пішли, не знаю.

Курт стиснув кулаки. Після чотирьох годин допиту він був на тому самому місці, що й на початку. Він гнівним рухом склав папери.

— Ганс!

До кімнати вбіг солдат.

— Забрать її — і в сарай. Посидиш на морозі, може, порозумнішаєш. Посидиш, подумаєш. Як надумаєш, гукни вартового, він мене повідомить.

Він сердито замкнув шухляду.

— Ходім, Пусю. Пообідаєм разом.

Пуся радісно підскочила. Як вона добре зробила, що прийшла. Коли б не це, сидів би тут до вечора.

Знов засліпило її сяйво дня. Чоботи Курта рипіли на снігу ще голосніше, ніж її валянци. Крижане повітря різало щoki.

— А це що?

Вона зупинилась і глянула, куди показував рукою Курт. Удалині, там, де блакить снігу зливалася з холодною синявою неба, квітла райдуга — барвистий світляний стовп. Здіймалась райдуга, зникала, танула в недосяжній височині. Миготіли в ній блакить і пурпур, срібло й бузок, скляний блиск, найчистіші барви, мов пух першого цвітіння.

— Райдуга,— мовив здивовано Курт.— Райдуга взимку... У вас це буває?

— Ні, мабуть, не буває, я ще не бачила.

Курт стояв, дивлячись на світляну барвисту смугу, що єднала небо з землею.

— Ходім, холодно, в мене ноги мерзнуть...

— Кажуть, райдуга — це добра ознака...

— Райдуга як райдуга,— розсердилась, сіпнула його за рукав.

За кілька хвилин смуга подовжилась, вигнулась. Тріумфальною аркою здіймалася райдуга над землею, рожева, зелена, бузкова, блакитна, прозора, насичена золотим сяйвом. Вигнулося небо, вкрило землю, мов скляний дзвін. На майдані біля гармат стояли солдати, задерши голови, і придивлялись до незвичайного явища.

Коли вони підійшли до хати, Кравчиха стояла на порозі. Вона теж дивилася на райдугу — уважно, спокійно.
— Кажуть, райдуга — це добра ознака,— мовив офіцер.

Кравчиха знизала плечима.

— Еге ж, кажуть, райдуга — добра ознака,— відповіла вона дивним голосом і відсторонилась, пропускаючи їх у сіни. Сама залишилась на порозі, байдужа до тріскучого морозу, в самій спідниці й сорочці, з голими руками. Стояла, вдивляючись у світляний стовп, у розіп'яту на небі триумфальну арку, що мінилася всіма барвами, повита золотим, лагідним, переможним сяйвом.

2

Пуся згорнулась клубком, уткнулась головою під пахву Куртові, спала, дихаючи рівно й тихо, як мале звірятко. Офіцер лежав горілиць і хропів.

Кравчиха в кухні чула це хропіння. Воно нестерпно дратувало її, не давало заснути. Вона дивилась широко розплющеними очима у вікно, де місяць іскрився в шибках, вкритих крижаними візерунками; примарне, блакитне світло лилося в хату, химерні тіні падали од відра, що стояло на долівці, від стола, від лави.

Прийшла ніч, нарешті скінчився день, ще один день. Вже не треба було слухати кудкудакання офіцера і підлесливе щебетання його дівки. Вже не треба було ловити косі лукаві погляди, які та кидала на неї цілий вечір. Так, мабуть, вирішила побавитися трохи, не сказати відразу, помучити її чеканням. Ні, вона не сказала своєму німцеві. Скоса, з посмішкою стежила за старою і раділа, що тримає її в руках, що кожної хвилини, коли схоче, може завдати удару. Тішилася своєю хвилинною владою; адже вона зараз тримала в руках материне серце, в її владі був той, убитий, що лежав у балці на снігу. Могла щохвилини віддати його в брудні ворожі лапи, могла щохвилини зламати його спокій, кинути на поталу ворогам.

Цілий вечір завмирало серце в старій жінки. Але зараз, коли вона лежала, безсонно дивлячись на синій блиск

у вікні, слухаючи докучне хропіння з сусідньої кімнати, в ній збунтувалося все. Ну хай, хай буде! Здерли з нього все, стягли чоботи, шинелю, штани, вже раз доторкались до нього ворожі руки, кинули його на сніг, може, ще живого, на лютий мороз. Вже виточила з нього німецька куля кров. Вже він був мертвий. Вже поліг, захищаючи своє село, і не гляне ніколи сірими веселими очима, не заспіває чистим, ясним голосом: «Розпрягайте, хлопці, коні!» Що ж зміниться, коли над ним поглумляться ще раз? Тим гірше для них, тим гірше для них... Адже в людській пам'яті на віки вічні залишиться веселий хлопець Вася Кравчук, співак на все село, що поліг у битві за своє село, в яру над річкою, де раніше напував коні, поліг за свою землю, за свою мову, за людське щастя й волю. Не змінять цього, не зітруть з людської пам'яті ворожі руки. Ще й те буде записане, що йому навіть після смерті не дали спокою, що над ним ще й після смерті знущалися. Це запам'ятає навіки не тільки материне серце. Запам'ятають люди в селі, запам'ятають ті, що прийдуть, ті, що поженуть звідси геть гітлерівських бандитів. Сто разів заплачуть вороги за кожну краплину його крові, за кожну хвилину, що він лежав голий на морозі, за кожний удар фашистського чобота.

Зараз їй вже хотілося, щоб швидше настав ранок. Хай скаже цей чорний пацюк, хай процідить крізь свої гострі зуби! Хай побачить круглими чорними очима, що Кравчиха не зблідне, не заплаче, не кине́ться на коліна просити, благати, щоб їй залишили єдине, що в неї зосталося в житті,— тіло сина, обернене морозом на камінь. Ховалася, проклята, з цією таємницею, бавилася нею, мов цяцькою, бавилася жахом, мукою материнського серця. Так не втшатиметься ж чорний пацюк, не дочекається ні плачу, ні благань, вся її розвага зійде нанівець.

Кравчиха відчула, як кам'яніє, як запікається кров'ю її серце, і знала, що тепер ніхто не зможе їй нічого зробити і ніхто не може її нічим вразити. Вона була наче закута в броню проти ударів — сталеву броню ненависті.

На сине сяйво з вікна раз у раз падала чиясь тінь. Це походжав попід вікнами вартовий. Рипів, скреготів сніг під його ногами, чути було, як він тупцяє на місці, даремно силкуючись зігріти задубілі ноги. Жінка глумливо посміхнулася. Ага, пильнуй, пильнуй офіцерський

сон, теплий сон з коханкою в краденому селянському ліжку, під краденою селянською ковдрою. Не допильнуєш, хоча б тупцював ще дужче, хоча б одморозив собі ноги, хоча б і задубів на смерть під цим вікном... Прийде така ніч, що доведеться їм прокинутись від солодкого сну і в самій близькій вибігті на мороз босими ногами. Прийде така ніч, що позаздрять вони тим, хто лежить непохований у балці, і Левонюкові, що вже місяць висить на шибениці біля входу на майдан. Ще позаздрить та офіцерська шлюха долі Олени Костюк.

І знову настирливе питання: хто зрадив? Прийшла Олена потихеньку, сиділа в хаті, адже не лічили німці, ще не встигли перелічити всіх жінок у селі. Адже вона не виходила нікуди — і все ж таки через два дні прийшли, схопили її, потягли на слідство. Значить, був серед них зрадник, який виказав Олену, шпнув тій гадині про Васю. Був десь причаєний ворог, який сховався так добре, що не знало про нього село, що ніхто не мав на нього підозри. Хтось, котрий бачив, знав, доносив. Хтось тутешній, що міг пізнати Васю, знав Олену, все знав. Хто б це міг бути?

Про Олену вона сама довідалась тільки тоді, коли та повернулася в село. Знали й інші, але ж то були свої, сільські люди, колгоспники, батьки, матері бійців, отих, що в страшні морозні дні, в місячні крижані ночі билися на всьому фронті неозорої рідної землі. Хто ж був змією, отруйною гадиною, вигодуваною хлібом цієї землі, що тепер встромила в неї своє жало?

Десь оддалеки озвалися голоси. В чистому морозному повітрі, в бездонному мовчанні крижаної ночі виразно чути було найменший звук. Вже ближче залунали якісь вигуки. Кравчиха злізла з печі, підійшла до вікна, зішкрябала нігтем пухнату паморозь, що спадала, як сніг. Прохукала на шибці кругле вічко, маленьке кружальце чистого скла, крізь яке можна було побачити все, що діється на вулиці. Шибка туманіла, замерзала відразу, треба було раз у раз хукати й протирати її краєм хустки. З вікна було видно шматок дороги аж до майдану, до хати, де раніше містилась сільська Рада. За нею бовванів великий сарай.

Було видно мов удень. Все залите було крижаним місячним сяйвом. Кравчиха побачила виразно: дорогою від майдану бігла гола жінка. Ні, не бігла, а, нахилив-

шись вперед, з величезним зусиллям дрібно ступала, перевалювалася з ноги на ногу, і в місячному сяйві видно було її велике черево. За нею йшов солдат. На похилений, витягнутій вперед рушниці виблискувало жало багнета. Коли жінка на мить зупинялась, це жало висувалося вперед і кололо їй плечі. Солдат вигукував щось, вигукували двоє його товаришів, і вагітна з зусиллям посувалася вперед, зігнувшись, силкуючись бігти, допомагаючи собі помахом рук.

П'ятдесят метрів уперед — і солдат завертав свою жертву. П'ятдесят метрів назад — і знову кругом, кругом. Реготали, заливалися кати, навіть крізь вікно чути було цей дикий регіт.

Кравчиха вп'ялася пальцями в лутку й дивилась, дивилась. От що діялось тієї ночі, коли офіцер хропів біля своєї коханки. Його доручення виконувалось ретельно, він міг спокійно спати; доля Олени Костюк довершувалась, незалежно від його сну.

Це була Олена Костюк. Колись давно вони працювали разом на панському полі. Разом тремтіли перед нагаєм економа і ще більше перед його залицяннями. Разом плакали над своєю долею, тяжкою, безнадійною долею батрачки.

А потім разом працювали в колгоспі і разом раділи високій буйній пшениці, щедрому удою колгоспних корів, своїй долі, що всміхалася їм щастям.

А зараз от що судилося Олені. П'ятдесят метрів вперед, п'ятдесят метрів назад, гола, боса на снігу, за два чи три дні до пологів. Солдатський сміх, уколи багнетів.

Кравчиха не плакала, не кричала. Запеклася в серці чорна кров. Мусило так бути, не могло бути інакше, якщо вони були тут. Наче вони хотіли показати, на що здатні, що можуть зробити. Вона дивилась на ту Олену, і жаль, і вболівання огортали її. Здавалося Кравчиси, що то вона сама біжить гола по снігу і що то з неї солдати кепкують і глумливо сміються. Це її ноги ріже мерзлий сніг, її плечі коле жало багнета. То не Олена Костюк, то все село йшло голе по снігу, гнане солдатським сміхом. То не Олена Костюк, то все село падало обличчям у сніг і тяжко підводилося під ударами прикладів. То не з ніг Олени Костюк струменіла кров на твердий, закрижанілий сніг, — це село сходило кров'ю у гітлерівській неволі, у ворожих проклятих кайданах.

Хмуρο дивилась Кравчиха крізь маленьке вічко чисто-го скла. Так, так мусило бути. Вчив їх вістряк багнета, тяжким кулаком фашистський солдат вчив, розтлумачував, що він таке є. І не знав, не підозрював, що навчає людей ще одного — чим була радянська влада. Що в тому селі, де хоча б на день сльозами й кров'ю позначилося гітлерівське панування, назавжди, з покоління в покоління, не буде байдужих, тупих людей. Кравчиха згадувала суперечки з бабами, давні й теперішні, — життя само дало відповідь і само навчало їх страшною, кривавою наукою.

Олена знову впала і знову підвелась. Звідки в неї бралися сили? І Кравчиха знала, звідки. Знала, відчувала, що серце Олени запеклося чорною кров'ю ненависті, твердою, незламною, мов панцир.

У кожній хаті край дороги за замерзлими вікнами стояли люди, дивились крізь проталі вічка в шибках. Вони разом з Оленою бігли по снігу, разом з нею падали, підводились, відчували уколи багнетів і чули дикий солдатський регіт, що проймав до кісток.

Олена знала, Олена відчувала погляди села, свого села, в якому вона зросла в тяжкій недолі, в якому дочекалася кращих днів, в якому власними руками будувала золоту дорогу до щастя. Кров лилася з її порізаних, покалічених ніг, дикий біль розривав нутрощі. Нестерпно гуло в голові. Вона знову спіткнулась і впала, майже не відчувши удару приклада. Вона підвелася не тому, що її били, ні, вона не хотіла, не могла лежати на дорозі під солдатськими чобітьми. Не хотіла, не могла завдати втіхи ворогові, що він загнав її на смерть, як пси зайця. Власне, вона вже нічого не відчувала. Тіло сходило кров'ю, падало, тяглося по снігу. Вона, Олена, була наче не тут, вона була мов у гарячковому сні, мов у гарячці бачила дорогу, солдатів. Гуло, шуміло у вухах. «Мамо!» — веселим голосом кричав Кучерявий. Шуміло верховіття дерев, високо вгорі хитав їх вітер, рипіла під ногами торішня хвоя. Швидко полум'я повзло по балках мосту, лизало його вогненним язиком, вибивалося вгору. Ішов на війну Микола, махав рукою з-за повороту.

Вона знову впала. Насилу підвелася, спираючись на руки.

— Швидше! — галасував солдат, що йшов ззаду.

— В пузо їй дай, у пузо, — порадив другий. — Може,

швидше надумається. Ще ж вона нічого не сказала, мусить же нарешті заговорити.

— Го-го, капітан з неї з кишками витягне, що треба.

— Та це вже так. Гей ти, рушай, рушай! — закричав він.

— А ти її ще помацай, ще раз!

Жало багнета нахилилось. По плечах жінки стікали вузькі струмки крові.

— Швидше, швидше! Ти що собі думаєш — з мужиком гуляти йдеш?

Їм було байдуже, що жінка не розуміє нічого. Їм завдавав втіхи власний крик, удари, лайка. Вони були змучені й злі, мороз дошкуляв чимраз дужче, а вони через цю прокляту бабу мусили тут поневірятися. Вони мусили провчити її за це, мусили зігнати на ній втому, напруження, безсонну ніч.

А ніч стояла над землею, скута небувалим морозом, що, здавалось, сягав аж до місяця і обертав його на білу крижину. В срібному сяйві райдуга зблідла і вирізнялася в небі тільки ледве видимою смугою. Але обабіч місяця стояли два світляні стовпи. Вони здіймалися з обрію, виростали вгору, обабіч круглого щита, мов балки тріумфальної брами, і тремтіли, переливалися сріблом, сяяли з високості неба до країв землі.

— Рушай, проклята!

Вони галасували так не тільки тому, що їм хотілося галасувати. Примарна, сповнена несамовитого жаху була ніч. І вони хотіли криком, галасом приглушити жах, що стискав серце, зірвати запону таємничості, внести щось реальне в нереальність нічних годин. Було видно мов удень. Сліпуче сяяв місяць, заливав усе срібним блиском. Палали високі стовпи, яких вони не бачили ніколи в житті. Іскрилося місячне проміння на небувало глибокому снігу, що рипів під ногами, скутий морозом, якого вони не знали досі, гадки не мали навіть, що такий може існувати. Хмурні, мовчазні стояли хати над шляхом. Ніде не було ні душі живої, тільки хати дивились на дорогу зіницями замерзлих вікон. Тіні падали від будівель, густішали в западинах, обманюючи зір. Темної, немісячної ночі німці взагалі боялися вийти — знали-бо, що з-за кожного рогу, з-за кожного куща чатує смерть і може впасти несподівано, як грім, перш ніж вони встигнуть обернутися. У цьому сліпучому блиску важко було схова-

тися, причаїтися, підкрастися — і, незважаючи на це, жах хапав їх за серце. Щохвилини солдати оглядалися назад, напружуючи зір, щоб простежити напрям тіней біля сарая, і погукували, додаючи собі бадьорості. Мороз хапав за щоки, сідав на губах крижаною шкаралупою. Вони поспіхом, гарячково терли вуха, тупали ногами по снігу і гнали туди й назад, туди й назад голу жінку по сільській дорозі.

Нарешті, їм надокучила ця розвага. Нічого не змінилось: Олена частіше падала, довше підводилась, але не плакала, не кричала, не виявляла бажання побачитися з капітаном, щоб дати свідчення. А мороз дедалі більшав і безжально хапав за обличчя, руки й ноги, забивав дух у грудях, сльозами заливав очі, проймав тремтінням чимраз сильніше.

— Ану, забирайся! Бігом додому!

Вони погнали її всі троє до сарая, погукуючи, мов на скотину. Вона зачепилась ногою за балку біля входу і впала обличчям на землю, інстинктивно захищаючи долонями випнуте черево. Гуло в скронях, шалено калатало серце. Та вже за хвилину мороз схопив її безжальними кліщами. Запекли, нестерпно заболіли рани на плечах, яких вона раніше не відчувала. Нелюдським зусиллям Олена підвелась, сіла й почала незграбно розтирати задубілими руками плечі, ноги, тіло. Крізь шпарини в стінах на землю рівними смугами падало місячне сяйво. В кутку була в'язка соломи. Олена доповзла до неї, зарилася в цю солому.

— Замерзну,— сказала вона собі, і їй стало якось легше. Кожух і хустка залишилися ще вдень там, в офіцера на лаві. А вночі солдати, виганяючи її на сніг, здерли з неї все, навіть сорочку. Вона подумала, що, може, вони забули і залишили її одягу в сараї. Оглянулась навколо. Ні, тут не було нічого. Гола земля і ця в'язочка соломи, що дала їй хвилинний притулок.

Надворі було тихо. Очевидно, солдати вирішили, що нема чого її стерегти, замкнули двері на замок і пішли. Вона не могла заснути, боялася заснути і широко розплющеними очима стежила, як поволі пересуваються по землі смуги місячного світла.

Раптом їй здалось, що вона чує шарудіння. Вона напружила слух. Справді, рипів сніг. Але це не кроки вар-

тогого. Хтось ішов обережно, повільно. Між одним легким рипінням і другим минала хвилина. Хтось ішов крадькома, легко ступаючи по снігу. Вона злякалась. Що це таке, хто це може бути?

Кроки затихли.

Вона подумала, що це їй здалось, примарилось. Але рипіння почулось знову. Справді, хтось ішов. Вона підвелася трохи й чекала. Чутно було — кроки наближались до сарая. В який бік вони звернуть? Але кроки не звертали, а стали ще повільніші, ще обережніші і, нарешті, стихли біля самої стінки.

Олена затримала подих. Хтось стояв біля сарая. Вона виразно почула подих. Невідомий, видно, припав обличчям до дощок і дивився в шпарину.

Вона чекала. Хто це був? Друг, ворог чи, може, випадковий перехожий? Хоч які могли бути випадкові перехожі в цьому селі, де під карою смерті заборонено було виходити з хат уночі?

— Тітко!

Вона завмерла. Тихим шепотом кликав її дитячий голос. Дитина стояла там, за стіною.

Вона хотіла відповісти, але тільки глухий, здушений стогін вихопився з її уст.

— Тітко Олено!

Дитина прийшла. Якесь із сусідських дітей підкралося обережно й кликало. Вона застогнала.

— Тітко Олено! Я приніс вам хліба.

Хліб! Вже два дні вона не мала нічого в роті. Ні хліба, ні води. Голод ще не так давався взнаки, але вона вмирала від спраги ще там, на допиті у Вернера. Коли її гнали по дорозі, їй пощастило схопити зо дві жмені снігу. Він трохи вгамував спрагу, освіжив пересохлі губи. Але солдати помітили це і не дозволили їй брати сніг, і тоді вона хапала його губами, коли падала на землю. Зараз Олена відчула, що вона голодна. Смоктало всередині, нестерпно стискало шлунок.

Вона змірила відстань від свого кутка до того місця, де стояла дитина, й зібралася з силами.

— Іду,— відповіла з зусиллям і поповзла по землі, боком, спираючись на лікті, відчуваючи, що вже не може підвестися, не може рухатись. Ламав усе тіло нестерпний біль, крутило ноги, наче хтось бив по них важкою палицею.

Олена проповзла крок, два, і раптом оглушливий вибух роздер повітря. За ним пролунав крик, тонкий, пронизливий. Олена припала до землі. Минула хвилина, поки вона зрозуміла, що це вистрелили, вистрелили тут, поруч.

Вона завмерла з розкритими губами, напружено вдвляючись в чорну стіну, за якою щось сталося. Ось зарипіли по снігу кроки, тверді, важкі кроки, пролунала лайка, удар прикладом по чомусь м'якому. Чути було — підійшов ще один, зараз вони вже вдвох лаялись і проклинали. Олена слухала, чи не почує ще якогось звуку. Але постріл, очевидно, був влучний. Раптом її здолала мука останніх днів, нелюдська втома, неможливе напруження нервів. Вона відчула, як закружляло, завирувало все перед нею, як захиталась земля, і провалилася в темряву, в безодню, поринула в порожнечу млості.

Крик і постріл чути було далеко. Чути його було і в сусідній хаті, де вже годину трое людей стояли, припавши до вікна, дивлячись на сарай крізь прохукані вічка в шибках. Маленька Зіна заплакала:

— Мамо, Мишко! Мамо, Мишко!

Мати стисла їй руку, аж дівча скрикнуло з болю.

— Цить!

— Мамо, Мишко! Що вони зробили? Мамо!

— Не чула хіба? Забили нашого Мишка,— відповіла жінка глухо.

Восьмирічний Сашко одірвався од вікна.

— Мамо, я віднесу титці Олені хліба.

— Нікуди ти не підеш. Зараз вони пильнують, до ранку будуть пильнувати,— відповіла мати суворо і додала: — Та й хліба вже немає. Ні шматочка, ні крихти. Мишко взяв останній краєць.

Хлопець знову підійшов до вікна і глянув. Але звідти нічого не було видно. Двері сарая були замкнені, і все біля нього ховалося в чорній тіні.

Там, під стіною, лежав Мишко. Куля влучила в спину під лопатку й пройшла навиліт. Він тільки встиг крикнути. Солдат штовхнув ногою тіло дитини. З маленького кулачка випав краєць хліба.

— Хліб приніс, тварюка,— мовив солдат і ще раз вдарив ногою мертве тіло.— Нагодувати хотіли бабу...

— І як підкрався, шпиг...

— Ще хвилина — й був би передав... Дивлюся, щось мале лізе вже попід стіною. Я як віцілив...

— Влучний постріл,— похвалив товариш, дивлячись на коричневу пляму, що виступила на сірому полотні домотканої сорочки.

— Ще б пак! Вже я не схиблю. А зараз що з ним робити? Тут залишити?

— Почекай, нащо тут? У рив кинемо.

Це сподобалося обом. Вони схопили дитину за ноги й потягли. Білява голівка підстрибувала на мерзлих грудках. Солдати з розмаху жбурнули тіло в придорожній, засипаний снігом рив.

— Хай тут лежить. Цікаво, звідки він приліз?

— Капітан завтра зробить слідство. Хоча, що тут дізнаєшся? Міцно тримаються, бандити, мовчать, як прокляті.

— Не бійся, наш старий їм розв'яже язика!

— Та вже час. Хоч я тобі скажу: страшно тут.

Високий солдат сперся на рушницю й уважно придивився до товариша. Але не знайшов нічого підозрілого в цьому круглому обличчі з кирпатим носом.

— Страшно... А хотілося б повернутись додому... Моему Міхелеві навесні мине десять років... Я не бачив його два роки, подумай, два роки!

Низенький співчутливо кивнув головою.

— А я був у відпустці восени.

— Від'їжджаючи, я обіцяв йому купити велосипед, коли повернусь. Два роки чекає хлопець велосипеда. Звідси послати трудно.

— Фельдфебель послав аж два.

— Фельдфебель...— протягнув високий.— Фельдфебель, може, й послав, а від мене хіба приймуть? Не приймуть, сам знаєш. Пакунок приймуть, а велосипед — ні.

Вони ходили туди й назад перед хатою, де містився кабінет Вернера. У вікнах горіло світло, в комендатурі працювали.

— Котра ж це година? Скоро прийде зміна?

— Через півгодини.

Мороз дощуляв чимраз більше. Високий почував себе краще, голова в нього під каскою була закутана теплою хусткою. Але низенький розпачливо тер вуха.

— І як ті люди тут живуть? Невже тут завжди такі морози?

— Хіба я знаю? Мабуть, завжди... А їм що — дикуни!

— Райдугу бачив?

- Бачив.
— Що це означає?
Високий знизав плечима.
— Що ж це має означати? Очевидно, тут у них буває райдуга і взимку. А ті стовпи, глянь!
— Це від морозу.
— Мабуть, і райдуга від морозу.
— Може,— згодився низенький, хукаючи в долоні, і неспокійно оглянувся.
— Що там?
— Нічого, так дивлюсь.
За хвилину оглянувся і високий і навіть вилаявся з люті. Обидва знали вже з досвіду — варт обернутися раз, а потім непереможно тягло оглянутися ще й ще раз, і від цього жах проймав ще більше.
— А ти не дивись. Нічого нема.
— Хіба то я? Це все ти оглядаєшся,— запротестував низенький.
— Коли мені все вчуваються кроки на дорозі. А глянеш — нікого нема. І знову здається.
Не змовляючись, обидва обмежили свою прогулянку кількома кроками вздовж будинку, туди й назад.
Одчинилися двері. Йшла зміна.
— Хто стріляв? — запитав фельдфебель.
— Я,— витягся високий солдат,— хотіли заарештувати подати хліб крізь щілину.
— Ну й що, Рашке? — зацікавився унтер-офіцер.
— Влучив. Хлопчисько. Видно, хтось із сусідів послав.
— Де він?
— Ми кинули його у рів.
— Ану, ходім подивимось.
Вони рушили втрьох.
— Отут,— показав рукою Рашке.
Фельдфебель нахилився над ровом.
— Тут нічого нема.
— Як нічого нема? — стурбувався солдат.— Франц, ми ж його сюди кинули, правда?
Вони всі троє влізли в рів і пішли, нахилившись, роздивляючись кожну грудку.
— Навіщо йти так далеко? Ми ж там зовсім не були.
Фельдфебель підозріливо глянув на них.
— Слушайте, що це за дивна історія?
— Пане фельдфебель, присягаюся, свідок є, ми сюди

кинули хлопця, о, гляньте, сюди! — зрадів він, помітивши на снігу невеличку пляму крові.

Фельдфебель кивнув головою й уважно придивився до цього місця.

— От полізли в рів, всі сліди затоптали... Добре ж ви вартували, нема чого казати! Хтось у вас з-під носа витяг тіло. Якщо воно взагалі було, — додав він суворо.

— Як же, свідок е... Обидва ми тягли його за ноги...

— А може, він ще був живий, дурні ви, і втік звідси.

— Як живий?! Куля пройшла навиліт, він упав обличчям у сніг, вмер на місці.

Фельдфебель підійшов до сарая. Велика пляма темніла під стінкою, поруч лежав окраєць чорного житнього хліба. Виразно відбивався на твердому снігу слід дитячої ноги, кілька невеличких слідів, що йшли по чистій високій кучугурі.

— Отут... А потім ми потягли його в рів... прошу глянути. От сліди.

— Ну добре, — згодився фельдфебель. Все свідчило, що солдати казали правду. — Ходімо, ви заарештовані.

Обидва остовпіли.

— Заарештовані?!

— Чого баньки витріщили? Мусили ви пильнувати цю ділянку? Мусили! А тим часом тут діються речі, про які ви не маєте уявлення. Забрано тіло злочинця, а ви обидва навіть не помітили цього. Гарні вартові. З таким вартуванням нас можуть вирізати поодинці, шиї нам поскручувати, як горобцям.

Солдати пішли, похнюпивши голови.

— Прокляте місце, — буркнув Рашке. Товариш відповів йому зітханням.

— Адаже там нікого не було, абсолютно нікого не могло бути! — з притиском повторив Рашке. Малий Фогель зіщулювався від жаху. Він відчув, як волосся наїжується в нього на голові, як по спині біжать холодні дрижаки. Рашке твердив, що там не могло бути нікого. І він мав рацію — не зарипів сніг, ніщо ніде не ворухнулось, ніде не чути було нічого, жодна тіль не впала на залитий місячним сьявом сніг. А проте тіло хлопчиська зникло. Що це значило?

Рядовий Фогель боявся відповісти самому собі на це питання. Він тільки підсвідомо прискорив кроки і вільно зітхнув лише тоді, коли розчинилися двері хати й в об-

личчя його війнуло тепло, світло, людські голоси. За двоєма залишився рів, страхітлива, крижана ніч. Рядовий Фогель забув на мить, що він заарештований, що невідомо, як обернеться його справа. Зараз він був щасливий — тут були люди; ніч відступила, переможена людськими голосами, світлом лампи, теплом. Ніч не могла проникнути за ці дерев'яні стіни.

— Прийде капітан, дасть розпорядження, як з вами бути,— мовив фельдфебель.

Рашке і Фогель сіли в кутку на підлозі. Було тепло, приємно. Рашке сперся головою об стіну і відразу задрімав. Але воші не давали йому спати. Якийсь час він чувхався в напівсні, потім розплющив очі і вилаявся.

— Якраз заснеш... На морозі ці тварюки ще трохи заспокоюються, а зараз, видно, надолужують.

Обидва присунулися ближче до пічки, скинули мундири, сорочки і в червоному світлі, що падало від тліючих дров, уважно, пильно почали шукати вошей в складках і швах цупкого полотна сорочок.

А Малючиха, тяжко дихаючи, сиділа на підлозі своєї хати. Це було не легко — проповзти у рові на животі більш як триста метрів. Разів сто вона заривалася обличчям у сніг, щоб її не побачили ті, що ходили по дорозі. Стискала зуби — хай буде, що буде. Не залишить вона дитину в рові, як собаку.

Ще тяжче було повзти назад. Мале тіло сина важко лежало на плечах, притискувало її до землі, зсувалося набік. На превелику силу вона добралася до паркана, ледве виповзла з рову, скориставшись з хвилини, коли ті зупинились на дорозі, розмовляючи. А тепер вона вже була в хаті, і малий Мишко лежав на столі, прямий, нерухомий. За цей короткий час тіло його встигло задубіти на морозі, наче він умер давно.

Діти оточили брата. В місячному світлі, що лилося з вікна, було виразно видно його біляве волосся, розкидане круг обличчя, губи, широко розкриті передсмертним криком. Зіна обережно торкнулася пальчиком скривавленої на грудях куртки.

— Це що?

— Не чіпай,— суворо мовив Сашко.— Сюди його влучили, правда, мамо?

— Правда, синку, правда,— шепнула мати глухо. Вона перебирала пальцями м'яке волосся сина. От він ле-

жав неживий перед нею. Ще так недавно ховав за пазуху окраєць хліба для Олени, виходив з хати обережно, навшпиньках. Вона була певна, що йому пощастить, що він непомітно пробереться до сарая. Та вийшло інакше.

— Не треба було Мишка пускати,— раптом плаксиво мовила Зіна.

— Треба було, донечко,— простогнала мати.— Ой, треба було, треба...

— Тітці Олені там їсти не дають,— низьким чоловічим голосом пояснив Сашко.

— Так, синку, так,— ствердила мати.— Тітка Олена з татком в одному загоні... І навіщо вона прийшла? Загине, марно загине тепер Олена.

— Я міг би хоч картоплі однести їй, он там на полиці є трохи в горщику,— буркнув гнівно Сашко.

— Ні, синку, вже тепер до сарая ніхто не підійде. Вже вони тепер пильнують, додивляються... Марно загинеш, без користі... От бачиш, здавалось, нікого там не було біля сарая, а Мишка вгледіли...

— Мене б не вгледіли,— наполягав Сашко.

— Дурниці ти кажеш... Коли вже Мишко не пройшов, вже там ніхто не пройде, ніхто...

Сашко замовк. Мати дивилась на обличчя вбитого сина і м'яко гладила його волосся.

— Ну, діти, де ж ми його поховаємо? Вранці можуть почати нищпорити, заберуть його, коли знайдуть.

— В садку можна,— порадив Сашко.

— Як же в садку? Почують, додивляться... Та й земля як залізо, не викопаєш могили, хіба що тільки снігом присиплемо... Але під снігом знайдуть.

Вони безпорадно дивились на вбитого.

— Ну, так що?

— У хаті його треба поховати,— шепнула Малючиха.

— У хаті? — здивувалася Зіна.

— А де ж? У своїй хаті буде лежати, з нами буде...

Інакше не можна.

— Тут, у хаті?

Вона безпорадно оглянулася.

— Ні... В сінях можна...

Вийшли в сіни. Вони були маленькі, тісні. Малючиха придивилась до долівки.

— Отут будемо копати. Дай, Сашко, лопату, он там за дверима стоїть.

Вона перехрестилась, позначила лопатою обриси могили. Наставила вістря, натиснула ногою.

Тверда була земля, втоптана, прибита за довгі роки кроками багатьох ніг. Лопата сковзалась, затужавіла земля опиралась. Жінка хутко втомилась.

— Тепер ти, Сашко...

Хлопець копав ретельно, висолопивши язика. Зіна стояла на колінах і руками відгортала землю.

Так вони копали по черзі, уперто довбаючи твердий ґрунт. Далі пішло краще. Нарешті неглибока могилка була готова.

— Ну, діти, треба його одягти. От без труни доведеться лежати Мишкові в землі...

Вона набрала води з відра, обмила обличчя, скривавлені груди, худу спину сина, де під лопаткою чорніла кругла дірка. Витягла з скрині чисту сорочку, насилу натягла рукава на заляклі холодні руки.

— От який похорон...

Зіна схлипувала.

— А ти не плач. Загинув Мишко, як червоноармійці гинуть, розумієш? Від фашистської кулі загинув, коли чесну справу робив, розумієш?

Вона казала це Зіні, але казала і самій собі, бо до горла їй підступало ридання і вона боялась, що не витримає, що впаде на коліна перед тілом сина і завіє, як звір, завіє на все село про своє горе, про смерть сина, якого народила, ростила десять років на те, щоб він сьогодні загинув від ворожої кулі.

— Казав йому тато, коли йшов з партизанами: гляди ж, Мишко, не осором мене. От і послухав Мишко батькового наказу, не осоромив його. Розумієш?

— Розумію,— схлипнула Зіна.

— А плакати не треба. Тяжко буде Мишкові, коли сльози на нього впадуть, не треба плакати. Допоможи мені, Сашко, рядно розірвати.

Вони склали удвоє ляне рядно, поклали в неглибоку яму, опустили туди вбитого, загорнули.

— Щоб йому земля в очі не сипалась,— мовила мати.

— Щоб не сипалась в очі,— повторила тоненьким голоском Зіна.

— Візьми, Зіно, жменьку землі, кинь на брата,— проказала Малючиха. Зіна присіла навпочіпки, підняла жменьку бурої глини й кинула на рядно. Сашко за нею.

Мати зсипала землю лопатою, поки не зникло біле рядно, поки не зрівнялась яма, не виріс над нею певисокий горбок.

— Притоптати треба,— мовила жінка.— Так видно: придуть, розкопають.

Вони почали топтати втрьох. Малючиха топтала землю ретельно, старанно. Вона думала, що от всупереч усім звичаям, всупереч власному серцю топчеться на синовій могилі, чого ніхто й ніколи не робив. Що вона топчеться по його білявій голові, по скривавлених грудях, по худих хлоп'ячих руках і ногах.

— Так треба,— відповіла голосно своїм думкам, і маленька Зіна повторила луною:

— Так треба.

— Вже? — запитав Сашко.

— Ні, синочку, ні... М'яка ще земля, ще видно. Топчи, топчи, доки все не зрівняється.

Вона старанно зібрала всю землю, що залишилась, віднесла її в хату й розсипала під піччу. Потім замела сіни, щоб не було слідів і притрусилася зверху тирсою й соломною.

— Не видно?

Сашко уважно придивився.

— Ні... Потім удень можна буде поправити.

Малючиха застигла, дивлячись на цю чудну синову могилку, присипану соломною і тирсою. От і сліду нема від Мишка. Вмирали сільські діти, кожне мало свою труну й могилку, порослу зеленою травою. А по Мишкові не зосталося навіть сліду. Він лежав у рідній хаті, але навіть вона сама не могла б пізнати, де він лежить, коли б не знала цього місця.

— Йдіть спати, дітки,— мовила вона.

— А ви?

— І я піду спати. До ранку недалеко, виспатися треба.

Але Малючиха не спала. Думала про Мишка, думала про чоловіка, який пішов з партизанами. До армії не взяли, ще в вісімнадцятому році одірвало йому два пальці, і через те визнали непридатним. А партизани не дивились, чи є в нього пальці, чи нема. Для них він був придатний, ще й як!

Прийде Платон, питає, де Мишко. Він завжди був його улюбленцем. Що вона відповість чоловікові? Що ле-

жить його син у сінях, під долівкою, з німецькою кулею в серці? Вона знала, що Платон вислухає це спокійно і скаже те, що казав, коли німці входили в село, а він разом з іншими брав вузлик і тікав ярами, далеко звідси, в лісі: «А ти, стара, тримайся. Коли що, хапай сокиру, бий, рубай, а не піддавайся. Такі часи прийшли, що всім треба воювати — дідам, жінкам, навіть дітям.— Скаже Платон:— От загинув наш Мишко в боротьбі з фашистами. Не плач, стара, за Батьківщину загинув, розумієш?»

І Малючиха не плакала, дивлячись широко розплющеними очима на темну тінь, за якою були сїни і синова могила під долівкою.

А на дорозі вартові все обговорювали нічні події.

— Чортяче місце. Хто його міг забрати? Рашке каже, що вони нічого не чули. А сніг рипить, як скажений.

— Хто там знає,— буркнув неохоче другий.— Хіба тут що зрозумієш?

Обоє оглядались назад чимраз частіше.

Ім здавалось, що сніг рипить, рипить виразно, вже навіть чути було кроки. А глянеш — нема нічого.

Круг місяця почало вимальовуватись млисте світляне коло. Поволі згасали, мерхли світляні стовпи — підпори триумфальної брами.

— Наче потеплішало,— зауважив один із солдатів.

— Де там потеплішало, я тільки чекаю, коли в мене вуха відпадуть. Надворі ще нічого, але як зайдеш до хати, посидиш у теплі,— пече, як вогнем.

— Відморозив.

— Певно, що відморозив! Ноги теж болять. Як почнеться відлига, буду живцем гнити.

— Ну й краще, відправлять у госпіталь.

— Як же, відправлять! Малера відправили? А в нього ноги чорні, як залізо.

— Та ти не кричи.

— Нікого ж нема.

— Це тобі так здається. А завтра фельдфебель все знатиме.

— Хіба що ти побіжиш з доносом.

— Ти що, в морду хочеш?

— Чого ти сердишся? Не кажи дурниць. Адже чудес немає.

— Нема, певне, що нема... А ти мені скажи, хто хлопця витяг з рову?

— Це вже інша справа... Я про фельдфебеля.

Коло круг місяця почало ширшати, густішати. Молочною блакиттю відрізнялось воно від прозорого, крижаного неба.

— Ні, кажи, що хочеш, мороз удосвіта дужчає, а тут наче полегшало.

— Може, й полегшало.

Нерухоме досі повітря, що лежало льодовою брилою, ніби заворушилось. Повіяв ледве відчутний вітерець.

— Таки тепліше стало, я тобі кажу, ноги в мене крутять.

— Ревматизм?

— Ревматизм, стара історія. Як тільки на відлигу, так і крутять.

Обидва ходили туди й назад по дорозі.

— А та баба зосталася в сараї?

— Зосталась.

— Замерзне до ранку.

— Коли потепліє, не замерзне.

— Паршива робота — баба, хлопчисько...

— А ти чого б хотів? Така баба може тебе так ножем штрикнути, що й дихнути не встигнеш... А хлоп'ята — це найгірше. Скрізь пролазять, скрізь крутяться. Шпигувати їх посилають.

Він хвилину поміркував.

— Я б це все зробив інакше... Наприклад, так, як капітан зробив у тому селі, пам'ятаєш?

Кирпатий кивнув головою.

— От бачиш... Ніколи вони на нас працювати не будуть, я вже їх знаю. Кінець кінцем, їх однаково доведеться винищити. Так чому ж не відразу? Було б набагато спокійніше.

— Всіх?

— Всіх! Ти ж бачиш, що це за люди. Навіть зовсім малі діти — і ті заготовані, вже ми їх не перевиховемо. Та коли б навіть — шкода праці. Це інші люди, і такими вже залишаться.

Солдат зітхнув і не відповів нічого.

Райдужні стовпи згасли. Гілки на деревах, що стояли край дороги, ворухнулися, з них посипався дрібний сніг. Місяць укrywся млюю і світив крізь неї мутно й блідо.

— Ти глянь, змінюється погода, і як швидко. Щойно місяць світив, як сонце, а зараз?

— Вітер здіймається.

— Значить, напевне, потеплішає. В такі морози здохнути можна.

Сніг під ногами рипів уже не так пронизливо. Погода змінювалась блискавично. Прозоре, як скло, небо вкрилося сірим димком, вітер дужчав, здіймаючи на полі снігові стовпи. Холодний вітер проймав до кісток, надимав тонкі шинелі, різав обличчя.

— От бачиш, краще тобі?

— Скільки ще стояти?

— До ранку далеко, почекай, ще находишся.

Здалеку від засніженої рівнини наближався, зростав шерех.

— Що це?

Обидва зупинились прислухаючись. Шерех міцнішав, зростав і, нарешті, захльоснув село, обернувшись на протяжне гостре виття. Затріпотіли, заколихались дерева. Вітер зірвав з землі сухий сніг, розкидав його, кружляв ним у повітрі, розсипаючи скрізь сріблясту суху поземку. Вартові насилу йшли, пригинаючись, розтинаючи головами вітер. Коли вони повертались, він віяв їм у спину, було легко йти, їх несло, мов на крилах. Та, коли йшли назад, вітер оточував справа, зліва, заступав дорогу, здіймав високі снігові стовпи, витягав їх угору й притискав раптом до землі, розсипаючись білим пухом.

— От зима! Завірюха починається. В таку хурделицю нічого не побачиш.

І, мов по команді, оглянулись назад. Але дорога була безлюдна.

3

«Дорога моя Луїзо...»

Капітан Вернер одірвав перо від паперу і задивився у вікно. За шибками шаленіла завірюха. Здавалося, сипле сніг,— але то вітер здіймав угору білі тумани, крутив їх, жбурляв, бився в шибку з пронизливим свистом. Бушовав вітер на далеких білих рівнинах, міцнів, бив крилами об землю і падав з громом на село — аж здригалися хати.

Нудьга, сум душили серце Курта Вернера. Не було на чому спочити, вихор відділяв його від світу, все зникало в сніжній завірюсі, в завії, летючій і сипкій, мов пісок пустелі. Його раптом охопила туга за домівкою у Дрездені.

Що там роблять дружина й діти? Він не бачив їх уже давно. Коли їхали з Франції, думав, що йому пощастить забігти додому. Але їх провезли по Німеччині з шаленим поспіхом, не дозволяли виходити на станціях навіть на хвилину. За вікнами тільки майнуло рідне місто, і він лише глянув у той бік, де жила сім'я. А зараз його страшенно потягло хоч би на півгодини, хоч би на десять хвилин зайти додому. Там не веє вітер і не погрожує щохвилини смерть, причаєна в морозних ярах. Вони сидять за столом, Луїза нарізає хліб, наливає каву. Тепло, затишно. Луїза усміхається, подає чашку пухкими, короткими пальцями. Коли ж, нарешті?

Його охопила глуха злість на всіх і на все. На Пусю, яка вічно вередує, скаржиться на нудьгу, спить до полудня, але навіть не подумає застелити ліжко, підмести в кімнаті. Він з огидою згадав засмальцьовані карти, недокурки на підлозі, папірці з папільйоток, ножиці для манікюру, що валялись на столі, серед недоїдків хліба та масла. Чистенька квартирка в Дрездені, кожна річ на своєму місці, Луїза з незмінною ганчіркою в руках, щоб стерти порох.

Його взяла злість на своїх солдатів, тупих, вошивих, обмерзлих і хворих. А найбільше злість на це село, в якому довелось йому просидіти цілий місяць,— похмуре, причаєне село, де люди обминали його, дивлячись у землю, але він добре знав, що в очах кожного таїться ненависть, і ніяким способом не міг домогтися від них того, чого хотів,— покори й страху.

— Я вам ще покажу,— буркнув він крізь зціплені зуби, і його погляд упав на білий аркуш паперу. Нахилився і почав писати хутко-хутко. Пронизливо рипіло перо, дрібненькі краплини чорнила бризкали кругом.

«Я лічу дні, коли, нарешті, буду знов з тобою. Ми йдемо вперед, Луїзо, весь час ідемо вперед у цій страшній, дикій, варварській країні, і наш похід кінчиться незабаром цілковитою перемогою».

Хай радіє Луїза. Вона не визнає, що вони от уже три місяці тупцюють на одному місці, коли не брати до уваги цього єдиного села, ще уже три місяці гризе їх страшний, безжальний мороз, а в ярах, у лісах чекають на них партизани, що серед солдатів день у день зростає кількість хворих та обморожених, а з загону, з яким він їхав з Франції, не залишилось вже майже нікого. Ні, про це

Луїза не дізнається. Адже лист, що приходить з фронту, повинен викликати піднесення, повинен збуджувати патріотичний дух. Тим більше, що, крім Луїзи, цього листа читатиме ще дехто і з його змісту судитиме про капітана Курта Вернера.

«Зима тут сувора, ми не звикли до таких морозів, але нас зогріває наказ фюрера, і ми пишаємось тим, що саме нам судилося виконати його великий план, саме нам судилося сприяти відродженню Німеччини».

Він написав ще кілька фраз і перечитав все спочатку. Так, це звучало непогано, краще, ніж листівки, які їм прислали з Німеччини. Більш мужньо, більш переконливо.

Він якусь хвилину поміркував, шукаючи виразів, але потім вирішив, що досить. Треба ж було ще запитати про дітей, треба було виявити себе ще й чоловіком і батьком.

«Дорога моя, як ви живете? Як здоров'я Ліззі? Чи минула ангіна Віллі? Постараюсь прислати йому хутро на пальто, тоді він не буде так застуджуватись. Ти просила прислати панчохи — на жаль, зараз їх тяжко знайти, ми весь час ідемо по селах. Тільки-но захопимо якесь місто, я негайно постараюсь дістати. Минулого тижня відправив тобі масло. Прошу тебе, записуй, коли одержуеш кожен пакунок. У другому пакунку пришлю меду — лікуй ним горло Віллі...»

У двері постукали.

— Хто там?

— Староста прийшов.

— Хай почекає, — кинув Вернер через плече.

Він знову нахилився над листом. Але думки його вже набули іншого напрямку; з домівки в Дрездені він перекинувся думками на село, і роздратування не дало йому писати далі. Він хутко покінчив з поцілунками й привітаннями, підписався з розчерком і вклав листа в конверт.

— Де він там? Хай знайде.

Високий згорблений чоловік з'явився в дверях.

— Пан капітан прислав по мене?

— Прислав, прислав...

Він витягнув ноги під столом і з хвилину уважно придивлявся до чоловіка, що стояв перед ним.

— Коли ж, нарешті, ви зберете зерно? — кинув раптом, хутко нахилившись вперед.

Високий чоловік зігнувся і ввібрав голову в плечі.
— Адже я роблю, що можу, з шкури вилізаю — нема...

— Як це нема? Триста хат на селі, урожай цього року був першорядний, і нема? Заховали!

Той жалібно зітхнув.

— Напевне заховали, але де?

Помахом руки показав на снігові стовпи, що кружляли за вікном.

— Де ж тут шукати? Можна тут щось знайти?

— Напевно, можна,— буркнув капітан.— Тільки треба шукати як слід, пане Гаплик, треба шукати. Сідайте. Староста обережно опустився на краєчок стільця.

— Ні, я не задоволений вами, добродію, абсолютно не задоволений. Власне, я не розумію, навіщо ми вас сюди везли... Думаю, що краще було б знайти когось тутешнього. Адже ви за цей час навіть з людьми не познайомились. Чи ви знаєте принаймні, що тут за люди?

В очах старости спалахнув вогник надії. Поспіхом, згоджуючись, він закивав маленькою лисою головою.

— Звичайно, що не знаю... Село велике, а я що ж... Місцевому було б легше, певне, було б легше.

Капітан хитався на стільці.

— Ага... Виходить, вам, пане Гаплик, не дуже подобається ваша посада? — запитав він хитро.

Гаплик крутив шапку в руках і мовчав.

— Ну, так... Я раджу вам не забувати, що вас, пане Гаплик, розстріляли б або ще гірше — закололи б вилами власні ваші односельці... Нашій владі ви зобов'язані життям, отже, треба виконати те, що вона вимагає, а вимагає вона не так вже й багато. Хіба ні?

Той зітхнув.

— Без запалу беретесь до роботи, от що... Більшовики забрали у вас землю, тримали в тюрмі, ми думали, ви зробите все, що у ваших силах. А у вас щось не виходить. Що мої солдати видушать з селян, те й є. А вашої роботи, пане Гаплик, я не бачу... Ну й інформації ми майже не дістаємо.

— Адже про цю Костюк... я...

Він рятувався, як міг, вихваляючись цією єдиною своєю перемогою, цією Костюк, про яку почув випадково, коли пробрався попід хатами до комендатури.

Вернер скривився.

— Так, так, а ще що?
— Про вчительку...— буркнув Гаплик.
— Про вчительку, так... Та цього не дуже багато, і воно ще вимагає підтвердження.

— Місцевому було б легше...

— Не забувайте ви мені баки з цими місцевими. Звичайно, було б легше, тільки звідки його взяти, того місцевого? Триста хат на селі і триста родин у колгоспі! Жодного індивідуального господарства! Хазяйнували на колишній панській землі—рада голота, що допалася до чужого добра. Адже більшість із них—колишні наймити. Звідки ж тут узяти людину?—розсердився Вернер і стукнув кулаком по столу.—Ви мусите виконати доручення, інакше я за вас візьмусь, пане Гаплик! Три дні даю вам, ну, чотири, а щоб хліб мені був! Армію треба годувати, армія не буде здихати з голоду тільки тому, що ви не вмієте впоратися з мужиками.

— Сам я нічого не зроблю,—буркнув хмуρο староста.—Потрібна допомога...

— А хіба я вам відмовляюсь допомагати? Треба буде—допоможу. Тільки треба щось робити, про щось думати.

В очах старости спалахнули веселі іскорки.

— То я складу план і подам панові капітанові на затвердження.

— Добре, добре, тільки не дуже довго міркуйте... Пам'ятайте, що три дні. І з тим хлопцем... Винуватців повинні ви знайти, повинні, інакше, пане старосто, відповідатимете. На це теж даю вам чотири дні!

Він одвернувся до вікна. За шибками шаліла хуга, жбурляла снігом. Хата рипіла, тріщала, наче от-от мала завалитись. Гаплик зрозумів, що аудієнція закінчена. Він низько вклонився капітановій спині і, задкуючи, вийшов з кімнати.

Тільки за порогом хати зважився натягти на вуха шапку. Він ішов дорогою, увібравши голову в плечі, і з розпачем думав, до якого способу вдатись, щоб, нарешті, відняти хліб у впертих селян.

У шаленій завірюсі він мало не наткнувся на чоловіка, що йшов назустріч. Гаплик, вибитий з течії небезпечних думок, злякано відскочив. Сивий дід уважно придивився до нього і, впізнавши, демонстративно плюнув, звертаючи з дороги до хат.

Гаплик квапливо добрався додому. Витяг з шухляди папери і, зігнувшись над столом, почав писати проект наказу. Схиляючи голову то в один, то в другий бік, мазав, креслив, зітхав. Йому заважав вітер, що вив за вікном, і настирливий спогад про суворий голос капітана, і спогад про обличчя людей на селі. Нахилившись над столом, він писав, пітнів, тер лису голову. Староста розумів, що це остання його ставка, що він конче мусить догодити Вернерові, конче мусить якимось способом зламати запеклий опір села.

А село лежало мовчазне й тихе, в туманах звихреного снігу. Люди сиділи по хатах, прислухаючись, як вие за вікном вітер. Тільки старому Явдокимові Охабку самотня його хата набридла так, що він, незважаючи на завірюху, вбрався до сусідів. Опираючись шаленим нападам вітру, пройшов вздовж тину Малюків і довго обтупував перед порогом чоботи від снігу. Потім постукав у двері. В хаті ніхто не обізвався. Дід постукав костуром ще раз і, не чекаючи відповіді, відчинив двері. На нього глянуло три пари зляканих очей.

— Як живете?

Малючиха хапала губами повітря, відчуваючи, як несамовито калатає серце.

— Це ви, діду Явдокиме?

— Хіба не бачиш, що я? Чого це ви так перелякалися?

Йому ніхто не відповів. Дід став коло дверей, спершись на костур.

— Сідати не запрошуєте? Нові звичаї заводите, чи як?

— Краще до нас не заходити зовсім,— відповіла Малючиха тихим, мертвим голосом.

— Чому ж це так?

Вона знизала плечима. Старий махнув рукою і сів на лаві під вікном.

— Ти збожеволіла, Галю, чи що? Що з вами? Де Мишко?

Маленька Зіна раптом розплакалася вголос.

— А ти чого?

— Тихше, Зіно, не плач,— суворо мовила мати.

Явдоким почухав голову під високою шапкою.

— Вітер такий що страх, аж хата тріщить, якось моторошно самому сидіти... Думаю, зайду до сусідів...

— Такі з нас тепер сусіди...— зітхнула Малючиха.

Дід сперся підборіддям на схрещені на костурі руки й уважно придивився до неї з-під кушуватих, навислих брів.

— Щось сталося у вас, чи що? Де ж це Мишко бродить у таку завірюху?

— Нема Мишка, діду.

— Як то нема? Куди ж він пішов?

— Нікуди він не пішов... Німці застрелили Мишка сьогодні вночі.

Сива голова здригнулась.

— За-стре-ли-ли Мишка? Що ти, жінко, кажеш?

Малючиха заломила руки, аж сухо тріснули в суглобах пальці.

— Таж чуєте... Пішов Мишко Олені хліба в сарай передати. Німці його й підстрелили...

Вона прочитала запитання в збляклих очах.

— Не залишила я його німцям, ні... З рову притягла на спині. Поховали його так, що ніхто не знайде.

— Німці знають — хто?

— Звідки їм знати? Вбили, в рів кинули, як собаку... Мабуть, шукатимуть ще, але досі тихо... Коли ви постукали, я вже думала — йдуть.

Дід похитав головою.

— Так-так... Скільки ж то народу гине... Діти... А ти, Сашко, запам'ятай це, добре запам'ятай...

Хлопець кивнув головою.

— Прийде батько, придуть інші, щоб усе розказав, чуеш?..

— А вони хіба не знають? — сухо запитала жінка.

— Знати — знають... Самі стежать... Але воно так завжди... Одне з другим складається, одне з другим... Мстився Платон за інших, а тепер доведеться йому і за сина свого помститись.

— Все одно вже, — тихо мовила Малючиха.

— Звісно, звісно, все одно... Але син — то ж син... От мого у вісімнадцятому році забили... Все я їм пам'ятаю, але це вже найбільше... Воно так завжди: що ближче до серця, то більше болить... Залишився чоловік, як старий сухар, нікому не потрібний... А так і внучата були б, і в хаті веселіше...

— Внучат у вас ціле село, діду Явдокиме.

— Та воно так, це правда, але завжди рідне — ближче.

Крізь шум і стогін вітру раптом пробився якийсь інший звук. Старий замков. Однотонний брязкіт лунав по селу.

— В рейку б'ють, на збори скликають.

Малючиха зблідла.

— Не інакше, як про Мишка допитуватимуть.

Старий махнув рукою.

— Може, про Мишка, а може, й ні... Мало що їм заманеться.

Удари в рейку повторились лунко, як дзвін.

— Ну, треба збиратись, бо прийдуть заганяти. Підемо, діду?

— Що зробиш, підемо...

Він тяжко підвівся, спираючись на костур.

— А ти, Сашко, нікуди не ходи, гляди Зіну. Як тільки скінчиться, я прибіжу.

Вони поволі рушили дорогою в хмарах дрібного снігу, гнаного вітром. Скрізь розчинялися хати, виходили на дорогу люди, жінки, дівчата, старики.

— Не знаєте, що там?

— Звідки нам знати? Знаємо те, що й ви. Барабанять і барабанять.

— Боже мій, що воно буде? — тяжко зітхнула якась з жінок.

— А ти не стогни,— гостро мовила Кравчиха, обминаючи її.— Ще й не знаєш що, а вже стогнеш...

— Та вже добра не жди...

— Ще добра од них захотіла? Дивіться! Вже стільки добра од них мали, що тепер тільки його й сподіватись...

— Та то вже так...

— А заздалегідь нема чого зітхати. Ні заздалегідь, ні потім,— мовила Кравчиха.

Ніхто їй не відповів. Адже всі знали про Васю. Знали, звідки глибокі борозни в неї біля губ, і хто-хто, а вона, Кравчиха, мала право сказати кожному, що не час стогнати. Ні, вона не стогнала, хоч не мала вже тієї надії, яка підтримувала інших: що, може, колись повернуться їхні сини, чоловіки з армії, партизанського загону, що вони зустрінуться з ними в щасливу годину, коли останній ворог здохне на сільській дорозі, влучений червоноармійською кулею.

Із сніжної завії виринали темні, закутані постаті, люди звідусіль поспішали до школи. Так звикли називати, і

так воно й залишилось. Будинок був великий, з високими вікнами, з білими кахляними грубами, з просторими класами. Тільки тепер тут уже не було школи. Парти й столи загарбники порубали на паливо, здерли із стін карти, розбили скляні шафи з наочним приладдям, подерли портрети й картини. Велика шкільна зала віяла пусткою й холодом. Там тісно стояла юрба одягнених у темне жінок і стариків.

Тільки Меланка Вишнева стояла окремо. Наче незрима межа, якої ніхто не переступав, відокремлювала її від юрби. Вона стояла під стінкою, безтямними очима дивлячись в одну точку. Пасма темного волосся вибилися з-під хустки, вона не поправляла їх.

Гаплик сидів на стільці перед невеличким столиком. Поруч з ним стояв фельдфебель і, широко позіхаючи, вдивився байдужим поглядом по юрбі.

— Всі вже? — запитав Гаплик, підводячи з-за столу своє довге, худе тіло. Маленька лиса голівка заколихалася на довгій шиї.

— Всі, — буркнув хтось біля дверей.

Староста зібрав із столу папери, поклав їх назад, перегорнув злегка тремтячими руками.

— Боїться чогось лисий, — буркнули в юрбі.

— Вигадав, мабуть, нове свинство...

— Як йому не боятись, адже знає — прийдуть наші, вони з нього шкуру здеруть.

— Або ще раніше ми з ним самі впораємося як треба.

— Цікаво, як ти з ним впораєшся? — запитав старий кульгавий Олександр, колгоспний конюх.

— Чого питаєте, відомо, як впораємося! — не забарилася з відповіддю висока чорнява Фрося.

— Тихо! Що за розмови! Збори вже почались, — розсердився Гаплик і обвів очима юрбу.

— Не бачимо, щоб почались, — буркнув Явдоким.

— А як же, пан староста вже зволили прибути, і його пан теж тут. Чого ж вам ще? — в'їдливо зауважив хтось.

— Тихо! — верескнув Гаплик тонким голосом. — Скільки разів вам казати? Що за галас?

— Тихше, баби, тихше, чого старості надриватися! — втрутилася Терпилиха, енергійно витираючи носа.

Гаплик кілька разів одкашлявся, підніс до очей аркуш папери, витяг з кишені окуляри в дротяній оправі й надів на ніс.

- Ого...
- Читати буде...
- Новий наказ, мабуть.

Староста з-під окулярів повів очима по залі. Всі змовкли. Він ще раз одкашлявся і почав читати тонким, писклявим голосом:

— «Мешканці села досі не сплатили належного з них натурального податку, тобто зерна».

Гомін перебіг по юрбі і відразу вщух.

— «Попереджаю, що термін сплати натурального податку, тобто зерна, в нормах, оголошених раніше, минає через три дні після оголошення цього наказу».

В залі знову знявся гомін.

— «Хто протягом трьох днів не виконає свого обов'язку щодо батьківщини й німецької армії, буде покараний...»

Голос старости повис у повітрі. Триумфальним поглядом він перебіг по юрбі. Тепер, нарешті, в залі була цілковита тиша, і всі очі прикипіли до його губ.

— «Буде покараний за законом про невиконання наказів влади, саботаж та опір...»

— Знаємо, знаємо,— мовив раптом хтось веселим, легковажним голосом.

Фельдфебель підвівся з-за столу і пильно глянув у куток, звідки пролунав цей голос. Але всі стояли спокійно, не зводячи очей із старости.

— «Буде покараний,— Гаплик підвищив голос і читав, немов захлинаючись від радості,— буде покараний смертною карою».— Він зробив невеличку паузу, прочитав дату наказу, підпис капітана Курта Вернера і склав папірець.— Всі чули?

— Всі,— відповіли з юрби.

— Всі зрозуміли?

— Зрозуміли, ще й як зрозуміли,— мовила Терпелиха, що стояла біля помосту.— Зрозуміли як слід.

Гаплик глянув на неї підозріливо. Але вона дивилась йому просто в вічі, спокійно, з обличчям, сповненим поваги й суворості.

— Ну, коли так, то й добре.

В юрбі вже заворушилися, хтось поклав руку на клямку.

— Куди ви?

— Ще не кінець?

— Ще є одна справа,— мовив суворо староста, і Малючиха відчула, що серце їй знову голосно закалатало, затріпотіло з жаху. Вона прикусила губи.

— Справа така.

Люди чекали.

— Сьогодні вночі хтось хотів передати хліб заарештованій злочинниці.

Малючиха вп'ялася пальцями в долоню сусідці. Чечориха здивовано глянула на неї.

— Що з тобою?

— Нічого... нічого...

Вона тяжко дихала, не випускаючи її руки.

— Хліб намагався передати хлопець років десяти.

В юрбі загомоніли. Люди шепотілись, оглядаючись один на одного.

— Тихше! Хлопець років десяти. Злочинця вбито на місці.

Чечориха бистрим поглядом окинула смертельно зблідле обличчя Малючихи й поспіхом схопила її долоню другою рукою. Погладила скарлючені, як кігті, пальці, що вп'ялися в її долоню.

— Тримайся, кумо! А то побачать,— шепнула вона їй на вухо.

Але Гаплик не дивився на юрбу. Він пискливим голосом вичитував собі під ніс:

— «Тіло малолітнього злочинця було забране невідомо ким і сховане. Хто знає щось про особу злочинця чи про винних у зникненні тіла, повинен заявити черговому в німецькій комендатурі».

Гаплик підняв папірець ближче до очей, оглянувся на фельдфебеля, що сидів біля нього, відкашлявся. Фельдфебель встав, протиснувся до дверей крізь юрбу, що розступилася перед ним, і вийшов у сіни. Люди побачили, що там стоять солдати з гвинтівками. Високо стирчали над дулами багнети. Всі оглянулись. Гомін і шепіт вщухли.

— «Для забезпечення спокою, для гарантії викриття винуватців німецька комендатура наказує...»

Всі завмерли, чекаючи.

— «Затримати як заложників таких мешканців села...»

Всі голови похилилися вперед. Явдоким притулив долоню до вуха, щоб краще чути.

— «Таких мешканців села: Паланчук Ольгу...»

Молода дівчина, що стояла біля порога, похитнулась. Уста її розкрились, щоб крикнути, але вона не зронила й звука.

— «Охабка Явдокима...»

Явдоким оглянувся на сусідів, наче з подивом.

— Що?

— «Охабка Явдокима,— повторив з притиском Гаплик і читав далі: — Грохача Йосипа...»

Низенький дядько з одною ногою хмуρο кивнув головою.

— «Вишневу Меланку, Чечор Марію...»

Він скінчив. Малючиха випустила долоню сусідки з рук, дивлячись на неї враженими очима.

— Нічого, Галю, нічого... Забереш мою дітвору до себе,— мовила Чечориха.

Старості раптом спало на думку, що заложників можна використати також і в справі податку. Розстріл розстрілом, а може, знайдеться хтось, що не злякається власної смерті, але не схоче віддавати за себе на смерть інших. Він бачив такі речі. Отже, він оголосив це на власний ризик, бо хто там буде перевіряти, що погоджено з німцями, а що ні.

— Якщо протягом трьох днів не знайдуться винуватці і не буде сплачено податку, заложники будуть повішені,— скінчив староста. Юрба заколихалася, загомонила.

— Кінець? Можна вже йти? — спитала раптом Кравчиха. Люди зітхнули наче з полегкістю.

— Кінець зборам. Прошу всіх вийти з зали, крім тих, що є в списку,— оголосив староста.

Один за одним люди почали виходити з зали. Ті п'ятеро без наказу підійшли до столу. Люди обминали їх, хто опустивши голови, хто дивлячись їм просто в вічі.

Шкільна зала швидко спорожніла. Але люди не розходилися й стояли на дорозі, чекаючи. От із сіней вийшли Гаплик і фельдфебель, за ними п'ятеро заложників, оточених солдатами. Чечориха й Ольга Паланчук ішли обнявшись. Явдоким голосно стукотів костуром. Вони повільно пройшли повз мовчазну юрбу. Раптом Чечориха обернулась.

— Нічого, люди, тримайтесь, не піддавайтесь! Про нас не думайте! Тримайтесь! — гукнула вона ясным, дужим голосом.

Солдат, який ішов поруч, щосили вдарив її кулаком у груди. Вона заточилась, але не впала і, випроставшись, пішла далі, високо піднявши голову.

Люди розходились поволі в похмурому і впертому мовчаннях. Гаплик поспіхом дріботів за фельдфебелем, силкуючись не відставати. Нізачо в світі він не залишився б тепер сам. Власне, це вперше, відколи призначено його старостою, він виступив так одверто проти селян.

Він бачив обличчя людей, і холодні дрижаки бігли у нього по спині. Але ще більше боявся він капітана Курта, його вчорашньої обіцянки розправитися з ним, коли він нічого не зробить. Село було селом — громадою жінок і стариків, — а капітан Вернер був представником німецької влади, і його слова були підсилені гвинтівками й багнетами. Гаплик, що спочатку намагався сяк-так викручуватись, під час сьогоднішньої розмови відчув, що далі так не може йти, що він може доскочити собі тільки наглої смерті від капітанової руки. Вже проклинав ту хвилину, коли пішов з німцями, які відступали з-під Ростова. Краще було заховатись, причаїтись, податись куди інде. Можна було б якось пересидіти, не скоро б з'ясувалося, що він прийняв гітлерівців у своєму селі, що показав їм дорогу через болото. А зараз становище було безвихідне.

— Німці переможуть, — твердив він собі, але й це мало його потішало, бо ж однаково він мусив лишитися в цьому селі, де в трьохстах хатах ненавиділи його до глибини серця, де в кожній хаті міг таїтися вбивця, який при нагоді не заважається встромити йому ножа в спину.

Він тяжко зітхнув і пішов складати комендантові звіт про збори. Тим часом люди розходились по хатах. Малючиха йшла майже непритомна. Хиталася земля під ногами, стискалося серце.

Сашко забавляв Зіну, будуючи щось із трісочок. Вона глянула на біляві голівки дітей, і серце її защеміло ще дужче.

— Ну як? Зіна була слухняна?

— Слухняна... Скінчилось?

— Скінчилось... Я ще зайду до Чечорів, зараз повернусь.

— А чого ви підете до Чечорів?

— Чечориху німці заарештували, треба дітей забра-

ти,-- відповіла вона глухо. Сашко підвівся від своїх трісочок.

— Заарештували? Чому?

— Хіба не знаєш? Німці...— ухильно відповіла мати. За хвилину вона повернулася з трьома малюками. Найстаршій дівчинці було сім років.

— Мамо! — аж заходилась трирічна Ніна.

— Не плач, не плач, мама зараз прийде,— заспокоювала її Малючиха.— Пограйтесь трохи, зараз вам дам їсти.

Вона витягла з-під печі заховану там картоплю, старанно помила її і поставила варити в лушпинні, щоб не пропала ні одна крихітка. Крім цієї картоплі та мішка зерна, захованого на горищі, в хаті не було нічого. Збіжжя, картопля, половина кабана, бочка з медом — все було зарите в землі, далеко від хати. Земля кругом замерзла, сніг лежав глибокий — ніяк і добратись до цих запасів.

— Картоплі поїсте, більше нічого немає. Наші прийдуть, спечемо хліба.

— Тільки картопля,— сумно протягла Зіна.

Малючиха розсердилась:

-- А ти чого б хотіла? Добре, хоч картопля є... Гляньте яка! — Вона сердито глянула на дочку. Але їй впали в око худенькі рученята дитини, жалібні рисочки біля уст. Нестерпний жаль стис серце.— Не плач уже, не плач. От наші прийдуть, буде краще. Напечемо хліба, медом вам намажу, будете їсти... А сьогодні картоплі вистачить.

— Певне, що вистачить,— сумно мовив Сашко, і Зіна поспіхом повторила за ним тоненьким голоском:

— Певне, що вистачить.

Малючиха розпалювала в печі, розмовляла з дітьми, але нічим не могла заглушити жахливого неспокою, що стискав їй серце. Все падало в неї з рук, вона забувала, що казала хвилину тому, підсувала Зіні обгризене вже лушпиння, перекинула воду на стіл. Діти стали поглядати на неї з подивом і недовірою.

— Що це з вами, мамо? — зважився, нарешті, спитати Сашко. Вона глянула на сина переляканими очима.

— Нічого, синку, нічого... Що зі мною може бути?

— Голова у вас не болить?

— Голова? А, ну да, ну да,— поспіхом ухопилася вона за це.— Звичайно, голова болить.

— Від цих зборів,— суворо вирішив Сашко.

— Від зборів... душно було, людей багато... Певне, що від того.

Діти задовольнилися поясненням і знову почали гратися. Малючиха, миючи ложки і миски, почувала, як терпнуть її руки, як нестерпно щемить серце. Вона скоса дивилась на дітей, що гралися біля печі. Три темні голівки — Ніна найменша, п'ятирічний Йосип, семирічна Со-ня. Малеча... Чечор був в армії. Гриз неспокій, боляче нило серце. Малючиха кілька разів поглядала в вікно.

— Хтось іде?

— Ні, синку, ні... Мені треба йти, я збігаю на хвилинку...

— Все тільки ходите й ходите,— плаксиво затигла Зіна.

— А тобі що? Треба, то й іду. Дурно по селу не бігаю,— розсердилась вона.

— Хустку візьміть,— нагадав Сашко, бо вона збралася йти на вулицю, як стояла, в самій спідниці й блузці.

— Хустку, правда, хустку.— Вона хутко закуталась і вийшла.

До Грохачів було далеченько. Вітер різав обличчя, шмагав по щоках снігом, наче битим склом. Малючиха задихалась від втоми. Перед хатою Грохачів вона трохи постояла. Не годиться заходити такою задиханою до хати. Але насправді їй хотілося віддалити мить, коли вона гляне тим в очі. Сидять, мабуть, в спорожнілій хаті, плачуть кривавими сльозами жінка й дві дорослі доньки чоловіка, що був приречений на смерть.

Але з подвір'я долетів вереск пили. Дивно! Хто ж це працював у Грохачів у такий день?

Грохачиха пиляла на подвір'ї дрова з найстаршою донькою, високою, чорнявою Фросею. Вона здивувалась, побачивши Малючиху. В таку пору мало ходили люди один до одного. Кожен чекав у своїй хаті, яке нове лихо спіткає його від німецької руки.

— Я з вами поговорити хотіла, кумо...

— Чому ні, можна поговорити,— мовила та, випростовуючись.— Ходім до хати.

Малючиха зайшла й глянула на другу доньку Грохачихи, що сиділа під вікном.

— Мені б з вами наодинці...

— Наодинці? — здивувалася господиня.— Що ж там таке? Ану, Лідо, йди попилай трохи, ми тут хочемо поговорити.

Дівчина склала сорочку, яку латала, вколола голку в цупке полотно й мовчки вийшла. Очі її спухли від сліз.

Малючиха сиділа на лаві й нервово ламала пальці. Грохачиха скоса придивлялась до неї.

— Ну й завірюха,— мовила вона, нарешті.

— Завірюха,— підтвердила механічно Малючиха, і знову настала мовчанка.

На гвіздку над ліжком висів піджак Грохача. Малючиха дивилась на цей піджак. Одірвана кишеня, потерте сукно вище кишені. Один гудзик ледве тримався, висів на ниточці. Робочий піджак.

— Що ж ви хотіли сказати? — поквапила її, нарешті, господиня.

Малючиха глянула змученими очима.

— Забрали вашого,— шепнула вона.

Грохачиха скривилась.

— Забрали... Що зробиш, забрали... Така доля... Може, ще й повернеться.

Малючиха тяжко зітхнула.

— То ви про це хотіли поговорити?

— Про це і не про це...

— Що ж про це говорити? Мене спершу так схопило за серце, що думала — впаду на місці і вмру. А прийшла додому, думаю собі, за роботу берися, бабо, за роботою легше... Ну й стала пиляти дрова з Фроською. Головою стінки не проб'єш, а сидіти й плакати — нема користі. Сьогодні йому, завтра другому. Як це довго затягнеться, нікого в живих не зостанеться, всіх по одному видушать.

— А може, й не затягнеться.

— Я ж кажу, коли затягнеться. Досі щось нічого не чути. Коли що, мені вже й здається: стріляють! Ідуть наші! Скільки ж то пройшло? Місяць, а так наче рік. І скільки того люду загинуло... Дивився на мене староста, як мого вичитував. Думаю: дивись, дивись, все одно не дійдеш! Вже я перед тобою, собаче насіння, плакати не буду! Прийде час, ти заплачеш, кривавими сльозами заплачеш! Щоб ти знав — міцна наша сільська баба. І способу ти на неї не знайдеш ніякого.

— Кумо...

— Що? — здивувалася Грохачиха.

Малючиха підвелася з лави. Низько вклонилася господині.

— Ви що, здуріли? Що робите?

— Кумо, це мого Мишка вбили німці сьогодні вночі...

Грохачиха здивовано роззявила рот.

— Мишка?

— Це я його вночі з рову витягла й поховала... Це через мене люди у німців сидять...

У неї тремтіла кожна жилка, підгинались ноги, але на серці стало якось легше... Все вже було сказано.

Грохачиха опустила на лаву.

— А ви мені нащо це кажете? Навіщо це комусь знати?

Малючиха не зрозуміла.

— Як же? Адже ваш сидить... Я вам сказати хотіла... Треба мені піти, їхньому капітанові розказати, що і як... Хай людей відпустить.

Грохачиха схопилася з лави.

— Збожеволіла ти, жінко, чи що? В голову тобі що вдарило? До німців підеш?

— Розказати, як було... Люди не винні...

— А ти винна? Може, краще було хлопця їм залишити, га? Гляньте, які то люди пішли! М'яке в тебе сумління, не селянське, не бабське! Ото втіха старості буде — варт було йому п'ятох замкнути, і відразу знайшовся, кого хотіли знайти! Та чи ти знаєш, дурна, що з того буде? Дорогу їм хочеш показати, спосіб дати на нас? Сьогодні підеш ти, а завтра, хай що трапиться, не п'ятох, а п'ядесятятох візьмуть! Бач, яка! Ще в нас досі ніхто до німців не лазив, це лише тобі закортіло...

— Через мене люди сидять, через мене їх...

— Ні, не через тебе! Через нашу долю сидять, через наше лихо тяжке, через війну, через Гітлера! Мишка вбили... От іроди, в дітей стріляють.

Малючиха слухала оторопіло.

— То ви як думаєте?

— Що там думати? Іди, жінко, додому, пари з уст не пускай, свої своїми, а нащо когось у спокусу вводити? Хай про такі справи ніхто не знає! За наші довгі язики нас б'ють і будуть бити... Додому йди і роби своє, а не дурій!

— Ваш...

— Гляньте яка! Мій чоловік чи твій? А я спокійно сиджу: що буде, те й буде. Як йому судилося, то вб'ють. Як ні, то буде живий. Кінець кінцем, як під німцем бути, то вже краще здохнути...

— Не будемо вік під ними.

— Та боже мій, коли б я так думала, то вже б нічого не чекала, тільки мотузок на шию та на бантину. А я нічого: що б не було, все своє знаю — нам тяжко, але й їм буде! Ох, як їм буде!

Обличчя Грохачихи палало, в очах палахкотів несамопитий захват. Малючиха зітхнула.

— У мене все в голові переплуталось...

— Воно, видно, давно вже переплуталось... Панське в тебе сумління, дурне... Ти по-простому, ти не про себе одну думай, а про всіх... А як про всіх думаєш, то й ясно тобі стане... Не маєш ти права нічого казати, не маєш права на їхній гачок іти. Нічого вони нам не можуть зробити, хоч би як вбивали, стріляли, мучили... Одного-другого вб'ють, а на всіх зуби собі поламають... Триматися треба, поки наші не прийдуть, триматися зубами й пазурами.

Малючиха безтямно кивала головою. Її раптом охопила величезна слабкість, залишили останні сили. Їй хотілося сісти на підлогу й заплакати горючими сльозами — за Мишком, за Грохачем, за тими трьома, що залишилися в хаті під доглядом Сашка, за Васею Кравчуком, що голий лежав у снігу, за молодим Пашуком, що його застрелили в балці, за Левонюком, що висів на шибениці, за всім селом, за тими хлопцями, що билися під селом і мусили відступити перед німецькими танками — і от уже місяць, як їх не видно й не чути.

— А ти себе в руки, жінко, візьми, бо пропадеш ні за цапову душу,— жорстоко мовила їй господиня.

Малючиха вийшла з хати, не зважаючись глянути на Ліду і Фросю, що пиляли дрова в оборі. В неї шуміло в голові од слів Грохачихи. От яка вона... Завжди всі знали — зла баба Грохачиха, любить сваритися, кричати любить, ні до кого добрим словом не обізветься. А зараз воно якось інакше обернулось.

У хаті Сашко будував на долівці довгу загорожу з паличок, розставляв у загоржі коні й корови. Навіть маля Ніна не плакала, захоплена грою.

— А тут що буде?
— Тут будуть вівці, ті нові, що привезли.
— Ага...
— Вуглинку дай, будуть чорні вівці. Ще одну, овець багато.

— А кіт де? — допоминалася Ніна.
— Кіт? — розгубився Сашко.
— Кіт ходить, кіт завжди ходить,— пояснила Зіна, і Ніну це цілком задовольнило.

— Німці йдуть, треба худобу виганяти,— рішуче заявив Оська.

— Ну, добре, а хто її пожене?

— Я,— зажадала Ніна.

— А я залишуся з партизанами,— вирішив Оська.

— Ну, то давай поженемо худобу.

Вони відсунули трісочку, випустили на простір долівки білі палички, чорні вуглинки — колгоспне багатство.

— А куди їх гнати?

— В глиб країни,— мовив поважно Сашко.— За річку. Через річку наші німців не пропустять.

— На річці можуть бомбити,— заперечив Йосип.

— Нічого, ми вночі пройдемо,— ствердив Сашко.— Давай-но мені дощечку, це буде річка.

З грюком розчинилися двері. П'ять пар очей глянуло від печі. Сашко завмер.

На порозі стояв солдат. З-під шмаття, яким була закутана його голова, дивилися почервонілі очі, на волоссі осів сніг. Він роздивився кругом і, не побачивши нікого дорослого, звернувся до малечі. Сашко спочатку не зрозумів. Він був такий певний, що це прийшли по Мишка, що вже схопили матір і зараз цей зайда в зеленій шинелі почне розривати багнетом братову могилку, що солдат мусив багато разів повторити, доки до свідомості хлопця дійшло покалічене слово:

— Млеку, млеку...

— Нема млека,— відповів глухо Сашко.

Солдат не відступав.

— Млеку, дай млеку.

Сашко підвівся і, не спускаючи очей з солдата, вишов у сіни. Відчув під ногами могилу, де лежав у землі мертвий Мишко. Солдат пильно стежив за рухами хлопця. Сашко відчинив двері в хлів і красномовним рухом показав, що там нічого нема. Звідки воно могло бути,

адже німці вигнали Красулю в перший день, коли прийшли в село, і одразу зарізали перед будинком комендатури.

Солдат роздивлявся порожній хлів, де на долівці лежало трохи соломи й гною, де ще пахло теплим духом худоби, але зяяли пустою спорожнілі ясла. Так, очевидно, тут не можна було дістати молока.

У хаті тим часом голосно розплакалася Зіна. Не було мами. Сашко пішов. Йї підтягла Ніна, завжди охоча поплакати.

Солдат повернувся знову до хати і став на порозі, з безглуздою посмішкою дивлячись на дітей.

— Не плач,— мовив він по-німецьки, вишкіряючи зіпсуті, почорнілі зуби. Зіна зайшла ще дужче. Солдат скинув гвинтівку з плеча й націлився. Сашко диким рухом кинувся вперед, заслоняючи собою сестричку. Він розкинув широко руки і вп'явся очима прямо в червоні очиці, що блимали з-під каски, насунутої на закутану ганчір'ям голову.

— Хо-хо!! — засміявся солдат, і дуло гвинтівки пересунулось до малої Ніни. Ніна не зрозуміла, що діється, але перестала кричати і широко розплющеними круглими очима дивилась на чужого чоловіка. Що це — ворог, розуміла й вона.

— Застрелю,— мовив солдат. Діти не зрозуміли слів, але відчули, що за ними криється щось страшне. Зіна замовкла. Сашко напруженим поглядом стежив за чорним отвором дула. Воно поволі пересувалося, цілилося то в одну, то в другу голівку. На мить Сашкові спало на думку скочити, схопити гвинтівку... Як це стріляють з гвинтівки? Як убити фашиста, а насамперед як вирвати у нього гвинтівку з рук?

Солдат усміхався, шкірив почорнілі зуби. Йому подобалась ця розвага, жах в очах дітей, смертельна блідість на їх личках, напруження в очах найстаршого.

— Застрелю,— повторив він і голосно засміявся. Сашко починав розуміти, що солдат бавиться. Бавиться ними, як кіт мишею, коли схопить її бархатними лапками, потім дозволить передихнути, відбігти на два кроки й раптом притягає пазурами до себе, дихає смертю на свою здобич і знову пускає і придивляється до неї примруженими очима.

Так, солдат справді грався. Тільки чим могла скінчитися ця гра? А мами все не було. Хилиталося чорне дуло то вище, то нижче. Сашкові раптом захотілося, щоб солдат вистрелив. Він знав, що той насамперед застрелить його, найстаршого, і з напруженням дивився в чорний отвір дула. Хай вже гримне постріл, хай скінчиться це все.

Солдатові нарешті надокучила ця забава, він ще раз засміявся, закинув гвинтівку за плече й вийшов не оглядаючись. Діти нерухомо сиділи, дивлячись на двері. Сашко чекав,— може, той тільки причаївся за порогом, може, він чекає там, а коли ворухнеться хтось, відчинить двері і вистрелить?

Навіть Ніна сиділа, мов закам'яніла. Почулись кроки все ближче й ближче. Розчинилися двері — це була мати.

І раптом діти вибухли плачем. Аж захилилася Зіна, заливалася сльозами Ніна, плакали навіть Оська й Со-ня. Тільки Сашко стояв мовчки.

— Що сталося? Що таке? — злякалася Малючиха.

— Нічого. Тут був німець,— мовив Сашко.

— Німець? Чого він хотів?

— Нічого, молока хотів.

— І що?

— Я показав йому, що корови нема.

— Він пішов?

— Пішов.

— Чого ж ви так верещали? — розсердилась Малючиха.— Пішов, ну й добре. Бив він вас, чи що?

— Ні, він нас не бив,— хмуρο відповів Сашко, і за-спокоєна Малючиха пішла в сіни, обтрусилла хустку від снігу.

— От завірюха, ніяк не хоче заспокоїтись...

— А я б пішов на вулицю...

— Нащо тобі на вулицю?

— Все в хаті і в хаті.

— Сиди вже дома.

Раптом знадвору долинув далекий, здушений крик.

— Що це?

— Нічого... Олена родить,— нахмурилась Малючиха.

Діти прислухались. Здушений, протяжний крик линув від замкнутого сарая. Він підносився вгору, падав, стихав, щоб знову озватися ще з більшою силою.

Це була кімната за німецькою комендатурою, чотири стіни й підлога. Колись тут стояли шафи: одна — з книжками, друга — з документами сільради й колгоспу.

З міцних, дебелих обаполів збудовано стіни старого будинку. Гітлерівці забили дошками вікно, і в кімнаті стояла темрява. Тільки вузькою смужкою позначалося в шпаринах дверей світло лампи з сусідньої хати, де була німецька комендатура.

П'ятеро людей ввійшло в хату. Вони почули скрегіт ключа в замку — раз, другий, і все зникло в темряві, відгородженій чотирма стінами. Тут не було ні лав, ні стільців. Освоївшись з мороком, усі п'ятеро сіли під стінкою на підлозі. Грохач поклав кулак під голову, простягся на весь зріст, і вже за хвилину чути було його ритмічне сопіння. Він заснув.

Але інші не могли спати. Ольга Паланчук притулилася до Чечорихи. Вона боялась цієї хати, боялась темряви, боялась світла за дверима. Боялась того, що буде. Чечориха обняла її рукою, і так вони сиділи, тісно притулившись одна до одної.

Тільки Меланка сиділа осторонь. Вона приткнулася в кутку, обнявши руками коліна, сперлася спиною об стіну і широко розплющеними очима дивилася в темряву. Вона не думала про те, про що думали ті всі. Вона тільки прислухалась. З напруженим поглядом, без руху, затаївши подих, вона прислухалась, не чуючи звуків, що ледве долинали з сусідньої кімнати, не слухаючи — чи не обізветься хтось за стіною в селі. Насупивши брови, вона напружено вслухалася в те, що діялось в її тілі. Минув уже тиждень — ні, більше, десять днів. І нічого. Вона думала вперто, невідступно все про те саме, страшне, огидне. Так чи ні?

Голосно стукотіла кров у скронях. Калатало серце. Йї здавалось, що вона чує рух крові в жилах. Біжить, тече кров, розпливається по ногах, по долонях. Переливається в усьому тілі, стукотить молоточками на згині долоні. Як довідатись, як, нарешті, дізнатись?

Вона ще раз перерахувала. День за днем. Може, вона все-таки помилилась? Ні, весь час виходило те саме — десять днів. І цьому була причина, була причина.

Десять днів. Вона не хотіла затримуватись на цьому, відраховувала день за днем, аж до того дня, який переламав її життя. Вона вп'ялася в цю думку, згадуючи, до болю згадуючи. Меланка відчула фізичний біль, майже нестерпну муку. Вона стиснула кулаки, аж нігті вп'ялися в долоні, підібгала ноги, згорнулася в клубок.

Ця згадка наче проймала її до кісток. Здавалось, вона не витримає, завие диким звірячим криком — пронизливо, несамовито, на все село, рвучи волосся на голові, заходячись несамовитим вереском, щоб потопити в ньому біль згадки і ці страшні десять днів, що минули в невпинних обчисленнях, в нескінченних рахунках, які приводили все до тих самих наслідків.

Все тіло її звивалось од муки. Йї здавалось — вона не витримає, умре. Але ні, вона не вмирала. Смерть не приходила до неї, не так легко було вмерти, треба було сидіти в темряві, слухати людські подихи і пам'ятати, ні на хвилину не забувати, що вона проклята, заражена, що її на віки вічні відлучено від людей, від села, від усього, що було досі її життям. І чому? Чому так сталося? Чому це впало тільки на неї одну з усього села?

Зараз не темрява стояла в неї перед очима, а ті три обличчя — огидні, нахилені над її лицем. Вони відбилися в її пам'яті назавжди, мов на фотографічній пластинці. Три обличчя — порсслі рудою щетиною, зуби, мов звірячі ікла, дикі очі. Тверді, мов залізнi, долоні на її тілі.

У цій самій хаті, зо два місяці тому, вона була з Іваном. Це була та сама хата і те саме ліжко. Тільки тепер по хаті кружляло пір'я з подертої подушки, висипалася на підлогу солома, злетів з вікна горщик з китайською рожею, скалки горщика тріщали під чоботами нападників. Вона не хотіла, не могла про це думати. І все-таки думала — все про те саме, уперто, невідступно. Троє. І знову — обличчя, руда щетина неголених підборідь, сміх і вигуки, залізнi долоні на її тілі, на викручених руках, на стиснутих ногах. А потім стук дверей, коли вони вийшли, і клубок сивої пари, що вдерлась крізь щілини. А по тому вже тільки страшна, нестерпна мука й найжахливіше — ті останні десять днів, коли з ранку до вечора й довгими, безсонними ночами треба було прислухатися до голосу власного тіла, лічити, лічити до нестями, і з кожним днем прибуває ще один день, і от уже було їх десять.

Гинули люди на селі, вмирили. Висів Левонюк на шибениці, мучилась Олена, вагітна Олена у ворожих руках, кинута на мороз, у сараї. Так, але ніхто з них не носив у собі ворожого плоду. Ніхто з тих, що гинули або дожидали смерті, не носив у власному тілі ворога.

По-дитячому схлипнула в другому кутку Ольга Паланчук. Глуха лють, раптова незрозуміла ненависть охопила Меланку. Чого вона плаче, як вона сміє плакати, дурна? Адже її не згвалтували, вона не пережила найстрашнішого, що можна пережити. Чого ж вона боїться?

Що її уб'ють, повісять, розстріляють? Меланка не вірила, що це могло статись. Було б надто добре, було б найбільшим щастям прийняти смерть, і тому вона в це не вірила. Ні, їх триматимуть тут, вигадують, може, щось страшне, жахливіше, ніж смерть, але смерті не буде, адже годі сподіватися щастя від руки ворога, смерть була б щастям. Вона ще раз перелічила дні — один, два, три. Доходила до десяти і звивалась, корчилась од муки. Здавалось, зараз розірветься серце, не витримає — адже не можна витримати такої муки.

Але серце не розривалось, кров і далі біла молоточком у скронях, і, з напруженням вдивляючись у темряву, Меланка думала, що так буде лічити дні, день за днем, аж поки не дійде до строку, коли мусить розв'язатися все, коли вона, Меланка, жінка червоноармійця, народить німецьке байстря. І навіть невідомо, чие воно буде, котрого з них, з трьох проклятих, що вдерлись місяць тому до її хати. Трьох батьків матиме ця дитина, трьох вошивих фріців, обдертих, неголених, з обмороженими щоками, трьох фашистських бандитів.

Її охопила непереможна огида до власного тіла — це було вже не її тіло, це був притулок фріца, який ще не жив, який ще не існував, але вже був. Коли вона їла, — це не вона їла, це фріц жер, щоб рости, щоб розвиватися, щоб покласти на неї довічну ганьбу. Коли вона спала, — це не їй давав відпочинок сон; це відпочивав фріц. Вона навіть не могла назвати його дитиною. Дитина — це було дитя Олени, що її крик долинає хвилинами аж сюди, в замкнену наглухо кімнату. Дитина — це був той невідомий хлопчик, якого застрелено вночі. Діти — це були діти Чечорихи і Малючихи і ті всі інші, що народжувались, зростали в селі, яким зараз вторгнення німців раніше чи пізніше погрожувало неминучою смертю. Це були діти.

Народжували матері дітей білявих і чорнявих, світлооких і темнооких, що плакали, сміялися, щебетали в колисках пташиним щебетом.

Жінки вагітніли, носили, народжували, годували своїх дітей. Але те, що вона носить і носитиме, те, що вона народить,— це не дитина. Це вовчєня, фріц. І воно на- завжди лишиться з нею, вона добре знала це. Якщо воно й умре,— а вона задушить його власними руками відразу після народження,— навіть і це не допоможе. Залишиться на віки вічні пам'ять про те, що вона носила фріца, власною кров'ю годувала фріца. І з якою ненавистю і зневагою дивитимуться люди на її випнутий живіт, на її тяжку ходу вагітної. Ніхто не даватиме їй дорогу, щоб було легше пройти,—ні, кожен відійде з найглибшої зневаги, з побоювання, щоб випадково не доторкнутися до неї, яка носила в череві фріца.

Адже про це знали всі. Вони жаліли її, проклинали, казали про день, коли можна буде помститись за все.

Але Меланка відчувала, що це не так. Що помститись можна за все — і за Пашука, і за Левонюка, і за Олену, і за спалені хати, і за померлих дітей, але за неї не помститись ніхто. Це вже пропало. І ще вона знала, хоч ніхто їй нічого не казав, що жінки не дивляться їй в очі, люди обминають її, намагаються не зустрічатися з нею. Між ними і нею був непереїдений мур. Той день, коли ті троє вдерлися до хати, і згвалтували її, і потім не схотіли навіть застрелити, як це вони звичайно робили.

І, наче всього цього було мало, зараз ще треба було лічити дні, і виходило непомильно саме так. Вона хапалася за рештки надії, за проблєски, за божевільну думку, що вона помилилась, що це не те, що так буває, ще день-два — і виявиться, що все гаразд. Та дарма! В найпотайнішому закутку серця вона знала одразу, що це так, що вона вагітна.

І раптом зринуло в пам'яті одне літо, сонячне, розквітле, пахуче. Ночі, срібні од роси, високі, до пояса, трави, сіножать над річкою, ночівлі в куренях, серед запашного сіна, у блиску зір, в одсвіті текучої води, ночі короткі й шалені. Не народилася дитина з тих поцілунків. Минули безслідно звихрені, солодкі радісні ночі, шепіт з уст в уста, присмак крові на губах, вир у голові, тремтіння щасливого серця. Минули без сліду, наче нічого не трапилось. А їх же було багато, цих ночей,— цілий сіно-

кіс, і віддавалась вона в коханні буйному і шаленому тому, коханому, хоч потім нічого з того не вийшло і розійшлись вони без жалю й гніву.

А зараз була одна мить, страшні півгодини, і от вони мали дати плід, залишити в ній роз'ятрену рану, з якої весь час тектиме смердючий гній.

І потім, коли вона вийшла за Івана, — це було недовго, правда, але тоді теж були радісні ночі, і зорі дивилися крізь щілини в клуню, і червнева ніч віяла теплом, але теж не було нічого. Вона ходила по селу, струнка, як і раніше, з високими дівочими персами, з тонким дівочим станом, і парубки оглядалися, весело гукали на неї, забуваючи, що вона вже заміжня і ні на кого не змінє Івана. Їм просто хотілося побачити її блискучі зуби, почути веселий сміх, перейняти веселий блиск в її чорних, гарячих очах.

А зараз досить було цієї страшної, гнітючої, як кошмар, півгодини, щоб змінилося все. Ще ніхто не знає, ще ніхто не може помітити. Але минатимуть дні, і вийде її нещастя перед чужі очі. Наче не досить було того, що випечено їй в тілі довічну пляму ганьби, що треба було носити в собі фріца, що треба буде родити в муках фріца. Хто ж їй допоможе, хто схоче біля неї бути в таку тяжку годину? Котра з жінок схоче забруднити свої руки вовчим насінням, дитиною рудого вбивці?

В іншому кутку тихенько плакала Ольга. Меланку охопив гнів. Дурна, боялася смерті. Чого ж тут було боятись, що могло бути краще, ніж смерть? Але саме тому Меланка була певна, що смерть не прийде. Треба буде від першого до останнього дня, крізь усі нескінченні страшні дев'ять місяців носити й виношувати свою ганьбу й нещастя. Вона не думала про те, що могло статися. Вона не допускала, щоб хтось признався, щоб хтось видав мертвого хлопця і тих, що його вкрали з фашистських рук. Адже ніхто не віддасть німцям хліба. Вона не знала, як це буде, але була цілком певна, що вона не вмре, що її не вб'ють, а коли не вб'ють її, то їй ті залишаться живі.

Чечориха спочатку мовчки гладила руку Ольги. Але, бачачи, що та все плаче, нарешті, розсердилась:

— Чого хлипаєш? Що буде, те й буде. Сором плакати.

— Я не хочу плакати, тітко, воно само так, — схлипувала Ольга безпорадним, дитячим голосом, який прозвучу-

чав у вухах Чечорихи як голос Ніни, найменшої доньки. Гнів її відразу вщух.

— Ну, тихо, тихо... Ще нічого невідомо.

Меланка в своєму кутку гірко посміхнулася в темряву. Відомо, добре відомо. Не було ніякої надії на смерть.

— Моїх трое там залишилось, хто зна, що там зараз з ними, а я не плачу,— мовила Чечориха, і її охопила раптова, непереможна туга за дітьми. Побачити б їх тільки на хвилиночку. Що вони роблять, що з ними? Забрала їх Малючиха до себе чи ні? А може, zostалися самі в хаті і бояться ночі, бояться кроків на дорозі, як вона боялася всього з того дня, коли прийшли гітлерівці й викинули їх з хати.

— Геть! — крикнув високий фельдфебель і вдарив її прикладом, коли вона хотіла зібрати хоч трохи шмаття, щоб не мерзли діти.— Геть! — повторив він, і діти вискочили з хати, мов опечені, в самих сорочках на мороз, на сніг.

Потім німцям не сподобалась хата, і вони перейшли в іншу. Можна було повернутись, можна було знову жити в себе. Треба було тільки почистити сіни, бо німцям, видно, не хотілося виходити на мороз і вони набруднили в сінях, під порогом, мабуть, їм не заважало, що через все це треба було переступати, що в хаті буде сморід. Вона з огидою вичищала сіни, підозріливо обшукувала хату, чи не нагиджено й там. Їй здавалось тоді, що бруднили на злість, залишаючи хату, яка їм не сподобалась. Потім, коли вони побули в селі довше, виявилось, що гітлерівці скрізь таке роблять, що їм, мабуть, все одно.

Як там буде дітям у Малючихи? Щоб тільки Оська не бився з Сашком,— молодший, слабший, а задерикуватий такий, що вона завжди мала з ним клопіт. Щоразу він приходив додому побитий, у синцях, завжди нападав на дужчого від себе, завжди його тягло побитися з кимось.

З Сонею легше, дівчинка була не на свої роки розумна. Але ті двоє — трирічна Ніна і Оська — непокоїли її серце. І як упорається Малючиха з цією трійкою, адже в неї ще й своїх двоє, як вона їх усіх прогодує в ці страшні дні?

Явдоким зітхнув під стінкою.

— І як воно Грохач спить?

Рівномірне сопіння виразно розлягалось в темряві...

— А вам не хочеться спати, діду? — запитала Чечориха, щоб одігнати від себе настирливий образ трьох темних голівок.

— Куди мені там спати... Я, доню, вже давно спати не можемо... Отак годинки дві-три посплю, і більш не спиться. Довгий день старому.

— Ми вже давно тут? — запитала раптом Ольга.

— Важко сказати, час тягнеться. Та, мабуть, уже вечір, лампа в тій хаті горить, певне, вже стемніло...

— Тільки вечір,— зітхнула розчаровано Ольга.— А мені здалося, що вже хто й зна, як довго.

— Де там довго... А ти, дівчино, тримайся, бо нам тут, мо, довго доведеться посидіти.

— Молоде, молодому завжди не терпиться,— мовив Явдоким. Чечориха повернула до нього в темряві голову. Очі її вже звикли до мороку, та й вузька шпарина в дверях давала трохи світла. Біла голова дідова ледве виднілась на тлі стінки.

— Куди ж його поспішати? Нікуди вже ми не будемо поспішати, діду Явдокиме... Що тут висидимо, те й наше, а потім вже їхне.

— Та воно так,— притакував старий.

— А якщо наші прийдуть? — несміливо запитала Ольга. Ні, не могло, не мусило так бути, щоб двері цієї темної кімнати могли відчинитися тільки в смерть.

— Адже вони сказали — чекатимуть три дні.

— А за ці три дні?

— Завірюха така, тяжко... Як тут іти, як тут кулемети, гармати з собою тягти? Свого носа не бачиш у завірюсі, сніг засипати може в кожному ярку, в кожній долині.

Чечориха говорила спокійно, але раптом зрозуміла, що не вірить власним словам. Сніг снігом, але ж люди чекали кожного дня, чекали уперто, з непохитною вірою. Чому вона ще сьогодні вранці могла думати, що наші прийдуть, що вони вже, може, зараз біля Лещанів, що, може, сходять в яр або підіймаються стежкою вгору,— чому ж таки їм не бути? Завірюха була вчора й позавчора,— що їм та завірюха! Покажуть люди стежки, переходи, адже вони на своїй землі, не страшні їй вітер, і сніг.

Так, Ольга мала рацію. Вони могли прийти. Могли прийти саме в один з цих трьох днів, які залишилися до смерті. Затріщать двері, розітнуться постріли, вона

вибіжить з темної комори на ясний світ, побачить своїх рідних і швидше додому, до Малючихи, до дітей.

Може, вони вже йдуть. Може, під заслоною темряви, під прикриттям ночі, під виттям вітру, який приглушує звук, тихо підкрадаються до села й раптом ударять, як грім, розіб'ють, розтрощать, розтопчуть, як блощиць, німецьку банду, що обсіла село й смоче з нього кров.

— А може, й прийдуть,— мовила вона вголос.— Може, й дочекаємось.

— Думаєте, прийдуть? — запитала Ольга.

— Може й так бути,— буркнув Явдоким.— Ой час, час уже...

— Знайдуть нас, адже всі знають, куди нас посадили,— горячково шепотіла Ольга. У цю хвилину їй здавалось найважливішим, щоб їх знайшли, щоб зараз одчинилися двері, щоб не сидіти їм ні хвилини, коли вже вороги почнуть тікати в завірюху й сніг під ударами червоноармійських прикладів.

— Не бійся, хай тільки прийдуть,— заспокоювала її Чечориха.— Ти думай, що вони вже під селом.

— А може, й правда.

— Може, й правда,— повторила Чечориха і сплела пальці так, що хруснули в суглобах.

Але Меланка вперто дивилася все в одну точку в темряві. Так, вони могли чекати, вони могли сподіватися, для них це було порятунком. Але їй вже ніхто й ніщо не могло допомогти, ніхто й ніщо не могло її врятувати. Прийдуть наші — і що? Хіба вона зможе вийти назустріч, привітати їх, хіба вона зможе радіти? Не подасть вона їм і кухля води, до хати не запросить, адже вона була гітлерівською підстилкою, носила в череві фріца, була проклята, навіки проклята. Прийдуть наші, оживе село. Заспівують на дорозі дівчата, будуть сміятись, зачіпати хлопців — адже надокучив уже цей смуток. Будуть кохатися вночі по хатах, і ніхто навіть не осудить, бо це ж свої і чого б мали дівчата відмовляти їм саме тепер, коли не знати, чи залишилось їм жити місяць, тиждень а чи день. Тільки на неї одну ніхто не гляне, кожен одвернеться з огидою. А хоч би й кінчилася війна, хоч би й повернувся Іван, — все одно він до неї й не зайде. Йому розкажуть все, він обмине її хату, зустрівши на дорозі, приїде одвернувшись або ще й сплуне.

Вона корчилась, звивалась од муки, і їй здавалось,

що вже дійшла до краю, що далі цього не можна витримати, що зараз умре. Але серце билось, як завжди, стукотіла кров у скроні, і виявлялось, що немає ні межі, ні краю тому, що можна перетерпіти.

І водночас щось змушувало її думати, весь час думати, весь час пригадувати, ятрити криваву рану в серці, колупатися в цій рані без перерви, без спочинку. Там, у другому кутку,— далеко від неї сіли, ох, далеко,— подумала вона ущипливо, забуваючи, що сама вместилася в найдальшому кутку,— чути було шепіт Ольги. От Ольга може чекати, Ольга може боятися смерті, Ользі є для чого жити. Повернеться з армії Остап, одружаться вони, житимуть, як усі, працюватимуть, як усі працювали перед війною, народжуватиме Ольга Остапові дітей. Тільки вона одна, Меланка, найкраща на селі дівчина, робітниця на весь колгосп, вже ніколи не буде такою, як до війни.

Поплаче Кравчиха за Васею, проминуть дні, і вона спокійно буде думати про вбитого сина. Це була звичайна справа, і не він один поліг за Вітчизну. Забуде сім'я Левонюка,— адже в них було ще двоє синів, дві дочки. Буде повна хата, коли хлопці повернуться з війни. Знову люди повідбудовують хати, що їх знищили німці, знову повиростають дерева, які тепер немилосердно вирубали на паливо. Загояться рани, все буде знову таке, як було. Тільки для неї одної вже нічого не повернеться, тільки вона одна не зможе нічого забути, стерти, перекреслити. Для всіх була дорога,— одним тяжча, іншим легша,— тільки для неї одної не було ніякої дороги. Виріс чорний високий мур, загородив усе.

Як же вона раділа, що працює краще за всіх; що скільки б дівчат не було в гурті, але всі очі звертаються тільки до неї одної, що з-поміж інших голосів її голос дзвенить найчистіше, найлункіше; що ні в кого немає таких очей і таких кіс, такого обличчя, смуглявого і рум'яного, таких прямих, рівних брів. Вона високо несла голову, горда, щаслива своєю вродою.

А тепер це обернулося її нещастям і мукою. Хай би краще була зморщена й зів'яла, як баба Марта, хай була б горбата, крива, як кульгава Устя, хай була б бридка, як Клава, вкрита ряботинням і руда. Але ні, вона була гарна, і досить, щоб її постерегли ті троє, як саме в цю мить доля її була вирішена.

З-за дверей час від часу лунали голоси й кроки. Вороги ходили там, порядкували в будинку сільської Ради, мов у себе. Відчували себе господарями. Меланка стисла кулаки. Адже вони були не тільки тут. Були в Києві, там, куди вона колись їздила, ходили по широких вулицях, під блиском золотих веж, топтали чобітьми харківський брук, ходили по всій українській землі, топтали її солдатськими чобітьми.

Це не вона, Меланка, це українська земля була згвалтована, зганьблена, обльована, сплюндрована. Лежали руїнами міста, розносив вітер попелища сіл, громадились непоховані трупи, хилиталися мертві тіла на шибеницях, набрякала земля кров'ю, підпливала сльозами.

Але прийде день, і земля знову розпросториться, вільна в золоті сонця. Попливе широкою хвилею Дніпро, зашумить Ворскла, Донець і Псьол. Обмиють землю буйні води, змиють з неї кров і бруд; рілля, напоена кров'ю, дасть стократний урожай. Зашумлять пшеничні лани неосіяним морем, запалають соняшники найчистішим золотом, завітнуть рожі в садках, обважніють на грядках вогнисті кулі помідорів. Зацвіте наново земля, чиста, щаслива, багата.

А вона, Меланка, вже назавжди залишиться тим, чим є,— брудною ганчіркою.

Вона несвідомо застогнала.

— Не спиш, Меланко? — запитала Чечориха. Меланка здригнулась, відчувши вимушену нотку в голосі жінки, її охопив раптовий гнів. Не хочеш, не говори! І нащо взагалі звертатись до неї?

— Ні. А вам що до того, сплю я чи ні? — гостро спитала вона.

— Так питаю.

— Ну, й нема чого питати. Ви мене краще не чіпайте.

— Чому ж це так? Усім нам, дівко, однакова доля. Меланка прикро засміялась.

— Усім однакова! А мені от не однакова!

— Що ж, нещастя...

— Знаєте ви, що таке нещастя! — В Меланці здіймався раптовий гнів, глуха лють, якої не було на кому зігнати.— Сиділи б уже тихо... Чуєте, як Грохач спить?

— Що ж, хай собі спить... воно й краще.

— Не розмовляйте з нею, тітко... Лиха вона,— шепнула тихо Ольга, смикнувши Чечориху за рукав.

Меланка почула.

— Справді, чого зі мною розмовляти? Лиха я, відомо, що лиха. Це ти добра, ще б пак!

— Чого ти сердишся, Меланко? — намагалась її заспокоїти Чечориха.

— Я не серджуся, ні! Чого б то мені сердитися? Я знаю, що я лиха, та іншою і не хочу бути. Хай собі Ольга буде добра, хай буде! Всі ви добрі, а я лиха,— крикнула вона гнівно, аж з освітленої кімнати хтось кілька разів гримнув кулаком у двері.

Усі замовкли. Чечориха не обзивалась. Меланка важко дихала, дивлячись у темряву.

Зараз вона пригадала, як про неї колись у жнива писали в газеті. О, тоді вона не була лиха! Її обіймали жінки й дівчата, в газеті надрукували її фото. Вона не дуже добре вийшла, найкраще було видно зуби, що блищали в усмішці, обличчя зникло в тіні, але це було фото, а внизу було написано про неї, найкращу жницю. Так! Було про кого писати в газеті!

Вітер вив за стінами. Його чути було крізь дебелі стіни, крізь товсте бервення. Грохач прокинувся і голосно позіхнув.

— От сон у вас,— позаздрив Явдоким.

— А що ж, треба висиплятись, хто зна, що буде.

— Що ж має бути? Відомо що,— протяг старий.

— Наші можуть прийти,— хутко мовила Ольга. Їй не хотілося слухати розмови про смерть. Хотілося, щоб і Грохач підтвердив, що наші придуть, що можуть прийти. Але Грохач мовчав.— Можуть, правда ж, дядьку? — наполягала вона.

— Та можуть... Тільки щоб воно саме припало на ці три дні...

— Може, й припаде. Або партизани придуть.

— Це вже ні,— заперечив Грохач.— Куди їм сюди лізти? Далеко вони, по лісах сидять, чого їм сюди пробиратися в такий сніг. Відразу підуть за ними, вислідять, винищать. Влітку — це інша річ, ховайся, де хочеш, кожен кущик тебе вкриє. А зараз хай краще сидять до весни, з лісу б'ють. Нема чого в таку пору в поле виходити.

— А військо?

— Військо — це інша річ. Військо сміливо може йти.

Ольга зітхнула.

— Як вітер вие...

— Кажуть люди, що в таку пору смерть по світу ходить,— мовив Явдоким.

Ольга відчула, як прикрий холодок пробіг їй по спині.

В хаті було темно, страшно. І заманулося ж дідові згадувати такі речі.

— А чого ж, правду кажуть,— глухо ствердила Чечориха.— Ходить вона по нашій землі, ох, ходить.

Усі замовкли, наче прислухаючись до чийхось кроків за міцною стіною, наче силкуючись побачити її, смерть, що йде по дорозі.

— Дві смерті одразу,— зауважив старий.

— Як то дві смерті? — здивувалися жінки.

— Звісно дві: одна фашистська, що наших виглядає, а друга та, що їх самих хапає.

Ольга притулилася ближче до Чечорихи.

— А ви б не казали, діду... Страшно.

— Ти страшного не бійся,— суворо мовив Грохач.— Страшний зараз світ, і страшні дні... А своє треба знати, і боятися нема чого. А то злякаєшся раз, і зроблять з тобою, що хочуть.

— Хто?

— Звісно хто, фашисти... Їм це головне — людям страху нагнати. Як злякаєшся, то вже тобі кінець. А як не бере тебе страх, то й фашист нічого тобі не зробить.

— Василь їх не боявся, а його підстрелили. І Пашук...

— Чи я тобі кажу, що не підстрелять? На те в нього гвинтівка в руці, щоб стріляти, на те він і фашист, щоб убивати. Я не про те, не це найголовніше.

— А що найголовніше?

Ольга мовчала, не знаючи, що сказати.

— Найголовніше — на своєму стояти, не поступатись. Найголовніше — мовчати, коли треба. Щоб хоч як мучили,— слова видушити б не могли. Найголовніше — знати: скінчиться все це, жоден з них живим звідси не втече. А застрелять... Ех, молода ти ще... Скільки за цю війну народу загинуло... А в вісімнадцятому році мало німці в нас лютували? І що? Сліду, шляху по них не зосталось, а ми зостались. Зосталася земля, і на тій землі народ — значить, все зосталось.

— Ой, мордують вони зараз народ, мордують гірше, ніж у вісімнадцятому.

— Певне, що гірше, але всіх не замордують. Зостанеться того народу досить, щоб відбудуватись, обсіятись наново... Почекай, доживемо — побачимо, не доживемо — інші побачать, як воно все буде. Ще краще, багатше, розумніше, ніж було до війни.

Ольга зітхнула:

— Хотілося б самій побачити.

— Ну, звичайно. Скільки тобі років?

— Дев'ятнадцять.

— Дев'ятнадцять... Діду Явдокиме, коли то нам з вами було дев'ятнадцять?

— Що ти, що ти? — обурився Явдоким.— У мене вже посивіло волосся в бороді, коли ти ще сорочку в зубах носив.

— Може бути, але дев'ятнадцять років! То вже і я проти неї старий. Воно й не диво, дівко, що тобі самій хочеться побачити. Коли б то мені дев'ятнадцять років, гай-гай! Ми б з дідом теж хотіли побачити на власні очі, хоч ми й старіші за тебе.

— Побачити, як буде після війни...— сумно зітхнула Ольга.

Грохач раптом схопився.

— Ні, не тільки це я б хотів бачити! Хотів би я бачити, як останній фріц здохне тут, у нашому селі. Хотів би бачити останнього фріца на шибениці в Києві! Щоб поставили шибеницю на горі, над Дніпром, щоб висів на ній останній фріц! Хотів би я бачити, як сюди привезуть тих, що там у себе сиділи, нам на шию плели мотузок, як вони тут працювати будуть, спалені села відбудовувати, розбиті міста наново будувати, по цеглинці збирати. Пам'ятаєте, як було в газеті? По цеглинці!

— Вже ми тут краще самі все зробимо, аби тільки їх більше не бачити,— зауважила Чечориха.

— Ні! Хочу я їх бачити, як з них піт литиме, як їм очі на лоба вилазитимуть, як вони пальцями пісок копатимуть! Як будуть просити, покірливо будуть просити; щоб їм шматок хліба дали, картоплину, хоч би в лущипинні! Цього я хочу.

Явдоким зітхнув:

— Тільки народ у нас м'який, ох, м'який... Сьогодні лютий, а завтра про все забуде... Не вмє злости в серці тримати.

— Не бійтеся, діду, добрий, воно, добрий, а як до живого допече, то вже держись. А зараз допекло, ох, допекло... Хіба це забудеш? Забудеш хіба на смертній постелі! Ні-і-і.

Меланка слухала в своєму кутку. Деякі слова Гроха-ча були ніби луною її власних думок. Так-так, побачити останнього фашиста на шибениці, побачити, як вони працюватимуть до нестями. Тільки їй це не принесе полегкості. Кожен може помститися і заспокоїти серце, але її серце не заспокоїться ніколи. Вічно сочитиметься з нього брудна твань, що її не змиє ніяка кров і ніяка помста, не змиє навіть час, що пропливе над нею.

Замовк Грохач. Тільки одна фраза ще лунала в темряві, вимальовувалась на дебелих балках вогнистими словами, писана невідомою рукою: «Забудеш хіба на смертній постелі!» Меланка відповідала: «Ні!» Вона знала, що не зможе забути, що пам'ятатиме вічно свою муку все гостріше, все болючіше, до кінця днів. Адже найстрашніше — народити німецьке байстря — чекало ще на неї.

— Пити хочеться,— шепнула Ольга.

— А ти про це не думай,— суворо наказав Грохач.— Вони води не дадуть. Перебудеш без води три дні! Тут не жарко, сидиш, нічого не робиш, витримаєш. Думати тільки не треба, бо ще дужче пити закортить.

— Ох...

— Соромилася б ти, дівчино,— втрутилася Чечори-ха.— Стогнеш і стогнеш... Чи ж ти одна? Кому на селі зараз краще?

— Адже ми заложники.

— Ну й що з того? Обіцяли за три дні розстріляти, ну й що? А ти хіба не чула, хліб казали здавати, загрожували смертною карою, а хіба його хто здасть? Над усіма смерть сьогодні висить.

Настала мовчанка. Ольга слухала, наче могла почути ту смерть, що ходить по селу.

А село, здавалося, тихо спало під свист завірюхи, в хмарах снігу, що кружляв угорі. Принишкли хати, наче присіли до землі. Зливався з виттям вітру крик Олени, що родила в сараї і ніяк не могла родити. Але, крім цього, не чути було жодного звуку. Наче спали всі глибоким сном.

Але люди в хатах не спали. Всі чули те, що казав

Явдоким,— селом ходила смерть. Кружляла смерть білою сніговою млою по дорозі, перелітала з вітром над дахами хат, білою памороззю в'їдалася в шпарини стін, кошлатила стріхи, безжально шарпала на дорозі останні липи, що вціліли від німецької сокири. Припадала смерть до землі грудьми, що віяли крижаним подихом, здіймалася вгору, потужними крилами обіймаючи світ.

Там унизу, в яру, лежали вбиті люди. Засипав їх сніг, прикривав останки тіл, лахміття, що де-не-де виднілося в розколинах. Засипав обличчя Васі Кравчука, яке мати щодня старанно очищала від снігу. Намітав білі горбочки над тілами бійців, вбитих місяць тому під селом. Тут, в яру, було царство смерті, тут, в яру, покотом лежали під снігом убиті, скам'янілі від морозу.

Смерть колихала, гойдала на шибениці тіло Левонюка, що намагався пробратися до партизанів. І це тіло теж було чорне і скам'яніле. Рипів мотузок, а коли вітер дужче шарпав тіло, мертві ноги бились об стояки з глухим твердим стуком.

Кружляла смерть, звивалася біля дверей, де родила на соломі Олена, чекала смерть на свою жертву. Реготала, заходила хрипким сміхом, пролітаючи над селом.

Люди чули її. Вони не спали, нерухомо лежали в темряві, втупивши очі в стелю. Вони в мороці чули її, гітлерівську хижу смерть. Раділа, тішилась, гострила кігті гітлерівська смерть. Чекав її рясний урожай. Це вже не був Пащук, застрелений в яру, це вже не був Левонюк, що висів на шибениці. Це над усіма, над усіма звивався мотузок шибениці, і в усі серця націлена була фашистська гвинтівка.

В хаті поруч з німецькою комендатурою казали про те, що всім проганяло сон від очей у цю сповнену витям і смертю ніч.

— Не може бути, щоб усіх розстріляли... Як же це? Ціле село. Адже хліба не дасть ніхто...

— А що їм? — грубо засміявся Грохач.— Первина, чи що?

— Що вони зробили в Леванівці, що зробили в Садах, що зробили в Костинці?

Вставали перед ними примари сіл, яких вже не було. Привид спаленої дотла Леванівки, де за один постріл у німецького солдата фашисти підпалили село з чотирьох кінців, стріляли в кожного, хто вискакував з вогню,

кидали в полум'я дітей на очах матерів. Привид Садів, де всіх селян — сто п'ятдесят душ — загнали в яму, звідки брали глину для цегельні, і закидали гранатами: Привид Костинки, де розстріляли всіх чоловіків, а жінок з дітьми вигнали в самих сорочках на сорокаградусний мороз, вигнали на певну смерть, щоб вони загинули на шляху до сусідніх сіл, куди йшли шукати порятунку.

— Сади, Леванівка, Костинка... Це тільки в нашому районі, а в інших? Що вони робили в Києві, в Одесі, в інших містах? Що залишилося від сіл, від містечок? А в вісімнадцятому році? Ех, діду, таке ви кажете, наче вперше все це бачите й чуєте...

Ольга затулила долонями очі й сиділа мовчки. Ще хвилину тому їй здавалося: все буде добре, от-от розітнуться постріли, залунає знайоме «ура», з гуркотом розчахнуться двері на волю, в життя. А зараз ті казали про смерть, тільки про смерть, так, наче вона мусила прийти неодмінно, і жах пройняв Ольгу від того, що вони говорили про це так спокійно. «Добре їм,— гірко подумала вона.— Явдоким прожив своє, скільки ж то йому років? Вісімдесят, казали. Порох з нього сиплеться, не тяжко вмирати в такі роки... Грохач воював ще вісімнадцятого року, мав уже дорослих дочок і бабу злу, як собака, що йому там смерть?.. Чечориха...» Вона завагалась: ну так, у Чечорихи троє маленьких дітей і чоловік в армії, але ж мала вже чоловіка, мала вже дітей, а вона, Ольга, що? Добре їм казати...

Вона відсунулася від Чечорихи. Ну, й хай, вона буде сама в цій темряві, безсердечні всі, безсердечні... Ох!

— А хліба люди все одно не дадуть,— мовив Явдоким.

— Певне, що ні,— підтвердила Чечориха.

І це саме думали в кожній хаті, від майдану аж до останньої хати над ярмом. Лежав хліб закопаний, захований старанно, дбайливо. Лежав у ямах, викопаних далеко в полі, в балці — в землі, замерзлій, як залізо. Лежала золота пшениця, і жито, і ячмінь, все те, чого не здали армії, що залишилось від незібраного буйного осіннього врожаю. Лежало в землі золоте зерно, старанно заховане під грубим шаром землі, під кучугурами снігу, нав'яного вітром. Ніхто б не міг його знайти, ніхто б не міг навіть додуматись, де ті схованки. Хіба що

схотіли б фашисти перекопати сотні гектарів на два-три метри завглибшки. Ні, ніхто не міг його знайти.

Те, що лежало в землі, було не тільки зерно, що давало поживок людям. Можна було зректися хліба, щоб урятувати життя.

Ні, лежало в землі заховане, укрите,— недоступне загарбницьким зажерливим очам,— золоте серце Батьківщини. Лежав урожай, який дала земля селянським рукам, цвіт цієї землі, плід її, тяжкий і рясний. Віддати зерно — значило дати хліб гітлерівській армії. Віддати зерно — значило нагодувати вошивих фріців, напхати їхні голодні шлунки, зогріти їхні змерзлі, заструпілі від морозів тіла. Дати хліб — значило влучити в серце тих, що билися в завію, морози й сніги, билися запекло, вперто, напружено. Віддати хліб — це значило віддати землю в руки ворога, зрадити своїх, визнати на цілий світ, що фашист є паном на українській родючій землі. Віддати хліб — значило зрадити себе і своїх, не виконати наказу, який облетів усі села, проник в усі вуха, запав у кожне серце: ні шматка хліба ворогові! Віддати хліб — значило зректися Батьківщини, продати її ворогові, зрадити тих, що полягли і в цю війну, і в громадянську, і в вісімнадцятому році, і ще раніше, зрадити всіх тих, що билися за свободу, людей, що виборювали її кров'ю власного серця.

І тому в цьому селі, де на своїй землі, в своєму багатому колгоспі жили колишні наймити, не завагалося в що тяжку годину ні одне серце.

Жінки прикидали, обмірковували, як воно буде, коли їх не стане. Прислухалася в темряві Ковальчиха, як дихнуть її восьмеро дітей, що покотом спали на ліжку й на печі. По-хазяйському спокійно розмірковувала, що Олеся вже велика дівчина, зможе доглянути менших, обмити їх, обшити. Прийдуть свої — в землі заховано досить, щоб усіх прогодувати. А поки що будуть якось перебиватися, як усі інші.

Нахилилася Витенчиха в темряві над колискою найменшого і перебирала в думках, хто зможе годувати малого, у кого є тримісячна дитина. Знала, що не покинуть дитятка на смерть, що знайдеться мати, котра годуватиме його, як своє.

Дивилася в темряву Грохачиха і спокійно міркувала, як воно буде: адже Грохач сидить як заложник. Кого

розстріляють за несплату податку — його чи її? Вирішила, нарешті, що її. Але це її не стурбувало. Малих дітей не було, дівчата дорослі, дадуть собі раду.

Думала з жалем, що нестримно стискав серце, молоді Банюкова, що от не дочекалась вона чоловіка. Ще місяць тому він прислав листа, що лежить поранений в госпіталі і, як вийде, може, дадуть йому на кілька днів відпустку. Місяць минув, на селі були німці, а придуть свої, не буде її. Жаль краєв їй серце не за себе, за чоловіка. М'який він, безпорадний, і тяжко буде йому самому. Хіба що зараз одружиться. Котра ж йому підійде з дівчат? Вона перебрала в думках і вирішила нарешті: найкращою була б Сонька Лиман, весела, працьовита дівчина. Так, мабуть, Сонька Лиман, тільки як же це порадити Петрові? Він завжди питав у неї поради, а тепер доведеться йому самому вирішувати, вибирати, і, звичайно, вибере не те, що треба, ще візьме таку, що йому життя отруїть, або таку безпорадну, як сам, і нічого вони ніколи не доб'ються в житті.

Лежали люди в темряві, думали. Кожен по-своєму, кожен про своє. Думали люди про хліб. Сипався він золотистим струмком, плив живою рікою — золота кров землі, чекав у землі кращих днів, коли придуть свої. Люди лежали в хатах різні, не схожі одне на одного. Але цієї ночі всі бачили й думали одне; і без розмов і нарад кожен схвалив твердо й непохитно, що хліб залишиться в землі, що не видеруть його із схованок ворожі лапи і що це важливіше, ніж їхнє життя.

З реготом і скреготом, в стогоні й витті вітру мчала над селом страшна фашистська смерть, галаслива, жорстока, реготала над своїми жертвами. Чули її всі в хатах.

Гітлерівські солдати, що стояли тієї ночі на постах, замерзали на варті, тривожно оглядалися через плече, намагалися тихше ступати по снігу. Вони теж чули смерть. Вона була всюди, ішла поруч з ними сільською вулицею, зупинялася біля них під хатами, супроводила їх, коли заходили до хат, накидала на очі чорну завісу примарного сну. Вони відчували її холодний дотик крижаним тремтінням у тілі, їх пронизували її незримі погляди, морозив подих незримих уст. До самих кісток вони відчували її, мовчазну, невблаганну українську смерть, що лічила їх, перелічувала кістлявими пальцями.

Шумів вітер, гудів вітер, тріщав сарай, наче мав от розвалитись, зірватися з місця і покотитися в яр. Тремтіли балки, шелестіла стріха, вітер зривав солому пригорщами, крутив її, ніс далеко за село, на рівнини, на білі поля, що зникали в сніговому тумані.

Олена кричала, кричала на весь голос. Її тіло рвав несамовитий біль. Це були не тільки пологи. Озвалися зараз всі удари прикладом, всі уколи багнетом, всі падіння на землю вночі, коли її гнали солдати, мороз, спрага, голод. Накинулося це все на неї, мов згряя голодних вовків, гризло, шматувало хижими зубами, і здавалось, що її роздирають на шматки, печуть вогнем, пронизують тіло тисячею отруйних жал.

Вона кричала. Тепер можна було кричати. Адже вона родила — і можна було зірвати печать мовчання, яку вона наклала на себе нелюдським напруженням волі від тої миті, коли вороги витягли її з хати, аж до хвилини, коли вона зрозуміла, що от всупереч всьому родить, що удари прикладом, мороз, падіння на землю не вбили дитини в її лоні. Вона була жива, ця дитина, хотіла на світ, рвалась на світ, пробивала собі дорогу, безжально роздираючи її тіло.

Олена кричала нелюдським, звірячим криком, і цей крик приносив їй полегкість. У ньому, здавалось, танув сніг, зникав холод, замовкав вітер, що хмуру вив за стіною.

Двері сарая зарипіли. Вона навіть не повернула голови. Біль хапав її чимраз частіше, чимраз дужче, і вона кричала, кричала, як їй хотілось, як того жадало змучене тіло.

Солдат зупинився в дверях і хотів гримнути, але зрозумів, що жінка родить. За хвилину з'явився другий. Вони дивились, сміялись, говорили щось між собою. Але їй це не обходило. Їй було байдуже, що вона лежить гола на соломі, що дивляться на неї безсоромні глузливі очі фашистів. Вона родила дитину, і це, наче муром, відгороджувало її від світу, в якому панували фашисти, це захищало від їхніх безсоромних поглядів, це, мов броню, заслоняло від їх дурного реготу. Вона родила, і,

видно, вони вирішили дати їй родити, бо стояли в дверях і, не заходячи, чекали.

Крик дужчав. У сусідніх хатах жінки хрестилися, враженими очима дивлячись у завірюху, що вирувала за вікном. Родила Олена Костюк одна, без допомоги, в порожньому сараї. Вони думали, що вона вже померла, що загинула на морозі в холоді, що давно вже нежива дитина в її тілі. А тим часом Олена родила. Не було біля неї нікого, хто їй подав би краплину води, хто б відсвіжив її смагли уста, хто поправив би подушку під головою, хто допоміг би дружньою рукою. Вона родила так, як не родив ніхто в селі,— гола, в мороз, на землі в сараї.

Жінки хрестилися, стискали зуби, затуляли вуха, але скоро цікавість брала гору. Кричить ще? Так, вона кричала оглушливим сильним криком, який невідомо звідки брався в її змученому, побитому, розтерзаному тілі.

Нарешті крик перейшов у виття і раптом обірвався, замовк.

— Родила,— мовила Малючиха, що її хата була найближче, й опустилася на лаву.

— Родила,— повторила маленька Зіна.

Олена якусь хвилину лежала, мов приголомшена. От вона, її дитина, що всупереч всьому і всім прийшла на світ, дитина батька, якого вже не було, дитина матері, яка мусила вже десять разів загинути. І от був син. Маленьке, червоне створіннячко.

Вона взяла його в руки. Не було бабки, нікому було зробити, що треба. Вона, як собака, перегризла пуповину, перев'язала її обривком торочки від хустки. Захололими руками обтерла дитину, мріючи про горщик води, про кілька краплин води, щоб обмити йому хоч личко.

Дитина крикнула. Нормальним здоровим голосом здорової дитини. Олена задихнулась. У неї був син, він прийшов на світ, народився всупереч всьому і всім. Перший син в її житті, перше дитя її тіла, безплідного до сорока років. І от зараз він був.

«Миколо, син!» — хотілось їй сказати, втішити чоловіка, заплатити за всю його добрість, адже ніколи, ніколи за всі ці довгі роки він не скривдив її, не вилаяв, не дорікнув, що от, мов, узяв неплідну, здорову й дужу на вигляд, та, видно, гнилу всередині, не таку, як усі жінки, що вагітніли, носили, годували дітей.

Він навіть не повірив, коли вона, нарешті, сказала йому, що завагітніла. Адже вона була стара, сорок років. Багато часу минуло, поки він повірив.

А потім Миколу взяли в армію. Він прощався з нею, але вона знала, що йому найдужче шкода цієї дитини, яка ще не прийшла на світ, цієї дитини, котру не можна було навіть вгадати, яка вона буде.

А тепер Миколи не було, його вбито на фронті, а дитина прийшла на світ. Народився син, її син, у фашистській тюрмі, під безсоромними поглядами ворожих солдатів, що навіть породіллі не вміли вшанувати.

Лежала дитина на соломі, на холодній, мокрій соломі. Вона схопила її на руки, притулила голеньку до голих грудей, дихала на неї, намагаючись зогріти своїм подихом. Її охопив раптовий жах, що от народилось її дитя, а зараз замерзне, як пташеня, як сліпе кошеня на морозі. Вона намагалась зогріти його власним тілом, вдихнути в нього власне тепло і відчувала, як застигають її долоні, як проймає її пронизливий холод, як холоне кров у жилах.

Солдати в дверях погмоніли про щось між собою. Один вийшов і за хвилину повернувся.

— На,— мовив він недбало. На купку соломи полетіла сорочка, спідниця, блузка. Її власна одежа, та, що з неї здерли увечері, перше ніж вигнати на дорогу. Олена недовірливо глянула на солдата. Він дурнувато посміхався. Вона тремтячими руками схопила сорочку, закутала дитину полотном, старанно замотала. Кумедно виглядало маленьке личко, облямоване тканиною, лялькове, кругле, з мутними, блакитними оченятами, мов очі ледве прозрілих цуценят. Вона захлинулася од щастя. Було чим закутати дитину, було на чому покласти дитину. Вона забула в цю мить про все інше — це було найважливіше. Здавалось, тепер вже все буде добре, кошмар минув. Тремтячими руками одягла вона на себе блузку і спідницю. Це не могло її зігріти, але вона відчула полегкість, прикриваючи голе, наболіле тіло хоча б таким шматтям. Кожух і хустка... от коли б кожух і хустку, що залишилися в офіцера в хаті. І відразу вона нахмурилась, покликкала сама себе до порядку. Досить було й того, що є, дитина лежала, закутана в чисте полотно, поки що мороз їй не загрожував. Вона поклатала її на коліна, закутала складками спідниці. Маля лежало спокійно,

видно, не відчувало холоду,— чого ще бажати? Адже й так те, що вона одержала, було чимось надзвичайним, якимось чудом, що його вона ніяк не змогла збагнути. Олена бачила, що німець кинув їй одягу, але ніяк не могла цього зв'язати з ним,— наче сорочка, спідниця і блузка впали із стелі або їх несподівано занесло сюди вітром.

Двері з рипом зачинилися. Вона обіперлася головою об балку і поринула в дрімоту, в гарячковий півсон. Холод пронизував спину, морозом і жаром обсіпало тіло. Вона маячила. Ішов дорогою Микола, назустріч йому поспішала ота чорна офіцерська коханка. Микола щось казав їй, і Олену раптом охопили несподівані непереможні ревності. Вона здригнулась, прийшла до пам'яті, здивовано глянула навколо. Ні, не було нікого, не було офіцерської коханки, був сарай, в'язка соломи і син на руках, закутаний в біле, синок з маленьким червоним личком. Вона злякалася, що могла впустити уві сні дитину з рук, і міцніше сперлась об стіну. Знов охопила її дрімота. Пошматовані, змішані уривки образів пливли безупинним потоком. Гримав прикажчик... Як це могло бути, адже люди вбили його тоді, він упав мертвий від удару селянського кілка, а тепер стояв і гримав, чогось вимагав, а поруч проходили червоноармійці, але між ними не було Миколи, тільки Кучерявий. Кучерявий махав рукою. Він ніс полотно, великий білий сувій полотна. Розвивалося полотно, довгою нескінченною стежкою стелилося по селу, і дріботіли по цій білій вузькій стежці ноженята сина, що недавно народився.

— Гляньте, вже бігає,— дивувалася Кравчиха, і Олена здивувалася так, що навіть прокинулася.

Пекло в горлі, хотілося пити до божевілля. Язык зде-рев'янів, лежав у роті шорсткий і колючий. Губи потріскались, вона доторкнулась до них пальцем, і на пальці лишився слід крові. Шуміло у вухах, боліли всі кістки, безмежна слабкість здіймалася звідкілясь зсередини. Миготіли перед очима барвисті плями. Вона придивилася до дитини, ледве розрізняючи її гарячковими очима. Наче спала спокійно, але личко здавалося навпомацки холодним, як лід. Олена спершу злякалась, але потім зрозуміла, що це її пече гарячка. Вона знову задрімала. Їй снилась вода, вода без кінця і краю; текла перед очима річка, розливалася озером, відра були діряві, не можна

було набрати води. Вона стала на коліна, побачила ополонку виразніш, ніж наяву. Зеленів на зломах лід, темна вода виблискувала, мінилась, коливалась, як жива, булькотіла, вириваючись на маленьку, вільну просторінь, і знову зникала під кригою, линучи в далеку свою незнану дорогу. Лежав на кризі пухнатий сніг, в одному місці він сипався в воду вузьким струмочком, наче борошно з-під жорна. Сніг змішався з водою і раптом позеленів, затанцював в ополонці. Вона хотіла простягти руку, схопити, піднести цей сніг до розпалених уст, але вода затягла його під кригу, і він зник.

Раптом круг ополонки з'явилися довгі розколини, з тріском покололася крига. Олена відчула, що ноги під нею вгинаються, хитається крига, розкривається під ногами водяна прірва. Вона отямилась, гарячка палила її, ніяк було підвести голову. Чути було, як рівно, спокійно дихала дитина. Адже їй не хотілося пити. Але чи знайдеться молоко в грудях, коли дитині схочеться пити?

Олені здавалось: вона цілу вічність не пила нічого. Не можна ж було лічити ті дві-три жменьки снігу, які їй пощастило схопити під пильним поглядом солдатів. Ах, як їй хотілося пити, як нелюдськи хотілося пити! Вона відчувала, як пересихають у неї нутрощі, стають, наче дерево. Боліли губи, болів язик, боліло горло, стиснуте болісною конвульсією. Хапала шлунок гикавка, наче ввертала нутрощі в горло. Вона знову задрімала. Сипався пісок, білий, мов улітку над річкою, летючий, як пил, сипалося біле борошно з-під млинового каменя. Весь світ стояв у білім летючій пилу, рот був повен білого пилу, а тут ще треба було йти по курній дорозі, конче треба було йти, поспішати. Вона знала, що не можна гаяти й хвилини. Грузли ноги в сипкій куряві, безжально пекло сонце, палали хати, видно, в селі була пожежа. Треба було винести дитину з вогню, а тут знявся вітер, роздмухував полум'я; падали іскри, тліла вже на ній спідниця, тліла хустка, і навіщо було в таку спеку одягати кожух і хустку? А зараз не було вже часу скинути їх із себе, треба було бігти, бігти щодуху, поки полум'я не охопило малої голівки. Ах, так, це палав міст, злітало вгору високе полум'я, тріщали колоди, падали вниз. Вона пам'ятала, що їй треба притулити сірник до гноту, встромленого в білу цеглину, і тікати, тікати швидше, поки не вибухне міст, не злетить угору. Але вона, мабуть,

спізнилась — летіли дошки, колоди, падали, били її по голові. Вона з розпачем шукала дитину—синок, мабуть, випав у неї з рук, завалили його балки, охопило полум'я, і Кучерявий морщився й гнівався: «Я ж казав, казав: одразу тікайте, тікайте, тільки-но підпалите міст». Гнівався Кучерявий, а їй хотілося, щоб він засміявся, як звичайно, широким, добродушним сміхом. «Я ж саме так зробила, як ти казав, синку»,— виправдувалась вона і не розуміла, що це був за міст, адже той вона висадила в повітря так, як треба. Це ж було видно з лісу, як він злітав, як здіймалося полум'я, як коло нього безпорадно метушилися німці, гукаючи щось і вимахуючи руками.

Вона прокинулась від цього крику. Над нею стояв солдат, штовхав у спину чоботом. Олена отямилась відразу. Солдат рухом показав, що треба встати. Вона з величезним зусиллям встала на коліна. Перемагаючи слабкість, підвелась, притискаючи до грудей дитину. Він штовхнув її прикладом, спрямовуючи до виходу. Вона вийшла, спотикаючись. Її зразу засліпив білий засніжений світ. Слухняно йшла вперед, хитаючись як п'яна. Розуміла: її ведуть до капітана, туди, де допитували вчора.

Вернер з огидою глянув на неї. Олена була жаклива. Жовте, нелюдської огидної жовтизни обличчя. З потрісканих губ витік струмочок крові і застиг на підборідді. Під оком на щоці розплився синець, величезний, набряклий кров'ю. Здавалось, одне око закотилося вгору. Пасма волосся висіли круг обличчя, злиплі, розпатлані. Спухлі голі ноги були майже чорні.

Вернер затарабанив пальцями по столу й кивнув солдатові, щоб той подав жінці крісло. Олена здивувалась, але сіла відразу, не чекаючи дозволу, і з напруженням глянула у водянисті очі під вицвілими віями. Вона не могла одірвати погляду від цих водянистих очей.

— Син чи дочка? — запитав він раптом, рухом голови показуючи на немовлятко на її руках.

— Син,— відповіла Олена хрипким, здавленим голосом. Капітан відав якийсь наказ, і солдат приніс кухоль з водою. Олені здалося, що їй сниться. Вона схопила кухоль і жадібно, похапливо захлинаючись холодною водою, ковтнула голосно, відчуваючи вологу на пересохлих губах, на пересохлому язичку, в горлі, що його пекло, мов вогнем,

— Досить,— мовив Вернер, і солдат вихопив у неї кувальцю. Вона глянула йому вслід дикими, розпачливими очима. Але води вже не було. Вода стояла скраю на капітанському столі. Поверхня її ще коливалась, вона була тут, за два кроки від неї, холодна вода в кухлі. Губи боліли ще дужче, ніж раніше. Але в горлі вона відчувала свіжу вологу, від якої хотілося пити ще більше, ніж раніш, якщо взагалі можна було більше хотіти пити.

— Значить, син...— протяг капітан, і Олена напружила всі сили, щоб почути, зрозуміти, що діється. В цій хаті причаїлося щось жахливе, на неї чигала якась небезпека, котрої вона не розуміла. І ця вода, якої пару ковтків дозволено їй проковтнути, це крісло, яке їй подали, людяне запитання капітана—все це пронизало її такою тривогою, що вона затремтіла. Пробігло по тілу дрібне, швидке тремтіння, охопило кожну жилку, кожен мускул. Вона з напруженням дивилась капітанові в обличчя.

— Значить, ти народила сина...— мовив ще раз капітан.— Здорового, живого сина...

Вона чекала.

— Ну, тепер, я думаю, ти будеш розумніша. Тепер справа не тільки в тобі. Тепер ти можеш занепасти або врятувати життя сина. Правда? Занепасти або врятувати,— повторив ще раз протяжно, з притиском.

Олена інстинктивно притиснула дитину до грудей. Капітан уважно придивлявся до неї, спостерігав кожен її рух, вираз обличчя.

— Вчора вночі хотіли тобі передати хліб. Хто це був? — запитав він лагідно, начебто не надаючи ніякої ваги своєму запитанню.

— Не знаю,— відповіла вона.

— Як це не знаєш?

— Не знаю,— повторила вона, дивлячись йому просто в очі з такою певністю, що він повірив. Справді, вона могла й не знати.

— У кого з твоїх сусідів є діти?

— Діти? — здивувалась вона.— У всіх є діти... Як же без дітей?

Так-так, у всіх були діти, в усіх, крім неї. А зараз у неї є дитина, син, синок, що тихо спить на руках, закутаний в материну сорочку.

— А як ти думаєш, хто тобі міг подати хліб? Хто міг прислати хлопця, так приблизно років десяти-дванадцяти?

Вона перебрала в думці всіх сусідів. Звичайно, не для того, щоб відповісти. Ні, для себе жадала дізнатися, хто хотів їй допомогти в найтяжчу годину, хто кинувся під ворожу кулю, щоб її нагодувати. Але в усіх були діти, і в багатьох хлопці по десять-дванадцять років. Навіть для себе не могла вгадати.

— Не знаю. Хлопців на селі багато. У кожній хаті діти. Капітан нахмурився. Він зрозумів, що вона справді нічого не знає.

— Ну, так... А ти можеш сказати, де зараз може бути Кучерявий?

Олена похолола. Знову почалося те саме. Але вона відчула під руками тепле тільце сінка, і від цього маленького тіла бадьорість вливалась у її серце. Тепер вона була не одна під перехресним вогнем підлих запитань. Тепер з нею був синок, народжений у муках на голій землі в сараї, синок, якого вона чекала двадцять років і дочекалась нарешті. Він був з нею, спав тихо, під її долонями билося швидко й дрібно малесеньке серце, як серце пташки. Кругле, червоне личко, ледве помітні брівки, носик гудзичком, найкращий, наймиліший з усіх, яких вона бачила в житті. Вона раптом відчула безмежний спокій, цілковиту певність, що зараз вже ніхто не може їй нічого зробити — синок був з нею.

— Де він зараз? — повторив Вернер спокійним, причаєним голосом.

Вона заперечливо хитнула головою.

— Не знаю я...

— Не знаєш... А де він був, коли ти повернулась на село?

— Не знаю... В лісі...

— В якому лісі?

Вона знизала плечима.

— В лісі...

Ця відповідь нічого йому не давала. Біла рівнина, що простяглася круг села, скрізь закінчувалась лісами. На захід і на схід, на північ і на південь тяглися ліси. Тільки біля цього села їх не було, і саме тому їхній загін так спокійно сидів тут. Але інші щодня наражались на всілякі несподіванки, і тому командування так нетерп-

ляче вимагало хоч якихось відомостей, що могли допровадити до схованки Кучерявого.

— Лісів тут багато... З якого боку ти прийшла в село?

— Не пам'ятаю, не знаю... Скрізь сніг, мене вивели на дорогу, і годі.

— Ага... На яку дорогу?

— Не знаю... Не пам'ятаю...

— Так легко забула? Адже тільки чотири дні, як ти прийшла в село.

Вона здивувалась, згадавши, що справді тільки шість днів. Про ті два дні Вернер, значить, не знав. Шість днів, а їй здавалось, що з того часу, коли вона потихеньку зібралась і пішла від землянок у лісі, минуло ціле життя. Вона в думці перебрала ті чотири страшні дні, що пробула в руках німців, і зупинилась на теплому тільці на її руках, на дитині, що була з нею, була жива, спала спокійно в розбійницькому кублі, дихаючи рівно й тихо.

Вернер поволі скручував цигарку. Потім підняв очі і глянув на жовте в синцях обличчя.

— Слухай, адже ти мати.

Знову ті самі слова. Тільки зараз у неї ще був на руках синок.

— У тебе є син.

Жовте обличчя заясніло усмішкою, що йшла з глибини серця. Так, у неї є син, є син.

— Ти хочеш, щоб він був живий і здоровий, хочеш, щоб він виріс?

Так-так, вона хотіла, ах, як хотіла, щоб він був живий і здоровий, щоб він ріс. От почне спинатись на малі ноженята, буде ходити, побіжить по хаті, почне перелазити через поріг, хапати з лави ложку крихітними пальчиками. Побіжить за котом, за собакою, за телям. Пробежаться в город, вирве собі морквинку. А потім підросте, піде до школи, візьме торбину з книжками, кумедний, надутий... А потім? Ні, вона не могла уявити собі, що буде потім. Не могла уявити, що з того малютка, яке вона тримала на руках, виросте дорослий чоловік, який ожениється і сам матиме дітей.

— Ти маєш змогу його врятувати, маєш змогу зберегти життя і собі, і своїй дитині. Я даю тобі цю змогу, будь розважна, скористайся з цього.

Олена мовчала. Вона не зовсім розуміла, до чого хилить офіцер. Але її знову охопив неспокій, знову

третиння пробігло по тілу. Чого він хотів? Чому він говорив так спокійно, тихо і переконливо, наче й справді розумів її і хотів поговорити по-людськи.

— Тих ми й так знайдемо, днем раніше, днем пізніше, це не має ніякого значення. Подумай, все в наших руках. Червона Армія розбита, нічого вже нема, до чого цей безглуздий опір? Ті сидять у лісі, нічого не знають. Адже вони оточені звідусіль, для них немає ніякого виходу, нема порятунку. Не сьогодні-завтра вони потраплять у наші руки і будуть покарані. А тобі я готовий подарувати, що ти разом з ними вчинила злочин. Тебе намовили, обдурили, і тоді в тебе ще не було дитини... Ми навіть забудемо про те, що ти висадила в повітря міст, матимеш собі змогу спокійно жити на селі, виховувати дитину.

Олена слухала уважно, не спускаючи з нього погляду.

— Ти не думай, що я якийсь звір, жорстока людина. Що ж, служба... Я роблю те, що мені наказує обов'язок солдата, обов'язок перед батьківщиною. А тебе мені шкода, шкода твоєї дитини. Коли не жалкуєш сама себе, пожалій свою дитину. Ти дала їй життя і не маєш права його відбирати.

— Тобто як це відбирати? — запитала вона механічно, наче думаючи про щось інше.

Вернер нетерпляче постукав цигаркою об стіл. Попіл розсипався на розкидані папери.

— Ти ж розумієш, ти добре розумієш, що, відмовляючись відповідати, ти прирікаєш на смерть свою дитину. Подумай, подумай хвилину, я почекаю. Подумай, а потім скажеш. Хочеш признатися чи ні? Але я думаю, що ти будеш розважна і признаєшся. Тих і так ніщо не врятує, а ти врятуєш себе й дитину.

Він витяг з шухляди тютюн, папір і поволі почав скручувати нову цигарку. Олена придивлялася до його пальців, вузлуватих, порослих рудим волоссям. Бездумно стежили очі за крихтами тютюну, за складками на папері. От блиснув вогник сірника, полинув угору синій димок, звився кільцем, піднявся під стелю. Вона стежила очима за блакитною смужкою.

— Ну?

Олена знизала плечима.

— Ти не будеш відповідати?

— Я нічого не знаю.

Він устав. Випростався на весь зріст, сперся руками

об стіл, нахилився до неї. Дика лють перекривила йому обличчя.

— То ти так? Я з тобою, як з людиною, а ти... Почекай, я тобі покажу.

— Ганс!

У дверях з'явився солдат.

— Ідїть сюди.

Увійшло двоє з гвинтівками. Вона пізнала: це були ті самі, що вартували її в сараї, що глузливо посміхались, дивлячись, як вона родить.

— Придержте її. Дайте сюди байстрюка.

Солдат вихопив у неї з рук дитину, перше ніж вона зрозуміла, що діється. Олена рвонулась, але залізни долоні міцно тримали її за плечі. Божевільними очима вона стежила за дитиною. Солдат незграбно взяв її в руки, жінка злякалась, що впустить. От заклопотано простяг свою малу ношу капітанові.

— Поклади на стіл.

Дитина лежала тепер на столі між німцем і нею. Тяжко вп'ялися солдатські лапи в її плечі, вона розуміла, що їй не видертись. Дитина лежала на столі, маленький клубочок з червоним личком, що ледве виднілося з-під сорочки. Вернер з огидою дивився на маленьке створіння, що спокійно спало. Раптом дитина розкрила очі. З-під повік блиснули мікроскопічні сині озерця, каламутні, мов у ледве прозрілих цуценят. Підборіддячко затремтіло. В Олени боляче стиснулося серце — дитя заплакало жалібним, безпорадним плачем одноденного немовляти. Маленький ротик хапав повітря, нижня губка витяглась трубочкою, лобик почервонів, і на ньому білими лініями позначилися дуги брів. Вона інстинктивно рвонулась до нього, але тяжкі долоні, що лежали на плечах, ще дужче притиснули її до крісла.

— Я з тобою більше панькатись не буду,— мовив охриплим голосом Вернер.— Ну, будеш говорити?

Вона дивилася не на нього, а на синочка. Він плакав, скиглив, як цуценятко. Ах, узяти б його на руки, притупити до себе, заколисати, заспокоїти.

— Ти чуєш, що я тобі кажу? Будеш говорити? Останній раз питаю!

Вона відірвала погляд від дитини й прошепотіла вразно, голосно:

— Нічого я, нічого я не скажу.

Капітан рвонув зав'язки сорочки. Маленький синок лежав на столі голенький, з випнутим животиком, із скорченими ніжками, з затиснутими кулачками і плакав.

Олена скорчилась. Вернер схопив дитину, як цуценя, за шию і підняв угору двома пальцями. Затріпотіли в повітрі малі ноженята, затріпотіли крихітні пальчики з рожевими нігтиками, прозорими, мов квіткові пелюстки.

— Ну?

Він повільно, до нестями повільно піднімав револьвер. Вона застигла. Похололи ноги, руки, наче крижана брила, обважніла голова. Росла, збільшувалась до велетенських розмірів хата, фашист перед нею, здавалось, торкався головою стелі, і в цьому велетенському світі тільки її синок рожевий, голенький тріпотів поміж небом і землею. Мабуть, натягнена шкіра душила його, він перестав плакати, не видавав жодного звуку. Тільки конвульсійно ворушилися ніжки, стискалися і розтулялися маленькі пальчики, хапаючи повітря.

— Ну? Покажи, хто ти — більшовицьке стерво чи мати?

Потепліли руки і ноги. Капітан перестав колихатися велетенською горою поміж небом і землею. Хата повернулася до нормальних розмірів.

— Відповідай!

— Я — мати,— мовила Олена, називаючи себе тим іменем, яким її називали у лісі, яким їй дякували за турботу, за ласку, за добре слово, за зварений обід, за випрану сорочку.

— Отже, ти скажеш, де вони?

Вона не дивилась на сина. Дивилась просто у водянисті очі в обводі вицвілих вій.

— Нічого я не скажу, нічого, нічого не скажу...

Дуло револьвера наблизилось до маленького личка. Вона бачила це, не дивлячись.

— Це твоя єдина дитина, га? — запитав Вернер.

Вона заперечливо похитала головою.

— Ні...

Він зупинився, рука з револьвером повисла в повітрі.

— Що? У тебе ще є діти? Сини? Дочки? Де? Тут, на селі?

Спухлі, потріскані, пересохлі губи раптом розкрилися в несподіваній усмішці.

— Сини... Самі сини... багато-багато синів... Там, у лісі... Кучерявий, всі там, у лісі.

Гримнув постріл — просто в маленьке личко. Запахло порохом і димом. Солдати, що тримали Олену, здригнулись.

Капітан струсонув мертве тільце.

— От мати...

Безвладно звисали маленькі ніжки, опустилися кулачки, стиснуті міцно-міцно. Личка не було — замість нього зяяла кривава яма, шмаття, що сочилось кров'ю.

— От що ти зробила з своєю дитиною,— мовив Вернер.

Вона хитнула головою. Йї здавалось: вона зараз далеко-далеко в лісі. Що роблять зараз хлопці? Сидять біля вогню чи прокрадаються лісовими стежками до фашистських загонів по селах? Може, вони оточували будинок, де містився німецький штаб, чи зникали в лісі, несучи поранених, або тягли додому здобуті гвинтівки й патрони?

Солдати дивились на неї з забобонним острахом. Капітан тільки зараз побачив, що з тільця дитини капає на підлогу кров. Він здригнувся з огиди.

— Винести це.

Солдат завагався.

— Ти що? — зловісно засичав капітан, і вартовий поспіхом схопив мертве тільце в руки.

— Ну, ще раз питаю: будеш ти говорити чи ні?

Вона не чула, не відповідала. Дивилась за вікно на завію, що кружляла в полі.

— Якщо не будеш відповідати, зараз же покінчу і з тобою.

Вона не відповідала, не чула навіть. Адже все, все було скінчено. Не було вже синочка, не було дитини, якої вона чекала двадцять років. Стишилось серце, була в ньому мертва порожнеча, без жаху, без турботи. Вона порожніми очима глянула на капітана, байдуже, як на мертву річ, як на камінь.

— Забрати її і прикінчити! — наказав капітан.— Тільки не тут, досить уже цього падла. Краще в річку!

Вона слухняно підвелася й пішла туди, куди її спрямовували ударами прикладів. Так, це було село, в якому вона народилась, в якому зросла, в якому заміж вийшла і марно чекала дитини, поки нарешті вона народилась, щоб побути з нею кілька годин. А тепер її вже не було. Вона сама, сама віддала свого синочка на смерть, сама

власними очима дивилась, як нахилилось, як наближалось дуло револьвера, і не сказала слова, яке б могло відвернути це дуло від маленького личка. Ні, вона не сказала цього слова.

— Я не могла, синку,— шепнула, наче мертве дитя могло її почути. Вона глянула вбік — солдат поруч неї ніс трупик дитини, з огидою, незграбно. Мала голівка звисала вбік, безпорадно теліпались рученята. Вона простягла руки. Конвоїр якусь хвилину вагався, але нести мертву дитину було так неприємно, що він на власну відповідальність зважився віддати її матері. Олена притисла голе тільце до грудей. Воно було ще тепле, ще не охопив його холод смерті, ручки й ніжки ще не задубіли. Коли б не те страшне, що залишилось замість личка, можна б подумати, що дитина спить.

Вона йшла поміж конвоїрами, не думаючи навіть, куди її ведуть. Наказу, кинутого по-німецьки, вона не зрозуміла. Вона знала, що її, напевне, ведуть на страту, але тепер їй було все одно. Все скінчилося з смертю синочка.

Віяв вітер, сніжний пил крутився навколо. Олена глянула на замерзлі вікна. Ніде не було видно людей. Вона самотньо йшла на смерть своєю останньою дорогою. Ніхто не виглянув з дверей, ніхто не з'явився на вулиці. Хати стояли, наче вимерлі. Тут і там крутилися німці, але вони не звертали на неї найменшої уваги.

Удар прикладом зіпхнув її з дороги на стежку. Вона звернула, здивувавшись. Їй здавалось, що її ведуть на майдан під церквою, де вішають людей, обвинувачених у злочинах проти гітлерівської влади. Стежка вела вниз, обминаючи хати, заглиблювалася в яр. Вітер тут стихався, завірюха йшла горою, в яру було затишно. Олена йшла заледенілою стежкою, наче по битому склу. За ці чотири дні її босі ноги обернулися на відкриті рани, закривавлені, почорнілі, пошматовані. Тут, цією стежкою, жінки носили воду, і на її поверхні застигла льодова кора. Поранені ноги сковзались по цій стежці, гострі льодові грудки врізалися в одкриті рани. Вона спотикнулася раз і спотикалася далі на кожному кроці. Нестерпно боліло в низу живота, рвало, крутило, наче з неї витягали нутрощі. Вона відчула, як по ногах потекли теплі струмочки крові.

Внизу текла річка. Її скувало кригою, присипало снігом, замело так, що не можна було б відрізнити, коли б

не ополонка, з якої на цьому кутку села брали воду. Олена здалека побачила темну пляму, круглу дірку ополонки, яку прорубували щодня. Вона не розуміла, куди її ведуть. Далі, в яру, лежали вбиті, яких фашисти не дозволяли ховати. Невже її хотіли розстріляти тут? Її, просту сільську бабу, розстріляти серед червоноармійців, що полягли в бою? Вона сама засоромилась цієї думки.

— Гей, куди лізеш?

Слова були незрозумілі, але зрозумілий був удар приклада. Вона слухняно повернула вниз. Солдати — один попереду, другий за нею — попрямували до темного отвору ополонки.

— Давай щеня, — буркнув солдат і простяг руку. Захищаючи, вона притулила дитину до грудей, так, наче їй ще могли щось зробити, наче їй ще могло щось загрожувати.

— Давай! — повторив грізно конвоїр і шарпнув її за руку. Мале тільце вилетіло на сніг. Вона впала біля нього на коліна. За дорогу вже посиніли пальчики, посиніли маленькі ніжки і втратили рожевий колір квітки. Кров на тому, що годину назад було личком, почорніла, взялася струпами.

Перше ніж вона встигла підняти трупик, солдат опустив багнет, мов ганчірку, підхопив мертве тільце і підкинув у повітря. Дитина впала біля ополонки. Другий підбіг, знову настромив трупик на багнет і знову підкинув. Цього разу влучно — хлюпнула вода, закипіли на темній поверхні бульки, і течія втягла трупик під лід.

Олена завмерла на колінах. Зараз вона впізнала свій сон. Впізнала те місце і темний отвір ополонки. Зеленаво мінились зломи криги, вода темніла, виблискувала, ворушилась, як жива, булькотіла, вириваючись на маленьку вільну просторінь, і знову зникала під кригою, ідучи в далеку свою, невідому дорогу. Лежав на берегах, на кризі пухнатим шаром сніг. З одного краю ополонки, там, де упало тільце дитини, залишилась червона пляма, відтиснута виразно, як печать.

Олена мертвими очима дивилася в темну булькотливу воду. Забрала вода мертве тільце. Не було вже синючка. Єдиний знак, єдиний слід, що він існував, що жив на світі, була ця червона пляма на снігу, ця печатка, відтиснута на білій поверхні. Несла його вода під кригою, несла своєю далекою, незнаною дорогою. Жбурляла вниз,

била об каміння, викидала на поверхню, ранила об лід. Ні-ні, Олена знала, наче прозирала під кригою,— несе своя, рідна річка милосердно, з жалем маленьке тільце. Обіймає його, як мати, сповиває м'якою ласкавою хвилею. Обмиває, очищає від крові, від пороху, від дотиків ворожих лап. Своя була річка, рідна, рідної землі. Прийняла його вода, відкрила обійми маленькому, що не прожив навіть одного дня. Рідна вода рідної землі.

Солдати радились між собою, казали щось, оглядали ополонку, оглядали місце. Вона не ворушилась, прикипівши очима до дрібної хвилі, що виривалася з-під криги і знов зникала. Він був зараз добре схований, її синок, вже зараз ніхто його не знайде. Лежала крига міцною оболонкою, присипав її пухнатим шаром сніг. Геть-геть, скільки оком сягнути, лежав на річці сніг, і пливла під ним вода незримою дорогою, укрита від ворожих очей. Олена стурбувалась — вона ніяк не могла пригадати, куди тече вода, і раптом пригадала: на схід. Втішилось її серце, плив синок до своїх, плив синок до вільної землі, не скоутої фашистськими кайданами. Може, він впливе десь, може, і там є ополонки. Побачать люди, догадаються... Глянуть в личко, розбите кулею, зрозуміють, що сталося, поховають малесеньке, як належить. Поховають його в рідній вільній землі. А може, він і не впливе ніде, і тільки весною, коли розтане сніг, коли буйною повинню розлітеться річка, знайдуть люди малесеньке тільце.

Конвоїри сперечалися поміж собою, відходили за пару кроків, щось виміряли. Один ударив прикладом по краю ополонки, і великий шматок криги одколовся. По снігу побігли темні розколини. Крижина впала в воду, заколихалась на ній, одсвічуючи зеленим зломом.

На стежці зарипіли кроки. Солдати оглянулись. Капітан Курт Вернер збігав униз. Вони виструнчилися. Олена не повернула голови. Вона стояла на колінах, мов загіпнотизована, вдивляючись у воду, в миготіння дрібних хвиль, що переливались, збиралися дрібними брижами.

Капітан штовхнув її ногою. Вона підняла до нього обличчя з невидючими очима.

— Слухай ти. Ти зараз здохнеш, розумієш? Кажі, де партизани?

Його трусила невимовна лють. Саме, коли він відправив цю бабу з солдатами, прийшла телефонограма із штабу з наказом за всяку ціну здобути якісь відомості про

схованку партизанів. У штабі були дані, що більшість партизанського загону становили мешканці села, в якому розташувався загін Вернера. Від нього категорично вимагали, щоб він здобув відомості, а тим часом ця бісова баба, яка могла одною фразою виконати завдання штабу, мовчала, як проклята. Капітан шаленів від самої думки, що йому доводиться ще раз питати, що, сказавши останнє слово, давши останній наказ, він ще мусив прийти сюди, на річку, брести по пояс у снігу і ще раз питати, ще раз дивитися в це нелюдське, жовте і набрякле обличчя. З розпачу він готовий був благати, заклинати цю уперту відьму. Але він знав, що це не допоможе. Легко їм було там, у штабі, говорити «категорично вимагаємо!». Легко їм було категорично вимагати! «Всіма засобами!» Хіба він не вжив всіх засобів, хіба сама доля не дала йому в руки найкращого засобу — щойно народженої дитини? Але й це не допомогло.

— Де байстрія? — гукнув він солдатам.

— Ми кинули його в ополонку, — відповів молодший з острахом. Що сталося, чому капітан сам прийшов, чому він питає про дитину, яку чверть години тому сам наказав знищити? Солдат злякався. А може, тут щось не так, може, він не зрозумів наказу?

Але Вернер махнув рукою.

— Слухай, ти, де партизани?

Олена не відповідала. Так само уважно, як до того на воду, дивилася тепер в обличчя капітана. Бачила в ньому все, аж до найдрібнішої рисочки. Світлі брови, одна волосинка була довша за інші і кумедно стирчала на чолі. В куточку уст прилип клаптик цигаркового паперу, маленька біла плямка. На щоках позначилася сітка червонястих жил, очі кліпали вицвілими віями. Одне вухо в капітана було відморожене — воно почервоніло й напухло.

— Чого дивишся? Я тебе питаю, де партизани?

Але він зрозумів, що питання до неї не дійшло, що вона нічого не чує, що він нічого з неї не витягне. Його опекла дика ненависть. Він пожалкував, що не може ще раз захопити її дитину, що він так легко розправився з нею. Треба було на її очах здирати з дитини шкіру, обрізати вуха, виколупувати очі, вирвати пальці. Може б, тоді вона, нарешті, здригнулась, може б, це пройняло її. Він надто поквапився, і завтра знову буде телефонограма

з штабу; адже він сам сповістив штаб, що захопив партизанку. Як це було легковажно! Звичайно, там ніхто не зрозуміє, що з цієї баби нічого не можна було витягти, любі товариші з великою приємністю підставляють йому ніжку, з охотою подбають, щоб дійшло, куди треба, що капітан Вернер не вміє впоратися з заарештованими, не вміє витягти з них признання, що він, мабуть, занадто м'яко, занадто ліберально поводитьися з тутешнім бандитським людом.

Він прикусив губу і нервовим рухом вирвав у солдата з рук гвинтівку так несподівано, що той аж поточився. Олена вже не дивилась на капітана. Її погляд знову був утоплений у воду, в оманливий блиск, в текучу живу воду.

Вернер замахнувся і встромив жінці в спину багнет. Вона впала обличчям на край ополонки. Потривожений сніг посипався в воду вузьким струмочком, як борошно з-під жорна. Вона тепер дивилась зблизька в воду, майже доторкаючись обличчям темної поверхні. Сніг, змішавшись з водою, позеленів, збився в грудку, затанцював в ополонці.

Капітан з зусиллям витяг багнет і вдарив ще раз. Жінка здригнулась і витяглась нерухомо й пласко на вкритій снігом кризі. Пасма волосся, розкидані круг обличчя, звисли вниз, торкнулись води і затанцювали на хвилі, як живі.

— В воду її! — скомандував капітан. Солдати підскочили і прикладами почали збивати труп вниз в ополонку. Ополонка була надто мала, голова впала в воду, але руки стирчали, заважали пропхнути тіло.

— Що ви, з одною бабою не можете впоратись? — гримнув капітан, не тямлячи себе од люті. Солдати прожогом кинулись до вбитої, викручували, згинали їй руки, силоміць затискали тіло в воду, що опікала холодом їхні відморожені пальці. Труп зсунувся в воду спочатку по груди, потім по коліна. Вони пригинали його, збивали під лід прикладами, чобітьми, поспішаючи під капітановим поглядом. Вода хлюпнула, тіло сповзло вниз, тільки ноги ще стирчали вгору, страшні, опухлі, нічим не схожі вже на ноги людини. Вони прикладами били по цих жажливих, спотворених обрубках. Нарешті вода застоїлася, знялася вгору і знов попливла, як раніше. Дрібні, булькотячі хвильки зринули з-під хвилі і знову зникли, пливучи в далеку свою незнану дорогу.

Капітан вилаявся і повернув назад, сковзаючись на заледенілій стежці. Солдати покірливо йшли за ним, спираючись на приклади так, щоб він цього не помітив.

А внизу булькотіла в ополонці вода, відсвічував зеленню злам криги. Далеко видно було сліди солдатських чобіт на притоптаному снігу. І тільки з одного боку залишився на білій поверхні червоний слід, там, де вперше впало тільце дитини розбитим личком униз. На білій поверхні залишилась кривава пляма, відбита виразно, відтиснута так, наче вона мусила залишитись тут назавжди, аж до весняних сонячних днів, коли розтане, порине потоками сніг і вільна річка понесе буйні води на далекі рівнини, в далеке неосяжне море, рідне море рідної землі.

6

Пуся купалась. Кравчиха мовчки й похмуро носила воду, наливала з горщика окріп, подавала в кімнату. Та сиділа в ночвах, милила худі плечі, не соромлячись свого німця, що сидів на лаві і курив цигарку за цигаркою. Велика пані — не могла скупатись в кухні. Треба було носити їй все в кімнату, конче хотіла показати своєму німцеві голі ноги, треба було заляпати всю хату, щоб було потім що витирати й прибирати.

Пуся ніжилася в теплій воді, шохвилини скоса поглядаючи на Курта. Він був хмурий цілий вечір, мовчав, не говорив з нею.

— Курт...

Він отямився від задуми.

— Що?

— Ти мовчиш, на мене не звертаєш уваги, наче мене тут зовсім нема...

— Я стомився,— відповів він сухо.

— Я цілий день чекала, ти не зайшов...

Вона витискала воду з губки, дивлячись, як збігають по грудях білі смужки шумовиння.

— Якраз сьогодні був мені час заходити,— буркнув він, думаючи все про ту саму телефонограму із штабу. Треба буде вранці повідомити, що нічого не вийшло. Майор оскаженіє. Цікаво, чи міг би він тут щось зробити? Їм завжди все здавалося легким і простим... Найгірше,

що Вернер сподівався найближчого часу на підвищення, а ця дурна справа може все зіпсувати. Адже це не він, а вони терплять від партизанських нападів, вони повинні були знайти слід банди, добратися до цієї схованки... Звичайно, так, але, певне, вирішили, що легше зіпхнути все на Курта, зіпхнути на нього всю відповідальність. Він проклинав свою легковажність. Навіщо було повідомляти про арешт цієї Костюк, коли він не знав ще, чи зможе з неї взагалі щось витягти?

Він раптом глибоко замислився. Пуся відчула на собі його погляд.

— Що?

Він поволі затягнувся цигаркою.

— Слухай, Пусю,— почав він, вагаючись.

Вона підняла високо вищипані брови.

— Ти б не могла поговорити з своєю сестрою?

Вона ворухнулась так, що вода з ночов хлюпнула на підлогу. Кравчиха ввійшла, несучи відро.

— А ви тут не вештайтеся,— буркнув він гнівно. Жінка вийшла, низавши плечима. Він устав і старанно замкнув за нею двері.

— Поговорити з сестрою?

— Ну да, хіба ти не чуеш? — розсердився він.

— Нащо я мушу з нею говорити? — протягла вона, широко розкриваючи круглі очі і властивим їй рухом хворої мавпочки схиляючи набік голову.

— Ти повинна мені допомогти.

Вона здивувалась:

— Допомогти?

— Так. Що ж тут незвичайного? Ти повинна поговорити з цією вчителькою. Бачиш, вона знає багато речей, які мені дуже потрібні.

Пуся слухала, машинально вмочуючи і вижимаючи губку.

— Адже вона мені нічого не скаже...

— Це вже твоя справа так поговорити, щоб сказала... Ти їй поясни, що ця забава погано скінчиться; я поки що дивився крізь пальці, але моє терпіння скоро вичерпається...

— Яка забава?

— О, яка ти дурна! — гукнув він нетерпляче.

Пуся образилась і, надувши губи, старанно почала намилювати ноги.

— Поясни їй, що краще для неї, коли вона почне працювати з нами. Не така ж вона дурна, щоб думати, ніби вони сюди ще повернуться?

Він тільки зараз помітив ображений вираз Пусі.

— Ти чого надулась?

— Я занадто дурна, щоб їй щось пояснити.

— Ти образилась? Слухай, я справді дуже стомився, у мене сьогодні був тяжкий день. Не кривляйся, я тебе прошу. Ну що, ти поговориш з нею?

— Вона не схоче зі мною говорити.

— Чому?

Пуся глянула на нього і знизала плечима.

— Хіба ти не бачиш, що зі мною взагалі ніхто не розмовляє? Всі сахаються, мов од чуми... Але тобі це однаково, кидаєш мене на цілі дні...

— Ти знову своє... Покинь це, я хотів з тобою хоч раз у житті поговорити серйозно.

Вона злякалася зморшки на його чолі.

— Ну, добре, але про що мені з нею говорити?

Він оглянувся на двері.

— У нас є відомості, розумієш, що вона має зв'язки з партизанами. Треба, щоб вона сказала, де вони ховаються.

— Вона не скаже.

— Чого ж заздалегідь вирішувати справу? Якщо вміло взятися, скаже.

Вода вже прохолола. Пуся встала і поволі, старанно почала витиратись. Простягла руку і взяла з крісла сорочку. З насолодою відчула на тілі м'який шовк. Сорочка була блакитна, з ручним гаптуванням. Вернер привіз її з Франції, не встиг передати по дорозі дружині, і тепер сорочку носила Пуся. Шовк спадав м'якими складками, вона відчула його дотик на тілі, як пестоші.

Її втомило купання, хотілося спати.

— Чому ти не роздягаєшся? — спитала вона капризно.

— Саме зараз мені до сну... Бачиш, мені конче треба довідатись про цих партизанів.

Вона присіла біля нього на лаві і притулилася щокою до його мундира.

— Курт...

Він нетерпляче відсторонив її.

— Невже з тобою взагалі не можна говорити?

— Ніч не для розмов,— мовила вона, надувши губи, і відкинула за вухо волосся, але побачила на його обличчі гнів і поспіхом поправилась: — Ну добре, а звідки ти знаєш, що вона щось знає?

— Та знаю, не бійся. Хай тебе це не цікавить. Можеш їй натякнути, що я знаю все, що коли вона не скаже нічого, я накажу її заарештувати.

— О-о-о!

— А ти думала — твоя сестра може провадити проти нас роботу, а ми будемо на це спокійно дивитись?

Вона знизала плечима.

— Мені все одно. Заарештовуй, коли хочеш. Хіба мені що? Поговорити можна, тільки ж вона мене на поріг не пустить, от побачиш.

— Як там не буде, а ти постарайся.

— Постараюсь,— згодилась вона, думаючи про те, що це буде завтра, а зараз нема рації сердити Курта.

— Лягай спати.

Він устав і зачепився ногою за повні ночви. Вода хлюпнула на підлогу.

— Де та баба? А ти б могла скупатися в кухні.

— В кухні? У неї? — мовила вона з огидою.

Вернер махнув рукою.

Кравчиха виносила відра, з трудом пересувала повні ночви, стиснувши губи, витирала забризкану підлогу. Пуска з ліжка з задоволенням придивлялася до неї. Йй хвилину тому хотілося сказати Куртові про Васю, але в останню мить вона стрималась. Ні, хай та ще помучиться, хай почекає, нагода завжди трапиться...

Двері замкнулись. Вернер стягнув мундир, гунав чобітьми. От загасла лампа, затріщало ліжко. Кравчиха налила брудну воду в відра й вийшла, щоб вилити. Вітер ударив її в обличчя, вартовий оглянувся, але нічого не спитав, побачивши відра у неї в руках. Вона пройшла попід хатою, повернула до хліва, до купи гною. Голосно хлюпнула вода. І в ту саму мить вона почула чийсь тихий шепіт:

--- Мамо!

Вона захиталась і впустила відро з рук. У темряві від снігу линуло білясте світло, і за хлівом на тлі білої кучугури вона виразно побачила чийсь постать. Знайома шапка. Йй перехопило подих. Обережно, навшпиньках, вона підійшла до кучугури.

— Хто тут? — спитала тихо, хоч вже знала хто. Із стоном опустила на коліна, простягла руку, відчула під пальцями шорстку шинелю, ремінь пояса, виразно побачила на сірому хутрі шапки п'ятипромінну зірку.

Ридання здушило їй горло. Червоноармієць перелякався.

— Що з вами, що сталося?

— Це ви, це ви, це ви! — шепотіла вона, задихаючись. Їй здавалось, що вона збожеволіла, що бачить це уві сні. Земля хиталася під нею, серце, шаленіючи, билося в грудях.— Це ви, ви, ви!

Він схопив її за плече, нахилився близько до неї. В блідому світлі, що линуло від снігу, побачив обличчя, залите сльозами, осяяне усмішкою.

— Що з вами?

— Нічого, нічого,— силкувалась вона подолати хвилювання і в ту ж мить пригадала вартового. Вона схопила червоноармійця за руку.

— У мене в хаті німці! На селі німці!

— Я знаю. Нам поговорити б треба, мамо. Ви тутешня.

— Аякже,— здивувалась вона,— тутешня, тутешня.

— Мені треба дізнатися, що і як...

Вона поспіхом підхопилась.

— Слухай, синку, там вартовий перед хатою, як мене довго не буде, він побіжить шукати. Ти почекай, я скочу до хати, там у мене є звідки вилізти. Я прибіжу за хвилинку, ти пройди далі, за хлів — там у повітці солома, не так дме, як тут.

Він придивився до неї з раптовою підозрою. Вона зрозуміла.

— Що ти, синку, я тутешня, з колгоспу... Мій син там в яру лежить, червоноармієць... Місяць лежить, не дали поховати, собаки... Догола обдерли...

Навіть не те, що вона казала, але інтонація її голосу переконала хлопця. Він засоромився.

— Самі знаєте, всяко буває...

— Ти йди, йди, я зараз буду.

Вона схопила відра тремтячими руками і повернула до хати. Пройшла повз вартового, перемагаючи нервовий, заслиивий сміх. Ой ходи, ой ходи, ой притупуй ногами, вже наші на селі, вже там стоїть червоноармієць за хлівом, а ти нічого не знаєш, вартуєш офіцерську коханку,

вартуєш офіцера в ліжку... Вартуй, вартуй, вже тобі скоро кінець.

Вона старанно замкнула двері, старанно погриміла начинням в кухні, щоб здалося, ніби вона лягає спати. З кімнати вже чути було хропіння німця. Вона вийшла з кухні обережно, навшпиньках. На горищі, в тілжки їй відомому місці, підіймалася дошка. Вона прослизнула в отвір й обережно почала спускатися по виступах крокв, чіпляючись за бантини. Довга спідниця плуталася в ногах, заважала лізти. Вона уявила собі, як це смішно виглядає, що стара баба дереться, як кіт, і засміялась сама з себе щасливим, тихим сміхом. Вітер шелестів у стрісі, вартовий за хатою нічого не міг почути. Вона злізла і якусь хвилину прислухалася з биттям серця. Ні, вартовому навіть не спало на думку, що з того боку хати може щось діятись. Мабуть, він задовольнявся тим, що з того боку глуха стіна, і походжав собі попід вікнами. «А тим часом саме тут був вихід, саме звідси можна було зайти до хати»,— вразила її раптова думка.

Котячими кроками, в м'яких виступцях, вона прокралася за хлівець. У неї похололо серце — там не було нікого. В маленькій повітці теж було порожньо. Вона відчула пронизливий біль у серці. Значить, це все було сном, нічним привидом, породженим тугою і смутком? Але ні, не могло цього бути, не могло.

— Де ти? — шепнула вона обережно. Солома в повітці зашелестіла. Обличчя Кравчихи заясніло усміхом. Аякже, він був там, пробрався потихеньку. І він був не один. «Бач, їх аж трое»,— зраділа вона, помітивши ще дві постаті. Вони присіли навпочіпки біля входу в повітку, спиною до вітру. Вона сіла біля них.

— А ми чекаємо, чекаємо, ой виглядаємо ж день і ніч вас, голубчики ви наші! — приказувала пошепки, гладячи рукав шинелі.— Ой дочекалась я, дочекалась.

— Тихо, мати, поговорити треба.

Вона стямилась.

— Ну, поговорити, то й поговорити... А ви не голодні? — схаменулась вона раптом.

Бійці засміялись:

— Ні, не голодні... Ми не їсти сюди прийшли, матусю...

— Ну, що вам треба?

- Ви з цього села?
- Аякже? Звідки ж я маю бути? — здивувалася Кравчиха.— З цього, з цього, тут я народилась, тут і жила...
- Нам треба було б дізнатися, де тут що в селі... Де німці, де що?
- Вона згорнула руки.
- Підуть наші на село?
- Підуть, підуть... Тільки треба спочатку все розвідати...
- Я зараз.
- Вона сперлась руками об коліна.
- Село велике, триста хат. На одній і на другій дорозі навхрест. Посередині, на перехресті, майдан, колись там церква була, зараз вона розбита.
- Почекайте, мамо.
- Вони витягли карту, схилились над нею, затулили плащами. Блиснуло світло електричного ліхтарика.
- Ага... Справді, перехрестя... Майдан посередині.
- На майдані, там, де церква, гармати поставили.
- Гармат багато?
- Вона замислилась.
- Почекайте... Одна... дві... три... чотири... Ну да, чотири... Біля церкви, праворуч, довгий будинок. раніше сільська Рада була, тепер там їхня головна квартира... І в'язниця там, п'ятеро заложників зараз сидять...
- Де ще німці?
- На майдані, вони в усіх хатах, можна сказати. Тут, на цьому кутку, де моя хата, менше їх, але теж є. Гармати у них ще під липками, як із села на схід іти, тільки ті не такі, менші...
- Може, зенітки?
- Може, й зенітки, хто їх там знає... Угору стирчать, тонкі такі...
- Ага... Кулемети бачили?
- Аякже, є в них... Це з того боку, як звідси прямо йти, а потім наліво. Так вони в хатах стоять: у стінах дірки пробрили, і в хаті кулемет стоїть.
- Боець, зігнувшись над картою, робив на ній кружки та хрестики.
- Людей з тих хат повиганяли, самі хазяйнують. Почекайте, в скількох це хатах? Одна, три, в п'яти хатах... І ще в одній, як од мене на майдан іти...

— Багато їх на селі?
— Важко сказати... Вони приходять і відходять, тільки цей капітан як прийшов сюди, так і сидить... Кажали люди, двісті, а може, й більше буде...

— Вартових багато?

— От ходять, як у мене перед хатою. Таке їхне вартування. Вночі вони бояться. Аякже, нізачо далеко не відійдуть, і вдвох ходять. Удень сміливіші, а вночі бояться. І наказ є: нікому з хати вийти не можна, як стемніє. Кого побачать, навіть не питають хто, стріляють відразу.

— А мости є по дорозі?

— Мости? Ні-і... Дорога рівна. Тут зараз недалеко, через три хати, горбочок невеличкий, як на горбочок зійдеш, майже все село видно.

— Ліси є?

— Лісів у нас немає. Тільки й дерев, що в садках, але й ті вони вже майже всі на паливо повирубували. Тепло люблять. При дорозі, за майданом, ще зо дві липи лишилось. Але лісу немає ніде, аж ген-ген усе поле й поле. В яру кущів трохи, і більш нічого. З деревом у нас біда — кізяком топимо.

Вона неспокійно озирнулась.

— Що там?

— Я вигляну на хвилинку, подивлюсь, як там вартовий, чи не зайшов у двір...

Вона прокралася під повіткою і стала прислухаючись. Віяв вітер, стогнав жалібно, кружляв у яру, шарудів у стрісі. Коли він на хвилину стихав, чути було тяжкі, рівні кроки вартового перед хатою, рипіння снігу під його чобітьми. Вона повернулась.

— Ходить собі...

Хлопці складали карту...

— Ну, треба йти. Спасибі, мамо.

— За що мені дякувати? Мій Вася теж у Червоній Армії... Тут його, під селом, убили...

Ліхтарик згас. Вона стояла між ними в темряві.

— Коли вас чекати?

— Ну, це ще ми побачимо... Як командир вирішить, як пощастить.

— Чого б то вам не пощастило!.. Тільки ви поспішайте, пора вже... Місяць чекаємо, місяць сподіваємось, і тільки сьогодні...

— Не так воно легко, мамо...

— Я знаю, що не легко, але й нам не легко... Ну, ви вже постарайтесь, хлопці, постарайтесь як слід...

Вони стиха розсміялись:

— От жінка.

Кравчиха раптом щось пригадала.

— Стривайте, хлопці! Ще є одна річ...

— Що таке?

— У мене в хаті їхній найголовніший сидить, комендант... Більш нікого нема, один цей вартовий перед хатою, а комендант спить із своєю дівкою, як убитий... Можна вартового прибрати, а як ні, я вас до хати проведу потихеньку по горищу... Злапаєте його в ліжку, як горбця.

В наймолодшого блиснули очі.

— Ану, хлопці...

— Почекай, треба порадитись.

— Що тут радитись? Схопити гада — і квит!

— От-от... Дурницю зробити завжди легко. Пристукнеш ти його, ну й що? Вранці лемент зчинять, до штабу повідомлять, і навалиться їх на тебе ціла купа, що й незчуєшся...

— Може, й так.

— Гарна мені розвідка! Поки що вони собі спокійно сидять, як у бога за плечима, сам бачиш — капітан з одним вартовим у хаті спить. Уб'єш його і все зіпсуєш.

— Ех, хотілося б фріца притягти в частину...

— Почекай, хай іншим разом. А зараз потихеньку — додому!

— Де ж той дім? — зацікавилась Кравчиха.

— Так воно мовиться, мамо. Дім у нас далеко, а на війні своя частина — дім.

Вона зітхнула:

— Ну, певне... Дім...

— Куди нам найкраще йти? З того боку ми мало в снігу не потонули.

— Я вам покажу стежку яром, а там понад річкою. Там наші лежать після останнього бою непоховані, то ви обережно... А потім вас річка на поле виведе, там Охаби-село і Зеленці, тільки там теж німці.

— Та це ми вже знаємо. Найголовніше, щоб тут ні на кого не напоротись.

— А тут ви спокійно йдіть, один вартовий біля моєї хати, а більш нікого нема. Помаленьку, як вітер вщучу-

хне, то ви спиняйтесь, щоб фріц не почув, бо сніг рипить.

Вони йшли за нею, три тіні, і зупинялися в ту ж хвилину, коли вона ставала.

— От і ярк, ідіть прямо вниз, тільки обережно, бо тут слизько.

— До побачення, мамо. Дякуємо за все. Добра ви людина.

— Бувайте здорові, хлопці... Тільки ви поспішайте, поспішайте.

— Та вже постараємось! А ви йдіть додому, холодно!

— Нічого мені не буде... Я звикла.

Вона стояла над яром і дивилася вниз. Ті троє хутко спускалися стежкою, чимраз тяжче було відрізнити їхні постаті в білих халатах на снігу. Нарешті вони розтанули в мороці, зникли в тінях ночі, в шаленій завірюсі, що кружляла над снігом. Зникли, наче їх ніколи не було. Кравчиха поволі, крок за кроком ішла по дорозі додому. Їй здавалось, що вона на мить зірвалася з ланцюга, що на мить зітхнула вільно, повними грудьми, а зараз добровільно повертається на ланцюг, мов пес, що сам встромляє голову в нашійник. Вона з ненавистю глянула на темні обриси своєї хати, де спав офіцер з коханкою, на хату, куди зараз треба було ввійти і почути його огидне хропіння.

І справді, він хропів, висвистував носом, щось бурмотіла крізь сон його дівка. Кравчиха посміхнулася з мстивою радістю. Вже недовго це триватиме, вже скоро всьому кінець. Прийдуть хлопці, вскочать прямо до хати, витягнуть його з-під теплої ковдри, як горобця. Кравчиха раптом подумала: чи прокинеться вона, коли повернуться наші. Але вона добре знала, що не засне, що вже не заплющить очей ні на хвилинку, поки вони не повернуться, поки не займуть село.

Кроки вартового мірно рипіли під вікном, посвистував носом уві сні Вернер. Все було так, як учора, як позавчора. І все-таки все було зовсім інакше. Уперше за цілий місяць, відколи був убитий Вася, вона відчула радість. Ця радість палала, променіла, гріла серце, здіймалася вгору високим полум'ям, і Кравчиха затискала рукою рот, щоб не закричати на весь світ про своє щастя. Адже тільки вона одна знала про це — ніхто більше не знав цього, крім неї, в усьому селі. Вона одна знала, що зараз вже

можна чекати не так, як вони чекали досі,— з незламною вірою, але без визначеного строку. Зараз вона могла вже обчислити, коли це буде? Сьогодні, завтра, післязавтра. Скільки доведеться йти тим трьом, поки вони повернуться в свою частину? Скільки треба буде йти частині, щоб добратися до села? День, два, три. Вона відчувала, знала, що це не може тягтися більше, ніж три дні. Адже не могла так жахливо й безглуздо загинути та п'ятірка, замкнена в караульні. Вернер дав строк три дні. Це були три дні, протягом яких мусила розкритись перед фашистами чорна прірва, мусила настати мить, коли вони глянуть віч-на-віч у червоноармійські завзяті обличчя, глянуть в обличчя невблаганній смерті.

Триста хат було на селі, і в кожній хаті,— не рахуючи тих кількох, звідки гітлерівці вигнали мешканців на мороз і вони пішли до сусідів,— чекали, плакали, мучились люди, потішаючи себе незламною надією, чарівною фразою, яка давала сили: наші прийдуть. І тільки вона одна-єдина з усього села знала напевне не тільки те, що вони прийдуть,— щодо цього у неї не було й тіні сумніву,— але знала, що вони вже йдуть, що вже підписано невблаганний вирок фашистській банді. Не дочекалася цього Олена, але дочекаються ті п'ятеро, замкнені в комедатурі. Не може бути, щоб не дочекались.

Вона мовчки дивилася в вікно й думала про те, що от вона одна знає, а всі сплять, ніхто навіть не може догадатись. Але Кравчиха помилялась; не всі на селі спали цієї ночі.

Гаплик допізна засидівся в канцелярії. Він довго й натужно обчислював за колгоспними книгами, хто скільки повинен здати хліба. Йому допомагав у цьому фельдфебель, бухгалтер за фахом. Гаплик прів, шохвилини помилявся в рахунках. Коптіла лампа, солдати сонно дивилися на цю пару, що сиділа за столом. Староста рахував, віднімав, обчислював, щоразу помиляючись і викликаючи ущипливі зауваження фельдфебеля. Він силкувався зосередитись на цифрах, але з цього нічого не виходило. Гаплик без упину думав про те, що всі ці цифри й обчислення можуть виявитись і, звичайно, виявляться нереальними. Легко написати на папері, легко підрахувати, навіть вручити кожному, якщо буде треба, скільки він повинен здати хліба гітлерівській батьківщині. Але цього було не досить. Папірцями не задовольниться ні капітан,

ні штаб, що вимагав хліба. Крім папірців, потрібний був хліб, а Гаплик сумнівався, чи хто-небудь схоче цей хліб здати. І кінець кінцем все окошиться на його бідній голові. Адже капітан виразно натякав на це, і староста знав, що той кожної хвилини може виконати свою погрозу. Його план з заложниками теж поки що не дав ніяких наслідків. Люди сиділи заарештовані, але ніхто ще не з'явився в комендатуру, ніхто не приніс ніяких відомостей про малого злочинця. Тоді на зборах він розглядав людей, нюхав, вишукував. Адже мусила там бути мати вбитого або його батько. Але ні на одному обличчі не прочитав нічого, і це теж окошиться на його голові: капітан обов'язково схоче знайти винуватця, винуватець буде йому потрібний, щоб затушкувати свою провину перед штабом. І ясно, що винен знов буде староста.

— Що ви там пишете? — буркнув фельдфебель. — Знову помилилися, всю колонку сплутали, треба починати спочатку. І про що ви, власне, думаете, не розумію?

Гаплик улесливо посміхнувся. Про що він думав? Це тяжко було сказати фельдфебелеві. Він нижче нахилився над паперами й почав писати, бризкаючи чорнилом так, що зарипіло перо.

Нарешті вони скінчили. За вікном стояла чорна ніч, пронизливо вив вітер. Староста поволі застібав кожуха.

— Може б, мене хтось провів додому? — улесливо запитав він. Перед хатою його стояв вартовий, але, щоб дістатися під надійну охорону солдатської гвинтівки, треба було пройти великий шмат дороги в цю завихрену темну ніч.

Фельдфебель знизав плечима.

— Що це, ви вже самі не потрапите додому? Без розпорядження капітана я не маю права послати солдата.

— А може, ви провели б мене самі, пане фельдфебель? — несміливо запитав Гаплик.

Фельдфебель стукнув кулаком по столу.

— Що ви собі думаете, я комендатуру покину?! Кожної хвилини може бути телефонограма з штабу, а я вас за ручку вестиму, як нянька? І чого це ви боїтесь? Адже тут ніхто не зважиться навіть носа вночі висунути за двері.

Староста притих і мовчки вийшов з хати. На мить він зупинився на порозі. Очам, звиклим до світла лампи, тем-

Ванда Василевська. Фото 1941 р.

рява здалася густою, як смола, майже відчутною на до-
тик. Він постояв хвилину, поки очі, освоївшись із тем-
рявою, розрізнили контури дерев по той бік дороги, обри-
си дахів на трохи бліднішому небі. Тоді відкотив комір
і рушив уперед. Так, з ним поводитись, як з собакою,—
подумав гірко. Кожен мав право на нього гримати, кожен
мав право зганяти на ньому своє роздратування і невдово-
лення. Капітан, фельдфебель, кожен солдат вважав себе
вищим від нього, а він працював, як віл, і щохвилини че-
кав, що його уб'ють. Гаплик зітхнув і лякливо оглянувся
вбік. Заборона була заборною, але в цьому проклятому
селі все могло трапитись. Фельдфебель сам боявся вийти,
справа була зовсім не в телефонограмі з штабу, він прос-
то боявся. Але Гаплика випхав у цю жахливу темряву,
де чигала небезпека.

Гаплик намагався йти тихо, ступати беззвучно, але
сніг, мов на злість, рипів і скреготав... Коли вітер вщухав,
його кроки, напевне, чути було по всьому селу. Раптом
йому здалось, що хтось заступив дорогу, і серце в нього
похололо. Він зупинився. Тінь не ворушилась. Гаплик
чекав. Йому спало на думку повернутись і заночувати в
комендатурі. Можна було пересидіти в кріслі до ранку й
піти додому, як розвидниться. Але він боявся поверну-
тись — тоді той стрибне і схопить його. Нарешті з роз-
пачем ступив уперед, і тоді виявилось, що це був просто
придорожній куш. Як він міг про це забути? Адже стільки
разів проходив повз цей куш, ідучи в комендатуру.

Гаплик посміхнувся і в ту ж мить відчув, що діється
щось жахливе. Він розпачливо змахнув руками. Щось
затулило йому очі, заткнуло рота, якась ганчірка впала
йому на голову. Він хотів крикнути, але тяжкий удар зва-
лив його на землю. Чийсь руки підняли його й понесли,
він відчував, що хилитається в повітрі, чув, як рипіли
кроки, як хрипко дихали над ним чийсь груди. От запи-
щали двері, його з розмаху кинули на підлогу. Чийсь руки
доторкнулись до нього, він зрозумів, що його зв'язують.
Ганчірка впала у нього з голови. Він закліпав очима.
Гнотик каганця ледве освітлював хату і обличчя людей.
Їх було кілька. Він впізнав кривого Олександра, впізнав
смугляве обличчя Фросі Грохач. Все в ньому за-
тремтіло, лиса голова затрусилась, і він ніяк не міг
стримати цього конвульсійного руху.

— Сідайте, Олександре,— скомандувала низенька зморщена баба, якої він не знав.— Ви грамотний, треба все записати, щоб було як слід, у порядку.

Люди сіли за стіл. Гаплик з жахом дивився на них, спершись спиною об стінку. По стінах хилиталися тіні, на обличчя людей падали червонясті відсвіти.

— А ти встань. Ти перед судом стоїш,— мовила присадкувата баба й енергійно висякалась. Він із зусиллям підвівся.

— Та стій, падлюко, прямо, чого крутишся, стій, як людина!

— Це ви вже надто багато від нього хочете, тітко Терпилихо,— зауважила Фрося.

Терпилиха не зрозуміла.

— Хай стоїть як треба. Коли суд, так суд. Адже ми могли придушити його, як собаку, ще там, на дорозі. А ми — ні, ми перед судом його поставили як треба. То хай же і він поводить як треба.

Холод пройняв Гаплика аж до самих кісток. От він був у хаті, якої не знав, під боком у німецької комендатури, в селі, де вже місяць були гітлерівці. Він стояв із зв'язаними руками, а за столом сиділи жінки і кульгавий конюх, об'являли себе судом і збиралися судити його, старосту, якого призначило німецьке командування.

Все паморочилось у нього в голові. Але ні, це був не страшний сон, це була дійсність.

— Ну, як тебе звуть, шахраю? — спитала Терпилиха. Він хотів відповісти, але з горла вирвався тільки неприємний писк.

— Ти чого пишиш? Німого з себе вдаєш, чи що? Гляньте на нього! Ти нам дурня не клей, нам з усяким послідом ніколи панькатись! А ти, Олександре, записуй, все записуй! Ну, як тебе звуть?

— Адже ви самі знаєте,— буркнув Гаплик хмуро.

— А я тебе не питаю, лахудро, знаю чи не знаю! Як суд, то суд, як питають, то ти, собако, відповідай! Як тебе звуть?!

— Гаплик Петро.

— Гляньте на нього — Петро! Мого батька звали Петром... Теж знайшли, кому людське ім'я дати...

— Почекайте, Горпино, записати треба.

— Пиши, пиши, все, як є, пиши... Що там ще?.. Ага, скільки тобі років?

— Сорок вісім.
— Сорок вісім... Як та свята земля сорок вісім років таке стерво носила... Пиши, пиши, Олександре...
— Я пишу, а ви питаєте. Я вже давно записав.
— Ага... Що там ще?.. Ти староста, га?
— Староста,— потвердив він хмуро.
— Бач, чого йому закортіло... А до цього ким був?
Гаплик мовчав, дивлячись у землю.
— Чого мовчиш? Сором сказати, чи що? Мабуть, ще гіршою падлюкою був, ніж староста.
Гаплик не відповідав, уперто дивлячись на носки своїх чобіт.
— Чуеш, кажи, бо як дам в морду, то відразу заговориш! Ну!
— Почекайте, Горпино, я його спитаю,— втрутився Олександр. Терпилиха розкрила рота, щоб запротестувати, але отямилась і махнула рукою.
— Ну питай, побачимо, як воно буде.
Конюх уважно придивився до старости і тихо, спокійно запитав:
— У нашій тюрмі сидів?
Гаплик не відривав погляду від своїх чобіт.
— Довго сидів?
— Довго...
— Ну, скільки?
Він мовчав.
— За що сидів?
Знов мовчання.
— Ти з яких, з робітників, панів, селян?
Терпилиха знов хотіла втрутитись, але староста несподівано відповів:
— З селян...
— Ага, куркуль?
Він глянув спідлоба.
— Це ви так називаєте.
— Значить, куркуль! — тріумфуючи, сповістила Терпилиха.— Бач, закортіло знову нашої крові посмоктати.
— Цитьте, Горпино.
— Чого там цитьте! Суд це чи не суд?! Я таке саме право маю, як і ви, навіть ще більше! Хто казав: не вийде, небезпечно! Адже вийшло!
— Правда, правда... Тільки почекайте, я ще хотів запитати.

- Ну питай, питай.
- Значить, куркуль... У засланні був?
- Був...
- Коли з заслання втік?
- Гаплик здригнувся і оглянувся кругом, наче спійманий звір.
- Коли війна почалась...
- Ага... Додому пробирався, так?
- Так...
- У своє село, так?
- Так.
- Де ж це?
- Під Ростовом...
- Ага... Ну, й добрався до свого села? Де німців стрів?
- Там, під Ростовом.
- Там тебе й завербували?
- Там...
- Почекайте, Олександр, треба ще спитати, за що він у тюрмі сидів!
- Губи обвинуваченого стислися з виразом непоборної впертості.
- Не скажеш, за що сидів?
- Він мовчав.
- Ти ще до розкуркулення сидів?
- Так.
- Ага... У Петлюри був? — раптом запитав Олександр.
- Був...
- Терпилиха сплеснула руками.
- Ви тільки гляньте на нього!
- Все ясно,— мовив Олександр.— Куркуль, бандит, петлюрівець, з самого початку був проти радянської влади, га?
- З самого початку,— тихо підтвердив Гаплик.
- Де міг, шкодив радянській владі! — ствердив Олександр, але староста подумав, що його питають, і відповів кивком голови.
- У тюрмі сидів, з заслання втік, на службу до німців пішов.
- Терпилиха вискочила з-за столу.
- Через нього Левонюка повісили, через нього п'ятеро людей смерті чекають. Це він з фашистами ходив, ко-

рів за налігач з хліва витягав. У мене останню взяв, а діти хай з голоду здихають! У Колосюків, у Мигорів, у Качурів останню худобину забрав!

— У Лисів, у Смолянських теж,— додала Фрося.

— Що там рахувати! Разом з гітлерівцями грабував, щодня знущався.

— Відомо все, що тут багато говорити!

— Тихше, баби!— втрутилась Терпилиха, яка сама заважала найбільше.— Суд є суд, і все треба сказати.

— Що там більше говорити?! Адже ми всі знаємо, що і як. Бачимо його щодня, кров людська на ньому, падлюці, кров і сльози.

— Ну то як, будемо ще питати?

— Чого там час гаяти, прикінчити його — і край.

Гаплик дивився на них витріщеними очима. Раптом усе здалось йому якимось жахним сном — ця напівтемна хата, червоний відсвіт каганця, цей допит пошепки.

— Ну, які будуть пропозиції? — урочисто запитала Терпилиха.

— Прикінчити гада.

— Прикінчити!

— Ну, товариші, надійшла пропозиція прикінчити гада. Хто за? — Всі руки піднялися вгору.

— Хто проти? Хто утримався?

— Нема таких.

— Ну, все ясно, товариші. Олександр, запиши й прочитай.

Конюх довго дряпав пером по паперу. Всі мовчки дожидали. Нарешті він підвівся з-за столу.

— «Суд у складі Олександра Овсія...»

— Чого ж то ви себе на перше місце ставите? — за протестувала Терпилиха.

— Що там, хіба не однаково? — заступилася за конюха Фрося.

— Та хай вже так,— махнула Горпина рукою, не відчуваючи підтримки в жінок.

— «Суд у складі Олександра Овсія, Терпилихи Горпини, Грохач Фросі. .»

— Фросини, — поправила дівчина, і Олександр знову нахилився над столом.

— «Грохач Фросини, Леміш Наталки і Пузир Палажки, допитавши обвинуваченого Гаплика Петра, куркуля,

злочинця і німецького старосту, одноголосно присудили його до смертної кари».

Гаплик зблід і дивився на всіх витріщеними очима.

— Значить, усе в порядку,— тріумфуючи, об'явила Терпилиха.

— Почекайте,— втрутилася Фрося.— А як же ми це зробимо?

Всі розгублено презирнулись.

— Правда, як?

— Повісити його треба,— мовила Пузир.

— Де ж ти його повісиш? Тут, у хаті?

— Дурниці кажеш. Кілкою по голові стукнути, і все.

— Застрелити — не застрелиш, бо немає з чого.

— Ага, ще б пак, щоб на постріли всі солдати збіглись.

Гаплик затремтів. Адже ці люди говорили про нього, обговорювали, як його вбити, наче його тут не було, наче він був мертвою річчю. Його охопив невимовний нудотний жах. Він упав на коліна:

— Люди добрі, змилюйтесь наді мною! Я согрішив, більше не буду.

Він повзав на колінах по підлозі, бився головою, обіймав за ноги жінок, що відскакували, мов обпечені.

— Геть ти! Гляньте, яка гадина!

Гаплик розплакався. По обличчю його лилися сльози, залишаючи брудні смужки.

— Люди добрі, заклинаю вас, дітьми вашими заклинаю.

— Ага, діти! Через тебе гинуть наші діти, собаче насіння, через тебе!

— Адже мені наказали, примусили мене,— розпачливо схлипував Гаплик.

— А ти не вий, бо як стукну дровинякою по голові... Гляньте на нього — примусили. Чи ви бачили його, бідненького?! А сам аж до Ростова попер їх шукати.

— Змилюйтесь, змилюйтесь,— твердив Гаплик, повзаючи по підлозі. Люди дивились на нього з огидою.

— Тьху, ну й погань, ні воно тобі жити не вміло, як людина, ні вмерти не вміє по-людському,— обурилась Палажка.

— Слухайте, баби, нема чого з ним панькатись, ще дочекаємось, що він на нашу голову солдатів накличе.

— Ну, то як?

Олександр підійшов ззаду й накинув на шию лежачого мотузок.

— За святу справу,— мовив він і плюнув у долоні. Фрося крикнула:

— Тихше!

Довгі пальці скорчилились, вп'ялися в підлогу, ноги витяглись. Староста сконав.

— Ану, допоможіть. Берися, Фросько.

Олександр узяв тіло під пахви, Фрося за ноги, Терпилиха обережно виглянула на подвір'я. Але кругом було тихо, тільки вітер вив, розганяючи снігову імлу.

— Ану, давайте кинемо його в криницю. Тільки обережно, тут ями.

На подвір'ї була стара, глибока, давно висохла криниця, зараз до половини засипана снігом. Вони з розмаху кинули тіло в криницю. Воно впало м'яко, беззвучно. Олександр лопатою присипав його зверху снігом, згорнувши з країв криниці.

— Ну, до весни полежить, навесні треба буде витягти. Сніг до ранку засипле все, і сліду не буде.

— А як же тепер додому?

— Почекайте, нащо вночі блукати... Пощастило раз, то, може, вдруге й не пощастить,— запротестував Олександр.— Місце у нас є, переспимо до ранку. А вранці — потихеньку — до себе.

Вони розташувались, як могли, хто на лаві, хто на підлозі. Але заснути не могли.

— Тільки щоб ти, Олександр, протокола добре заховав, прийдуть наші, треба буде здати...

— Та вже сховаю, не бійся, ніхто не знайде.

— Ну добре. Гляди, щоб був цілий, адже це суд, не якісь там смішки.

— Такого і без суду вбити можна.

— Але суд—завжди суд. Це наше право його судити.

— Ну, певне,— сонним голосом ствердила Фрося.

— От бачите, Олександр, а ви казали — не пощастить,— ще раз підкреслила Терпилиха.

— Чого б то мало не пощастить? — буркнув Олександр, засинаючи.

Грюкнули двері. Кравчиха впустила відро. Вода широким струменем розлилася по долівці.

— У вас що — руки діряві? — гнівно закричав капітан, підскакуючи, щоб брудна вода не залила йому начищених чобіт.

Вона не відповіла. Серце шалено калатало в грудях. Вона витирала ганчіркою розливу воду, але руки тремтіли, вона по кілька разів витирала те саме місце, залишаючи калюжі в ямках. Ні, сьогодні вона не могла нічого робити. Кожен звук, кожен шерех падав на неї, як удар бича. Все, все в ній чекало тих. Адже вони могли прийти щохвилини, вони вже йшли, і невідомо, коли могли з'явитись тут.

Нестримним тягарем давила її свідомість того, що тільки вона одна в усьому селі знає про це, що тільки вона одна носить у серці цю таємницю. Звичайно, краще було, що ніхто не знав, але тяжко було чекати самій. Завмирало серце, перехоплювало подих, адже кожної секунди вони можуть прийти.

— А ти подумай, як це влаштувати, — не оглядаючись, кинув Вернер Пуся, що лежала в ліжку, і вийшов, ще раз грюкнувши дверима, і Кравчиха, хоч і чекала цього звуку, знову здригнулась.

Пуся лежала, закинувши руки за голову і прикусивши губи. Яким тоном він це сказав! Наче вона була його рабою, його невільницею, наче мусила прислужувати йому. Він не міг знайти партизанів, хоч мав солдатів, телефон, все, а мусила їх знайти саме вона, з якою ніхто на селі не хотів розмовляти. Вона розсердилась. Він був надто самовпевнений. Невже він думав, що за цю шовкову сорочку, за ці панчохи й шоколад має право кричати на неї? Вона чудесно знала, що з розмови з сестрою нічого не вийде, нічого не може вийти. Вони не розмовляли ще до війни. Ольга разів два приїздила до містечка на якісь свої з'їзди, учительські курси і навіть не заходила до неї. Аякже, вона вважала, що Пуся негідна її візиту. Звичайно, це був страшний злочин, на її думку, що сестра не працювала, не псувала рук пранням, не мила підлоги, не сиділа в школі чи на тракторі. Адже Ольга завжди хотіла, щоб усі були на неї схожі. Вона забувала про своє

коняче здоров'я, забувала про кволе здоров'я сестри. Не думала про те, щоб бути гарною, абияк закручувала круг голови товсті коси, обличчя в неї взимку було пошерхле від морозу, влітку засмагле, як у циганки. Пуся взяла дзеркало, що висіло над ліжком, і уважно почала розглядати себе, свої вузенькі, вищипані брови, чорне кучеряве волосся, круглі очі під чорними віями, вузькі губи, з-за яких блищали трикутні гострі зубки. Ну, вона не годиться для такої роботи, як Ольга, та й нашо їй було працювати. Адже Сергій служив в армії, і на його утримання цілком можна було прожити в маленькому містечку. Але Ольга не розуміла цього. Вона вважала, що Сергія скривджено. Яка ж це була кривда? Він мав дружину, що вміла гарно одягатись навіть у те злиденне шмаття, яке в неї було, завжди була гарно зачесана, з випещеними руками, вміла поводитись куди краще за всіх тих містечкових квочок, які вічно бігали, поспішали, вічно щось робили. Що вона не хотіла мати дітей? Ну, не хотіла, й годі. Дітей і так було багато. І Сергій одружився з нею, а не з дітьми, і коли одружувався, нічого про дітей не казав. А Ользі цього всього було досить, щоб ставитись до сестри, як до чужої. І тепер чого вона хотіла? Від Сергія не було ніяких звісток, відколи він пішов на фронт, цілих п'ять місяців. Він, певне, убитий або в полоні, не могло ж бути, щоб за п'ять місяців не дійшов жоден лист. Хто знає, скільки ще триватиме війна. Невже ж їй чекати рік, два чи, може, й більше і здохнути, нарешті, з голоду? Ні, вона, безперечно, зробила розумно. А те, що Курт був німець,— ну, то що, адже німці будуть тут господарями на завжди, більшовики не повернуться більше, це для Пусі ясно. І все було б добре, коли б не те, що Курт останніми днями став якийсь нетерплячий, дразливий, лихий. Він поводився з нею так грубо, як ніколи, вимагав, щоб вона поговорила з Ольгою,— наче з того могло щось вийти. Пуся знала, що не зважиться навіть побачитися з сестрою. Але як можна було виплутатися з цієї історії? І хто йому сказав, що Ольга її сестра?

Пуся одягалась, надувши губи. Ще тільки того бракувало, щоб Курт давав їй завдання... Для цього в нього були свої шпиги, цілий апарат.

Вона недбало прикрила ковдрою ліжко і взяла із стільця мундир Вернера, щоб повісити його в шафу. В кишені зашелестів папір. Пуся оглянулася на двері і

поспіхом полізла в кишеню. Там був лист у довгому блакитному конверті з німецькою адресою. Вона не вмiла читати по-німецькому, але витягла лист з конверта. Цей блакитний конверт здався їй підозрілим.

Чотири сторінки блакитного паперу були списані дрібним, рівним почерком, а вгорі була приліплена засушена квітка. Сині пелюстки, маленькі листочки. Пуся піднесла папір до обличчя — від нього війнуло незнайомими пахощами. Так, не могло бути сумніву, лист був од жінки. Пуся до крові прикусила губи. Курту писала жінка, жінка звідтіля, з Німеччини. На гарному папері, рівненьким дрібним почерком. Звичайно, то міг бути лист од матері, але ця квітка?

Пуся присіла в крісло з блакитним листочком у долонях. Ах, що б вона віддала за те, аби прочитати цей лист, довідатись, що пише Куртові ця незнайома жінка! Вона вдивлялася в дрібні літери. Рівні літери, заокруглені кінці літер, рядки, що бігли один за одним, але нічого не могла з цього вичитати. Папір був мертвий, не хотів зрадити своєї таємниці. Пуся глянула на дату, дата була свіжа. Так, лист прийшов, очевидно, вчора. Курт одягнув другий мундир і забув листа в кишені. Досі вона не помічала в нього ніяких листів, ніяких фотографій.

Ніяких? Вона замислилась. Адже в Курта був ще портфель, з яким він не розлучався, якого не дозволяв їй торкати. Що могло бути в цьому портфелі? І пошту приносили йому не додому, а прямо в комендатуру. Він міг ховати листи й фотографії в тій шухляді столу, яку, виходячи, старанно замикав на ключ. Та й що вона, кінець кінцем, знала про нього? Тільки те, що він їй сам розказав. Він обіцяв їй колись, ще на початку, коли вона згодилась виїхати з ним з містечка, що забере її з собою в Дрезден і там вони офіційно одружаться. Адже тут ніяк було це зробити, вона добре розуміла, що треба чекати, та й, нарешті, це було вже не так важливо. Досі вона була зовсім спокійна: адже подобалась Куртові, відчувала це. А тепер ця уперта, жорстока вимога розмови з Ольгою збудила в ній інші думки. Вона побачила деякі речі в іншому світлі. Чому Курт так мало говорив тепер про Дрезден, так неохоче відповідав, коли вона сама починала про це розмову, чому ніколи не мав для неї часу, чому був нетерплячий, злий? Вона ж не змінилась, була така сама, як і тоді, коли вони познайомилися в захопленому

гітлерівцями містечку, коли Куртові дали кімнату в її квартирі. Це тільки Курт був інший, так, Курт дуже змінився. А тут ще цей лист.

Раптом вона схаменулась — даремно вона сидить так на лаві, тримаючи в руках листа. Міг прийти Курт, і тоді був би скандал. Він і так щоразу казав їй, щоб вона не чіпала, ніколи не чіпала його паперів. Пуся сховала блакитний аркушик у конверт і повісила мундир у шафу. Вона вирішила уважно стежити за Куртом, щоб довідатися нарешті, хто писав йому і чим пояснювався його роздратований тон щодо неї: втомою і нервами чи, може, чимось іншим.

Кравчиха гриміла в кухні якимсь начинням, і ці звуки невимовно дратували Пусю.

— А ви тихше! — крикнула вона високим голосом.

Кравчиха глянула крізь одчинені двері. Пуся ввіймала цей дивний погляд. Ні, це не була та холодна зненависть, зневага, яку вона досі читала в очах селянки. Тепер у цих очах горіла незрозуміла радість. Гнів охопив Пусю. Чого ця так радіє? Ага, підслухала, мабуть, під дверима, чула, яким тоном говорив з нею Курт? Так, безперечно, так. Вже навіть ця баба звернула увагу, вже навіть вона може радіти, може тріумфувати.

Раптом Пуся згадала, що може помститись старій. Вона й досі не сказала Куртові, що син Кравчихи лежить убитий в яру. День-два мовчала свідомо, щоб помститися старій, а потім просто забула, все вилетіло в неї з голови, коли Курт почав мучити її цією розмовою з Ольгою. Тепер її охопила злість.

— Почекайте, я сьогодні скажу чоловікові, хай він тільки прийде! — погрозила вона.

Кравчиха засміялася злим, сухим сміхом і, підперши руки в боки, згори глянула на неї.

— А мені що! Кажі, кажі «чоловікові!» — глузливо підкреслила вона. — Скажи, я сама можу сказати, бо в тебе щось не виходить! Кажі, скільки хочеш, кажі! Одягайся, біжи в комендатуру, щоб швидше було.

Пуся дивилась на неї широко розплющеними, здивованими очима.

— Та ви що?

— Нічого! Ти чого так здивувалась? Ти ж хотіла сказати, ну й кажі. Це ж твій обов'язок — шпигувати, німцям доносити, продавати своїх. Кажі все, що знаєш!

— Ну й скажу, щоб ви знали.

Та знизала плечима.

— Та кажи вже, кажи, чого ти погрожуєш? Може, думаєш — я злякаюсь?

Пуся відчула в голосі старої таку щирю байдужість, що відразу збагнула — та не злякалась.

— Його у вас заберуть.

— Ну, й хай заберуть. Вже його раз у мене забрали, місяць тому. Вже більше не можуть забрати.

— А чого ви ходите туди щодня?

— Ходжу, бо так мені хочеться. А заберуть, не буду ходити.

— Курт накаже вас арештувати, адже ви добре знаєте, що туди заборонено ходити.

Кравчиха зареготалась:

— От налякала! Ой, як я боюсь. Аж трусить мене від страху.

Кравчиха увійшла в кімнату. Вона вже не сміялась. Грізно дивилися на Пусю темні очі.

— Ти бійся, ти! Бійся, тремти, плач од страху!

Пуся скорчилась на лаві.

— Та ви що? Чого мені боятися?

— Всього бійся! Людей бійся, вони тобі не подарують, води бійся, бо як схочеш втопитись, — вона тебе викине! Землі бійся, бо як ляжеш в могилу, вона тебе не прийме. Моему Васі краще там, в яру, лежати, Левонюкові краще на шибениці висіти, Олені краще було босоніж на морозі під багнетами бігати, ніж тобі буде. Ох, позаздриш ти їм ще, ох, кривавими сльозами заплачеш, що ти не на їхньому місці. Сто разів пожалієш, що не тебе мотузком задушили, що не тебе багнетами закололи, що не тебе розстріляли.

Вона задихалась од ненависті, гніву, від дикої радості, від почуття, що вони вже йдуть, наближаються, що, може зараз, коли вона вигукує це в зблідле обличчя зрадниці, край села розлягаються їхні постріли.

— Вийдіть звідси, — здушеним голосом прошепотіла Пуся. — Зараз же вийдіть звідси!

Кравчиха ще раз глузливо розсміялась:

— Можу вийти, дуже треба на твою морду дивитись! Але ти ще пригадаєш, як мене з власної хати гнала.

Вона вийшла і гримнула дверима так, що із стінки посипалась крейда.

— Біжи, біжи, жалійся своєму, що я на тебе кричу!— буркотіла вона, складаючи тріски на припічку.— Недовго він буде про тебе думати, ох, недовго. Про щось інше доведеться йому подумати, хоч би й сьогодні.

Але Курт зовсім не думав про Пусю. Він пішов у коммандатуру оскаженілий, і солдати витягалися швидше, ніж звичайно, бачачи зморшки на його чолі й стиснуті губи. Фельдфебель прислужливо схопився з-за столу.

— Телефонограма з штабу була?

— Так точно, була, пане капітан.

— Чому ж мене не повідомили?

— Не було наказу, пане капітан.

— Як не було наказу?

— Кажали: не треба.

— А чому дзвонили?

Фельдфебель витягся ще дужче.

— Питали, чи заарештована дала свідчення.

— А ви що сказали?

— Доповів, що вона ніяких свідчень не дала.

— А ще що? — в голосі капітана засичали отруйні нотки, і фельдфебель зблід.

— І ще... доповів...

— Що доповів?

— Згідно з наказом доповів про страту заарештованої...

— Згідно з яким наказом? Хто тобі доручив це казати? Хто тобі наказав? Може, я, га?

Нагнувшись вперед, Вернер підступав повільними дрібними кроками до виструненого фельдфебеля. Фельдфебель не зважився відступити.

— Я дав тобі наказ? Давав таке доручення?

— Ні, пане капітан.

Важка рука впала на шоку фельдфебеля. Капітан замахнувся навідліг, вдарив з усієї сили. Фельдфебель захитався, але знову став, виструнчившись, дивлячись просто в очі капітанові.

— Хто тобі казав, хто тобі дозволив? — просичав Вернер і замахнувся ще раз. На щоці фельдфебеля виступила червона пляма, білі сліди пальців хутко набрякали кров'ю, темніли.

— Де староста? Він був сьогодні?

Фельдфебель, не кліпаючи, напружено дивився в очі капітанові.

- Ні, не був ще.
- Скільки здали хліба?
- Дозвольте доповісти, хліба нема.
- Як нема?
- Дозвольте доповісти, досі ніхто не приніс.

Вернер вилаявся.

— А в справі хлопця?

— Ніхто не з'явився, пане капітан.

Вернер гримнув кріслом, скинув із столу промокашку. Фельдфебель хутко нахилився, підняв її й поклав на бюро в тому самому місці, де вона лежала.

— Покличте старосту! Негайно!

— Слухаю.

Фельдфебель клацнув підборами й вийшов. Вернер одчиняв шухляди, хутко викидав з них папери. Червона мла люті заслоняла йому очі. Проклята баба не сказала ні слова і не сказала б, хоч би допитував ще рік, здохла б сто разів, а не сказала б ні слова. Але там, у штабі, вирішать, що він поспішив, що діяв легковажно, випустив з рук єдиний слід, який міг допровадити до невловимого, як вітер, таємничого партизанського загону. А цей ідіот не знайшов нічого кращого, як повідомити, що баби вже нема на світі. І, звичайно, ті навіть не наказали покликати його до телефону, розв'язали справу з підлеглим за його спиною. Звичайно, там плели на нього інтригу, копали на нього яму. А тут ще, мов на злість, немає досі хліба. Пройшла майже доба, ніхто не прийшов, ніхто не приніс, ніхто не признався, де сховане зерно. А той ідіот староста ще запевняв, що вони злякаються, побоятися... От тобі й злякались! Легко було тим у штабі казати — староста, староста, а цей староста виявився зовсім не придатним, нічого не вмів зробити, не мав ніякого впливу на село.

Фельдфебель знову клацнув підборами в дверях.

— Ну?

— Дозвольте доповісти, пане капітан, старости нема.

— Як нема? Я ж наказав послати за ним!

— Дозвольте доповісти, я сам був у нього — старости нема.

Капітан знизав плечима.

— Де ж він?

— Дозвольте доповісти — невідомо.

Вернер скипів.

— Та ви що сьогодні — здуріли, чи як? Може, я буду його шукати?

— Дозвольте доповісти, пане капітан, ми його шукали всюди. Вчора ввечері староста довго сидів тут зі мною, ми разом обчислювали можливі запаси хліба на селі. Потім староста біля дванадцятої пішов додому. Але він не дійшов, його ніхто не бачив, відколи він вийшов з командатури.

— Ви питали всюди?

— Всюди, пане капітан.

— Та він що -- утік?

— Так точно, пан капітан, мабуть, утік.

— От тобі й маєш,— вимовив Вернер, остовпіло дивлячись на телефон.— Що ж тепер буде?

— Дозвольте доповісти — не знаю.

— Ідіот! — гримнув капітан.— Навіщо цей староста був нам потрібний, я вас питаю? Чим він нам допоміг?

— Справді, пане капітан...

— Ага, справді. Сідайте й пишть рапорт до штабу, що староста втік. Хай присилають іншого, може, знайдуть розумнішого.

Фельдфебель вийшов до другої кімнати і сів писати. Він писав рапорт про втечу старости і донос на капітана, який хотів приховати від штабу факт страти заарештованої Олени Костюк.

— Гаузе!

Фельдфебель схопився, спритним рухом кинувши в шухляду недописаний донос.

— Слухаю.

— Хто патрулював уночі, у вас записано?

— Записано, як завжди.

— Допитайте їх.

— Я вже допитував. Вони нічого не знають.

— Гарні порядки. Виявляється, можна ходити собі по селу, спокійненько виходити, куди і як хочеш, а наші пости нічого не знають! Так нас колись виріжуть, як баранів, разом з нашими постами! Як вони могли нічого не знати? Адже не вилетів той староста на крилах, а вийшов з села. Що вони робили, ваші пости, спали?

— У такий мороз спати не можна. А завірюха шалена. Людина, що знає місцевість, може проскочити. Треба було б розставити пости круг усього села.

— Я вас не питаю, що треба, чого не треба! Кого

це ви розставите? Люди у вас є? І ви що, не знали, що старосту треба тримати під спеціальним наглядом?

Фельдфебель мовчав. Він пригадав, що староста про-сив провести його додому. Він, мабуть, боявся, щиро бо-явся іти сам уночі. Але фельдфебель не висловив цього припущення, боячись ще гірше роздратувати капітана. Він почував себе винним — треба було того Гаплика про-вести додому, тоді б уже знав про нього щось конкретне.

— З вами тільки воювати! Банда ідіотів,— бурчав капітан.

Фельдфебель, виструнчившись, чекав біля порога.

— Ну що ж ви? Ідіть, пишіть, потіште їх, пишіть! Гарного мені помічника вибрали, нічого казати!

Фельдфебель вийшов і хутко почав дописувати донос, старанно занотовуючи всі ущипливі слова, кинуті спере-сердя Вернером. Він раз у раз прикладав долоню до що-ки, яка горіла, мов у вогні.

Вернер дістав папери, але швидко зрозумів, що не зможе працювати. Все в ньому тремтіло од люті.

— Чергуйте біля телефону, я вийду пройтись.

— Дозвольте доповісти, пане капітан, страшенний мороз.

— Без вас знаю,— буркнув капітан і відкотив комір.

Вітер стихився, мороз дужчав. Рипів, пищав під но-гами сніг. Сонця не було, але від снігу линув сліпучий блиск, який різав очі, мов склом. Вернер зупинився бі-ля порога і з ненавистю глянув на село. Воно лежало в пуховій перині, в снігових заметах, тихе, спокійне, наче нічого не сталося. Стирчали із снігу вершечки тинів, на дахах великими пухкими шапками лежав сніг, де-не-де розвіяний вітром. Ніде не було й сліду життя. Мертва тиша лежала навкруги. Навіть собаки не гавкали. Сол-дати перестріляли їх з першого ж дня — собаки кидались на них, не пускали в хати.

Причаєною погрозою ввійнуло на капітана від цього сонного на вигляд села. Ні, на фронті було краще.

Це звалося відпочинком — сидіти тут і давати лад у захопленому селі. Лад! Місяць, як відігнали більшовиків, а йому, по суті, нічого не пощастило зробити. Всі плани, абсолютно все розбивалося об цей мовчазний, незлам-ний, упертий опір. Чого хотіли ці тупі люди, невже вони не розуміли, що мусять, кінець кінцем, скоритись, що хоч би всі вони загинули, до останнього,— це ні на крапли-

ну не змінить ходу подій, обміркованого заздалегідь? Ні, вони не хотіли цього розуміти. Всупереч усьому, мабуть, вірили в перемогу більшовиків.

Звідкілясь здалеку долинав звук. Капітан опустил комір, прислухався. Летів літак. Гуркіт мотора лунав у чистому повітрі, як дзижчання комара. Звук зростав, посилювався. Капітан, заслонивши долонею очі, вдивлявся в небо, силкуючись щось побачити.

— Он там, пане капітан,— зважився заговорити вартовий, що стояв на посту біля дверей комендатури.

Вернер обернувся. Так, онде він летить, росте, збільшується на очах.

— Наш? — тоном напівзапитання, напівствердження мовив капітан.

Вартовий прислухався.

— Мабуть, не наш, пане капітан. Інший мотор.

Вернер стурбувався. Вже місяць тут не з'являлися ворожі літаки. Невже більшовики знову заворушилися?

Він так уважно вдивлявся у небо, що на очі йому набігли сльози. З комендатури вийшло кілька солдатів.

— Більшовицький,— ствердив котрийсь із них.

Дорога вже не була безлюдною. Раптом, наче з-під землі, вирости люди. Біля хат стояли жінки, діти висипали юрбою на дорогу. Всі дивилися в небо, заслоняючи долонями очі від сніжного блиску.

— Мамо, наш! — пронизливо закричав Сашко.

Малючиха схопила його за плече:

— Наш?

Але зараз вже ні в кого не було сумніву. Літак летів низько, зовсім низько. І в сліпучому сніжному сяйві всі побачили несхибний знак — червоні зорі на крилах.

Малючиха опустила на коліна. Всі жінки, як одна, попадали на коліна перед хатами. Діти, забувши про все, вибігали на дорогу, задираючи голови, махали руками.

— Наш! Наш! — пищали вони радісно. По зосереджених урочистих обличчях жінок текли сльози. Літак летів над селом, ніс братнє привітання, звістку зі сходу. Свій, рідний літак з червоними зорями на крилах. За місяць перший літак, що не вив хрипким уривчастим виттям німецького мотора, перший літак, на крилах якого не було чорної, скрученої гадюкою свастики. Свій, рідний літак птахом летів над селом.

Капітан почув крик дітей. Він глянув на дорогу і побачив видовище, яке не траплялося йому бачити за цілий місяць перебування на селі. Всюди було повно людей. Перед хатами стояли на колінах у снігу жінки, на дорозі, як зграя горобців, підстрибували діти, старі махали руками літаку, що линув у вишині. Капітан затрусився од гніву.

— Розігнати цю банду! — гукнув солдатам. Ті не зрозуміли. Він вихопив револьвер і вистрелив прямо в юрбу дітей. Сухо тріснув постріл, за ним другий. Але капітан не влучив. Діти розлетілись, мов зграя горобців від раптово кинутого камінця. До них кинулись жінки. І миттю, наче вітер здмухнув юрбу, спорожніла дорога. Поспіхом грюкали двері, і перше ніж Вернер встиг оглянутися, село знову було безлюдне, наче вимерло.

— Що ж ви, телепні, не чули, що я казав? — накинувся він на остовпілих солдатів, ще більше розлючений, бо всі бачили, як він схибив на такій близькій відстані.— Спокійно дивіться на ворожі демонстрації! А що з зенітками, де зенітки?

Саме в цю мить гримнув постріл зенітки. Снаряд білою хмаркою розірвався далеко за літаком. Другий розірвався ще далі. Літак здійнявся вище і зник у далині.

— Скоро ж вони зібрались! Солі йому тепер на хвіст насипати... Ви там спали, чи що? — гримнув капітан на унтер-офіцера, який підбіг до нього.

— Дозвольте доповісти, пане капітан, ми думали, що це наш, а потім...

— Всі баби на селі пізнали чий, тільки вам здавалося! Гарні порядки! Я вас усіх!..

— Перший літак, пане капітан, — силкувався той виправдатись.

— Мовчать! Ніхто вас не питає! Перший літак! От як кине бомбу на батарею, буде вам перший літак! Дурні!

Він повернувся і пішов назад у комендатуру. Все в ньому тремтіло від люті. Проклятий день, прокляті дні!

— Як там, не знайшли старости?

Зляканий фельдфебель схопився з-за столу.

— Пане капітан, не було наказу шукати далі.

Вернер гнівно пирхнув і сів. Ну, звичайно, ідіот на ідіоті, ніхто ні про що не подумає... А відповідальність за все ляже на нього, вже там, у штабі, за це подбають...

Він подумав, що може мати неприємності й через Пусю. Любі друзі можуть додати це до надто ліберального поведження з місцевим людом...

«Треба буде її сплавити»,— подумав він неохоче.

Не хотілось нічого робити. Його, бойового офіцера, навантажують господарськими функціями, змушують організовувати це прокляте село. Цікаво, що тут можна організувати? Купи паперів і папірців, з яких нічого не видушиш. Староста з фельдфебелем без кінця копірса-лися в колгоспних книгах, але з цього теж нічого не вийшло. Армія вимагала хліба, м'яса, жирів. Але хитрі більшовики ще восени вигнали майже весь скот, а тих кількох корів, які залишилися в селі, ледве-ледве вистачало його власному загону. Ну, а хліб теж або вивезли, або заховали так, що його ніякими силами не знайти.

— Як там заложники?

Солдат виструнчився.

— Сидять, пане капітан.

— Істи їм давали?

Солдат перелякався.

— Ні, пане капітан,— мовив він непевним голосом.

— Пити?

— Теж ні,— ще тихше буркнув той.

— Це добре, це дуже добре... Ні шматочка хліба, ні краплі води. Село не хоче нам дати їсти, а ми їм не дамо їсти. Хочуть здихати, хай здихають. Невелика втрата.

...Ні, він не міг сьогодні всидіти в хаті. Знов устав і вийшов. На хвилину Вернер подумав, чи не зайти додому, але на саму згадку про Пусю його охопила нудьга. Він повернув до позицій, де стояли гармати. Артилерія була його уподобанням, хоч він в цій справі і не був спеціалістом. Капітан вирішив дати собі розрядку, поганявши трохи артилерійську обслугу.

За кілька хвилин під церквою залунав його різкий голос, що вигукував слова команди та лайки на адресу солдатів.

— Казиться,— зауважив якийсь із солдатів комендатури.

— Як же йому не казитись? Адже хліба як нема, то й нема, а тут ще й староста втік.

— От спритний...

Фельдфебель підозріливо придивився до нього.

— Що це ти наче заздриш старості?

— Та що ви, пане фельдфебель,— невинно здивувався солдат, дивлячись просто в блакитні очі фельдфебеля.— Де там йому далеко втекти, наші його відразу зцапають.

— Якщо тікатиме в тил,— додав другий.

— А якщо до лінії фронту,— більшовики з нього шкуру здеруть. Ні, вже кому-кому, а йому нема чого заздрити.

— Коли його просто мужики десь на селі тихцем не пристукнули.

Фельдфебель здригнувся.

— Що ти кажеш? Як його мужики могли пристукнути? Адже він допізна сидів тут і взагалі не повертався додому.

— По дорозі могли захопити...

— Вночі тут ніхто не ходить, адже є наказ,— сердито зауважив фельдфебель.

Солдат спідлоба глянув на нього і не відповів. Адже фельдфебель мусив пам'ятати, що, незважаючи на заборонону, під самим носом у вартових якийсь хлопечко примудрився добратись до сарая, а потім якимось дивом труп його зник з рову, хоч відомо, що трупи ніяк не можуть перелітати з місця на місце.

— І взагалі що за розмови? Робіть свою справу,— розгнівався фельдфебель.

Солдати притихли. Фельдфебель не гірш від капітана вмів лупцювати по морді. А сьогодні і йому, видно, перепало. На щоці в нього ще й досі червоніли сліди пальців, тож він шохвилини міг зігнати на комусь злість.

— Де Нейман?

— Пішов шукати м'яса.

Фельдфебель знизав плечима.

— Шукати м'яса... Хіба він не знає, де корови?

— Корів уже майже нема, пане фельдфебель, адже ще позавчора пан капітан десяток відправив у штаб. Він курей пішов шукати.

Фельдфебель знову знизав плечима і заглибився в свої папери, чекаючи, чи не подзвонять ще раз із штабу. Він відчував зловтішну радість. По морді лупцювати не важко, а от хліб, якого вимагали із штабу, дістати куди важче. І ще важче довідатися, де криються партизани. Він знав, що капітана чекають за це величезні неприємності, і хоч, працюючи з ним, добре знав, що тут ніхто б

не міг зробити нічого,— все-таки радів, що Вернер от-от скрутить собі в'язи на цьому упертому селі. Занадто він задирав носа, цей капітан, занадто мало думав про службу і надто багато про свою дівку. А зараз доведеться розплатитися за все.

Глуха злість, що клекотіла в серці фельдфебеля, брала свій початок ще з того дня, коли вони разом з капітаном вбігли у будинок у малому містечку, звідки хтось вистрелив у них. У приміщенні не було вже нікого, але фельдфебель знайшов у шафі гарненьку сіру шубку. На другий день саме можна було відправити пакунок — Міцці так просила прислати шубку, але капітан видер її в нього з рук для своєї мавпи. А зараз вони сидять у селі, звідки ж тут взяти шубку? Нема тут нічого, крім смердючих кожухів. Міцці мерзне в благенькому пальтечку, а капітанська дівка походить собі в шубці, наче вона їй належить. Щоразу, коли фельдфебель згадував про сіру шубку, в ньому закипала злість і палке бажання помститись. Він добре знав, що в штабі не любили Вернера саме за те, що він задирав носа, за те, що завжди вважав себе кращим за інших. А чим він сам, наприклад, був гірший за капітана? Фельдфебель Гаузе ніколи не забував про те, що сам фюрер був колись фельдфебелем. Промені фюрерської слави падали й на фельдфебеля Гаузе, тим-то він не міг подарувати Вернерові видертої у нього з рук шубки і цього ляпаса, зрештою, вже не першого в їхній спільній роботі.

З майдану біля церкви долинали капітанські вигуки і щедра лайка. Гаузе злобно посміхнувся. Кричи, кричи, це тобі нічого не допоможе..

У селі галасували солдати. Вони цілою юрбою ходили по хатах. Коли б хтось обвинуватив їх у полохливості, вони б, звичайно, неймовірно обурились. І все-таки навіть удень вони почували себе кепсько в цьому проклятому селі і воліли ходити групами.

Грохачиха відчинила солдатам двері, хмуро, але сміливо дивлячись їм в обличчя. Дівчата забилися в куток.

— Чого вам?

— Кури, кури дай!

— Нема курей, ви вже всіх пожерли.

Солдати з виразу обличчя зрозуміли, що вона каже, але не повірили. Вони розбіглися по повітр'ї, заглянули в

курник, в порожній хлів, розгребли солом у в порожній клуні, наче кури могли там ховатися. Грохачиха знизала плечима, придивляючись до цієї марної праці.

— Нема нічого,— ствердив той, що копався в соломі.

Солдати рушили далі, від хати до хати.

— Кури, кури дай!

Уціліла від попередніх реквізицій одна зозулястенька, яку Банючиха ховала під припічком, на своє лихо, закудакала. Солдати з тріумфом витягли її звідти. Курка вирвалася у них з рук, з перестрахи злетіла на вікно, б'ючи крилами в шибку. По хаті полетіло пір'я.

— Заходь, заходь з того боку!

Курка з пронизливим кудкудаканням кинулася в сіни, прослизнула в щілину і вилетіла на подвір'я. Солдати погнались за нею. Курка, розчепіривши крила, мчала від них, збиваючи сипкий сніг. Один з солдатів вихопив револьвер і вистрелив. Курка впала на сніг, розшматована кулею. Солдат схопив мертву курку за ноги і тріумфально струсонув нею в повітрі.

Солдати знову рушили від хати до хати. «Кури, давай кури!» — допоминались вони настирливо. Жінки вже здалеку бачили їх, поспіхом ховали все, куди попало, запихали курей під припічки, під ліжка, під ковдру, на горіще. Солдати нишпорили, лазили скрізь, як голодні пси. Але здобич була злиденна, і вони, хоч і не було наказу, вирішили вигнати з хліва одну з небагатьох корів, які залишилися на селі. Локутиха бігла за коровою, ламаючи руки й заливаючись сльозами. Солдати відштовхнули її так, що вона заточилася.

— Красулько, Красулько!

Корова дивилася на хазяйку лагідними, вогкими, як щойно очищені каштани, очима. Солдати потягли її за налігач. Корова не хотіла переходити через поріг, її сліпив нестерпний сніговий блиск. Вона припала на коліна. Хтось із солдатів смикнув її за хвіст. Корова жалібно застогнала.

— Адже тільна корова, тільна,— голосила Локутиха.— Людоньки добрі, що ж це діється, що ж це робиться в світі божому! Тільна корова!

— Не кричіть, мамо,— хмуρο мовив десятирічний Савка, її старший син, спідлоба дивлячись на німців.

— А й що ж я вам їсти дам, дрібното ви моя, а й чим же я вас прогодую, дітоньки мої! Нічого не залишилось,

тільки ця одна. Красуля! Ой людоньки, люди, повмирають в мене діти з голоду, повмирають!

— Не кричіть, мамо,— ще суворіше нагадав Савка.

Корова нарешті переступила через поріг. Солдати штовхали її, тягли, били. Локутиха бігла збоку, намагаючись хоч доторкнутись востаннє до випнутого боку своєї годувальниці.

— Красулько, Красулько!

Корова оглянулася на хазяйку великими вогкими очима і заревла жалібно, протяжно.

— Скотинко ти моя, людоньки милі, скотина — й та розуміє, що діється! Ой Красулько, Красулько ти моя!

Вона бігла, плутаючись у довгій спідниці, червона, заплакана, забувши про все. Нарешті один з солдатів так штовхнув її в груди, що вона із стогоном впала на сніг. Савка підійшов до матері широкими чоловічими кроками.

— Чи я вам не казав, мамо! Нащо це вам? Встаньте, мамо, встаньте, адже мороз який!

Локутиха лежала, зарившись обличчям у сніг, заходячись плачем. Савка силкувався її підвести слабими дитячими руками.

— Що тепер буде, що тепер з нами буде?

— Тихо, мамо,— розсердився хлопець.— Скільки корів на селі забрали, а ніхто так не галасував, як ви...

Мати підвелася на коліна. Він поправив їй хустку на голові.

— Ви б, мамо, краще до хати йшли, Ньюська там кричить, аж заходиться, а ви...

— Заходиться, кажеш?

— Ще й як! Хіба не чуєте?

Вона хутко підвелася з землі, обтрушуючи засніжену спідницю.

— Ох, як він мене вдарив... Аж мені в грудях сперло.

— Самі винні,— буркнув хлопець неохоче.— Знайшли з ким воювати!

Мати схлипнула.

— А ти, як тато, гримаєш і гримаєш!

— Тато ще б не так на вас нагримали.

— Ой синку, синку, корову забрали.

— Хіба у вас тільки забрали? У кого ще залишилась? Мало в кого. А такого галасу ніхто не здіймав.

-- Адже п'ятеро вас у мене,— виправдувалася мати.

— В інших і по восьмеро є.
— Гляньте ви на нього! Це ти так до матері? Відколи це яйця курку вчити стали?

Савка знизав плечима.

— Я тільки, щоб ви не репетували.

— От як дам тобі! Хто репетує, мати репетує? Як ти на старших кажеш?

— А ви краще до хати йдіть. Нюська там кричить, як не перерветься.

— Нюська, правда, Нюська.

Вона хутко побігла до хати, плутаючись в обмерзлій внизу спідниці. Савка пішов за нею широким, важким кроком намореного чоловіка.

Солдати гнали дорогою корову. Вона тяжко ступала і, раз у раз нагинаючись до землі, хапала сніг губами. Ноги в неї тремтіли, її вже зо два місяці не випускали з хліва. Крізь замерзлі вікна на корову дивилися люди.

— Корову женуть.

— Чію ж це?

— Локутівську, хіба не пізнаєте?

— Ти бач, корова...

— Тільна...

— А як же, в лютому мала телитись.

— Зостануться і Локути без молока...

— Адже в них дітей п'ятеро.

Жінки зітхали, забуваючи про те, що вже мало в кого залишилися корови. Солдати прикладами били тварину, що опиралась, ішла неохоче.

— Гляньте, і скотину не жаліють.

— Людей мордують, то що їм корова.

— Ледве йде бідолашна...

— Аякже, тільна. Глянь, як її б'ють.

— Останню корову заберуть, поки наші прийдуть...

— А коли колгоспних приженуть, невідомо.

— Взимку гнати не будуть, навесні приженуть...

— Ну, певне, що навесні.

Юрба солдатів, що гнала корову, зникла за будинком комендатури. Там, у сараї, вони влаштували різницю. За кілька хвилин паруюча, обдерта туша корови вже висіла на бантині.

— Ти гляди, щоб суп був добрий,— наказували солдати кухареві.

Той кивав головою, оглядаючи м'ясо.

— Зроблю, зроблю...

Вернер тим часом уже втомився від крику на батареї і повернувся в комендатуру.

— Дозвольте доповісти, пане капітан, ми реквізували корову,— повідомив фельдфебель.

Вернер махнув рукою. Йому смертельно надокучили ці господарські справи. Сьогодні корова, завтра корова, але що буде через два дні? Наказ був чіткий — солдати повинні діставати продовольство самі в селах, де вони розташовані. Минув тільки місяць, а село вже було обдерте до кісток. Вже були з'їдені всі кури, гуси, качки, всі свині, залишилося тих нещасних кілька корів, та й їх теж стане ненадовго.

— Ну, як там, прислали якесь продовольство?

— Вино й шоколад, пане капітан,— доповів фельдфебель.

— А крім вина й шоколаду?

— Нічого, пане капітан. Позавчора було ще одне нагадування — постачатися власними силами. Панові капітану це вино і шоколад відправити на квартиру?

— Відправте, тільки щоб по дорозі не зжерли.

— Ні, все в запечатаних коробках.

— Ну, то добре, я на хвилину зайду додому.

Він застібав шинелю, поволі скручував цигарку, щось обмірковуючи.

— Ага, Гаузе!

— Слухаю, пане капітан!

— Постачання продовольством відбувається непрямо, від сьогоднішнього дня ви будете відповідати за це.

— Слухаю, пане капітан,— мовив фельдфебель, і обличчя його пересмикнулось од гніву. Вернер вже виходив.

— Пане капітан!

— Ну що?

— Може, ви дозволите реквізувати в сусідніх селах?

Вернер низав плечима.

— Чого вдаєте дурника? Ті села призначені для когось іншого — ви це добре знаєте.

— Тут вже нічого немає, пане капітан.

— Легко сказати — нічого нема! Нема, то треба пошукати, розумієте, треба пошукати. Я вам не буду шукати. А ви шукайте, знайдете, не бійтесь!

Він вийшов, грюкнувши дверима.

Пуся вийшла з дому й пішла по дорозі, роздивляючись кругом. Вона відчувала, що з цієї справи нічого не вийде, але Курт наполягав чимраз грубіше, чимраз зліше. «Це ж твоя сестра! Невже ти не можеш порозумітися з сестрою? Ти просто не хочеш, і все. Добре, побачиш, що і я чогось не схочу».

Пуся перелякалась. Адже вона залежала від Курта. А що, як він покине її, залишить у цьому селі, де кожен дивився на неї, як на ворога?

Вона йшла поволі, ховаючи долоні в рукавах шубки. Справа була безнадійна. Не могла ж вона сказати Куртові, що вже раз розмовляла з сестрою, коли можна було назвати розмовою той дикий скандал відразу після її приїзду в село. Ольга плюнула їй в обличчя — і єдине, що вона почула, це вигукнуті в гніві слова про Васю Кравчука. Так, Ользі треба було вразити її, принизити тим, що вона живе в хаті жінки, син якої загинув у бою. Що це мало спільного з нею, з Пусею? Але Ользі здавалось, що це має якийсь значення. Вона покричала, покричала і пішла. От і все. Як же зараз іти до неї, як з нею розмовляти?

Хиталися сріблясті гілки придорожніх дерев, мінився, виблискував на сонці сніг, різав очі нестерпним блиском. Пуся зітхнула і подумала про Сергія. Ні, Сергій ніколи не кричав, ніколи на неї не сердився — хіба що зітхне й замислиться. Але тепер нічого було думати про Сергія, тепер був Курт.

Її раптом охопив гнів. Як він сміє так поводитися з нею?! І в той же час вона знала, що він сміє це робити, що вона нічого не може тут вдіяти. Адже вона ставилась до нього так само, як до Сергія. Очевидно, це була не її провина, очевидно, вони обидва були різні, несхожі один на одного.

Хата, де мешкала Ольга, була зовсім близько. Що ж робити? Постукати й зайти? Ні, це було неможливо. Пуся хвилину постояла під дверима, але мороз щипав її за пальці ніг, пробирався крізь теплі валянци. Вона повернулась. Хай собі Курт робить, що хоче, хай гримає і злоститься, нема рації ще раз слухати зневажливі, злі слова Ольги. Ще коли б це могло дати якісь наслідки, але ця розмова все одно не допоможе.

Вона пройшла кілька кроків і, завагавшись, знову зупинилась. Що ж робити? Її раптом охопив нестримний гнів. Хай би Ольгу краще вбили, як оту Олену. Тоді б не було цього всього клопоту і скандалів.

Пуся оглянулась на хату, де жила сестра. Серце в неї раптом завмерло. Хтось вийшов з хати на дорогу. Мов спіймана на гарячому, Пуся скулилась і ще раз скося глянула в той бік. Ні, це була не Ольга, а її хазяйка. Вона стояла перед дверима і до чогось придивлялася вдалині, захищаючи долонею очі від сніжного блиску. Потім вона щось гукнула крізь розчинені двері, і відразу біля порога зібралася ціла купа людей. Всі заслоняли долонями очі і дивилися в одному напрямі.

Незабаром з хати вийшла й Кравчиха, побачивши крізь розчинені двері якийсь незвичний рух. Вона глянула туди, куди дивилися всі, і серце в неї завмерло, а потім забилося, забилося, як несамовите. По дорозі до села сунули люди. Вони йшли щільним строем, поволі прямуючи дорогою. На сонці виблискували вістря багнетів.

— Німці йдуть? — міркували люди перед хатами.

-- Мало їх було, ще й нові прийдуть на нашу голову...

— Гадають, у нас є що жерти.

— Це не німці, — мовила раптом Банючиха тремтячим дзвінким шепотом. — Людоньки, гляньте, це не німці!

— Та ви здуріли, чи що! Хто ж це може бути?

Юрба перед хатами захвилювалася, зашуміла.

— Наші, боже милий, наші йдуть.

— Та ви гляньте добре, жінки, як же наші можуть так іти? Серед білого дня спокійнісінько собі йтимуть дорогою?

— Мамо, гляньте, зірки на шапках, гляньте, зірки! — пронизливо запищав Гриць до Банючихи.

— Що ти кажеш? Ти бачиш, добре бачиш?

Від нестерпного блиску сліпли очі. Всі напружено вдивлялися в далечінь.

— Наші? Німці?

— Де там наші, — здалося хлопцеві... Гляньте, німці спокійнісінько стоять і не збираються стріляти.

— А Гриць правду каже, — раптом гукнув Олександр, — наші шапки.

-- Наші?

— Тільки радіти нема чого, придивіться, зараз добре видно.

Всі змовкли. Так, справді, тепер, коли ті підійшли ближче, було добре видно. Загін червоноармійців ішов дорогою. Ні, не йшов — брів по снігу. Обабіч посувалися озброєні німецькі конвоїри.

— Наших полонених женуть,— пролетів у юрбі розпачливий шепіт.

— Наших женуть.

Чимраз більше людей збиралося край дороги. Врженими, широко розплющеними очима вони дивилися на юрбу, що поволі наближалася до них.

Тепер уже було добре видно. Спотикаючись, з величезними зусиллями брели полонені по дорозі. Грубою лайкою підганяли їх конвоїри.

— Боже милий, і ранених женуть.

— Валянці з них здерли, босі йдуть.

— Он іде весь у крові, глянь, Соню.

Солдат, що проходив мимо, гукнув щось людям, які з'юрбилися перед хатами, але вони не звернули уваги на це. Мовчазні, заціпенілі, дивилися на скорботну процесію, що наближалась до них.

— Боже милий!

Тепер ті вже увійшли в село. Вже можна було зблизька глянути на змучені, смертельно бліді, посинілі обличчя полонених. У другому ряду боець з обв'язаною брудним ганчір'ям, закривавленою головою ледве брів, хитаючись, як п'яний.

— Гей ти! — гримав на нього конвоїр, і поранений, здригаючись, силкувався йти швидше. Хтось із товаришів обережно підтримав його, коли він захитався. Але на руку йому вмиль упав тяжкий короткий удар прикладом. Рука полоненого безвладно звисла вздовж тіла, як зламана гілка.

— Боже милий!

Полонені насилу пересували розпухлі босі ноги, залишаючи на снігу криваві сліди. Деякі спотикались, падали на коліна й тяжко підводились, упираючись долонями в сніг. На них сипалися рясні удари прикладами.

Пуся стояла, дивлячись так само, як інші. Зовсім близько перед собою вона бачила бліді, страшні обличчя, на яких гарячковим вогнем палали очі, бачила руду

кров на перев'язках, зроблених з брудного ганчір'я, босі ноги, спухлі, почорнілі від морозу, запалі щоки, пересохлі, порепані губи. Звична, бездумна посмішка застигла на її устах.

— Не смійся! — почувла вона раптом над самим вухом і відскочила з жахом.

Це була Ольга. Зціпивши уста, стиснувши кулаки, звівши в одну лінію брови, вона дивилась на полонених. І раптом за плечима людей, крізь червону млу, що заслоняла їй очі, вона побачила вузьке, бліде обличчя сестри, і блиск сережки над хутряним коміром, і усмішку, наче приліплена до нафарбованих уст.

— Не смійся!

Пуся відскочила. Зовсім близько від неї були великі, блискучі від гніву очі Ольги, її червоні від морозу щоки, розкриті гнівні уста.

— Я не сміюсь,— відповіла вона машинально, і очі її мимоволі побігли за тіннями людей, що йшли повз неї дорогою, гнані ударами прикладів, уколами багнетів.

— Ні, смієшся,— мовила Ольга і шосили вдарила по цьому блідому обличчю з бездумною посмішкою, приклеєною до нафарбованих уст, по цьому ненависному обличчю офіцерської коханки. Пуся вереснула, як щеня, зіщулилась і раптом, вибухнувши плачем, кинулась бігцем додому, спотикаючись, плутаючись у полах довгої шуби, хапаючись руками за голову.

А ті все йшли. Гарячкові, блискучі очі дивилися на жінок, що стояли перед хатами.

— Хліба,— мовив один з полонених, і відразу важкий удар приклада впав йому на голову. Але за ним озвався другий:

— Хліба... Тиждень не їли.

— Боже милосердний! — простогнала Банючиха.

І відразу всі жінки кинулися до хат. Мотнулися в комори, тремтячими руками витягали з вузликів, з глечиків, із схованок за образами все, що їм ще пощастило зберегти.

— Давай, давай, ой боже милий, швидше, швидше!

Перша вискочила Банючиха. Незважаючи на конвоїрів, вона кинулась до полонених, стискаючи в руках шматок житнього хліба, останній краєць, що ховала для дітей.

— Геть! — гримнув солдат, але вона мов не чула. Одштовхнувши конвоїра, намагалася впхнути свій окраєць в руку пораненому червоноармійцеві.

— Геть! — гукнув ще раз солдат і з розмаху вдарив її в груди. Жінка без стогону впала на дорогу. Солдат підкинув ногою хліб, що впав на землю. Чорний окраєць полетів далеко в рівчак. Хтось із полонених кинувся за ним. Гримнув постріл. Полонений звалився край дороги.

Жінки не дивились на зомлілу Банючиху. Вони поспіхом бігли за полоненими, намагаючись сунути, втиснути в долоню кому шматок хліба, кому корж, спечений у попелі. З комендатури вибігли солдати.

— Геть! — гримнув фельдфебель хрипким од люті голосом. Солдати кинулись до жінок, наосліп били їх прикладами, молотили, наче по снопах. Жінки падали на коліна, захищаючи руками голову, намагаючись навіть під ударами підкинути хліб тим, що йшли позаду. Та, коли хтось із полонених нагнувся, щоб підняти хліб, знову гримнув постріл, і вбитий звалився під ноги товаришам, які йшли за ним.

— Не треба, люди, адже бачите — повбивають вас, не треба! — високим обірваним голосом гучно, на всю дорогу мовив молоденький поранений, який, кульгаючи, на силу брів по дорозі. — Одійдіть, жінки, матері наші, одійдіть. Не дадуть вони нам взяти ні шматка хліба, навіть якщо людям даремно гинути.

Жінки й без нього бачили, що нічого не вийде. Двоє вбитих лежало на дорозі. Банючиха насилу підводилася з землі. Вони стояли з хлібом у руках, розпачливими очима дивлячись на тих нещасних, що брели по дорозі. Гарячкові, голодні блискучі очі тяглися до шматків хліба в їх руках, розпачливі, безнадійні.

— Сашко! — гукнула Малючиха синові. — Нічого не вийде! Збери хлопців, біжи навпростець за поворот. Там розкидайте по дорозі і назад. Солдати не побачать, а наші, може, який шматок підберуть з дороги.

Наче раптовий подув вітру змів дітей з дороги. Жінки посунули в хати. Вони ридали, затикаючи хустками губи, хиталися в тяжкому безнадійному розпачі.

— Ну, як вам? — турбувалася Фрося Грохач, напуваючи водою і натираючи снігом Банючиху, що майже неприємна сиділа на призьбі.

— Нічого, нічого...

Вона сіла і, затуливши очі руками, раптом болісно, гірко розридалась.

— Що, дуже болить?

— Ні-ні... Що ти, Фросю.

— Не плачте, не треба... Полежите, пройде.

— Що ти, хіба я через те плачу. Ну зомліла, очуняла, нічого мені не буде.

Вона схопила дівчину за рукав. Та здивовано нахилилась до неї.

— Що?

— Слухай, Фросько, коли мій Петро так... Чуєш, краще, щоб він у першому бою загинув, краще, щоб його бомба розірвала, краще, щоб його танк задавив, чуєш?

Вона шепотіла це гарячково, божевільно, прямо в обличчя дівчини. Фрося схопила її за руку.

— Тихо, тихо...

— Чуєш? Як уже інакше не можна, хай краще кулю собі в лоба пустить, хай краще себе гранатою розірве, чуєш? Тільки не так, не так, не так!

— Та годі вам! Ану, встаньте, дайте я вам допоможу. Замерзнете тут...

Банючиха тяжко підвелась і, спираючись на плече дівчини, з зусиллям попрямувала до хати. Гриць великими враженими очима дивився на матір. Вона, стогнувши, лягла на ліжку. Боліло всередині, нудило так, що чорні цятки кружляли перед очима. Але вона не думала про це.

— Грицю, а йди-но сюди!

Малий зупинився біля ліжка, дивлячись на матір широко розплющеними очима.

— Грицю, чуєш, що я тобі кажу?

— Та чую, але ви ще нічого не кажете.

— Слухай, Грицю, якби тобі трапилось колись, не дай боже, що вже іншого виходу нема — тільки смерть чи фашистська неволя, — вибирай смерть!

— Що ви, тітко?! — обурилась Фрося. — Хлопцеві п'ять років...

— То що, що п'ять? А потім буде п'ятнадцять, двадцять... Ти, Грицю, запам'ятай, що тобі мати казала, коли тобі було п'ять років, а матір фашист ударив прикладом у живіт, — що, як доведеться, кулю собі в лоба пусти, гранатою себе на шматки розірви, а не здавайся в полон, чуєш?

Хлопець злякався і розплакався. Фрося оступилась за нього.

— Що це ви, тітко, хлопця лякаєте? Нічого він з цього не зрозуміє, а поки підросте, то й фашистів уже не буде.

Банючиха замислилась.

— Може, й правда? Бо тоді й правди не було б на світі, коли б за війну це собаче насіння до одного не вибили.

Вона застогнала, хапаючись за живіт.

— Ой Фросько, щось мене нудить, аж під горло підступає, мабуть, блювати буду.

— Нічого, може, від того легше буде. Я вам зараз холодної води принесу.

Вона метушилась біля хворої, вмочала в холодну воду й викручувала полотняні ганчірки. Банючиха тихо стогнала, слідкуючи за нею поглядом. Раптом її погляд впав на замурзане личко сина.

— А це що? Гляньте, який плаксіЙ.. Не інакше, як у Петра вдавсь..

— Що це ви кажете, тітко. Налякали малого, поплакав, подумаєш, велика річ... І чого вам од вашого треба?

— Нічого мені од нього не треба. Тільки я все думаю: чи догадається він, коли що, себе порішити?

— Вже він там зробить, що треба.

— А я все боюсь... Бо він у мене такий, що хутко не догадається, треба було йому завжди радити, що і як... А хто ж його зараз там порадить, бідолашного?

— Зараз він в армії, там йому наказ дадуть, і все,— мовила Фрося, прикладаючи мокру ганчірку на посинілий живіт, де слід приклада розлився широкою плямою.

— Ага, ну хіба що наказ,— згодилася Банючиха.

— Вас слухав, а зараз командира послухає, і все буде гаразд. Іди-но сюди, Грицю, я тебе вмюю, бач, як замурзався. А плакати не треба. Бачиш, мама лежить, солдат її прикладом ударив, а вона не плаче.

Хлопчик, засунувши пальця в ніс, великими очима дивився на матір.

— Це що таке? Зараз мені пальця вийми,— розгнівалася Банючиха.— Батько червоноармієць, а він що виробляє.

Вона застогнала од сильного болю.

— Ох Фросько, ні шматочка хліба, ні скориночки ніхто не підняв, повмирають бідолахи, не дійдуть... І подумати тільки, через своє село йшли, і ніхто їм допомогти не міг, ніхто крихти не міг подати, нагодувати. На своїй землі їм пропадати доведеться. Куди ж то їх погнали?

— У Рудах, казали, табір є. Мабуть, туди.

— Де ж їм дійти до Руд? Вони вже й на ногах не тримаються. Скільки ж це до Руд верст звідси? Не дійдуть, на шляху їх повбивають, як тих двох...

— Хлопці за село побігли, на дорозі хліб розкидають. Ті пройдуть, підберуть, може, конвоїри не додивляться.

— Щоб тільки розкидали як треба, посеред дороги. Наші попереду йдуть, а ті за ними...

— Вже там хлопці догадаються, як треба,— заспокоювала її Фрося.— Хлопці у нас — як золото, хіба ви не знаєте?!

Банючиха кивнула головою. Їй раптом страшенно захотілося спати, тяжка втома скувала тіло. Її нестерпно нудило, неприємна слабкість розливалася по всіх жилах, огидний смак був у роті. Але найбільше мучив спогад про гарячкові очі того пораненого, про ті запалі, темні хворобливі очі, що дивилися з-під скривавленого шмаття на голові, і той рух, швидкий і пожадливий, яким він потягнувся за крайцем, що виприснув у нього з рук. Вона навіки запам'ятала глибокі зморшки коло уст, що на багато років зістарили молоде обличчя, кістлявий ніс, загострений, мов у мерця, смертельну блакить повік, безкровні, пошерхлі губи і темну, давно не голену щетину на запалих щоках.

— Ох!

— Болить? — стурбувалася Фрося.

— Ні-ні... На сон мене хилить...

— Спіть, може, воно сном пройде,— мовила дівчина.

Банючиха заплющила очі. Під заплющеними повіками все стояло те молоде обличчя, змучене, почорніле, з печаттю смерті. Пасмо волосся вибилося з-під шапки. І як вона могла з одного разу, за одну мить запам'ятати все це, до найдрібнішої рисочки? Вона згадала про сина, схотіла була викликати його образ, не дивлячись. Але перед очима у неї все стояв той, з кривавою ганчіркою на голові, що божевільними блискучими очима дивився на

шматок житнього хліба. Вона зрозуміла, що не забуде, до самої смерті не зможе забути цього обличчя, цих полонених, що брели по снігу, і молодого хлопця, якому не могла подати шматка хліба.

А тим часом за хатами, за селом, у глибокому снігу пробиралися до повороту хлоп'ята. Попід хатами й городами було легше йти. Але тут, на полі, сніг був страшенно глибокий. Оська Чечорихи відразу загруз по пояс.

— Сашко! Сашко!

— Цить! Німці почують, прибіжать! Ти ще малий, вертайся додому.

— Я не можу вилізти.

— Вилазь, як хочеш! Ану, хлопці, швидше, швидше!

Земля тут була покарбована неглибокими ямами, пагорками, ярами. Зверху все було засипане глибоким пухнатиим снігом. Ці ями і яри лежали кругом, наче пастки, куди хлопці несподівано вгрузали мало не до самої шиї. Зверху сніг затужавів, обернувся на тверду льодову корку, по якій навіть можна було деякий час йти, але раптово ця корка підламувалась, мов крига на річці, і хлопці провалювались, безнадійно вгрузали в сніг. Тяжко було допомагати собі руками — руки зайняті були коржами, хлібом, картоплею. І сніг був гострий, різав руки, наче розбите скло. Хлопці хутко відстали, залишилися в полі один по одному. Тільки Сашко і Савко Локутихи уперто йшли вперед. Треба було вийти за село, потім перейти навпростець поле, щоб добратися до дороги, там, де вона завертала, описуючи велике півколо.

— Швидше, швидше,— підганяв Сашко. Він тяжело дихав, піт лив з нього струмками. Він відчував, як холодні струмки стікають йому за комір, повзуть по спині. Піт заливав очі, в боці колело, аж до темряви в очах. Він грузнув у снігу, поринав, наче в грузький муд, наче в bagno, що тягло його, засмоктувало. Він падав і підводився, хапаючись руками за сніг, ріжучи пальці об гостру льодову корку, що ламалась на сніговій поверхні, наче крига на весняній воді. З пальців текла кров, сніг порожевів, кров всмоктувалася в нього швидко-швидко. На щастя, він ніс хліб не в руках, як інші, а в полотняній торбині, в якій раніше носив книжки до школи. Як же придалась йому зараз ця торбина, що так довго марно висіла на стінці! Хліб лежав у ній, і він міг, допомагаючи собі руками, вигрібатися з кучугур. Савко, висолопивши язика,

поспішав за товаришем. Йому було легше йти протоптаним вже слідом. Коли б не це, він, напевне, відстав би, адже був менший і слабший, ніж Сашко.

Снігова рівнина, безмежна, неозора, стелилася перед хлоп'ятами. А весною тут паслася худоба, і це було пасовище не таке вже й велике, його легко було перебігти з краю в край по м'якій низькій траві, з якої де-не-де височіли купи бур'янів. Хлоп'ята добре пам'ятали це пасовище, вони бавилися на ньому майже з того часу, коли тільки-но починали ходити — так, як і всі сільські діти. Але зараз пасовище змінилося, воно здавалось неосяжною пустелею, чужою, незнайомою. Де поділися пагорбки, які вони сто разів утоптали босими ногами, де поділися рівчаки, через які вони скакали влітку? Раптом з-під снігу випнулися величезні горби, розкрилися глибокі рови. Вони даремно силкувалися розрізнити під снігом, що перед ними: рівчак, западина чи горбок. Сніг старанно приховав усе під білим покривом. Хлоп'ята грузли в снігу, поринали в нього по пояс, по пахви, кривавили пальці об гостре льодове груддя, і не видно було кінця-краю цій страшній дорозі.

— Швидше! — хрипів Сашко, і Савко поспішав за ним, розпачливо хапаючи ротом повітря, падаючи в ями, вигрібаючись наверх, випльовуючи сніг, який набивався в рот.

Торба, що висіла з боку, промокла наскрізь, він відчував, як вона обважніла, але це було неважно, адже й мокрі коржі — краще, як нічого. Мокро було в чоботях, наскрізь промокли штани, і, коли хлопцеві щастило пройти хоч пару кроків по сніговій поверхні, мороз відразу вкривав льодком мокру одягу, холод проймав до кісток. Сашко вже нічого не бачив перед собою, в очах йому танцювали чорні й червоні цятки, в голові гуло, нестерпно стукотіло в скронях.

— Швидше,— хрипів він, і Савка підганяло це, мов батоном, хоч Сашко навіть забув, що за ним хтось іде. Він підганяв сам себе, гукав сам собі, відчуваючи, що кожної хвилини може впасти і не підвестися більше.

Вони вже минули хати, тепер треба було тільки перейти навпростець білу рівнину, і за поворотом вже була дорога. Але тут ще гірше. Грузли ноги, високі кучугури не пускали йти, цупко тримали хлопців, наче злі, ворожі руки. Савко залишився десь далеко позаду. Але Сашко знав, що він мусить добратися до дороги, мусить

залишити на ній коржі. Це була остання змога дати хоч крихту їжі полоненим, яких гнали по дорозі. Якщо він не встигне, їх поженуть далі повз спалену Леванівку аж до Руд, у той табір, де за колючим дротом вмирають люди сотнями, без шматка хліба, без краплини води. Поміж таборами у Рудах і полоненими був зараз тільки він, Сашко, і хлопець здавалось, що це саме його житні, підгорілі коржі можуть врятувати, визволити їх усіх.

Залишався ще один невеличкий горбок. «Швидше, швидше»,— підганяв сам себе Сашко, відчуваючи, що вже ледве бреде, ледве витягає ноги із снігу. Кололо в боці, гуло в голові, в роті був присмак крові, солодкий, неприємний. Швидше, швидше! Він мало не з головою пірнув у сніг і незграбно вибирався, махаючи руками, як потопуючий. Нарешті хлопець майже навкарачках виповз на пагорок. Тут вже повинна бути дорога.

І справді тут була дорога. Вона тяглася поруч нього, зовсім близько. А по дорозі гнали червоноармійців. Сашкові здалося, що це сон. Він не хотів, не міг чьому повірити. Але це було так, це було саме так. Він навіть не підвівся, лежав на снігу, спираючись на лікті, так, як виповз на пагорок. Вони минали його, проходили поруч. Як п'яні, хитались поранені, гримали конвоїри, ззаду хтось упав, і його підводили ударами прикладів, брутальною лайкою. Сашко дивився. Вони йшли, минали його. Він спізнився, спізнився на дві-три хвилини. Порожня біла дорога тяглася перед полоненими. На ній лежав тільки сніг, сніг і нічого більше. Коржі залишилися в торбі. Мокрі, важкі, вони лежали в полотняній торбі тут, за десять кроків від них, і полонені не могли їх дістати, тому що він спізнився на дві-три хвилини, тому що він ішов надто повільно, не біг, не зробив того, що треба. Хлопець згадав про Мишка — так, Мишко б добіг, Мишко б зумів зробити. А зараз їх поженуть аж до Руд, за колючий дріт, де вони вмиратимуть на морозі від холоду й голоду, тому що він...

Сумна процесія пройшла повз нього. Вже брели останні полонені, хитаючись, вгрузаючи в сніг. Вони вже минули його, вже віддалялись чимраз швидше, зникали, наче танули на неосяжній білій сніговій рівнині. Сашко опустив голову на сніг, з носа в нього текло, обличчя було мокре. Нестерпний холод хапав мокрі ноги, гостро

кололо в боці. Ні, він не хотів підводитись, не міг підвестись. Вони пройшли, пройшли! Він спізнився на дві три хвилини.

Ох, як йому холодно. Він раптом гірко розридався над червоноармійцями, що йшли шляхом у такий мороз, над Мишком, похованим у сінях, над татком, що пішов у партизани, над усіма, над усіма, а найбільше над самим собою, який не зміг, не зумів, не встиг зробити.

Холод проймав його чимраз дужче. Ну й хай, хай він замерзне! Йому раптом згадалось, як дідусь Явдоким розповідав, що колись давно-давно тут, у лісі, ночували білі і всі замерзли. Прийшли червоні, кричать: руки вгору! А ті сидять і не ворухаться. Тільки дідусь Явдоким догадався, що сталося, і підійшов. А вони сидять, мов живі, і всі мертві, тверді, як дерево. Адже сюди, звичайно, ніхто не прийде його шукати. Він буде так лежати, лежати...

— Сашко, вставай, вставай!

Хлопець здригнувся і ще дужче зарився обличчям у сніг.

— Що ти, синку, вставай, мороз такий... Не треба, не треба!

Мати присіла біля нього й лагідно гладила його по плечу.

— Глянь, мокрий увесь... Вставай, ходім... Бач, і мені холодно, вся спідниця намокла, поки сюди добралась. Тяжко пройти... Ну, вставай, вставай!

Вона силоміць підняла йому голову. На неї глянули повні сліз, спухлі червоні очі.

— Ну що ж, не вдалось,— мовила вона смутно.

— Спізнився,— шепнув Сашко уривчастим, тремтячим від ридань голосом.

— Що ж, синку... Не вдалося, що зробиш? Намело снігу стільки, що і я ледве до тебе добралась... Ходім, додому треба йти...

Вона потягла його за руку. Він підвівся, поволі, не охоче.

— Раз не вдалось, вдруге може вдатись... Шкода, ми не зміркували, як треба зробити... Іншим разом, коли наших гнатимуть, нічого не треба чекати, нікуди далеко не бігати. Всім ховатися по хатах, а на дорозі розкидати, що там можна... А то сьогодні всі збіглись, крик зняли, не дивно, що нічого з того не вийшло... Але хто міг знати?

Сашко повільно йшов біля неї, втопивши очі в землю.

— Прибіг Савко, ледве живий, питаю його, де ти, а він мені каже, що ти в снігу лежиш... То я все кинула й побігла... А ти не плач, не плач, вище голови не скочиш... О, бач, які ями... Давно-давно такої зими не було.

Йй самій важко було йти, але вона йшла, допомагаючи синові.

— А ти за мною, за мною, так легше йти.

Сашко подумав, що вони йдуть зараз стежкою, яку вже раз протоптав він з Савком, потім нею повернувся Савко, і ще раз пройшла мати, зараз вже легше йти. А мати казала, що трудно, що важка дорога.

Але, незважаючи на те, що стежка була трохи втоптана, він насилу брів. Обважніли чоботи, наче кожен важив пуд, обважніли руки, голова. Боліли всі кості, він раптом відчув їх в усьому тілі, виразно, кожную кісточку. Боліли кістки в ногах, у руках, у спині, вони відчувалися всюди рвучким, уїдлигим болем. Перед очима стояла чорна мла.

Коли вони вийшли на дорогу, хлопець захитався і мало не впав. Його підхопили материні руки.

— Що ти, що з тобою?

— Нічого,— простогнав Сашко, відчуваючи, як усе пливе в нього перед очима. Малючиха нахилилась і взяла його на руки.

— Що ви, мамо! — хотів був запротестувати він, але раптом відчув під головою її плече, і перед ним захитався весь світ. Він заснув блискавично, перш ніж відчув, що засинає.

Мати посміхнулась сонному личкові сина.

— Що це, кумо? Сталося щось? — запитала заплакана Терпилиха, що йшла дорогою з оберемком хмизу.

— Ні... Зморився хлопець, до самої дороги біг по тих ямах, вибоях.

— Встиг?

— Ні... Там і дорослому пройти важко...

Вона йшла повільно, тяжко дихаючи.

— Тяжко вам?

— Звичайно, тяжко... Адже йому скоро дев'ять міне,— мовила вона, міцніше притиснувши до себе обважніле тіло сина.— Ба, як заснув, наче в ліжку... Поможіть-но мені, Горпино, двері відчинити, я сама не зможу.

Та підбігла і відсунула засув. З хати війнуло теплом.

— Мамо! — скрикнула Зіна.— Що це з Сашком?!

— Нічого, нічого. Спить Сашко, не кричи, не треба будити.

— Спить? — здивувалися діти. Вони збилися купкою і дивились, як вона кладе хлопця на ліжко, як обережно стягає з нього чоботи й мокрі штани, як витирає його сухою полотняною ганчіркою.

— А у вас вся спідниця мокра,— мовила Соня.— Де це ви ходили?

— Де ви ходили? — повторила Зіна.

— Нічого, нічого, все зараз висохне. Треба поставити Сашкові чоботи біля печі.

Зіна, сопучи, потягла чоботи до печі.

— А в торбі що?

— Вийми, вийми, там коржі.

— Мокрі які.

— Нічого. З'їсте й так.

— А можна? — запитала Зіна, скоса дивлячись на витягнені з торби глевкі коричневі грудки.

— Ну, звичайно, можна... Адже це ваш обід. Соню, поділи коржі. Тільки Сашкові залиште. Як прокинеться, йому їсти захочеться.

Зіна принесла в жмені шматок мокрого коржа.

— Натє, мамо.

— Ні, донечко, я не хочу, я не голодна.

Вона дивилась, як діти їдять, старанно збираючи з лави найдрібніший шматочок, найменшу крихту. Коржі, що не дістались тим, яких гнали дорогою смерті. Щось перехопило їй горло. Біляві й темні голівки, похилені над лавою, пальчики, що старанно збирали крихти. Не встиг Сашко, не встиг.

Хлопець дихав рівно, спокійно. Щоки в нього порожевіли. «А Мишка нема»,— згадала вона з раптовим пекучим болем. І несподівано відчула — сталося щось гірше, страшніше, ніж смерть сина. Вона силкувалась пригадати, що саме.

Раптом перед очима її зринула юрба людей, яких гнали по дорозі ударами прикладів, страшні, схудлі обличчя, гарячкові очі в почорнілих орбітах, скривавлені розпухлі ноги на снігу, худі пальці, скручені, мов пазури, що тяглися до хліба, такого близького й недосяжного, ті два трупи застрелених, скорчені на дорозі, мов жмутки ганчір'я, випадково кинуті на снігу. Зблід, стерся

якось образ Мишка, що лежав на столі з простреленими грудьми. Його заслонив той другий образ — юрба привидів, яку гнали ударами й криком, брудне, просякнене кров'ю ганчір'я на голові, і цей крик, якого ніщо не зітре з пам'яті, ніщо не заслонить: «Хліба!»

Вона закрила очі руками. Спить її син на ліжку, діти їдять глевкий житній корж, малята Чечорихи старанно збирають крихти. Що буде, що буде з ними тепер, коли кожен день несе з собою чимраз чорніші, чимраз страшніші години? Де зараз Платон? Чи побачить вона його коли? Мишко лежав під землею в сінях, Платон був невідомо де, може, вже й загинув, може, вже й закопали його в снігу? Олена, хлопець Левонюків на шибениці і все, все! Як повірити, що тільки місяць минув. А здається, ціле життя пройшло, пролетіли роки, багато-багато років, стільки сталося нещастя і горя. «Місяць! — здивувалась вона. — Невже справді тільки місяць?» Минали місяці засівів, сінокосів, жнив, збирання льону і копання картоплі. Минали один за одним, відпливали, збиралися в роки — вона наче не помічала їх, вони ніби йшли повз неї. А тепер минув тільки місяць, і цей місяць приніс з собою більше, ніж ціле життя, і залишив після себе криваві рани, які, напевне, ніколи не загояться в пам'яті, які вічно ятримуться.

Сашко прокинувся. З подивом побачив, що лежить у хаті. Як він тут опинився? Він не пам'ятав, як мати взяла його на руки, не пам'ятав, як заснув. Якусь мить водив поглядом по стелі. Так, це була стеля їхньої власної хати. Біля печі щось казала тоненьким плаксивим голоском Зіна. Він повернувся і побачив матір, що сиділа, схилившись на лаву, і дивилась в одну точку, вперто, нерухомо. Сашко витягнув під ковдрою ноги, з насолодою відчуваючи тепло. Ще трохи боліли ноги, крутило пальці, але він відчував у всьому тілі приємні ліньки, відчував теплий дотик ковдри, м'яку подушку під головою.

— Чого це ви так замислилися, мамо?

Вона здригнулась і хутко повернулась до нього.

— Що, ти вже не спиш?

— Ні... Не хочеться спати...

— А ти полеж, полеж, погрійся як слід... Намерзся, вимок.

Вона поправила ковдру, що зсунулася з хлопця, і наче тільки зараз почувала його запитання.

— Подумала я, синку, про той день, коли наші прийдуть.

Він дивився на неї широко розкритими очима.

— Сюди, до нас, на село?

— До нас, синку...

— І до Руд прийдуть? — запитав він пошепки, наче якусь таємницю.

— І до Руд, аякже, і до Руд... Всюди прийдуть... Аж до Дніпра, аж за Дніпро, в усі села й міста... До кордону, де тільки люди у неволі вмирають, на всі води й землі, де тільки люди у неволі мучаться.

— І тато додому повернуться?

— Повернеться, синку... Вийдуть з лісу партизани до своїх хат, тоді він повернеться додому...

— І все буде, як раніш?

— І все буде, як раніш,— повторила мати.— Так-так, синку, ще краще буде, ніж раніш.

Вона замовкла. Подумала, чи справді колись повернеться те, що було раніш: виростуть під хатою соняшники, а на городі великі червоні рожі, діти з веселим гомоном побіжать до школи, а Зіна влітку, в жнива, піде до дитячого садка, де малеча буде весело танцювати. І буде в хаті багато хліба, і молоко в глиняних глечиках, а ввечері вони підуть у колбуд почитати газети.

І це так буде. Незважаючи на все, що сталося, на всі рани, весь біль. Не побіжить уже до школи Мишко, не заспіває на полі Дмитро Левонюк, не сяде на трактор Олена, не будуть дівчата оглядатися на Василя Кравчука, і все-таки життя піде своєю течією, буйне, швидке, і з кожним роком буде все буйніше колоситися пшениця на полях, і рясніше родитимуть яблука в молодому колгоспному саду, і більше молока дадуть корови, і більше хлопців та дівчат поїде вчитися в місто. Тільки одне треба — якимось перебути, перетерпіти, треба не піддатися, не піддатися.

В хаті порожевіли стіни. Заходило сонце, квітчаючи небо вечірніми барвами. Фантастичне листя на замерзлих шибках засвітилося пурпуром і золотом. Але світло хутко згасало, надходили тіні; ще червінь лежала на обрії, а вже вплив на небо місяць, холодний, срібний, як крига. Перелилося сяйво заходу в сяйво місяця, і знову простяглися на небі світляні стовпи, іскристі, застигли, примарні.

І немовби темрява налягала на серця того вечора, тяжча й глибша, ніж усе пережите досі. Не стихли на дорозі крики — йшли полонені через село, сумний похід привидів, худих, чорних тіней, яких палила гарячка, гриз голод. Лишався на снігу кривавий слід їхніх босих, поранених ніг. Лунав поміж хатами, не давав заснути, проходив крізь стіни той хрипкий, страшний покрик: «Хліба!» Дивилися людям в очі ті очі, глибоко запалі в орбіти, блискучі, безтямні, червоніло від крові брудне ганчір'я, що вкривало рани. Глухо били в серце удари прикладів, краяли серце солдатські окрики, що підганяли полонених, як худобу.

Гей, заплакали хлопці-молодці
В турецькій неволі, в кайданах, в тюрмі...

Коли це було, як це було? Ні-ні, це було не таке — турецька неволя, і турецькі галери на далеких морях, і турецька крива шабля над головою. Ні, це не були палі від Ніжина до Києва, на які садовив селян пан Потоцький. Ні, це навіть не були давно забуті татарські наскоки на Україну. Більше було пожарів і крові на українській землі, більше було смерті і сліз на українській землі, більше було недолі на українській землі, ніж за всі ці давні, забуті часи, про які розповідали пісні, про які на віки вічні залишилася пам'ять у тужних українських піснях.

Яка ж пісня могла передати те все, що діялося до Дніпра і за Дніпром, по всій неозорій українській землі, в ті чорні, жакні дні, що впали на неї, як пошесть, як повинь, як зла хуртовина? Яка ж пісня здолає зібрати в собі стільки гарячої крові, й рипіння шибениць, і стогін дітей, і смерть тисяч і тисяч людей, і чорний дим над селами, і ряди могил, і розбиті, зруйновані міста, і тих хлопців, що гинули в Рудах та в сотнях інших місць за колючими дротами? Хто ж схоче колись заспівати таку пісню, що проймає холодом серце?

«Ні-ні,— думали жінки, даремно силкуючись прогнати з-під повік образ бранців, гнаних дорогою.— Не буде такої пісні. Треба буде, закачавши рукава, відбудувати наново хати, засіяти землю пшеницею, щоб зашуміли неозорі лани, колишучись під вітром, як море. Вкрити скривавлену землю золотом пшениці, сонцями соняшників, біло-рожевим шумовинням квітучих садів, блакит-

ним льоном, рожевою гречкою, лісом буйних конопель. Щоб не залишилося навіть сліду, щоб не залишилося знаку ворожої ноги на рівнинах понад ріками, що пливуть у далеке Чорне море».

Спадав на село сон, тяжкий, гнітючий, що не давав спочинку очам, не давав полегкості серцям, не ніс з собою спокою. Малючиха кілька разів вставала, підходила до сплячих дітей. Сашко кидався уві сні, вигукував незрозумілі слова.

— Синку, синку!

— Що? — зривався він злякано.

— Прокинься, сон тобі, мабуть, недобрий приснився.

Він дивився на матір безтямними очима, повертався на другий бік і засинав миттю, поки знову не починав його душити сонний кошмар, що тяжко налягав на груди, гнітив і мучив.

Стогнала Банючиха, перевертаючись у ліжку. Боліло, тягло всередині. Але не це заважало їй заснути, а худе, давно не голене обличчя і гарячкові очі, що блищали з-під скривавленої ганчірки.

У кімнаті в будинку німецької комендатури спав Грохач. Меланка все снувала нитку своїх думок, упертих, безнадійних, роз'ятрених. Знов минув день, знов пройшов день, і ніщо не змінилось. Сухо було в роті, потріскалися губи від спраги, а перед очима все пропливав, наче фільм, образ того дня... Там, на селі, щось діялось, жили, вмирили люди — вдень чути було постріли на дорозі, адже недарма стріляли — вмирили люди, а вона жила. Жива сиділа тут, за міцними стінами, годувала, поїла своєю кров'ю фашистське-насіння, байстрия.

Явдоким зітхав і крутився на своєму місці під стінкою.

— Не спиться вам, діду? — питала Чечориха.

— Ні... де там мені спати... Який сон тут? Адже й вам теж не спиться...

— Та я собі думаю та розмірковую, в кого це вони стріляли? Адже близько десь стріляли.

Дід зрозумів, про що вона думає...

— Не знати, близько чи далеко... Воно ж це за стіною, то може здатися і так, і так. Мені здається, не ближче, як біля церкви.

Чечориха зітхнула.

— Хто його зна...

— Вийдемо, довідаємось,— тихо мовила Ольга.

— Ну так, воно так, звичайно,— підтвердила Чечориха.

Видно, дуже хотілося дівчині почути, що вони таки вийдуть, що їх звідси випустять не на площу під кулемети, а на волю, в село, де можна буде розмовляти з людьми, з вільними людьми, як вільна людина.

Вона зітхнула:

— А ви б нам, діду, хоч розказали б щось, коли вже не спиться. Швидше час мине.

— Що ж я вам розкажу?..— замислився він.— І говорити щось не хочеться...

— Заспівайте,— попросила Ольга.

— Що ти, таке скаже, заспівайте!

— Чому ні, потихеньку заспівайте, ті не почують.

Дід кивнув у темряві сивою головою.

— Ну, то добре, хай уже, заспіваю... Стара пісня, ще дід мій співав... Але й він від свого діда її почув, стара пісня, як Україна.

Він завів тремтячим, старечим тихим голосом:

Ой нема, нема правди в світі,
Скрізь неправда панує...
Ой яка душа хоче добре жити,
Хай за правду воює.

— Хіба її так співають? З лірою діди наші співали колись давним-давно.

— Нічого, співайте і без ліри... Не так тяжко буде...

Ой пошле господь та добра тому,
Хто за правду воює...

Вони, затаївши подих, слухали в темряві тремтячий, старечий голос.

— Ой пошле господь та добра тому, хто за правду воює,— пошепки повторила Чечориха.

— Так-так.

Тремтячим голосом співав дід старий прадавній плач, пісню під'яремного народу, народжену в мороці жорстких днів, у темряві ночей, сповнених сльозами, за часів неволі, ярма, пригноблення. Давно забуту пісню, що минула, як минає злий сон, що замовкла в ті дні, коли сонняшиками зацвітала вільна Україна і нове життя співало інших пісень.

А зараз, у темряві тісної хати, в селі, де на шибениці

колихався труп хлопця, де лежали вбиті в яру, де вода несла під кригою скривавлене тіло жінки, де смерть снувала павутиння над усіма хатами, озвалася стара пісня, сповнена тієї самої скарги, тієї самої жадоби, тієї самої туги, яка напувала її сльозами сотні років.

Ой пошле господь та добра тому,
Хто за правду воює...

Замовк, затих старечий, тремтячий голос. Морив сон, хилилися на груди стомлені голови.

9

Кравчиха отямилась раптово, наче її хтось торкнув за плече, і сіла на ліжку. Серце билось так шалено, ніби от-от мало вискочити з грудей. Вона хапала ротом повітря, задихаючись, прислухалась. Що її збудило? І коли вона, власне, заснула? Їй здавалось, що вона не може, ніяк не може заснути. А виходило, що спала глибоким сном і щось невідоме вирвало її з самого дна забуття. Це не був сон — їй нічого не снилось. А кругом ніде не чути було жодного звуку — скрізь панувала тиша. Навіть хропіння німця в сусідній кімнаті не каламутило нічного мовчання — очевидно, він довше, ніж звичайно, засидівся в комендатурі, як це часто бувало останнім часом, і ще не повернувся. І все-таки вона прокинулася не сама, щось її збудило, щось раптово обірвало її сон, і тому так тріпотіло перелякане серце.

Вона сиділа, прислухаючись. Тиша була в хаті, тиша стояла за вікном. Вітер, який заспокоївся ще ввечері, вщух остаточно. Ніч стояла над землею ясна, прозора, в небі плив місяць у райдужній світляній оболоні, на підлозі лежали темні тіні віконних рам, і квітка в горщику здавалася зовсім чорною на тлі заледенілих шибок.

Раптом за вікном пролунав якийсь звук — наче обірваний стогін, недокінчене хропіння, крик, вдушений у горлянку. Щось зашуміло. Кравчиха скочила босими ногами на підлогу і відразу опинилася в сінях. Тремтячими руками шукала засув, але засув не був засунутий. Мабуть, Вернер ще справді не прийшов, він ніколи не забував старанно замкнути за собою двері.

Кравчиха відчинила двері. На снігу замаячили чорні тіні.

— Хто тут?

Це питала не вона. Вона-бо знала, знала ще в ту мить, коли прокинулась, коли притискала долонями не-самовите серце.

— Це я, хазяйка,— мовила вона пошепки.— Помалу, хлопці, його немає.

Вони увійшли в сіни. Кравчиха при місячному світлі впізнала малого розвідника.

— Він не повернувся ще, мабуть, у комендатурі сидить.

— Ну, то нам нема чого заходити. В комендатуру, хлопці.

— Почекайте,— зупинила вона їх хутко,— адже вона тут є.

— Хто вона? Хто така? — перепитав Радченко.

— Офіцерська коханка.

— Чого нам з бабами возитись? Вранці побачимо, що з німкенею робити.

— Вона не німкеня, вона наша,— суворо сказала Кравчиха.

— Ага, це вже інша річ, де вона?

— У хаті спить.

Лейтенант скривився з огидою.

— Ну, побачимо... Ви світло можете засвітити?

— Адже вартовий побачить.

— Вартового вже немає, матусю.

— Ну, то добре. Я зараз засвічу лампу.

Вона тремтячими пальцями шукала сірників на при-пичку.

Прийшли, прийшли, вона нарешті дочекалась їх.

Малий розвідник подав їй сірники. Вона засвітила лампу, прикрутила гніт.

— У комендатурі п'ятеро наших замкнено. П'ятеро заложників.

— Нічого, матусю, не бійтесь, вже наші там, під комендатурою, вже вони, мабуть, їх випускають. Ми хотіли коменданта потихеньку приборати.

— А він якраз не прийшов сьогодні... Робота, видно, в нього якась спішна.

Вона обережно відчинила двері, щоб не зарипіли. Бійці увійшли за нею, намагаючись не грюкати чобітьми. Кравчиха високо підняла лампу, освітлюючи ліжку.

Пуся прокинулась відразу й сонно буркнула щось со-

бі під ніс. Була певна, що це Курт. Та коли їй ніхто не відповів, а на стіні замиготіло коло світла, вона повернулася, відкидаючи з обличчя волосся.

Радченко раптом вихопив лампу з рук хазяйки і ступив уперед.

— Хто це? — запитав він диким, хрипким голосом.

— Комендантова коханка, наша, з містечка, — здивовано відповіла Кравчиха.

Пуся не відривала вражених круглих очей від чоловіка, що тримав у руці лампу. Блакитна нічна сорочка сповзла в неї з плеча, оголивши невеличкі дитячі перса. Вона підігнала під себе ноги і непомітним, підсвідомим рухом відсувалася, відсувалася в куток ліжка, наче хотіла сховатись, зникнути, втиснутись поміж стіною і дошками. Відкинула волосся за вуха блідою, маленькою рукою. Радченко затремтів. Блиснули проти світла трикутні нігтики, пофарбовані червоним лаком, замиготіли сережки у вухах. Трикутні зубки блиснули на мить поміж білих, як папір, уст.

— Сергій!

Шепіт був тихший, ніж шелест вітру в листі, ніж рух павука в павутинні. Але він почув, швидше впізнав з руху уст своє ім'я і похитнувся. Вона, обороняючись, витягла перед собою руку, малу, дитячу руку з нігтиками, наче вмоченими в кров. У круглих очах спалахнув жах. Ліжко мовби стало велетенським, неосяжно великим, і вона в кутку цього ліжка здавалась лялькою, малою лялькою з голими персами, що виднілися з блакитного шовку, з ніжками, що білили з-під довгих бганок. У що мить гримнув постріл десь на вулиці.

— Це біля комендатури, — мовила Кравчиха, але відразу затріскотіли постріли з другого боку і з третього. Кругом спалахнула стрілянина.

Радченко поволі підняв револьвер. Він, не кліпаючи, дивився в знайомі чорні круглі очі. Гримнув постріл. Пуся здригнулася. Розкрилися губи, блиснули в світлі лампи два ряди трикутних гострих зубів. Ще дужче вирячилися круглі очі й застигли, дивлячись перед себе мертвим, скляним поглядом. Затремтіли, захиталися сережки у вузьких вухах, блиснули скельцями і зупинились.

— В комендатуру! — скомандував Радченко. Вони поспіхом вискочили з хати, спотикаючись об поріг, об

відра, що стояли в кухні, вибігли в срібну, іскристу, ясну ніч.

У селі розгорався бій. Перший постріл, який почули в хаті, зробив рядовий Зав'яз, з підрозділу, що мав завдання оточити ворожу батарею.

Коли Радченко із своїми бійцями підкрадався до хати Кравчихи, щоб несподівано захопити вві сні коменданта, підрозділ, де був Зав'яз, повз невеличким пагорком до церкви. Бійці, невидимі в своїх білих халатах, повзли по снігу, маскуючись в тіні хат, прокрадаючись по канаві. Сержант Сердюк повз перший, напружено дивлячись у темряву. Вони щасливо добрались до батареї. Темні жерла гармат вирізнялися на тлі сріблястого неба, наче мовчазні пащеки потвор. Троє солдатів сиділи біля гармат, про щось розмовляючи півголосом. Вздовж позиції туди й назад походжав вартовий. Сніг монотонно рипів під його ногами.

Сердюк чекав, затаївши подих. Вартовий повернувся, дійшовши до канави. Сержант прямо перед собою побачив його вузьку спину, багнет, що стирчав над головою. Він беззвучно підвівся з канави і раптовим стрибком кинувся на спину вартовому. Обоє звалились на сніг. Сержант схопив вартового за горло, перше ніж той встиг застогнати. Але солдати біля гармат помігали, що вартовий зник.

— Гей, Гансел! — стурбованим голосом гукнув один. У цю мить якийсь із червоноармійців необережно наступив у канаву на суху гілку. Гілка голосно тріснула. Гвинтівки гітлерівців похилилися вперед без команди, і тоді Зав'яз вистрелив у першого з краю... Солдат упав навznak. Потім усе відбулося швидко, так швидко, що бійці були приголомшені, — виявилось, що біля гармат немає більш нікого, що батареї в їхніх руках. Водночас загриміли постріли з дороги, там, де за планом містилась німецька комендатура.

— Бігом, хлопці, — скомандував Сердюк, але в цю мить проти них виринули чорні тіні. Гітлерівці бігли поспіхом. Видно, вони вже примітили, що червоноармійців небагато, бо бігли сміливо, не пригинаючись, не крадучись. Загриміли, постріли, і Сердюк упав на коліна, відчувши раптовий біль у правій нозі.

— Що сталось?

— Нічого, нічого, хлопці! По фашистах! Вогонь!

Один із нападників упав, але це не затримало інших. У них у всіх були автомати, і безнастанно, невпинно, не вщухаючи й на мить, загриміли залпи.

— На землю, хлопці, з землі по них бийте.

Бійці припали за гармати, беручи на мушку темні постаті, що виразно вимальовувались на снігу. Сердюк цілився старанно, щоб не витратити марно патронів. Він відчув на обличчі раптовий, пекучий холод і зрозумів, що це від приклада гвинтівки, який він притискав до щоки. Застиг ніс, щеміло чоло, боляче щипало щоки.

Заряджаючи гвинтівку, він глянув униз і побачив на снігу велику чорну калюжу.

— Бийте, хлопці! Залпами по них!

Що це за калюжа була біля його ніг? Сердюк раптом відчув, що штани у нього на колінах зовсім мокрі. Це було дивно в такий мороз — мокрі, наче їх хто полив водою.

Гітлерівці лежали тепер з другого боку в канаві і стріляли безупинно, методично. Сердюк підняв голову над сніговим горбчком, який заслоняв йому обличчя, щоб з'ясувати ситуацію. Така стрілянина з-за гармат по канаві і з канави за гармати могла тягтись без кінця. А на селі гриміли постріли, і невідомо було, як там справи.

— Ану, хлопці, чого з ними возитись! Ура! За Батьківщину!

Бійці схопились, як один, і кинулись прямо на вогонь ворожих автоматів, пригинаючись на бігу, тримаючи перед собою багнети. Двома стрибками вони скочили в канаву, прямо на остовпілих німців, і вдарили з розмаху, з усього плеча. Канава змовкла, як вовче виття, раптово здушене в горлянці. Тіла фашистів нерухомо скорчились на снігу.

— Зараз куди? — задихаючись, спитав Зав'яз. Але Сердюк не відповів. Бійці здивовано оглянулись.

— Товариш Сердюк, де ви?

— Що сталось? — стривожено запитав синьоокий Олекса, найближчий приятель Сердюка.

— Він біг з нами чи не біг?

— Що ти, здурів, звичайно, біг.

— А де ж він?

— Тут він лежить, тут! — гукнув здушеним голосом наймолодший з усіх, Василь.

Олекса підскочив. Сердюк лежав на половині дороги поміж гарматою і канавою, широко розкинувши руки, міцно стискаючи в долоні гвинтівку.

— Що сталось? — глухо спитав Василь.

Олекса глянув на сніг. У місячному сьйві на снігу виразно позначився кривавий слід від великої калюжі крові біля гармати аж до того місця, де лежав убитий.

— Де його влучило?

Олекса мовчки показав пальцем. Стопа і частина ноги, переломлені майже навпіл, лежали під прямим кутом. Біля цього місця стояла велика калюжа крові.

— Ногу йому перебило, глянь, одрізало, як ножем...

— І з такою ногою він біг, гляньте.

— Нема чого дивитись, у комендатуру, хлопці! Там щось жарко.

Бійці бігом кинулися за Олексою по рипучому морозному снігу. Мороз різав обличчя, як ножем, забивав подих, безжально хапав тіло хижими пазурами.

Коли гримнув перший постріл, капітан Вернер спав на солдатському ліжку в комендатурі. Мали подзвонити з штабу, і він чекав цього дзвінка. Не роздягаючись, ліг на вузькому ліжку, укритися шинелею. Під другою стіною міцно спав фельдфебель, у сусідній кімнаті, як завжди покотом, лежали солдати. Капітан чекав, але телефон мовчав. Його невимовно дратувало сопіння в сусідній кімнаті, булькотливе хропіння фельдфебеля. Лежати було твердо, незручно.

Нарешті він заснув, але раптом прокинувся від пострілу.

«Знову хтось ходить по селу», — подумав роздратовано. Його страшенно злостив цей доказ безсилля їхнього наказу, який забороняв ходити вночі.

Але водночас гримнув другий постріл, третій. Капітан схопився з ліжка.

— Вставайте, Гаузе!

Фельдфебель миттю схопився на ноги. Він не питав, що сталось, — догадався відразу. Затупотіли кроки за хатою, і в кімнату вбігли солдати.

— Більшовики в селі!

— Замкнути двері. Загасити світло, — скомандував Вернер.

Солдати кинулись замикати двері, закладати їх поперечинами.

Кімната, в якій був телефон, була найбільша і найкраще пристосована до оборони. Хоч Вернерові ніколи не спадало на думку, що йому справді доведеться боронитися, але він приготувався до оборони якнайкраще. Двері тут були дебелі, з міцних дощок, і Вернер наказав ще оббити їх залізом, приладнавши міцні засуви. Стіни були з добрих колод. Дебелі віконниці захищали вікна. Цю будівлю збудовано колись для якоїсь комори чи складу. Ту частину будинку, де ночували солдати і сиділи заложники, мабуть, добудували пізніше, вже коли тут містилася сільська Рада, червоний куток, клуб і бібліотека. В тій частині будинку стіни були тонші, і двері замикалися тільки на ключ.

Але в кімнаті комендатури можна було почувати себе, мов у фортеці.

— Одкрійте амбразури.

Солдати хутко відкотили балки, які лежали під стінами. Тут купою були навалені мішки з піском, а біля самої підлоги прорізані вузькі щілини. Солдати припали до підлоги. Крізь амбразури поплив у кімнату холод, заклубочіла пара, місячне світло простяглося по підлозі. Затріскотіли гвинтівки.

З грюкотом вилетіли двері в сусідній хаті. Затупотіли кроки. Зовсім близько гримнув постріл.

— Дзвоніть до штабу, швидше дзвоніть! Партизани? — запитав капітан вартового, який хутко заряджав кулемет.

— Ні! Червоноармійці.

— Багато їх?

— Не знаю, стріляють скрізь, видно, оточили з усіх боків.

Вернер вилаявся.

— Дзвони швидше.

— Пане капітан, телефон не працює.

Вернер підбіг до столу. Але він марно кричав у трубку, марно бив кулаком по апарату. Трубка мовчала.

— Перерізали дріт, мерзотники!

Він з люттю вдарив кулаком непотрібний тепер апарат, що з грюкотом упав на підлогу. Капітан зацідив його ногою, аж той вдарився об стінку.

— Самі впораємось! Увага!

З вулиці сипнули постріли, чути було, як стукотять кулі об дебеле бервення стін. У сусідній кімнаті моло-

тили прикладами в двері, та тільки глухий гул лунав по будинку. Двері навіть не здригнулись.

— Бийте, бийте,— буркнув капітан. Він був певен, що двері не піддадуться.

* *
*

Лейтенант Шалов привів бійців до комендатури. Перше ніж вони встигли вибити двері, перше ніж вдерлися всередину, прибігли бійці підрозділу, що захопив батарею.

— Де Сердюк?

— Сердюк убитий. Батарея зайнята.

В кімнаті вони знайшли солдатські шинелі, безладно розкидані речі. Але там не було жодної живої душі.

— От гади, втекли, замкнулися в сусідній кімнаті.

— Нічого, викуримо їх і звідти.

З гуркотом відсунулася зсередини балка, і з амбразур сусідньої кімнати заgrimіли постріли.

— На вулицю! Знадвору будемо брати.

Бійці півколом розсипалися вздовж будинку. Але видно було зразу, що ворогів так просто не взяти. Кулі не пробивали товстих стін. Тільки тріски відлітали на сніг, а балки були цілі.

Хутко зацокотіли кулемети. З амбразур вилітали блакитні й червоні вогники. Дім дихав смертю.

— Патронів не жаліють! — буркнув Шалов.

— Видно, добре підготувалися до оборони, товаришу лейтенант.

Звідусіль гриміли постріли. Бійці розсипались по селу, знищували гітлерівців по хатах. Але грім, що лунав з комендатури, приглушував усе.

— Ну, хлопці, треба їх брати... До світанку щоб скінчити, нема чого тут довго возитись. Ще, бува, підмога їм наскочить вранці, тоді все пропало.

Бійці залягли на снігу, за кучугурами, намагаючись влучними пострілами підбити кулемети, що стриміли з амбразур. Але вогонь не замовкав, не вщухав ні на хвилину.

У Левонюків заскочили гітлерівців несподівано. Червоноармійці вбігли в хату і застали їх сплячими. Солдати з диким перестрахом зривалися з ліжок, хапали

гвинтівки, що стояли біля стіни, плутались у розкиданих поясах, стріляли наосліп.

— Лягайте на землю! — гукнув сержант Мищенко на перелякану Левонючиху. Вона слухняно впала на підлогу, намагаючись втиснути під ліжку найменшу свою Нюрку. Але, перш ніж вона встигла зрозуміти, що саме діється, в хаті вже було тихо. Вибігли, зникли, як сон, червоноармійці, а на підлозі валялися трупи фашистів у самій білизні.

— Ану, Васько, допоможи, треба це падло викинути, — мовила, ще тремтячи всім тілом, Левонючиха синові, і вони вдвох почали витягати трупи з хати. Тягли за руки, за ноги, тяжко дихаючи. Васькові було тільки дванадцять років, а Левонючиха була вагітна.

— Помалу, помалу, куди поспішаєш? — гримала вона на сина.

Але Васько й справді поспішав. Йому не пощастило вибігти разом з червоноармійцями, мати затримала його для цієї безглуздої роботи. А там, на селі, гриміла стрільянина, і його аж трусило від самої думки, що він тут тягає за ноги вбитих, замість бігати за бійцями і дивитися, що вони роблять. Може, навіть йому дали б гвинтівку, хто зна, може, й справді дали б.

Вже давно зламалася тиша, тиша першого нападу на село. Зараз ніхто вже не підкрадався, ніхто не біг, пригинаючись попід тинами, намагаючись не кидати тінь на дорогу.

— Ні душі живої не випустити звідси, жодного фашиста не випустити, пам'ятайте, хлопці, — казав лейтенант бійцям ще напочатку, коли вони розбивались на групи, оточуючи село. Вони добре розуміли, що успіх цієї операції залежить саме від того, щоб звідси ніхто не зміг втекти живим.

Гітлерівці майже скрізь встигли прокинутись. Де-неде вони одчайдушно захищалися, стріляючи з хат, де-не-де вибігали надвір у самій білизні, але з гвинтівками, з запасом патронів. Вибігали напівголі на тріскучий мороз, припадали за клунями, попід тинами і стріляли безупинно і вперто.

— Не плутайтесь тут, люди, не заважайте! — раз у раз гримав Радченко на жінок, на стариків, які раптом з'являлися, мов з-під землі, виростали на кожному

кроці, бігли просто під кулі. Але ніщо не допомагало. Закипіло, завирувало село.

— Хлопці, у мене в хаті шестеро фашистів! — тягла за шинелю червоноармійця Пельчариха.

— Де саме?

— Ти йди за мною, я тобі покажу, хата осьдечки, близько,— умовляла жінка, ніби вихваляючи свою хату.

Бійці побігли за нею, але відразу побачили, що тут справа нелегка. Їх зустрів убивчий вогонь. Тут у стінах теж були прорізани амбразури, і з них вилітала смерть.

Пельчариха впала на сніг разом з червоноармійцями. Молоденький боець коло неї раптом схопився за груди і з стогоном опустив обличчя на дуло своєї гвинтівки.

— Так нічого не вийде, хлопці,— скрикнула вона.— Так вас по одному повбивають, а вони сидітимуть у хаті! Підпаліть хату.

— Це твоя хата?

— Моя, чия ж ще? Я вам кажу, підпаліть хату! Хата суха, горітиме, як солома.

— У хаті нікого нема?

Пельчариха стиснула кулаки.

— Дитина... Старші вискочили, а воно... в колісці...

— То як же? Ти що, здуріла, жінко?

Вона схопила червоноармійця за руку, вп'ялася в неї, мов пазурами.

— Це нічого, любі, рідні, це нічого! Не пропадати ж вам через одну дитину... Я мати, я тобі кажу — підпалюй хату.

— Відійдіть, мамо, що ви!

— Підпалюй хату. Я не жалію, то ти будеш жаліти! А може, врятуємо? О, гляньте.

Другий червоноармієць хутко замотував руку хусткою. Кров одразу виступила на ній великими плямами.

Бійці не слухали її, жінка чіплялась за них, шарпала за рукав.

— А ви йдіть звідси, бо вб'ють і вас! Хіба не бачите, як стріляють?

— Хто там в мене стрілятиме, в стару бабу?

В одній амбразурі замовкла гвинтівка.

— О, бачите, треба по амбразурах бити, і все буде добре.

— Хлопці, а коли з горища влізти? З другого боку, там є хід на горище, я вас проведу.

— От бач, догадалась... А то одне править — підпа-
лити. Пішли, хлопці.

Кілька бійців залишилося на снігу, стріляючи з по-
двійною енергією. Решта побігла за Пельчарихою попід
тинами. За хвилину в хаті залунала бійка.

— Не стріляйте! — крикнула Пельчариха, розчиняю-
чи двері з хати.— Не стріляйте.

Бійці вбігли в хату. На підлозі лежали гітлерівці,
один припав обличчям до кулемета, інші скорчилися в
кутку, проколоті багнетами.

— Глянь, Сергію, прямо в лоб цілив.

Стрелець придивився до вбитого.

— Нічого влучив,— мовив він з таємною гордістю.

Пельчариха схопила з коліски дитину.

— Вбили,— мовила вона глухим, мертвим голосом.

Бійці глянули. Маленьке тільце звисало з рук жінки,
голівка була розтрощена.

— Заплакало, видно, в колісці, то він прикладом
ударив, сволота,— тихо пояснив Сергій.

Жінка стояла з дітям на руках і несвідомо колихала
маленьке тільце. Вся коліска була залита кров'ю.

— От... А ви не хотіли підпалювати... Дитину пошко-
дували... За неї, за мертву, двох поранено.

— Тихо, матусю, тихо.

— Я ж не плачу, рідні, милі, я ж не плачу. От коли б
ви мені гвинтівку дали.

Поволі замовкали постріли на селі. Тільки під ко-
мендатурою ще кипів бій і далеко лунали постріли.
Небо починало вже мерхнути, місяць в райдужній обо-
лоні поволі танув у височині, і згасали райдужні стов-
пи, що зводились біля нього, мов арка тріумфальної
брами.

Навколо стелився блакитний безмір, світ був наче
скляна куля, скляна, заледеніла куля. Дивно червоніли
на цьому тлі червоні вогники, що без упину били з ам-
бразур комендатури.

— Нічого не вийде, хлопці... Коли б їх гранатами пі-
дірвати, може, віконниці не такі товсті.

— Та як підступитись? Смалять, як божевільні.

Справді, з амбразур лився безупинний струмінь вог-
ню. Нестримно, безугавно цокотіли кулемети, і сніг ку-
рився маленькими хмарками в ста місцях одразу. Ряс-
ним дощем сипались кулі.

— Розвидняється, — стурбовано мовив Шалов, вдивляючись у зблякле небо. Далеко-далеко на обрії вже простяглася рожева смуга, передвісник світанку. Битва затяглася непередбачено довго. Розвидниться, може надійти якась ворожа частина, може прийти допомога. Все, що відбувалося під захистом ночі, могло пройти непоміченим. Вдень фашисти не боялися, вони могли вийти, діяти. Якщо десь цікавляться цим загоном, а ним, безперечно, цікавились, там звернуть увагу на відсутність телефонного зв'язку, пошлють людей, почнуть шукати. День допомагав ворогові.

— Ну хлопці!

— Нічого не виходить, товаришу лейтенант... Тут цілий рік можна просидіти. Коли б можна було кинути гранати.

— Ну що ж, спробувати треба, — раптом мовив Радченко.

— Та як же ти спробуєш?

— Ану, подивимось.

Він відійшов за хату і поповз, підкрадаючись з-за рогу, з того боку, де не було амбразур. Бійці перестали стріляти, боячись його поранити.

— Що це він надумав? — звернувся Шалов. Але Радченко повз спокійно. В блідому світанковому світлі видно було, як там, у темній амбразурі, повертаються дула автоматів, як вони шукають цілі, як б'ють, сіючи смерть.

І раптом Радченко підвівся проти амбразури. Перше ніж бійці встигли отямитись, він виріс між ними й отвором, що сіяв смерть, випростався на весь зріст і швидким рухом жбурнув в'язку гранат у вікно. Загуло, гримнуло, знявся дим, вибухнув вогонь. Людина перед вікном захиталась, бійцям здалось, що вона падає без кінця на тлі диму й вогню. Якусь мить ще маячила висока постать Радченка, потім він заточився, наче йому хтось відтяв ноги, і поволі упав на сніг.

— Вперед, хлопці! — скомандував Шалов. Бійці кинулись у будинок. Кулемет в амбразурі замовк, захлинувшись людською кров'ю, гвинтівки мовчали. Гранати, висадивши віконниці, зробили своє.

— Вперед, хлопці!

Вони сипнули в кімнату пострілами, лізли всередину крізь розбите гранатами вікно, кривавили руки об скал-

ки розбитих шибок. Язики вогню вже лизали дебелі бервена стін.

— Адже там наші! Там наші! — пронизливо скрикнула Малючиха. Люди тільки зараз згадали про заложників. А вони тим часом стояли в темній хаті, припавши вухом до стінки. Ніхто з них не спав, коли гримнув перший постріл. Вони почули його всі одразу, як удар в серце. Минула хвилина, за першим пострілом пролунав другий, не було сумніву — це не був випадковий постріл вартового.

— Наші! — високим обірваним голосом скрикнула Чечориха.

— Наші,— шепнула Ольга.

Тільки Меланка не рушила з місця, все дивлячись у темряву скляними очима.

— Під церквою б'ють,— зауважив Явдоким.

— Там, де батарея їхня.

Вдарив постріл зовсім близько за стіною. Ольга скрикнула.

— Тихше ти! Наші тут, наші!

Вони сиділи, наче в пастці, оточені темрявою, крізь яку не видно було нічого. Тут поруч, за стінкою, стріляли, метушилися люди, все вирувало, кипіло, мов у казані, а вони не бачили нічого.

«Видушать тут нас фашисти, поки наші надбіжать»,— подумав Грохач, але не сказав нічого, щоб не злякати жінок. Він стурбовано прислухався до того, що діялось за дверима. Але за мить всі почули тяжкі удари прикладів, почули, як з гуркотом повалилися двері, як затупотіли кроки в сусідній хаті. Грохач замолотив руками в двері.

— Хлопці! Випустіть нас! Випустіть!

Але за стіною лунав тупіт і галас, ніхто не зважав на їх крики.

— Ану, баби, допоможіть, вони не чули! Доки ж ми тут сидітимемо!

Ольга підскочила і собі замолотила кулаком у стінку. За нею Чечориха.

— Хлопці! Випустіть!

За стіною лунав галас, стогін, стрілянина. Ніхто не чув розпачливого крику ув'язнених.

— Дужче, баби! Може, нарешті, почують...

— Що це, ніхто їм не скаже з людей? Мабуть, забули про нас...

Вони замолотили кулаками втрюх. Але водночас там, за стінкою, залунав тупіт, бійці, видно, вибігали з хати. На хвилину залягла тиша. Заложникам здалося, наче перед ними раптом розкрилася прірва.

— Що це? — спитав глухо Явдоким. — Відступають наші?

— Ох! — застогнала Ольга.

— Тихше ти! А ви теж, старий, а дурний! З другого боку заходять, хіба не чуєте?

Вони замовкли. Галас і постріли з подвійною силою залунали крізь замкнені двері.

— З вулиці б'ють.

— Чий це кулемет?

— Німецький... А зараз наш, чуєте?

Вони хвилювались, збившись купкою під дверима. Тільки Меланка сиділа нерухомо, наче нічого не сталось.

— Ох, боже ти мій, боже милосердний, — зітхав Явдоким.

Грохач оглянувся на нього.

— Що, може, молитися будете?

— А як хоче, нехай молиться, — заступилась за старого Чечориха. — Що це вам шкодить?

Явдоким опустився на коліна перед дверима. Старечим тремтячим голосом почав:

— Святий боже, святий кріпкий...

Грохач знизав плечима. За стіною почувись постріли. Раптом гримнув страшний вибух. Все затремтіло, наче будинок розвалювався.

— А-а! — пронизливо скрикнула Ольга.

Залунали голоси, за стіною посилився галас. Вони почули зовсім близько пронизливий крик жінки. Майже водночас із цим затупотіли кроки, загриміли приклади.

— Ану, від дверей, швидше! — скомандував Грохач.

Люди відступили. Двері впали з гуркотом.

На хвилину їм здалося, що вони осліпли. Бліде світло заповнювало сусідню кімнату, прорізану де-не-де червоними відблисками вогню. Малючиха, задихаючись, вбігла до них.

— Наші, наші! Чуєте, наші! Виходьте швидше! — гукала вона, плачучи, сміючись, і шарпала Чечориху за

хустку.— Діти в мене, живі, здорові. Наші на селі, наші на селі!

— Тихше, баби! — гримнув на них Грохач.— Дайте-но вийти.

Меланка одним рухом схопилася з підлоги й без жодного слова, без вигуку вибігла з хати. На порозі сидів молодий червоноармієць і перев'язував собі ногу. Упевненим рухом вона схопила гвинтівку, що лежала біля нього.

— Ти що? — простяг він руку, але відхитнувся від жахного погляду чорних безтямних очей.

— Божевільна!

— Не чіпай її,— втрутився Грохач.— Мало тобі німецьких гвинтівок?

За хатою знявся крик.

— Утік! Утік комендант.

* *
*

Капітан Вернер майже задихався в диму. Від безупинної стрілянини в замкненій наглухо кімнаті було чорно від диму, що забивав подих, ятрив очі. Дула автоматів розпеклися до краю. Неголосно, протяжно стогнав поранений солдат під стінкою. Вернерові спало на думку вистрелити йому прямо в обличчя, але він не міг ні на хвилину відірватися від свого автомата. Розпач охопив його. В кімнаті покотом лежали поранені, він відчував, що живим йому звідси не вийти. Як по-дурному, як безглуздо захопили його саме тепер, коли здавалося, що це аж ніяк неможливо. Так, ті в штабі добре пам'ятали про хліб, про сало, цього вони могли домогтися без кінця, але їм не спадало на думку забезпечити дороги до села. Вони тремтіли перед партизанами, весь час тільки й розмовляли про цих партизанів, але не знали, що діється на їхній території, з боку фронту. Капітан не міг нічого зрозуміти: за всіма даними фронт був далеко, дуже далеко, і незважаючи на це, комендатуру оточували не партизани, що завжди могло трапитись навіть у найглибшому тилу, а регулярне військо, загін Червоної Армії. Хліб — от він, цей хліб! Поранений стогнав дедалі голосніше, видно, куля влучила йому в жи-

віт. І нежже ніхто не чує, що тут діється, не чує того пекла, що тут кипіло? У нього гуло, шуміло в вухах, здавалося, голова зараз розлетиться на скалки. Та й скільки, нарешті, це може тривати?! Червоні перерізали телефонний дріт, не було ніякої змоги зв'язатися з штабом. Він чув, як вшухають постріли на селі, чув, як дужчає галас біля комендатури, очевидно, його загін вже був знищений. і комендатура була останнім місцем оборони.

Раптом підлога захиталася під ногами, оглушливий грім розітнув тяжке, чорне від диму повітря. Струмінь повітря відкинув його далеко під стінку. Залунали крики. Віконниця впала на підлогу, і він зрозумів, що в вікно вкинуто в'язку гранат. Знялися вгору язики вогню. Вернер відчув пекучий біль в плечі. На підлозі валялися шматки м'яса, одірвані руки і ноги. Ні, тут вже нічого було робити. Вернер блискавично кинувся в сусідню кімнату. Тут було спокійніше. Невеличка кімната мала тільки один вихід, і кулеметник безупинно, механічно натискав курок, стріляючи в вікно, хоч ніхто йому не відповідав,— видно, червоноармійці зайшли з іншого боку. Вернер одним рухом висмикнув засув. З тріском упали віконниці. Він ударив кулаком у шибку, вона з брязкотом вилетіла, капітан вискочив за вікно, не дивлячись навіть, чи є там хтось, чи не візьмуть його відразу на мушку. Він захлинувся крижаним чистим повітрям. Очі йому засліпило ранкове сяйво, що линуло від снігу й неба.

За собою він чув крики,— мабуть, червоноармійці вже вдерлися в кімнату. Вернер величезними стрибками помчав до першої хати, яку побачив перед собою, до клуні Малюків.

Але раптом на дорозі наче з-під землі виросла Меланка і кинулась до нього. Вона тримала за дуло гвинтівку. Вернер зовсім близько побачив її смугляве обличчя, божевільні, гарячкові чорні очі. Пасма волосся маяли круг її обличчя, страшного й натхненного. Меланка з розмаху підняла вгору гвинтівку. Вернер блискавично вихопив револьвер. Одночасно гримнув постріл, і приклад із страшною силою упав униз. Затріщали кістки. Вернер застогнав і впав навznak. З розтрошеного носа, розтрошеного черепа на обличчя йому ринула кров. Він хрипів і захилював кров'ю, що текла в горло, булькотіла гарячою хвилею.

За два кроки від нього лежала Меланка. Вона почула постріл водночас із хряском розтрощених кісток. І відчула в тілі кулю, як щастя. В черево, так і треба було — в черево. Не боліло нічого, — це був не біль, це було щастя. Радісна усмішка розкрила її губи. Зник, стерся вираз, що вкривав її обличчя маскою старості й болю. Вона лежала, розкинувши руки, обличчям у небо, чорноока, смуглява Меланка, найкраща дівчина на селі. Рука ще стискала дуло гвинтівки, але все вже відпливало від неї, все тануло в райдужному сяйві, в блакиті крижаного ранку, в іскристому снігу, на який впало сонячне проміння.

Це перше проміння збудило райдугу. Її бліду дугу було видно на небі всю ніч, але це була тільки біляста смуга, що невиразно маячила в височині. Зараз сонце напоїло її блиском, теплом, барвами. І райдуга заграла в небі найчистішим світлом, найтоншими барвами, наче пух першого цвітіння. Вона мигтіла рожевою барвою стокроток, найчистішим весняним бузком, зеленню першого березового листя, ніжним кольором дзвоників, червінню троянди, золотом пролісків. Лилось від неї тепле прозоре сяйво, чистий негасний блиск.

І Меланка задивилася в цю райдугу, в світляну дугу, що розкинулася у височині. Життя зникало з тіла разом з кров'ю. Дубіли пальці, застигали ноги, хололо тіло. А щасливі очі все вдивлялися в райдужну дугу, в світляну путь, що стелилась від краю до краю в далекому небі. Тяглася ясна стежка, бігла невідомо куди, вигравала все яснішим, все радіснішим промінням. Ішла по райдужній стежці Меланка — найкраща дівчина на селі, найкраща жниця в колгоспі. Це про неї писали в газетах, це їй зацвітали коханням літні ночі.

І не було вже навколо ні снігу, ні морозу. Шелестіло сіно під головою, запашне сіно, повне квітів. Шуміла вода, десь недалеко, поруч, булькотіла, виблискувала ясна вода. Віяло теплими пахощами з луків, десь далеко лунав спів, співали дівчата, сміялися хлопці, награвала гармонія тихої літньої ночі. А очі все шукали райдуги на небі, — ні, це була не райдуга, це була літня ніч, й Іван радісно сміявся біля неї, зовсім близько були його очі, сірі очі під чорними бровами. Розтавало, зникало його обличчя, нічний мороз заливав усе. А вгорі була райдуга, ще хвилину тому була райдуга. Йї схотілося раптом

побачити її ще раз, напоїти очі іскристим щасливим блиском. Меланка насилу підвелася на лікті. Її вразив дикий нелюдський біль, що наче ножем протнув нутрощі. Вона впала на землю, відчуваючи, що вмирає, і затріпотіли в повітрі смугляві її долоні, силкуючись схопити барвисту смугу, райдугу, розіп'яту в небі. Але пальці схопили вже тільки темряву, і очі глянули згаслим, мертвим поглядом. З-за розтулених уст блиснули білі зуби, і обличчя розгладилось дивним виразом, усмішкою, повною болю.

* *
*

За хатами лунали крики — це баби вели впійманих гітлерівців. Терпилиха в своїй клуні знайшла втікача, що, кинувши гвинтівку, метнувся в розчинені двері і забився в куток під в'язку соломи. Його викрили сліди на снігу. Терпилиха не покликала навіть червоноармійців: утрюх — вона й дві доньки Грохача — з вилами й граблями рушили по слідах у клюню.

— Гей, фріц, вилазь! Почекай, Фросько, обережно, він десь у соломі сидить.

— Ану, дайте я його вилами помацаю.

— Від стінки заходь, від стінки, ще вистрелить, гад.

Оточений вояка не зрозумів слів, але крізь солому відчув гострі зубки вил і похапцем виліз, обтрушуючи з себе солому. На ньому ганчір'ям висів подертий мундир, а голова була закутана в дамське трико кричущо-фіолетового кольору.

— Оце так кавалер, гляньте, дівчата!.. Ану, рушай, рушай, вояко!

Зляканий солдат слухняно рушив з клуні і, виходячи, спіткнувся на порозі.

— Бач, як дигає... Вище ноги підіймай, вище... Глянь, Фросько, може, він там гвинтівку кинув у соломі? Ще здасться.

Дівчина старанно обшукала солому.

— Нема. Видно, десь кинув.

— От вояка. А чобітки в нього, го-го-го,— ущипливо розреготалась Терпилиха, показуючи на ноги німця, закутані в брудне ганчір'я.

— Обморозив ноги, видно; бач як шкутильгає.

— Ніхто його сюди не просив, міг у себе в хаті вгріватись біля печі, скільки влізе... Бач, закортіло йому нашої зими покуштувати.

На шлях збігалися люди.

— Де ви його взяли, Терпилихо?

— Го-го, гляньте, гляньте!

— Ну й чого ви? Полоненого веду, хіба не бачите. Ви б краще по клунях, по хлівах отак пошукали, ніж оце тут витрішки продавати... Бач, розлізлася нечисть усюди, пошукати треба.

— Правду каже,— зауважив кривий Олександр.— Ану, баби, пошукайте, може, де який сховався.

Люди розбіглись по хатах, хапаючи хто що запопав — вила, лопати, сокири.

— Разом підемо, людоньки!

— Гуртом веселіше!

— І не так страшно.

— Ого, Сонька боїться, щоб десь на фріца не наступити.

— Як буде треба, я на нього так наступлю, що він і не писне.

— Ну, ну, баби,— заспокоював їх Олександр,— досить вам галасувати.

Вони рушили юрбою від хати до хати, оглядали клуні, обшукували хліви. Діти крутилися під ногами, залазили в кожен куток з радісним писком.

Сашко Малючихи прибіг з несамовитим криком:

— Тітко, у нас у хліві німець.

Жінки кинулись бігти, випереджаючи одна одну, і з гордістю вивели тремтячого від жаху солдата. Червоноармійці сміялись, дивлячись на них. Вони теж оглядали село. Але жінки знали кожен куток, кожен закамарок, і тому їхнє полювання давало більші наслідки.

— Ану, хлопці, у кого більше фріців?

— У вас, у вас,— сміючись, охоче визнавали вони.

— Де ж їх комендант? — нервувався Шалов.— Пошукайте, хлопці, подивіться, невже він утік?

Бійці оглядали вбитих німців. Фельдфебель, солдати.

— Капітана, шукайте капітана!

А Вернер лежав у глибокому снігу за клунями. Одне око в нього витекло, вибите ударом приклада. Але друге дивилося просто в розкинуте над головою небо. Нестерпний біль краєв тіло, здавалося, що по голові безупинно

б'ють тяжкі молотки. Сипалися іскри з ока, якого вже не було, текла кров у горло. Вернер ковтав її, ковтав хутко, захлинаючись, а вона все прибувала й прибувала, наче з якогось невичерпного джерела, а треба було ковтати, ковтати, бо він розумів, що інакше задихнеться, що його задушить ця кров. Боліло горло, болісні конвульсії, здавалось, вивертали весь шлунок. Він відчував, що замерзне, що неодмінно замерзне, якщо його зараз не знайдуть, якщо йому не допоможуть. Вернер здригнувся. Хто ж міг йому допомогти? Мужики, прокляті мужики з цього проклятого села? Його вразила думка, що він може залишитися живим, що може витримати це все, або загинути під селянськими вилами, або потрапити до більшовиків у полон. Кругом було тихо, постріли вщухли. Капітан добре розумів, що його загін знищено, що перемогли червоні. За серце його наче пазурами вхопив розпач. Його захопили зненацька, він не зміг оборонитись, його, капітана Курта Вернера, перемогли більшовицькі солдати в сірих шинелях. Як це сталося, звідки це взялось?

Він утупив єдине око в далеку блакить, наче шукаючи там відповіді. І тоді знову побачив райдугу: велетенську дугу, що простяглася з кінця в кінець, сяйну смугу, що єднала небо з землею. Мерехтіли ніжні барви, насичені сяйвом. В отуманілій голові блиснув спогад: де він бачив цю райдугу? Ах, так, кілька днів тому перед завірюхою... Як сказала та баба? Вона ствердила, що райдуга — добрий знак.

Капітан Вернер застогнав. Райдуга іскрилася радісним блиском. Райдуга була добрим знаком не для нього. Вона вигравала сяйними барвами, але він вже не бачив її. Він поринув у темряву.

10

Їх ховали на майдані під церквою. Всіх разом — і тих, що загинули вночі, і тих, що вже місяць лежали в яру.

Кравчиха сама допомагала переносити тіло сина. Вона підтримувала застиглу, на диво легку голову, відчуваючи на пальцях м'яке волосся сина. Без плачу, без гіркоти дивилася в чорне, наче вирізьблене з дерева, обличчя.

Дочекався Вася, що його викопали із снігу братні руки, що брати поховали його в братській могилі.

Повільно посувалися санки по стрімкому схилу яруги. Кравчиха йшла, підтримуючи тіло сина, щоб воно не зсунулось, не впало на сніг. Обережним, материнським рухом поправляла тіла тих, незнайомих, що лежали поруч з Васею.

— Дівчину поховайте разом з ними,— наказав Шалов,— вона загинула в битві, як боець.

— Це молодиця, її чоловік в армії,— мовила Малючиха.

Та коли принесли тіло Меланки, їй здалось, що вона помилилась. На снігу лежала молоденька дівчина, така, якою Малючиха пам'ятала її рік тому, перше ніж відбулося гучне весілля.

— Красуня,— мовив хтось із червоноармійців тихим голосом.

Справді, це була вона, Меланка, найкраща дівчина в селі. Довгими тіннями падали вії на смугляві щоки, м'якими хвилями лежало волосся, облямовуючи обличчя, мов крила ластівки, перетинали чоло рівні чорні лінії брів. Болючий усміх застиг на устах, усміх, від якого не можна було відірвати очей.

Бійці обережно зняли тіло Левонюка з шибениці. Левонючиху хапали вже перші болі пологів, але вона не згодилася залишитися в хаті. Обережно прийняла на руки застигле чорне тіло сина, яке цілий місяць колихалося на вірвовці посеред села, в снігу і завірюсі.

— Помаленьку, помаленьку,— казала вона так, наче син її міг щось почути.

Дівчата допомагали їй. Він був легкий, як дитина, його шістнадцятирічне обличчя здавалось зараз вирізьбленим з чорного дерева обличчям дитини.

— Я сама понесу його,— мовила Левонючиха.

Дівчата підтримували тіло, але вона сама, тяжко дихаючи, зупиняючись на кожному кроці, понесла сина на середину майдану, до могили.

Викопали могилу, довгу й широку. Червоноармійці укладали вбитих одне біля одного. Чорні тіла убитих місяць тому, розтерзане, спотворене тіло Радченка, Сердюка, що ніби спав, молоденького стрільця Паранова, який був убитий під комендатурою, вусатого Василя і Меланки.

Над могилою промовляв товариш Шалов. Далеко линули суворі, прості слова по засніженому селу, аж до скляного неба, до триумфальної брами райдуги. Усе село — жінки, старі, діти — стояли навколо могили й слухали, дивлячись униз, де лежали поруч бійці Червоної Армії і Меланка.

У той день не було в них нікого ближчого, ніж ці вбиті, що лежали в могилі, мертвими очима дивлячись у небо. Це були бійці Червоної Армії! Їхньої армії!

— Батьківщина ніколи не забуде їх, — мовив зворушеним голосом Шалов.

Так, люди знали, що ніколи не забудуть їх, що в їхній пам'яті назавжди залишаться обличчя вбитих і той день, коли їх віддавали землі. Братня могила з'єднала тих, що загинули під ураганим вогнем ворога, покидаючи село, і тих, що прийшли звільнити його і вирвали з рук ворога.

Люди спокійними очима дивились на могилу. Так, це була війна. Вогнем, кров'ю, залізом впала вона на село. Але тут перед ними лежали ті, що мусили відступати, разом з тими, що принесли визволення, — наче символ і знак, наче потвердження тієї незламної віри, що підтримувала село в найстрашніші, найтяжчі дні — віра в те, що наші прийдуть, що останнє слово буде за ними.

Нарешті, Шалов нахилився, взяв грудку мерзлої землі й кинув униз. Люди нахилились один за одним і кидали в могилу жменю рідної землі, щоб спокійно спалося тим у могилі, щоб відчували вони на серці рідну землю, вільну рідну землю. Братні руки викопали їм могилу, братні руки вкривали їхні тіла рідною землею.

— Кинь, Нюро, кинь, — мовила Левонючиха дворічній доньці. І дитина взяла жменьку землі й обережно кинула вниз. Дитячі ручки вигрібали з-під снігу темну землю й сипали її на трупи. Бійці й жінки запрацювали лопатами, поки яма не зрівнялася з землею, поки не виріс над нею високий горбок.

— Навесні посадимо тут квіти, — мовила Малючиха.

— Травою зеленою засіємо, — додала Фрося. — З кожного саду саджанців принесемо.

Люди повільно повертались додому. Не було в їхньому серці смутку — тільки врочиста повага. За свою землю полягли вбиті. Адже так бувало; приміром, у вісімнадцятому році хіба мало загинуло людей з їхнього села? На тому стояв світ, що люди мусили власною

кров'ю і життям боронити рідну землю. І для людей, що виростили з землі й жили на ній, такий порядок був ясний і простий.

Люди розходилися мовчки. Але за кілька хвилин на селі знову знявся гомін і шум. Жінки тягли бійців до себе — кожна хотіла, щоб у неї в хаті були свої, щоб пригостити їх, зогріти, нагодувати. Ціла делегація пішла до Шалова.

— Товаришу командир, у нас прохання до вас,— почала найсміливіша з усіх Терпилиха.

— Яке прохання?

— Та нам хотілося б своїх почастивати, а нема чим.

Шалов розсміявся:

— То чим же я вам можу допомогти?

— От можете.

— А чим саме?

— Закопане у нас все, в землі заховане. Як німці йшли, то ми все закопали, а зараз як його відкопати? Адже земля, як залізо.

— А у нас лопати є, дали б нам бійців, то й відкопали б одразу.

— Ну давайте. Гей, хлопці, хто pomoже людям?

Зголосилося відразу кілька охочих. Жінки йшли в поле, грузнучи в снігу.

— Отут, отут під цим кущиком.

— Та що ви кажете, мамо? З цього боку, а не з того.

— А ти не встрявай, коли мати каже! Чи я не пам'ятаю, чи що?

— Ну, то де ж копати, з того чи з того боку?

— Та ви кого, дітей будете слухати чи мене? Я старша, мене й слухайте,— гнівалась Локутиха.

— Я овечку зарівав, нічого овечка, зварите в казані, то буде, що їсти,— агітував своїх помічників кривий Олександр.

— Адже вона у вас одна?

— Одна... Було більше, та фашисти зарізали. А ця одна залишилась.

— Виходить, ми у вас останню вівцю заберемо. Ні-і-і... Не можна.

Олександр склав руки, як для молитви.

— Синочки мої, та невже ви мене скривдите? Від щирого серця даю, від усієї душі. Чим же я вас можу при-

гостити? Нічого в мене нема, тільки та овечка... То ви вже не відмовляйтесь, не робіть мені кривди.

Жінки витягли із схованок, із скринь, із горищ все, що могли. Сало кабанців, зарізаних ще восени, вінки часнику, якого не чіпали досі, пляшки з медом, навіть соняшникове насіння. Вони поспіхом доїли корів, у кого ще вціліли, щоб однести пораненим молока.

Поранених поклали в двох уцілілих кімнатах у будинку, де містилась сільська Рада. Тут, на заздрість усім, вже хазайнувала Фрося Грохач, яка кінчила колись санітарні курси. Страшно заклопотана, вона снувала з кімнати в кімнату в білому фартушку, в білій косинці, тісно зав'язаній на голові. Жінки й дівчата юрбою збилися в дверях.

— Чого вам? — зупинившись, запитав їх молодий веселий лікар, який вночі разом з усіма атакував комендатуру, а зараз робив пораненим перев'язки.

— Ми допомогти хочемо пораненим.

— Що ж тут допомагати? Все вже зроблено, я прийняв двох дівчат, і досить з нас. Санітари в нас є.

Жінки розчаровано дивились на нього.

— Може б, ми хоч підлогу помили, брудно тут.

Він оглянувся.

— Підлогу? А справді, підлогу можна б помити.

Зраділи жінки, метнулись по хатах і за хвилину повернулись, несучи відра, ганчірки.

— Що це? Вдесятьох будете кімнату мити?

Жінки пошепки, щоб не турбувати поранених, спечечалися між собою. Нарешті вони якось розділились, і кожна почала мити свій шматок підлоги.

— Ковдра в пораненого осувається, а ти й не бачиш,— докірливо кинула якась із жінок Фросі, що бігла через кімнату.

— Як осувається, то й поправте,— огризнулася дівчина, несучи миску, повну скривавленої води. Та підійшла до ліжка і старанно поправила ковдру на пораненому, вирівнюючи кожну складочку. Вона так і залишилась біля ліжка.

— А вам чого треба? — запитав її лікар.

— Адже я ковдру поправляю, ковдри з них сповзають,— відповіла вона з повагою, поправляючи подушку пораненому.

— Ну поправляйте, коли вам так дуже хочеться.

Звичайно, вона хотіла. Цього хотіли всі. Зробити щось, хоч трохи прикласти руки, допомогти цим хлопцям, що лежали безпорадні й нерухомі,— подати води, вимити кухню у кухні, випрати онучі, відкинути волосся з лоба, підкинути дров у грубку, постежити за дверима, щоб хтось випадково їх не залишив розчиненими, бо надворі тріщав мороз і холод вривався в кімнату крізь найменшу шпарину.

В хату несміливо увійшла Лідія Грохач.

— Ви що, теж хочете помагати? — запитав її лікар. Вона заперечливо похитала головою.

— Жінка у нас родить... Може б, ви зайшли? Адже ви лікар.

— От тобі й маеш.. Я ж хірург, дівчино...

— Та це все одно... Лікар і є лікар... Дуже жінка му-читься; німців вранці за ноги тягала, її й схопило.

— Значить, треба йти, нічого не вдієш,— весело вирішив лікар.— Кузьмо, дивись, на тебе залишаю все, новий громадянин родиться, треба допомогти. Ну, показуй, дівчино, куди йти.

Лідія хутко повела його до хати Левонюків. Він ішов, потираючи задубілі руки.

— А ви б рукавиці одягли, адже мороз який.

— Та, бачте, в мене були рукавиці, а вночі десь зникли... Мабуть, загубив. То вже треба обходитись без рукавиць...

Дівчина несміливо глянула на нього і раптом швидким рухом стягла з рук теплі кошлаті рукавиці власної роботи, поцятковані з країв червоною й блакитною шерстю.

— Візьміть, ось.

— Що ви, що ви? — захищався він.— А ви що носите?

— Та в мене інші є,— збрехала дівчина.— Я їх добре заховала, фріци не знайшли.

— Ні-ні, не треба, я не візьму.

Очі дівчини наповнились сльозами.

— Адже ви лікар, вам треба руки берегти... А ви... Лікар глянув на неї скося і побачив, як тремтять у дівчини губи й підборіддя. Він засміявся:

— Ну, що з вами робити! Бач, яка вперта. Давайте. Вона глянула на нього і вдячно посміхнулась.

— На мене трохи великі, то на вас якраз прийдуться.
У Левонюків в сінях юрбилися баби. Вони поспіхом розступилися, пропускаючи лікаря. Вони вже знали його.

— Дитинка вже знайшлася, хлопчик,— зауважила якась з жінок.

— Значить, я не потрібний?

— Ні-ні, ви зайдіть до неї, погляньте, жінка довго мучилась, зараз слаба дуже.

— Тітко, я лікаря вам привела,— сповістила Лідія.

— Що ти, що ти, нащо лікаря? О господи, ще ж і молоденький який! — здивувалася породілля.

— Чого там я молоденький! — засміявся лікар, трохи зніяковівши.

Але в голосі жінки не було недовір'я, в ньому бриніла ніжність.

— От, може, малого оглянете. Мені нічого не буде, хіба ж мало я їх народила?

Лікар нахилився над коліскою.

— Хлопчик?

— Аякже, хлопчик... У мене тільки одна дівчина, Нюрка, а так самі хлопці... Такий вже рід.

Дитина лежала із стиснутими кулачками, вже скупана і сповита.

— Бравий хлопець. Як же ви його назвете?

— А ми вже тут поміж себе радились... Я хотіла Дмитром назвати, як брата. Та от кажуть, наче воно не добре...

— А з братом що?

— А його брата, найстаршого мого сина, поховали сьогодні з усіма разом... Місяць мій хлопець на шибениці висів, сьогодні я його сама зняла,— спокійно пояснила жінка.

Лікар зніяковів.

— Я не знав, що це ваш син.

— Нічого, нічого... Аякже, мій, найстарший. До партизанів пробирався, а його й схопили... Найстарший мій, вже йому сімнадцятий минав. Я хотіла й цього назвати Дмитром, та от куми розрадили, кажуть, що не треба. Тепер я вже й сама не знаю як. Батька його так звали, і діда теж.

— Віктором назвіть,— порадив лікар.

— Віктором? — здивувалася жінка.— Чому ж саме Віктором?

— Віктор — значить переможець,— пояснив він.— Адже він саме сьогодні народився.

Жінка подумала якусь хвилину.

— Ну, коли переможець, то хай буде Віктор. Як, Лідо?

— Адже вони кажуть.

— Чого там довго думати... Віктора жодного на селі нема. Нехай буде Віктор. Як же його кликати, поки малий,— Вітя?

— Можна й Вітя.

— Ну хай так буде. А ви сідайте, сідайте, будь ласка.

— Дякую, мені треба йти. Поранені чекають.

— Вже ви там усіх перев'язали, жінки мені казали. Посидьте хвилинку. В усіх хатах червоноармійці, а я саме родити зібралась, то до мене нікого не поставили... Хай я хоч подивлюсь на військового... А ти, Лідо, отам у шафі спирту дістань. Там у зеленій пляшці.

— Я не п'ю,— захищався лікар.

— Ой, який-бо ви. За здоров'я малого, адже ви йому ім'я дали, вам треба випити. Склянка там на полиці. Ні, вище, вище... От і я вип'ю, і Ліда.

— Може, вам краще не пити,— зауважив лікар не-сміливо. Жінка засміялась.

— Та й чому так? От ви знаєте, як поранених лікувати, як з ними поводитись... Але в жіночих справах ви не вчені... Чарка спирту — вона зараз на ноги поставить.

Лікар більше не протестував. Ліда налила спирту в зелену гранчасту склянку, подала, зачервонівшись.

— За здоров'я малого, щоб щасливий ріс.

— Щоб ніколи в житті фашиста в хаті не побачив.

— Щоб кожного дня, з його народження, наші перемогали.

— Щоб виріс великий, як був Митя.

— І дорослих літ дочекався в щасливому житті.

Лікар був стомлений боєм, безсонною ніччю, і ця єдина чарка спирту розлилася йому по тілу хвилиною лагідного тепла, вдарила в голову. Він сидів на лаві, і йому здавалось, що війна і бої залишилися десь далеко-далеко. Наче не лежали поранені там, за кілька хат звідси, наче не височів на майдані під церквою могильний горбок, наче не було тієї страшної, тяжкої, примарної дороги, якою він ішов з першого дня війни.

— Лідо, ти покажи товаришеві Митину фотографію, дістань, вона там, за іконою.

Лікар узяв з рук дівчини вицвілу фотокартку. На ньо-го дивилось молоде, веселе обличчя, волосся, підстрижене їжачком, звичайне, буденне обличчя сільського хлопця.

— То він на морозі так змінився, що й впізнати не можна, а був от який,— спокійно пояснювала мати.

І лікар раптом пригадав свою матір, її білі тремтячі руки, якими вона благословила його, урочистий, повний сліз голос, великі очі, потемнілі від сліз. І свої ночі, сповнені тяжкого роздуму, і той жах, якого він не міг подолати, жах перед кожним новим пораненням, що привозили йому, перед муками, смертю. «Нерви»,— казав він собі, але це мало допомагало. Нерви справді давалися взнаки чимраз сильніше.

Він глянув на Левонючиху. Вона лежала на клітчастій рожевій подушці, гладко зачесане волосся облямовувало спокійне обличчя. Цілий місяць ця жінка чула за вікном шум вітру, що колихав тіло її сина. Цілий місяць з дівчатами вмирала з голоду й тривоги, вагітна, неся відшибениці мертво тіло сина до могильної ями і після цього народила дитину. А тепер вона спокійно розмовляла з ним і частувала його останньою краплиною спирту, що їй невідомо як пощастило приховати від гітлерівців.

Жінки з сіней перейшли в кімнату, посідали на лавах, на стільцях. Лікар придивився до них. Всі вони жили під ворожим ярмом, під ворожим батогом. Їхні чоловіки, їхні сини були далеко на фронті. Жодна з них не знала, чи живий її чоловік або син, чи ні. Вони боролися з морозами цієї страшної зими, змагалися з голодом, який принесли з собою вороги, багато з них носили на тілі сліди прикладів. Але це все треба було знати, цього всього не можна було помітити зовні. Спокій був на їхніх обличчях, спокій і повага, що походили з якихось глибоких, потайних джерел, били з самого серця.

«Селянки»,— подумав він, і це слово раптом здалось йому наче інакше забарвленим, сповненим якимось новим змістом.

— Коли б ще трохи спирту, могли б випити в пам'ять Миті, щоб йому легше в могилі лежалося,— тихо мовила мати.

— Нащо це? — жорстоко втрутилася Терпилиха.— Пам'ятатимемо ми його й без пиття. Хіба ні, баби?

Жінки кивнули головами.

— Аякже...

— А замість нього вже є Віктор. Буде рости, як Митя зростав, і буде працювати, як він, а коли треба, то, як Митя, загине за свою Батьківщину. Так?

— Певно, що так,— потвердили жінки одностайним хором.

Випари спирту окутували мозок теплою приємною млою. Лікареві хотілося сказати цим жінкам щось тепле, щось ніжне, і водночас невимовний жаль стискав йому серце, жаль за цим хлопцем, що загинув на шибениці, жаль до цієї матері, що сама зняла його з петлі, жаль до всіх цих жінок за те, що вони пережили.

— Я п'яний, я просто п'яний,— мовив він собі суворо, але це не допомогло, і сльози виступили йому на очах.

— Що це? Що з вами? — стурбувалася Лідія.

— Жаль,— видушив він з трудом, намагаючись опанувати себе.

Левонючиха уважно глянула на нього розумними темними очима.

— Нема чого жалкувати, не час зараз жалкувати,— мовила вона тихо.— Немає Миті, буде Віктор. Міцний наш народ, з землі наш народ виріс... От як, буває, грушу зрубають, і не зглянешся, а вже нові пагінці з землі тягнуться до сонця... Немає Миті, нема й інших. Але земля залишилась, і народ залишився. І нам не раз здавалось — повбивають усіх, поки ми вас дочекаємось. А от дочекалися ж — і майже всі, майже всі... Треба тільки кулаки стиснути... Витерпить, переживе наш народ!.. Поламає собі німець об нас зуби...

Розпливався, танув туман перед очима. Ця жінка відповіла йому на всі тяжкі, нестерпно тяжкі думки, які мучили його стільки разів, відповіла просто, по-своєму. Він засоромився.

— Так-так...

— А ви ще молоденький... Тяжко вам... Нічого, скінчиться війна, то знову будете спокійно хворих лікувати... а ми будемо своє робити.

Він раптом схопився, пригадавши, що вже довго тут сидить.

— Куди ж це ви? Посидьте ще, посидьте з нами,— умовляла його Терпилиха.

— Адже там поранені, мені до них треба.

— Та воно правда, поранені насамперед, — згодилися жінки і юрбою провели його з хати в сріблястий, іскристий, насичений сонцем день.

У селі лунав гомін. Десь за тинами, незважаючи на мороз, співали дівчата. Прилучалися до них чоловічі голоси, і пливла пісня в крижаному повітрі, в чистій, нескаламученій подувом вітру блакиті.

Соснові клепки, дубове денце.
Не цурайся мене, серце.

Високо здіймалася пісня над селом, надолужували своє дівчата за цілий місяць сумного мовчання. Лунала ніжна мелодія, видзвонювала, як жайворон.

Ой рада б я вийти, з тобою, серце, говорити,
Та лежить нелюб на правій рученьці,
Боюсь його розбудити.

Тоненько-тонесенько виводили дівчата, низькі голоси бійців підтримували пісню.

Змалку, з дитинства звикло село до пісні. Піснею вітало зорю, піснею стрічало день, піснею браталося з ніччю. Допомогала дзвінка мелодія косити пшеницю на лану, громадити пахуче сіно, допомагала дітям на пасовиську і чоловікам на молотьбі. З піснею йшла заміж дівчина, з піснею проводили мертвого до могили. Були пісні радісні й тоскні, були пісні прадавні, старіші, ніж липи при дорозі, і нові, що народились недавно. Люди звикли єднати пісню з життям і життя з піснею.

Місяць мовчало село, цілий місяць не злітала з уст пісня, цілий місяць не чути було на селі дзвінких дівочих голосів. Мовчали хати, мовчала дорога, мовчали дерева.

А зараз знову можна було співати. І виспівували дівчата на все село, на всі далекі сніжні рівнини свою, рідну пісню, що линула з самого серця. На площі кульгавий Олександр вже виліз на драбину і прибывав велику дерев'яну таблицю з написом: «Сільська Рада». Діти стояли юрбою, задерши голови, і дивилися на знайомий напис, читали знайомі літери. В будинку швиденько прибирали сліди нічної битви, виносили мішки з піском, забивали дошками прорізані гітлерівцями амбразури. Жінки з огидою змивали з підлоги німецьку кров.

— Щоб і сліду не залишилось до вечора,— мовила якась із них, і всі кивнули головами.

Так, саме цього їм хотілося, щоб цього дня, перше ніж прийде ніч, перше ніж зайде сонце, не залишилось і сліду фашистського панування, сліду перебування загартників на селі. Вже хтось з власної охоти ламав шибеницю на майдані, даремно намагаючись викопати з мерзлої землі стовпи; вже хтось ніс пилку, щоб спилити їх при самій землі; вже жінки, незважаючи на мороз, мазали забруднені хати, виносили з сіней, викидали лопатами й вилами бруд.

Кипіла робота, як у жнива, як на молотьбі.

— Щоб і сліду не було від них,— приказували жінки, шаруючи, замітаючи, мажучи.

— Щоб і сліду не було,— повторювали за ними діти, збираючи погнуте залізо, вистріляні патрони, шматки німецьких мундирів під комендатурою і на батареї.

Червоноармійці тягли телефонну лінію, бредучи по пояс у снігу. Лейтенант Шалов налагоджував зв'язок. У школі допитували полонених. Людям дуже хотілося послухати, але двері були замкнені, і вони розуміли — справа військова, нема чого в неї втручатись.

— Панькаються з ними,— нервувалася Терпилиха, яка скрізь встигала.— Чого там допитувати, за клуню їх — і кулю в лоба.

— Що ви розумієте,— допитати треба, аякже,— оступилася Пельчариха.

— Та хай, хай, тільки потім неодмінно кулю в лоба.

— Адже це полонені, хто їх там буде убивати?

Терпилиха підскочила, наче її штрикнули ножом.

— Отаке вигадала! Полонені! Ти бачила, що вони з нашими полоненими виробляють?! Ти бачила?! Полонені! Я б їх у смолі живцем варила, шкуру б з них здерла. А тут, бач, замкнули, та й годі...

— Бо це у нас,— сперечалася Пельчариха.— Такий уже військовий закон, полонені мусять зостатися живі.

— Військовий закон, військовий закон! Який тепер військовий закон? За тої війни, може, ще був, а зараз — що? Хіба це військовий закон — дітей убивати, жінок катувати, людей мучити?

Пельчариха зітхнула.

— Що ти мені кажеш, хіба не знаєш, що вони зі мною зробили?

— От-от, тим-то я й дивуюся, що ти з цим військовим законом... Військове право для війська, а тут що? Гади вошиві, прокляті!

Пельчариха замовкла. Адже вона думала так само, як і Терпилиха, так думали всі. Але сором було робити оте, що гітлерівці.

— Що ж це виходить?! Посидить у нас фріц, нашого хліба нажереться, а потім живий і здоровий додому піде? Виходить, як в ошадній касі, війну пересидить, та й годі,— аж надсідалась Терпилиха.

— Там є лейтенант, вже він зробить як треба,— втрутився в жіночу суперечку Олександр.

— А хіба я що кажу? Лейтенант то й лейтенант, хіба я хочу за нього порядкувати?

— Ще тільки цього бракувало,— буркнув Олександр і пошкунтильгав до себе, щоб написати на таблиці: «Школа», щоб усе було так, як раніше, перш ніж гітлерівці зірвали таблицю і розстрожили її ударами прикладів на сільській дорозі. Звичайно, він не міг намалювати так гарно, як на тій старій таблиці, та хай буде хоч так, аби тільки стерти сліди ворожих лап, щоб село знову виглядало, як раніш.

В співуче повітря, в чисту блакить раптом звідкілясь здалеку впав розкотистий грім. Пісня замовкла, наче обірвалась. Діти застигли перед хатами.

— Що це?

Грім повторився — наче гримів весь обрій.

— Гармати б'ють.

— Це в Охабах, з того боку.

— В Зеленцях.

— Наші б'ють?

Люди прислухались. Десь гриміла артилерійська ка-нонада, довгою луною линув відгомін. Всі притихли, споважніли.

— Що ж це таке?

— Бій іде.

— Боже мій!..

— Наші гармати, наші.

— А ти звідки такий учений?

— Та я ж чую, що з того боку б'ють, де наші.

Вони оглядалися на червоноармійців, але ті були спокійні.

— Та наші б'ють, наші, треба клин розширити.

— Який клин?

— Ну, ваше село. Ми сюди прийшли, а збоку залишилися німці.

— От-от, я ж казала — клин,— похвавішала Терпилиха.

— Ви ж нічого не казали, тітко.

— А ти чого? Як не чула, то й не вигадуй. А я тільки зараз казала — клин... Це ж кожен бачить. Всі знали, що в Охабах ще німці.

— Знати — знали, та це тільки ви така розумна.

— Думати треба, то й зрозумієш.

— От зараз фріци почнуть тікати!

— Сюди, до нас? — злякалася Ольга Паланчук.

— Ну й хай сюди! — войовниче взялася в боки Терпилиха.— Вже ми їх привітаємо, не бійся.

— Нащо їм сюди лізти? Адже там є інша дорога, прямо на захід.

— Тікатимуть нею, якщо хто живий залишиться.

Вони прислухалися. Десь далеко-далеко ішов бій, гримілі гармати. Червона Армія розширювала клин, вбитий у німецькі позиції.

Лейтенант Шалов допитував німців. Вони стояли перед ним у теплій кімнаті, трусилися дрібним нервовим тремтінням. Він дивився на них, худих, обдертих, у ганчірках, у болячках. У хаті було тепло, і видно, їх нестерпно кусали воші, вони чухалися крадькома, злодійськими рухами, не зводячи очей з командира. Їх залишилося тільки п'ять з усього гарнізону капітана Вернера.

— Треба їх відправити. Що ми тут будемо з ними робити? — вирішив Шалов.

— Відправити? — скривився приземкуватий боєць Володька.— На місці б'їх, товаришу лейтенант...

— Що ти вигадуєш? — суворо мовив лейтенант.

— Шкода їм конвоїрів давати... Будуть там хлопці мучитись, у снігу брести.

— Пришліть мені зараз сержанта,— наказав Шалов, не вдаючися в дальші дискусії.

Він вийшов у сени, щоб перепочити. Після години, яку пробув в одному приміщенні з полоненими, йому здавалось, що по ньому самому лазять воші, що до нього прилип бруд, наскрізь просякнув його огидний запах давно не митих тіл. Він повними грудьми вдихнув скляне, морозне повітря. Від хат за церквою летіла пісня, і Шалов

мивоволі заслухався ніжної, дзвінкої, солодкої мелодії, насиченої вітром далеких степів, шумом буйних вод, що пливли в море в просторах неосяжних рівнин. Бриніла в пісні луна козацьких вигуків з наддніпрянських порогів, туга хлопців-молодців у турецькій неволі, стук кінських копит на далеких козацьких шляхах. Співали дівчата, і здавалося, що це співає все село, дивлячись у золоте сліпуче сонце на морозному небі.

Червоноармійці вивели з хати полонених. Навколо відразу зібралась юрба. Німці корчилися під поглядами жінок, вбирали голови в плечі, щулились від холоду.

— Що, відправляєте їх? — жорстоко запитала Терпилиха.

— Відправляємо до штабу, — мовив конвоїр, окинувши поглядом невеличку купку в зелених, подертих шинелях.

— Гляньте, гляньте, онде той, що вішав Левонюка! — заверещала раптом Пельчариха.

Жінки кинулись всією юрбою.

— Який, який?

— Он той, рудий, гляньте, ви ж усі бачили. Той високий, — кричала вона високим рвучким голосом.

— Правда, той самий!

— Той, що ноги йому підбив на шибениці.

— Аякже, той самий.

Тісним колом з'юрбилися навколо полонених жінки. Натискали наввипередки, показуючи пальцями на високого німця, в якого з-під шапки вибивалося руде волосся. Він зрозумів, що мовиться про нього, і заховався за плечі товаришів.

— Бач, як ховається. Товаришу лейтенант, це він, той самий. Парубка повісив!

— Та де там парубка! Адже Митькові тільки шістнадцятий минув. Дитину повісив, сволота!

— Ану, баби, що там багато говорити. Хапайте його! — енергійно скомандувала Терпилиха. Червоноармійці невпевнено оглядались.

— Стійте, жінки, що ви робите?! — гукнув Шалов. — Відійдіть негайно.

— Товаришу командир, та невже він живий звідси вийде? Давайте його нам! — уперто допоминалася Терпилиха.

Солдат, видно, зрозумів, що вона каже, бо раптом затремтів і зуби йому так зацокотіли, що всі почули цей сухий, монотонний стук.

— Для цього тут я,— мовив суворо Шалов.

З юрби жінок виступила Кравчиха.

— А ти чого не в свою справу встряєш, Горпино? Чого ти лізеш, куди тебе не просять? Бач, чого їй закортіло. Мало тут трупів було? Ти що, думаєш — ми тут найбільші судді?

Терпилиха відступила назад і дивилась, не розуміючи, до чого та веде.

— Ти його вбити хочеш, щоб умер він, падлюка, легкою смертю за хвилину чи дві! За Левонюка, за дітей наших, за наших убитих він цими двома хвилинами заплатить?! Ні, хай живе, хай своєї долі діжде, хай її всю, до краплі вип'є. Хай на свою землю повернеться, хай побачить, як їм усім доведеться платити, і не тільки за одного Левонюка.

— Правду каже Кравчиха,— тихо мовила Пельчариха.

— Правду.

— Я тобі кажу, Горпино, кожен з них, що зараз отут загинув, велике щастя здобув. Ні, хай побачать вони, як їхня армія назад тікатиме, як бігтиме, здихаючи з голоду, гинучи в степу, а з-за кожного кущика, з кожного лісочка наші люди вибігатимуть з вилами, з кілками гнати муться за ними. Хай побачать, як здихатимуть їхні солдати в рівчаках і ніхто їм краплини води не подасть. Хай побачать, як їхні міста, їхні села підуть димом, як від них тільки попіл залишиться та руїни. Хай діжде, що його власна дружина прокляне, власні діти виженуть. Що ж ти йому хочеш дати легку смерть? Дурна ти, Горпино, хоч і стара. Вмерти легко! Ні, хай він живе, хай живе сто років. Хай свою смерть благає, щоб забрала його, а вона не прийде, не прийде до нього. Навіть костомаха од цього падла одвернеться.

Вона задихнулась, захлинулась власними словами і замовкла, притискаючи долонями серце.

— Правду кажете, Кравчихо,— підтримала її Пельчариха.

Коло жінок розступилось. Два червоноармійці вивели полонених на дорогу й рушили з ними в біле поле по рипучому снігу. Терпилиха стояла, придивляючись до них.

— Що, шкода вам? — запитала її Палажка Пузир, кутаючись у хустку.— Адже у вас на рахунку є той солдат, якого ви в хліві захопили.

— Тихо, тихо,— стурбувалася Терпилиха, оглядаючись, чи не чує хто,— ти ж бачиш, які у нас люди. А ще кричиш, щоб до мене хтось причепився... Там інакше було, адже він з гвинтівкою в солому заліз, я ж з ним битися мусила.

— Чогось вам та гвинтівка сама в руки влізла.

— Гляньте яка. Ти хіба бачила? Влізла чи не влізла, це моя справа, а коли фріц у моему хліві сховався, то мое право його вбити. Це наші такі... Я одне знаю, що б не казали, а як на мене — жоден з них звідси б живий не вийшов...

— Та воно й так ніхто з них живий не вийде...

— Еге. А полонені?

— Ну, полонені... З полоненими не воюють.

— Ет! — прикро махнула рукою Терпилиха.— Так глянути, наче й завзяті ви, а зараз де та й злість поділась.

— Хіба вже й Кравчиха м'яка?

— Я не розумію, що вона там каже. Я по-своєму міркую, по-простому.— Вона раптом замовкла, прислухаючись.— Чи мені здається, чи й справді з гармат вже не б'ють.

Палажка теж прислухалась.

— Ні, таки й справді тихо... Знаєте, мені здається, що вже довгенько стрілянини нема, але через тих полонених тут такий галас був, що я й не чула гаразд...

— Що це може бути?

— Бій скінчився, чи що?

— Треба спитати.

— Хто ж це може знати?

— Командир, напевне, знає.

— Так він тобі й оповістить, знову якась розумна знайдеться та й скаже, що це військові справи, а не твої...

Але не тільки Терпилиха з Пузирихою звернули увагу на раптову тишу, яка запанувала там, де далеко на обрії починалися перші ліси. Шалов щохвилини вбігав у хату, де чергував біля телефону зв'язківець.

— Дзвони, дзвони. Що, не відповідають?

— Ні, не чути.

— Хай підуть на лінію, перевірять, чи не зіпсувалося що? А ти дзвони, весь час дзвони.

Раптом задзвонив телефон. Червоноармієць хутко почав нотувати.

— Ну що, що там?

— Наші забрали Охаби й Зеленці.

Шалов вибіг з хати. Терпилиха, яка не встигла ще піти звідси, перша трапилась йому на дорозі.

— Наші взяли Охаби й Зеленці.

Вона плеснула в долоні.

— Через це так тихо стало?

— Через це.

Вона підбрала спідницю і бігцем кинулась по дорозі за Пузирихою, що йшла до хати.

— Чуеш, Наталко? Наші забрали Охаби й Зеленці!

— Звідки ви знаєте?

— Лейтенант мені сказав. Як тільки телефон задзвонив, от не зійти з цього місця, вибіг з хати і каже: наші взяли Охаби й Зеленці.

— Взяли! — мовила Пузириха задихаючись.

— Чи я тобі не казала зараз, коли затихло, що, видно, бій скінчився?

— Еге, що ви там знали.

— Я не знала. Як же той бій мав скінчитись? Погнали наші німців. Клин розширили, розумієш?

— Чого там не розуміти, хіба тільки ви в нас така вчена!

Терпилиха махнула рукою.

— Е-ет, говорити з вами.

Пузириха знизала плечима і повернула до своєї хати. А в школі все дзвонив телефон. Шалов голосно кричав у трубку:

— Куди? Як?

І закипіло, завирувало на селі. Поспіхом бігли червоноармійці.

— Куди це ви, куди? — хвилювалися жінки.

— Наказ прийшов, рушаємо далі.

— Куди далі?

— На захід, матусю!

Жінки ламали руки. Все, що сталося, здавалось їм коротким, неймовірним сном. Кравчиха підійшла до лейтенанта.

— Як же це так? Адже я борщу наварила, ви ще й не поїли як слід.

— Нічого, матусю, я не голодний. Наказ прийшов — вперед! А мій борщ інші з'їдять, може, інший загін знайде в село, то ви вже їх почастуйте.

Бійці кидали недоїдений хліб, залишали ложки в мисці, збиралися хутко, гарячково.

— Ох, хлопці, погостювали б ви у нас ще день-два, — тужили жінки.

— Нічого, прийдуть до вас інші, а ми підемо. Там нас чекають.

— Певне, що чекають, — зітхаючи, згоджувались ті і виходили на шлях, де вже шикувався загін. Все село — жінки, старики й діти — вийшло проводити бійців. Не одна з жінок втирала сльози кінчиком хустки. Сонька Лиман, плачучи, кинулась до молоденького червоноармійця.

— Ти глянь на Соньку... Вже знайшла собі...

— Встигла, — сміялися жінки.

— А хлопець нічого, гляньте, які брови.

Лейтенант Шалов вибіг з хати. Загін був готовий.

— Бувайте здорові, повертайтеся щасливі! Бувайте! Воюйте здорові! — загомоніла юрба.

Зарипів сніг під ногами бійців. Край дороги бігли діти, намагаючись потрапити в лад з бійцями, бігли жінки, підтримуючи довгі спідниці. Не поспішаючи, дійшли бійці до пагорбка і зупинилися тут на хвилину.

Ген-ген на захід простяглася снігова, сліпучо-біла рівнина. На чистому небі вдалині темніла вузька смуга диму — це догорала нещасна Леванівка, підпалена гітлерівцями з чотирьох кінців. Вона кілька разів згасала, але за якийсь час вогонь знову вибухав на згарищі, і тоді в ясній блакиті виразно видно було темний дим.

Всі зупинилися, наче по команді. Бійці, жінки і діти.

Лейтенант Шалов глянув на захід. Далеко-далеко стелилася снігова рівнина, неозора земля, український степ. Там, на заході, лежала Україна в огні й крові, обпльована, закута в кайдани, але нескорена, вперта, незборима.

І він побачив: у блакиті довгою стежкою, світляним шляхом здіймається райдуга, барвна смуга, насичена світлом і ніжним цвітінням. Переливалась райдуга рожевими барвами стокроток, пурпуром троянд, ніжними то-

нами бужку, палала золотом соняшників, мерехтіла зеленню найніжнішого березового листа. Її пронизував ясний, лагідний світляний блиск.

Стелилася райдуга від сходу до заходу, еднаючи небо з землею,— іскриста, сонячна смуга. Шалов повернувся до свого загону.

— За мною, марш!

Рівним, широким кроком бійці рушили вниз дорогою. Жінки залишилися на пагорку, наче це було умовлено заздалегідь. Вони стояли мовчки. Марширував загін дорогою, що йшла в безмежну долину, по сліпучо-білій рівнині в сяйві райдуги.

Ішли бійці до стовпів диму, що кружляли над спаленою Леванівкою, до сіл, що тонули в снігу. Стискаючи в долонях гвинтівки, ішли вони на українську землю, стомлену, здушену гітлерівським ярмом, але вперту, нескорену, незбориму.

Люди мовчали, до болю, до сліз напружуючи зір, щоб довше бачити бійців, аж поки не зник загін у блакитній далині, в снігових просторах, в стобарвному сяйві райдуги, яка стелилася над землею.

Просто
любов

ПОВІСТЬ

Марія скинула халат. Одкрутила кран — вода полилася на руки тонесеньким струмочком. Скінчилося двадцятичотирьохгодинне чергування. За вікном було ще темно, але контури дерев уже позначилися на ледве зблідлому тлі неба. Вона лагідним поглядом привітала новий день. Подумала, як добре було б повертатися додому пішки, коли б не цей дощ. А може, вийти, відчути на обличчі холодні краплини, веселий вітер, послухати, як хлюпотять під ногами калюжі? Колись, у дитинстві, вона любила таку годину. Вибігала з дому у вітер, у дощ і відчувала нестримну радість, що так шарпає її вітер, що б'ють струмки дощу, що ллється вода по розмаянім волоссі, що стрибають краплі по калюжах. А потім удома завжди зчинялася буря, і мати дорікала без

кінця за промочені черевики, за суконьку, яка обов'язково збіжиться, за зіпсовану стрічку.

Але знову приходили вітер і дощ, і вабили, і кликали вибігти, шаленіти, з криком гасати по подвір'ю, в захваті підставляючи обличчя під холодні струмки води.

Вона усміхнулась. Так, у ній залишились ці дикі інстинкти, як казала мати. Але зараз справді треба пожаліти черевики. Вони єдині, та й то вже добре приношені. Доведеться їхати, як завжди, трамваєм. І спати, спати, спати! За всі двадцять чотири години!

Двері прочинилися.

— Він знову кричить, іди, Маріє, швидше. Страшенно кричить.

Марія поспіхом витерла руки, знов одягла халат. Неперпляче розірвала вузол заплутаних зав'язок.

— Пробач мені, ти ж, напевне, дуже втомилась, але...

— Дурниці ти кажеш, Раю. Ну, ходім.

Довгий коридор, застелений темно-червоною доріжкою. Причинені двері палат. Запах медикаментів. Когось несли на носилках, хтось швидко пробігав до операційної.

— Нічого не могли з ним зробити, — намагалася виправдатись Раїса, беспорядно розводячи руками. Але Марія не слухала. Вона відчинила двері до невеличкої палати і швидко зачинила їх за собою. Дві санітарки схилилися над ліжком пораненого і, намагаючись його втримати, наввипередки щось говорили. Він рвався з їх рук, біла лялька, сповита бинтами.

— Не хо-очу, не хочу, чуєте, не хочу! Геть! Не треба мені вас, не треба нікого! Геть, геть, стерви!

Марія тихо підійшла і поклала долоню на перев'язану голову. З-під білих пасом товсто намотаної марлі глянуло на неї хмуре темне око.

— Чого ще? — буркнув поранений, але Марія бачила, що він впізнав її. Тіло під байковою ковдрою перестало кидатись і рватися.

— Що ж це ти виробляєш? І не соромно тобі? Як це так можна?

Вона кивнула головою санітаркам, щоб вони вийшли. Ті зрозуміли знак і беззвучно зникли за дверима.

— Я ж тобі казав уже сто разів... Казав чи ні?

Голос тремтів, підносився, в ньому звучали небезпечні нотки, готові вибухнути істеричним криком.

— Що ж ти таке казав?

— Не хочу! Не хочу ваших перев'язок, ваших ліків, ваших уколів, ваших операцій, лікарів, госпіталю! Не хочу! Для чого? Навіщо? Яке ви маєте право, хто вам дав дозвіл? Я не хочу.

Вона присіла на стілець біля ліжка, не знімаючи долоні з бинта, що повивав голову.

— А чого ж ти хочеш, упертій?

— Нічого не хочу, нічого, чуєте? Хочу вмерти, маю на це право — вмерти! Чого ви знущаетесь з мене?

— Це дуже просто—вмерти,— мовила вона тихо.— Звичайно, жити тяжче. Але ти повинен жити, ти будеш жити.

— А я саме цього й не хочу. Чого ви сидите тут, марнуєте час, приставляєте до мене цих доглядачів? Це тюрма, чи що? Я питаю, тюрма?

Ніжно, обережно вона провела долонею по білих бинтах. Лагідно посміхнулась. Уважно вдивлялося в неї єдине око, поблискуючи між пасмами бинта.

— Ти вчора зірвав пов'язку. Хочеш зіпсувати те, в що вкладено стільки праці. Хочеш собі пошкодити. Тебе не обходить, що ми про тебе турбуємось, що хочемо тобі допомогти. Ти лихий, упертій, вередливий хлопець. Тому ми й мусимо наглядати за тобою.

— Ах, яка ви...

Він заспокоївся, замовк на мить. Марія чекала.

— А ви мені скажете правду, але правду, найщирішу правду? — запитав зненацька.

— Постараюсь.

— Отож так...— Він зупинився, видно, збирав думки, формулював питання.— Ви не скажете мені правди. Але подумайте... коли б так сталося... От ви лежите в госпіталі, сліпа.

— Ти не сліпий,— мовила вона суворо.

— Ну, на одне око, все одно... Отже, без ока, без руки, без ноги. Схочете ви жити, га? Дуже схочете? — Він дивився глузливо, вперто, і темне око палало гарячковим вогнем.— Тільки правду. Тільки правду, якщо ви взагалі можете не брехати.

— Скажу тобі правду,— мовила вона спокійно.— Ляж як треба. Чекай, я тобі поправлю подушку, ось так. Слухай...

Вона взяла його гарячу долоню в руку. Він лежав спокійно, чекаючи.

— Бачиш, я тобі не можу сказати, як було б зі мною. Що я відчувала б, чого прагнула б. Може б, мені й хотілося вмерти.

— От бачите!

— Почекай.

Раптом зникла втома. Вона відчула себе свіжою, міцною, ніби щойно прийшла на чергування. Теплою хвилею зринула думка про Григорія.

— Бачиш, у мене є чоловік. Він на фронті. Може, зараз він поранений, так само, як і ти. Кажу тобі правду, найщирішу правду: якщо не зможе повернутись цілий,— хай повернеться без рук, без ніг, аби тільки повернувся. Мої руки будуть працювати замість його рук, моїми очима він бачитиме світ, аби тільки був, аби тільки був зі мною.

Ні, вона казала це не йому. Благала долю, дійсність, світ безжалісний і жорстокий, щоб Григорій повернувся. Ах, почути ще його голос, побачити його усміх, торкнутися його долоні, слугувати йому, бути з ним! Відчуття знов високу хвилю щастя, що заливає серце, глибоку впевненість, блакитний спокій, що огортає душу. Відчуття знов, що ось воно — найглибше щастя, її навіки коханий, що не згубився на далеких шляхах війни, прийшов до неї, і вони знову вкупі. Що б важило те... Ні, ні, вона б зуміла йому довести, зуміла б його переконати, зуміла б йому допомогти так, як він допомагав їй сто разів у житті.

— Це правда? — запитав суворо поранений, і хмуре око вп'ялося пильним поглядом в її проясніле обличчя.

— Правда,— повторила вона урочисто, ніби складаючи присягу.— Це сама правда.

Зараз він дивився в стелю.

— Бо в мене є дівчина, ви знаєте...

Так, тепер вона розуміла, що сказала саме те, що було потрібно, що дала відповідь саме на те, що мучило найдужче.

Поранений підняв руку і безпорадно заворушив нею перед обличчям.

— Що там?

— Під подушкою... Отут під подушкою...

Вона пошукала. Зашарудів папір. Конверт, склеєний із аркуша шкільного зошита. Стерті фіолетові літери адреси.

— Лист! Вийміть звідти листа.

Маленький, заяложений клаптик паперу.

— Прочитайте мені. Вголос.

Вона розгладила аркушик на коліні. Хімічний олівець розповзався плямами.

«Дорогий Васю! Вітаю тебе від щирого серця, і мама, і сестричка Фрося, і тітка, і всі сусіди. Яка ж я рада, що вже знаю, де ти! Ти не пишеш, куди саме тебе поранило. Та я хочу тобі написати, що як би не було, а я за тебе піду, то ти мені напиши, як тебе поранило, і хоч би ти був інвалідом, то нічого не думай, бо ти ж знаєш, як воно є, і якби там не було, я зостанусь така сама, як була, і я тобі пишу, щоб ти собі в думці не мав, коли там що, тільки напиши мені. У нас удома все гаразд, твої старі теж здорові, і ми всі тебе чекаємо. Ти напиши, чи ще підеш на фронт, чи вже вернешся додому, а коли треба, то я по тебе приїду, бо старим тяжко, а я приїду. Вітаю тебе ще раз і чекаю листа. До побачення. Твоя Оля».

Вона старанно склала брудний аркушик. З широко розплющеного, втупленого в стелю ока пораненого просочилася й застигла самотня сльоза, поблискуючи в куточку між повіками.

— Ну бачиш,— ствердила Марія,— я ж тобі казала...

— То ви думаете?..

— Ах, який ти! Адже пише тобі Оля...

— Ну, так... Тільки я думав... може, це тільки так, а як приїду...

— Ні, ні, це ясно. Ти що, не читав листа?

— Як же, читав, читав... І вчора, і сьогодні... Але все ж таки...

— От дурний! Чого ж тоді була б варта твоя дівчина? Приїдеш, будете разом працювати.

— Яка там праця! — скривився він гірко.

— Протези тобі зроблять, будеш працювати. Дружина допоможе, діти будуть, допоможуть.

— Діти?

— Ну, певне. А зараз тільки треба лежати спокійно, щоб усе швидше загоїлося. Щоб вернутися швидше додому, до Олі. Будеш спокійно лежати?

— Та хай уже...

— Лікарів будеш слухати?

— Що ж...

— Отож-бо й є. А скандалів робити нема чого, і сестер стервами взивати.

Він засоромився.

— Та як же... То, може б, ви їм сказали? Бо воно якось...

— А ти сам перепроси. Дивіться, лаяться може, а перепросити «то, може б, ви»... Який великий пан!

— То я вже сам...

— А певне, що сам. Ну, я піду, а ти спи, і щоб мені більше скандалів не було.

Тільки на сходах вона помітила, що вже пізно. Крізь вікна на сходи просочувався блідий ще, але вже виразний світанок. Вона поспіхом застебнула пальто. У серці вогником палала радість. Наче далеке привітання від Григорія, наче міцний потиск його засмаглої руки. Марія швидко збігла по сходах. У вестибюлі їй зустрівся Воронцов.

— Ви ще тут? — здивувався він.

— Я трохи затрималась.

Вони вийшли разом у каламутний морок вулиці, в холодний вітер, у краплини сльоти. Вгорі вже видно було небо, але тут, між будинками, внизу, похмуре світло ще не встигло розігнати темряву. Марія спіткнулась.

— Дайте руку, ще темно, а тут повно вибоїв.

Вона взяла його під руку і раптом відчула страшну втому. Здалеку замигтів блакитний вогник. Наближався трамвай. Воронцов допоміг їй влізти у переповнений вагон.

— Ви дуже стомились?

— А що?

— Якби ви мене запросили на чай, перше ніж ляжете спати, я б не відмовився.

Вона усміхнулась.

— Ну, то, може, ви, товаришу доктор, зволите переступити мої низькі пороги? Чай на мене чекає, вип'ємо разом.

— З радістю. Страшенно мені не хочеться зараз повертатися додому. Брр, який ранок!

Трамвай рипів і скреготів, коливався на поворотах, і в такт його рухам безвладно коливалася, похитувалася, хвилювалася людська юрба, яка щільно заповнювала вагон. Марія заплющила очі. От вони ідуть трамваєм додому, вона й Гриць. Гриць обняв її, щоб захистити від

поштовхів. Варто трохи відхилити голову — і відчуєш шокою шорстке сукно його пальта.

Хтось, пробиваючись до виходу, штовхнув бабусю, що стояла поряд, і та почала лаятись. Зачеплений люто відгризнувся. Зараз залунає веселий голос Гриця, засміється натовп у трамваї, і суперечка двох роздратованих людей розтане в сміхові й жартах.

Але Гриця не було. Це Воронцов оберігав її від поштовхів людей, що пробивалися до виходу. Не було Гриця. Десь далеко — хто знає де — розлягався його веселий голос. Де він міг бути цього холодного, дощового, темного ранку? Може, йде дорогою якоюсь, невідомою, незнаною, може, повзе по болоті, може, спить у землянці? Де зараз Гриць?

І знов, як там, біля ліжка пораненого червоноармійця: хоч сліпий, хоч без рук, без ніг...

— Виходьмо.

Марія здригнулась. Якусь мить не могла зрозуміти, де вона. Ах, так, трамвай! Це вже зупинка.

Вони знов побрели по грязюці. Виразно вимальовувалися на тлі хмурого неба обриси будинків, темні, непотрібні ліхтарі стриміли на вулиці, наче мертві, з обламаними гілками дерева. В будинках ще горіло світло, ледве пробиваючись крізь щілини завіс.

Тут вже був її дім. Вона задихалась, поки зійшла по сходах. Мертво поблискувала лампочка, обгорнута синім папером. В її світлі обличчя Воронцова здалося їй раптом старим і пом'ятим.

Мати неохоче подала руку гостеві і, не відповідаючи на привітання, подріботіла на кухню.

— Мамо, чаю, тільки гарячого.

— Аякже... Дочекатися тебе не можна. Грію і грію, закипить і знов прохолоне, а тебе нема й нема...

Марія із зітханням полегкості сіла в старе потерте крісло. Простягла ноги. Руки її безвладно впали.

— Змучилися ви,— тихо мовив Воронцов, уважно придивляючись до тіней під її очима, рисок утоми біля уст.

— Страшенно,— призналася вона. Не хотілося говорити. Відпочивати! Відпочивати! Вона рада була, що Воронцов зайшов. З ним було якось певніше й безпечніше. Тільки мати, як завжди, визнала за потрібне продемонструвати свою неприязнь до прибулого. Охоронець

прав Гриця... Так, справді, треба було охороняти права Гриця...

— Чого ви смієтесь?

— Сміюсь?— здивувалась вона.— Ага, правда. Знаєте, я подумала, що мама відіграє в цьому домі швидше роль свекрухи.

Він морочився з запальничкою. Синій вогник спалахував і відразу гаснув.

— Сірники там на столику

Він не міг знайти. Марія з зусиллям підвелася і висунула шухляду. Очі її впали на фотокартку. Це був Гриць, Гриць, як живий, з радісним поглядом очей, з задерикуватим нахилом голови. Гриць...

Вона кивнула йому значуще головою. На фото — Грицеві.

— Ви робили сьогодні операцію?

— Так, знаєте...

Марія заплющила очі. Здавалося, вона уважно слухає. Але насправді не чула жодного слова. Вона поринула в напівсон, у дрімоту наяву. Звідкілясь здалеку долинав голос Воронцова, але вона не схоплювала змісту слів. Була далеко-далеко, була біля Гриця. Розповідала йому про Василя, про його дикий розпач, про лист з наївними помилками, про те, як він, Гриць, їй допоміг. Бо це ж він їй допоміг. Продиктував слова, які треба було сказати, зняв з неї тягар втоми. Відбиток його усміху на її устах переконав того — нещасний обрубок у білих бинтах! — переконав, може, більше, ніж слова. Гриць...

«Ну як?» — дійшло до неї, і вона лагідно промовила:

— Звичайно, звичайно.

І Воронцов розповідав далі. Слова дзюрчали, як струмочок. У Гриця був інший голос. Вона раптом, мов наяву, почула цей ясний голос, в якому кипіла веселість, бризкаючи з кожної нотки, навіть коли він говорив про звичайнісінькі, байдужі для всіх речі.

В коридорі зачовгали капці. Тетяна Петрівна внесла на підносі чайник і дві чашки.

— А ви, мамо, не будете пити?

— Я вже напилася,— мовила мати неохоче і здвинула плечима. Ні, вона не схвалювала цих одвідин, доктор щось надто часто з'являвся у них в домі. Правда, Марія начебто не звертала на нього уваги, але все ж

таки... Дивні візити о восьмій ранку... Сісти разом з ними і пити чай — значило б санкціонувати те, що вона не схвалювала, що вважала за непристойне. Човгаючи стоптаними задками капців, вона вийшла до другої кімнати і з демонстративним грюком зачинила за собою двері.

— Цукру нема,— пояснила Марія так, наче це треба було пояснювати, хоч заздалегідь було відомо, що цукру нема. Майже все, що вони одержували на картки, Тетяна Петрівна дбайливо ховала про якусь невідому чорну годину.

— Яке у вас ясне волосся, Маріє,— несподівано мовив Воронцов.

Вона засміялась.

— Ви помітили? Яка спостережливість! Коли я була малою, діти мене дражили, звали Сивулею, як корову. Страшенно це мене дратувало, думала, що навіки зостанусь така біла. Тільки потім трохи потемнішала.

Ні, він не був спостережливий. Давно бачив, що в неї напрочуд ясне волосся. Але зараз, наливаючи чай, вона налилася так, що світло настільної лампи пронизало розвіяні над чолом кучері, утворивши якийсь прозорий ореол, легеньку, майже срібну хмарку. Він дивився на цю хмарку, на опущені темні вії, на ніжну лінію обличчя. Щось боляче вколало його в серце. Було щось радісне в кожному її рухові, в кожному кроці, вічно жива сила, що біла з глибоких джерел. Навіть коли вона була найдужче втомлена, коли він зустрічав її в госпітальному коридорі після двадцятичотирьохгодинного чергування, коли блакитні тіні лягали їй під очима, все-таки була в цьому обличчі радісна молодість, якої не могла подолати ні втома, ні всі госпітальні страхіття. Цю свою нездоланну молодість несла вона в палати, перемагала нею морок, і гарячкові примари, і розпач гинучого життя, і тіні близької смерті легше й швидше, ніж старші, кваліфікованіші і досвідченіші від неї сестри. Що ж давало їй ці сили, що збуджувало в ній цей усміх, який ледве торкався уст, але осявав все обличчя якимось внутрішнім світлом?

Він не хотів давати собі на це відповідь. Адже не вперше бачив глибокий погляд, кинутий фотокартці на столі. Її усміх був майже відбитком того чоловічого усміху, усміху Григорія. Чоловік, якого вона не бачила рік, був тут, не залишав її ні на хвилину. Вона жила його усміхом, черпала в ньому сили.

Воронцов поволі колотив ложечкою чай. Марія за-сміялась.

— Не треба мішати: цукру нема,— мовила вона таким самим тоном, яким у госпіталі розтлумачувала щось просте і зрозуміле упертому пораненому, що капризував і не хотів зрозуміти цілком очевидної речі.

— Ні, я так,— засоромився він.— Гарячий, щоб швидше прохолонув,— пояснив він, але ложечку поклав.

Марія пила дрібними ковтками, тримаючи чашку в обох долонях. Ах, як добре було відпочивати, пити гарячий чай, відчувати, як тепло, що лилося від невеличкої залізної пічки, розходиться по всій кімнаті! Якби тільки не треба було розмовляти! Але, з другого боку, нечемно тільки посміхатися або кивками голови вдавати увагу.

Вона ввімкнула радіо. Так, слухати музику — це був найпевніший спосіб. Якщо не подобається,— можна й не слухати, але вже не треба розмовляти.

Попливла пісенька. Колись, невідомо коли, виколисав її далекий степ, вишумів вітер над неозорими луками, вишпектала річка, що текла в безмежну далечінь, у велетенське бурхливе море. І зринула, зазвучала пісенька людським голосом, солодкою оманливою мелодією. Як же не слухати слів: спливала пісенька про Гриця, про веселий його усміх, про дні щасливого кохання. Про яблуні, про гілля яблунь, в яких квітли зорі червневими, липневими ночами. Про піщані стежки в сосновім бору. Про рясний малинник, укритий рожевими ягодами. Про слова, вишептани з уст в уста, з серця в серце. Про сонячний спільний шлях.

Замовкла пісенька, і раптом болісно стислося серце. Марія перемогла себе. Ні-ні! Гриць був тут, близько, бринів у повітрі його сміх, звучали його слова. Ще горів на долоні міцний потиск його засмаглої руки з білим шрамом на пальці. І підхопили скрипки звук рідного голосу, знялися вгору солов'їною піснею, розлилися сріблястим водоспадом звуків. «Грицю, Грицю!» — шепотіло серце. Тріпотіла в ньому крилами нетерпляча радість, незрозуміле, безмежне щастя, що є Гриць. Може, мандрує далекими шляхами, може, лежить в окопі, може, біжить в атаку. Але є Гриць, її Гриць.

— Пізно вже, я піду,— мовив Воронцов якимсь не своїм голосом. Вона розплющила очі. Наче поверталася

з далекої мандрівки, із стежок на луках, із незнамого краю, де йшла рука в руку з Грицем.

— Пізно? — здивувалася бездумно.

Він підвівся. Брови йому зморщились, уста болісно скривились. Марія не затримувала його. Хотіла залишитися сама, сама з Грицем.

Він хутко одяг пальто. Ледве торкнувся її руки на прощання. Вийшов у хмурий ранок, у рвучкий вітер, у пронизливі гострі бризки дощу. Підставив їм обличчя. Мовчки лаяв себе брутальними словами. Стискав кулаки засунутих у кишеню рук.

Трамвай саме відійшов, переповнений пасажирами. Воронцов подумав, що так краще. Великими кроками рушив у сльоту. Здіймалася в ньому нестримна хвиля гніву на самого себе. А потім на Марію. На її ясне прозоре волосся, на тонкі ніжні пальці, на осяяний з глибини усміх, на дзвінкий голос, навіть на цю кімнату, затишну, гостинну, з фотокарткою чоловіка на столику, з фотокарткою чоловіка на стіні. А потім на цього Гриця, якого нема вже рік і який все-таки є, завжди є, ходить у палахах, їздить з нею трамваем, сидить незримий за столом у світлі лампи, не залишає її ні на хвилину. Так-так, він, Воронцов, не був такий дурний, щоб не бачити, не розуміти, що діється. Вона ставилася до нього, як дитина до плюшевої іграшки, до любого ведмедика. І ніколи він не був для неї чимось іншим. Бачив, відчував, всім тілом відчував постійну присутність того, іншого, який не залишав її ні на хвилину.

— Я негідник,— мовив він голосно, аж здригнувся. Але на вулиці не було нікого, ніхто не міг почути. Він глибше насунув шапку на очі і швидко пішов, розтинаючи похиленою вперед головою просякнутий струмками дощу упертий крижаний вітер.

А Марія поволі підвелася і стала збирати посуд зі столу. Знов зачовгали капці, зарипіли двері.

— Пішов уже?

— Пішов, пізно вже.

— Ще б пак, сидить і сидить.

— Що це вам заважає?

— Домівки в нього власної нема, чи що?

— Адже ви знаєте, що в нього тут нікого немає.

— Нема, то й не треба. А тут нема чого шукати.

Марія засміялась.

— Нічого він тут і не шукає.

— Знаю я це, різне бачила в житті,— бурчала стара.— Покинь, я приберу, лягай спати. Мало ти в госпіталі намучилась, ще й гості оці.

— Що це за гості? Таке вигадали! Прийшов, посидів і пішов. Хіба вам тієї склянки чаю шкода?

— Дурниці кажеш. Чаю...

Марія стелила постіль на канапі. Раптом нестерпно захотілося спати, спати, спати. Кинутися в постіль в одежі, щоб не треба було стягати панчохи, розстібати сукню, щоб заснути відразу...

— На що це схоже?.. Ледве очима дивишся, і сидіти стільки часу...

Тетяна Петрівна підійшла до стіни, вимкнула радіо. Мелодія скрипки обірвалася на половині такту. Замовкла пісенька.

— Спи, спи, вже ранок.

Марія вже не мала сили відповісти. Поглинула її тепла, м'яка хвиля, заколисала блакитна глибина, золоте шумовиння, ніжна мелодія, оповита незбагненим сяйвом. Це був сон, і хоч не було в ньому Гриця, Марія знала, що це все-таки сон про Гриця, і золота хвиля була його усміхом, і мелодія була його голосом, і хитлива глибина була насичена сяйвом його очей.

Десь далеко заграли куранти на башті і вдарив годинник. Крізь щільно зачинене вікно долинали чисті, дзвінкі звуки, і в сні Марії обертались вони барвами й сяйвом, звучали якимись незрозумілими радісними словами. І ці слова казали про Гриця. Вона знала напевне, що про Гриця. І, нарешті, пірнула на саме дно, де сон був м'який і пухнатий, як сажка, і не було вже в ньому ні барв, ні звуків, ні слів, лише глибокий мовчазний спокій, що дає силу й спочинок.

Але, поринаючи в цю тишу і спокій, вона розуміла, що спить, і хоча в цьому сні не було ні барв, ні звуків, ні контурів,— це також був сон про Гриця.

* *
*

Саме тоді капітан Григорій Чернов отямився від млості. Йому здалося, що він повертається з якоїсь неосяжної даліни, де щось сталося. Але що саме? Він не

міг пригадати. Світ розтанув у сліпучому нестерпному сьайві.

А зараз було тихо. Напрочуд тихо. Він подумав, що, мабуть, ця тиша його й збудила. Не розумів, що з ним діється. Прямо перед очима стояло щось сіре, він розрізняв поздовжні сірі смуги, довгі пагорки й долини між ними, рівні, одноманітні. Що це? Поле? Ниви? Грядки? Ні, вона не була полем, ця сіро-коричнева просторінь. Адже була над ним, незрозуміло чому над ним. Наче земля стала дибом. Як у літаку, коли льотчик описує над аеродромом останнє коло перед посадкою. І вона була якось напрочуд близько — йому здалося, що він аж скосив очі, придивляючись. Хотів відкинути голову, щоб глянути краще, і не міг ворухнутись. Що ж це таке? Гора звалилася на нього? Засипало? Але ні, він дихав і відчував на губах вогке повітря. Дощ ішов, чи що? Обличчя було мокре і болісно щеміло. Мутилося в голові, і нічого не можна було зрозуміти.

Раптом до нього долинув далекий глухий знайомий звук.

«Гармати»,— усвідомив капітан, і відразу світ завирував і став на своє місце. Сіро-коричневі пагорки й долини — це були не поля чи грядки, а просто сукію шинелі когось, хто лежав над ним. Коли він усвідомив це і побачив виразно — повернулася нормальна оцінка розмірів і віддалей. І не гора звалилася на нього — просто він лежав під тілами вбитих. Він побачив ремінь пояса, чиюсь безвладно звислу руку, підошву чобота, скручене дуло гвинтівки. Щось застувало йому зір — він дивився лише одним оком. Спробував зітхнути глибше — і не міг. Нестерпний тягар лежав на грудях, душив, тиснув. Що це було? Дикий біль, що походив невідомо звідки. Боліло обличчя, це було певно. А решта? Тіло наче перестало належати йому, наче злилося в одне ціле з тією купою тіл, що горою здіймалася над ним.

Думки плутались, мутились. Він силкувався їх упорядкувати. Очевидно, бій уже скінчився. Німців немає. Гуркіт гармат доходив здалеку, і з його напрямку він зрозумів, що частина пішла вперед. Так, значить, німців вибили.

Він намагався пригадати, що сталося з ним самим, але доходив лише до моменту атаки, а там усе гинуло в якомусь сліпучому світлі. Зібравши усі сили, спробував

ворухнутися всім тілом. Як з'ясувати, що саме болить, чи поранений він взагалі? Рука — нею не можна ворухнути, наче вона придушена якимсь страшним тягарем. Хоч би поворухнути пальцем, відчутти самого себе, знайти себе в цій купі мерців.

Це не вдавалося. Власне, де повинна бути ліва рука, де права? Очевидно, руки задеревіли так, що не можна їх підняти. Ноги — хоч би ворухнувся один палець... Болить, пронизливо болить, і невідомо що. Існував, був, мислив, жив тільки мозок. Решта перестала належати йому, стала частиною того, що лежало круг нього і на ньому. Він поглянув угору. Як колоди, як склад старого ганчір'я... Хто це був? Свої? Німці? Щось миготіло в оці, але він розрізняв барви. Так, це були свої. Йому спало на думку, що після бою, мабуть, знесли трупи в одне місце. Але чому він тут опинився? Адже він не мертвий, це він знав напевне. Надто великий був біль. Отже, як він сюди потрапив? Видно, хтось був тут, переносив, збирав мертвих. Коли ж це сталось? Між хвилиною, коли блиснуло сліпуче світло, і тією, другою, коли він помітив шинель, не розуміючи спочатку, на що дивиться, не минуло, здавалося йому, й однієї секунди.

Трупи над ним заколювалися, попливли вгору і вниз. Григорій відчув у роті нудотний прикрий смак — і пірнув у хвилястий, сірий хиткий морок, у густу імлу, рухливу, тремтячу, як щось живе.

Та він знову виринув з неї. Викликав його з сірого мороку, з неосяжного простору ростучий біль. Було холодно. Він з зусиллям повернув голову вбік і побачив, що лежить на землі. Відразу біля уст починався клапоть снігу, засипаний чимсь чорним, набряклий чимсь червоним. Далі гола земля, і знову сніг, ярк, схил пагорка, кілька дерев. Він силкувався пригадати — ну, так, знайома гірка, звідти вони рушили вниз. Куди ж усі зникли, де поділись? Він хотів крикнути, але з горла вихопилось тільки безсиле хрипіння. Ах, як було холодно! Крижана земля, мокре повітря, пронизлива вогкість.

Раптом він почув якийсь рип. З надлюдським зусиллям ще трохи повернув голову. Десь тут був той, хто, може, схоче допомогти, розкидати цю страшну гору, що на ньому лежить, звільнити його руки й ноги з пут, які стисли їх з непереможною силою, скинути з ока тягар,

що застусь світ і не дозволяє дивитись як треба. Санітари, де санітари?

Його охопила злість. Як не треба, то їх повно, а як треба, то навіть собаки не докличешся. Він спробував знову крикнути і знову тільки захрипів. Яке знайоме хрипіння... А правда, це була малесенька галка, що випала з гнізда і лежала на землі, а коли він узяв її в руки, силкувалась клюнути його з войовничим хрипінням. Тільки в його хрипінні було куди менше войовничості, ніж у писку роздратованого пташеняти.

Знов зарипіло. В поле зору увійшла коричнева пляма. Так, це була кінська морда. Вона виринула звідкілясь знизу, потім з'явилась похилена, напружена спина. Кінь, очевидно, щось тягнув. За конем з'явилась чоловіча голова. Це був свій.

Григорій дивився з напруженням, намагаючись подолати сіру млу, яка напливала, стирала обриси, полонила світ навколо. Він виривався з липких її об'ємів, перемагав її надлюдським зусиллям.

Кінь тягнув низенькі довгі санки. На санках лежала людина, укрита чимось з головою. Санки з'явилися з яру і зараз котилися по схилу, вкритому кригою. Кінь ступав з зусиллям, копита сковзались, посторонки врізалися в тіло. Солдат, що йшов збоку, погукував, підпирав плечем, підтримував санки. От вони добрели до половини схилу. Раптом кінь почав задкувати, поволі, сантиметр за сантиметром вниз, вниз. Вниз зсувалися санки.

Солдат гукав і підганяв коня, підтримував його, силкуючись допомогти, але й сам сковзався по закрижанілому схилу. Вони сповзали вниз, сповзали повільно, але безупинно. аж поки зникли в яру санки, потім солдат, а за ним уже й кінь.

Знову море сірої мли. І знов з'явилась кінська морда, за нею голова солдата, потім санки. Григорій уважно стежив, як вони видиралися на схил, так, наче саме це було найважливіше. Вперед, вперед! Кінь обережно переставляв копита, напружував м'язи, санки посувалися вперед. Григорій чекав. І знов те саме місце на схилі — кінь сковзався, санки з'їжджали вниз. І знову за хвилину з'являвся кінь, солдат, санки і на санках довге людське тіло, укрите рядном. «Везуть пораненого,— зрозумів Григорій. Це, мабуть, був тяжко поранений — не видно було жодного руху, не чути жодного стогону.— Адже я.

мабуть, теж поранений»,— подумав Григорій, і його охопив гнів. Тут, за двадцять п'ять кроків, солдат (а може, ще й інші) мордується із своїм конем, мордується з тими нещасними санками, і йому й на думку не спаде оглянутись, побачити, що тут, за двадцять п'ять кроків від нього, лежить людина, якій теж треба було б допомогти.

Хоча — чи справді він був поранений? Він цього не знав напевне. Найголовніше, що не міг ворушитися — був цілком безпорадний, наче стиснутий залізними лещатами. А до того йому ще й одібрало голос.

А ті на схилі без кінця продовжували свою страшну й смішну путь. Вже раз минули небезпечне місце, але за два кроки почалось знов те саме. Уперто, без кінця підганяв солдат коня, кінь дряпався по льоду, і, нарешті, в якомусь місці сковзались копита, кінь задкував, сповзав у яр, і знов починалася сізіфова праця, розпачлива, безнадійна. Поранений на санках не ворушився, не стогнав. Може, він нічого не почував, може, зовсім не бачив, яка боротьба йде за його життя, боротьба з обмерзлою висковзаною кручею. А може, він і вмер під час цієї мандрівки?

«Та якщо і вмер,— думав Григорій,— червоноармієць однаково цього не помітить. Без кінця, без краю провадитиме він свою сізіфову працю, проклинаючи охриплим голосом коня, благаючи його, умовляючи, агітуючи, марно пояснюючи йому, що от ще метр, ще два, ще п'ять метрів — і все буде в порядку. Без кінця низенький кудлатий коник буде напружувати всі сили і, дійшовши до якогось зачарованого місця, знов буде зсуватися вниз».

Григорій знов уліймав далекий глухий гуркіт. Чути було тільки гармати — жодного відгомону кулеметів чи автоматів. Бій, мабуть, точився десь далеко. Скільки ж часу він тут лежить? Йому здалося, що з моменту, коли він побачив санки в яру, минуло неймовірно багато часу. Година? Дні? Ні, це не могли бути дні, адже ще не було ночі. Хоч хто зна, може, та сіра мла, що напливала й відпливала, саме й була ніч.

Він не міг одірвати очей від групи на кручі, але контакти її швидко почали зникати. Кінь переставав бути конем, людина переставала бути людиною, вони маячили на снігу, як велетенські тіні чогось невідомого. А може,

це все був сон, і зараз ніч у землянці перед наступом? Він просто спить, якимось незручно ліг, як це буває часом, і от наліг на груди кошмар важкого сну і душить, давить, тисне. Нема нікого на кручі. Адже це та сама круча, яку він оглядав, коли займали тут позицію. З верхньої койки щось звалилося на нього і душить, душить. Треба прокинутись, треба неодмінно прокинутись. Ну, так, це може бути уві сні, хіба не буває таких снів, що хочеш скрикнути, напружуєшся до поту, а голос завмирає в горлянці, і виходить тільки безпорадний кволий писк, нечутне хрипіння... Звичайно, це сон... І та мла, що знов напливає, велетенська, незмірна, заповнюючи собою світ, рухлива, болюча... Незрозуміло, як мла боліла, хоч вона була поза ним, не мала з ним нічого спільного — і все-таки боліла. Він здивувався — як це може бути? Пригадав собі сірі пагорки й долини, хотів їх побачити, але їх уже не було. Був просто клопоть шинелі.

На хвилину йому здалося безглуздя, що він тут лежить. Можна просто встати й піти, не звертаючи уваги на тягар, що звалився на нього. Все це був сон — треба просто встати й піти. Ах, дурні, нікому й не спаде на думку, що він так мучиться, ніхто не візьме його за плече, не струсоне, не збудить. Повинні ж вони зрозуміти...

Раптом мла розійшлася, наче її хтось розірвав одним рухом. Григорій відчув пекучий біль і побачив усе з пронизливою чіткістю. Ні, це не був сон. Очевидно, був бій, адже того дня рано почався наступ. Вони штурмували село на горі, потім гримнув вибух — і він не пам'ятає, що біг далі, очевидно, цим вибухом його поранило. Тепер він лежить поранений під убитими. Їх, мабуть, знесли всіх в одне місце, і його теж, як мертвого. Там, на схилі, везуть пораненого; коли б він, Григорій, міг крикнути, солдат прийшов би й допоміг. Але він не може крикнути.

Треба чекати. Чого саме? Може, хтось буде проходити, або просто почнуть ховати вбитих, і тоді знайдуть його. Аби тільки не зомліти знов, щоб не здатися мертвим. Вся справа тільки в тому, коли придуть. Це може бути сьогодні, завтра, післязавтра.

Холод дошкуляв чимраз дужче, нестерпно нудило. Коли б він хоч знав, куди його поранено. Але навіть це неможливо було визначити. Хто буде дужчий — він чи рана, холод і час?

А час тягнувся смертельно. Не може бути, щоб це тривало так довго, як здається. Там, на схилі, ще й досі мордувався солдат з ожеледдю, конем, санками, розпачливо борючись за життя іншої людини.

Знов сіра мла, і в її шматках впливає вперто: кінська морда, захриплий боєць, довге, укрите рядом тіло на санках. Вгору — і знов униз, по проклятій зачарованій кручі, яка не давала себе перемогти, не пускала, зіштовхувала вниз, а того, що боровся за життя, штовхала в смерть.

* *
*

— Маріє, начальник тебе кличе.

— Не знаєш, що там?

— Уявлення не маю. Казав, щоб ти прийшла.

Марія, наспівуючи, поправила волосся перед дзеркалом, що висіло над умивальником.

У кабінеті начальника госпіталю горіла тільки одна лампа на столі. Він звів очі на Марію і встав, перекладаючи якісь папери.

— Слухаю, Михайле Микитовичу.

— Так-так...— буркнув він ніяково й опустив голову.

Вона здивувалась.

— Що сталося, Михайле Микитовичу?

— Нічого, нічого.

Він знов глянув на неї. Вийшов з-за столу і взяв її за руку. Вона злякалась. Ще не думала нічого, але несподіваний холод побіг по спині до пальців ніг, похололо обличчя.

— Маріє Павлівно, ви завжди були розумна й стримана.

Вона не зрозуміла. Дивилася запитливо, відчуваючи, як зростає шум у вухах. Що це було? Що сталося?

— Що ж робити, Маріє Павлівно! Війна.

— Що сталося? — спитала вона ще раз якимсь чужим, глухим голосом. Її охопив дикий острах, незрозумілий гнітючий жах. Начальник повернувся до столу і взяв з нього якийсь папірець.

Раптом її вразило мов блискавицею. Кімнату осяяло сліпучим блиском. Вона похитнулась і сперлась на стіл, щоб не впасти.

«Гриць!» — подумала вона те, що їй повинна була подумати з першої хвилини, коли увійшла в кабінет і побачила ніяковий, непевний погляд начальника.

— Це для вас... лист...

Марія взяла папірець похололими пальцями. Це навіть не був лист, а звичайне повідомлення, яких вона вже стільки бачила від початку війни. Тільки тоді ці повідомлення були адресовані не їй.

Вона розпечатала листівку. Власне, не треба було їй читати, адже вона заздалегідь знала, що там написано... Машинально пробігла очима.

Так-так, звичайне повідомлення. Капітан Григорій Іванович Чернов поліг смертю хоробрих у боротьбі за свободу і незалежність Батьківщини.

Марія безтямно зібгала папірець пальцями. Начальник знову взяв її за руку.

— Маріє Павлівно, треба бути мужньою.

Вона усміхнулася, не відчуваючи цього.

— Так-так, звичайно...— І потім: — Можна йти?

Він кивнув головою. Вона вийшла не прощаючись.

Довгий коридор, червона доріжка. Недокурок цигарки лежав у проході. Теж порядки — взагалі не можна курити на цім поверсі, а тут ще й недокурки кидають. Вона схилилася, підняла недокурок, кинула в плювальницю, що стояла в кутку. Яка червона доріжка — вона помітила це тільки зараз. Аж очі ятрить. Не повинно бути в госпіталі таких яскравих кольорів. І яка довга — вона машинально почала лічити кроки. Десять, дванадцять... А скільки східців униз? Цікаво, що їй ніколи не спадало на думку полічити... Дванадцять, теж дванадцять... Хто це? Ах, правда, Раїса... Яке смішне ім'я: Ра-ї-са...

— Що сталося? Чого він тебе викликав? — спитала спокійно сестра, укладаючи інструменти в шафу.

— Нічого...

— Як нічого?

Раїса повернулася і тільки зараз помітила дивний вигляд Марії.

— Маріє, що сталось?

— Нічого...

— Неправда! Якось неприємність?

— Неприємність?

Уста її скривила прикра посмішка. Хіба це можна було назвати неприємністю?

— Так, щось подібне.

— А що саме? Чому ти нічого не кажеш?

Марія раптом опустилася в крісло, наче їй підломилися ноги. Дитячим, безпорадним голосом мовила:

— Гриць загинув.

Раїса скрикнула, і відразу бистрі легкі сльози ринули їй з очей. Вона кинулась до подруги.

— Маріє! Маріє!

Та відхилилась. Впав в око коричневий сучок на рівних плитках підлоги. Як троянда. Як букет нерозквітлих троянд.

— Гриць загинув,— мовила вона ще раз, вслухаючись у звук власного голосу.— Гриць загинув,— повторила голосніше і здивувалася тому, що каже. Адже це не була правда, це не могло бути правдою. Брехня! Смішна вигадка, жажливі якісь слова, яких не можна навіть повторити.

Червоне світло заблищало на розподільній дошці. Раїса схопилася.

— Я піду!

— Ні, адже це моя палата,— мовила Марія звичайним голосом. Швидко витерла обличчя мокрим рушником.

В коридорі зустріла її санітарка.

— Що там?

— Умирає той, із сьомої. Мучиться дуже.

Із сьомої? Ах, так, це було відомо ще зранку. Лікар попередив, цього сподівалися вже вдень.

Вона тихо увійшла в палату. Хто це умирає? Гриць? Ні-ні, дурниці. Гриць не міг умерти. Вона підійшла до ліжка, від якого пашіло жаром. Поранений тяжко дихав, і його пальці швидким, монотонним рухом дряпали білу ковдру. Марія схилилась над ним. Гарячкові очі помутніли, дихання із свистом виривалося з грудей. Варто було глянути на нього, щоб побачити — тут не могло бути помилки. Стільки вона вже бачила вмираючих — ця людина прямувала до того берега, вже була на смертній дорозі. Але, кінець кінцем, це було відомо з самого початку — тяжка рана в живіт, зараження. Перше ніж його привезли сюди, він був приречений на смерть.

Поранений застогнав. Марія схилилась нижче. Зрозуміла, що він її пізнав. Диким зусиллям волі викликала на уста усміх, той усміх, за який любили її поранені,

який давав їм надію, полегкість і спокій. Але тут вже ні на що не було надії і не могло бути ніякого полегшення, тут можна було дати тільки одне — спокій.

Вона поправила лід на голові. Мокре волосся прилипло до чола, вона обережно відгорнула його. Поклала долоню на тремтячі, скрючені пальці.

— О-ох!

— Тихше, тихше, не треба.

Марія глянула на записку над ліжком і приготувала ліки. Обережно вливала їх ложечкою в пересохлі гарячі губи. Поранений заспокоївся і якусь мить лежав тихо. Потім губи почали ворухитись. Він щось казав. Чогось вимагали блискучі гарячкові очі. Хвилину вона не могла зрозуміти. Поранений повторював одне слово, хрипко, монотонно, без кінця. Дратувався, силкувався говорити голосніше.

Нарешті в упертім шепоті вона розрізнила звуки, зрозуміла. Поранений повторював без кінця одне слово:

— Зведення... Зведення... Зведення...

— Ви хочете знати, яке зведення?

Повіки на мить опустились. Вираз напруження на обличчі зник. Так, вона вгадала. Поволі, виразно, схилившись над ним, вона почала казати:

— Наступ триває. Наші війська сьогодні знову просунулись на двадцять кілометрів. Зайнято понад сто населених пунктів.

Обличчя пораненого на хвилину проясніло. Свідомо глянули затуманені гарячкою очі. Саме цього він хотів, це його мучило. Але за хвилину пальці знов почали шарпати ковдру, очі помутніли. Він умирав. Поринав у прірву гарячки, у світ привидів і кошмарів, у темну пустелю, що пашіла жаром. Губи заворушилися знов, але вона не могла вже почути жодного звуку. Він щось казав собі, чи їй, чи, може, тим привидам, які виринали до нього з гарячкової безодні. Швидко-швидко ворушилися губи.

І Марія раптом відчула, що її уста мимоволі ворухнуться теж, що вони, мов у гарячці, шепочуть одне слово: «Грицю, Грицю, Грицю!»

Вона отямилась. Але ж ні, те було тільки привидам, галюцинацією, жахливим сном.

У кишені халата зашарудів папір. Папір, реальна річ, але й він нічого не важив.

Поранений застогнав. Вона очутилась. Знов поправила лід на голові, ковдру, що зсунулася набік. Шепіт дужчав. Пошерхлі уста шепотіли все голосніше незрозумілі слова, переплутані речення, вигукували щось безтямне. Раптом він шарпнувся, підвівся на лікті і хрипким, пронизливим голосом закричав на всю палату:

— Вперед! За Батьківщину!

Він рвонувся, силкуючись встати. Марія насилу втримала його на ліжку. Він відштовхував її, наосліп б'ючи руками. Одвертаючи обличчя, щоб уникнути ударів, вона тримала його, повторюючи без кінця:

— Ну, тихше, тихше, треба лежати спокійно, тихше, тихше.

Нарешті поранений знесилився і впав на ліжку. Дихав тяжко, глухо, з зусиллям.

Тепер він лежав нерухомо. Обличчя ще більше пожовкло, ніс загострився. Якусь мить він дихав так нечутно, що Марії здалося, ніби він уже вмер. Але груди знову почали здійматися рвучко й нерівно, і глухе, важке дихання із свистом виривалося з легенів.

— Хто це? — запитав він раптом зовсім свідомо.

— Тут нікого нема, це я, сестра Марія, Марія Павлівна.

Але вона зрозуміла, що він не чує її й не бачить. Це не її він запитував, не її бачив перед собою.

Вона похитнулася від втоми. Що зникло, що зламалося в ній, що перестало світити невгасним світлом? Ах, так, не було Гриця. Не було його радісного усміху, не було потиску його сильної руки, не було його присутності, яку вона відчувала завжди, що підтримувала її в тяжкі години нічних чергувань, у тяжкі години в операційній залі.

Поранений знов шепотів. Монотонним, протяжним, швидким шелестом попечених уст, згаслого голосу. Він щось бачив, комусь відповідав, когось запитував. Не мало це ніякого зв'язку з його ліжком у палаті, ніякого зв'язку з його останньою годиною.

Він був десь далеко, на полі бою, схилився над картами, найглибшою тривогою серця, найпалкішою любов'ю вимірював рідну землю, її простори й далечінь. Про щось турбувався, непокоївся, чогось домагався, щось неодмінно хотів зробити, виконати. Він умирив за Батьківщину тут, на госпітальному ліжку, але всі думки

його, всі турботи були там, де гуркотіли гармати, гуділи машини і люди, стискаючи автомати, лавами йшли в атаку. Нічого не існувало для цієї людини в її останню хвилину, тільки це єдине. І Марія силкувалася вхопити зміст гарячкового шепоту, відповісти, допомогти, але він її вже не бачив і не чув.

Коли ж скінчиться, нарешті, ця примарна ніч? Хвилини пливли поволі, тяглися нескінченно. Плуталося все: Гриць, умираючий, Раїса, начальник госпіталю... Коли вона була у начальника? Вчора, позавчора, рік тому? І чи була взагалі?

Котра година? Вона глянула на годинник, але годинник стояв. Шепіт пораненого чувся в повітрі, упертий, безупинний. Чимраз швидше ворушилися губи, чимраз швидше пальці шарпали ковдру.

Ще одне офіційне повідомлення, ще один лист із жалібною звісткою. Тільки тут напишуть: помер від ран. Хто ж дістане страшну звістку, кому затьмарить вона сяйво серця, чий усміх згасить, кому перекреслить дні чорною рисою, за якою нема вже ні радості, ні життя?

Марія підійшла до вікна і відхилила завісу. Квадрати шибок позначалися ледве помітною каламутною сірою плямою. Погасила лампу. Зимове бліде світло поволі пробивалося в палату. Виступив з темряви столик біля ліжка, склянка, пляшка з ліками, вималювалась на подушці голова пораненого, воскове жовте обличчя, чорні западини очей, порепані губи, злипле, мокре пасмо волосся на чолі.

Він шепотів чимраз тихше. І чимраз швидше ворушилися пальці на ковдрі.

Розвиднялось. І цей світанок наче поглинав останні сили вмираючого. Наче вбирав їх у себе і, зміцнившись ними, ріс, перемагав тіні, відганяв ніч.

Коли всі речі в палаті вималювались виразніше, коли останні клаптики мороку поховалися по кутках і розпливлися, Марія побачила, що пальці перестали ворухитись. Нерухомо застигли уста. Він умер зовсім тихо, втупивши широко розплющені очі у високу стелю. В них стояло неспокійне запитання, на яке ніхто вже не міг відповісти.

Вона зітхнула і подзвонила. Прибігла заспана санитарка.

— Умер,— мовила Марія сухо.— Я йду.

Вона зійшла вниз, насилу переставляючи затерплі ноги. Не могла навіть застебнути коміра пальто. Забула надіти боти.

Згори по сходах швидкими кроками збігав Воронцов. Його чергування теж оце скінчилося.

— Ви йдете, Маріє? — запитав недоречно, бо добре бачив, що вона стоїть біля виходу. Марія глянула на нього невидючими очима.

— Іду.

Голос був глухий, змінений. Під очима лягли чорні кола, запали щоки. Вона стояла не рухаючись, наче їй тяжко було натиснути на клямку вихідних дверей.

— Я проведу вас додому.

Вона шарпнулась.

— Додому? Ні-ні, тільки не додому.

Перед виходом стояло авто. Марія хотіла його обійти, але Воронцов легенько взяв її за лікоть і підштовхнув до дверцят. Вона увійшла в машину. І тільки, опустившись на сидіння, здивувалась:

— Авто?

По суті, це її зовсім не зацікавило. Вона запитала механічно, просто так. Кінець кінцем, їй здалося цілком природним, що є авто. Адже вона не змогла б дійти до трамвая. На мить зупинилась на цьому — чому так? То ж вона щодня поверталась додому, ішла до трамвая, а сьогодні не може. «Що, власне, сталося?» — силкувалась пригадати.

— Авто начальника госпіталю. Ви поїдете до мене. Вам справді не можна так повернутись додому.

— Не можна... не можна... не можна... — повторила вона механічно. «Чому не можна? Ах так, було щось неможливе, щось незрозуміле». — Гриць загинув,— мовила вона раптом.

Воронцов взяв її руку в долоні.

— Я знаю, Маріє.

Він допоміг їй вилізти з авто. На хвилину Марія здивувалась — куди вони йдуть? Це були сходи не її будинку. Та не чула його відповіді.

Клацнув ключ у замок. Коридор, кімната. Вона зупинилась на порозі, не знаючи, що, власне, треба зробити.

— Лягайте, Маріє. Ви повинні відпочити. Зараз я нагрю чаю, поснідаєте.

Вона відчула, як її раптом занудило на саму згадку про їжу. І знов, наче цвяшок, вбитий у череп, застукало настирливе слово: «Повинні, повинні, повинні...»

Що вона повинна була зробити? Так-так, було щось, що треба виконати, якийсь обов'язок, безжальний, надсильний, незрозумілий.

Вона сіла на диван, бездумно дивлячись у вікно. Колиталося надворі голе гілля дерева. Туди й назад, туди й назад.

— Чому ви не скидаєте пальто? Скиньте, тут тепло.

Вона глянула на нього безтямними очима. Він підійшов, зняв з неї пальто, берет.

— У вас зовсім мокрі ноги. Як можна без бот у таку погоду? Два кроки до машини, і вже наскрізь промокли.

Вона все дивилась у вікно, не слухаючи. Воронцов став на коліна, скинув з неї туфлі. Стягнув мокрі панчохи. На мить нестримним раптовим рухом припав головою до її колін. Вона машинально поклала руку йому на волосся. Стоячи на колінах, він обняв її.

— Маріє, Маріє!..

Але відразу ж зрозумів, що вона не бачить його, не чує. Широко розплющені очі мертвим поглядом дивились у вікно. Він прикусив губу і встав. Обережно поклав Марію на диван, укрит ковдрою. Вона дозволяла вкривати себе, нерухомо й пасивно, як велика лялька.

В електричному чайнику закипіла вода. Воронцов заварив чай і сів біля Марії із склянкою в руці.

— Пийте, ви повинні випити хоч трохи.

Він набрав чаю в ложечку і став поїти її обережно, як малу дитину. Теплий струмочок розливався по тілу, зігрівав, підбадьорював. Вона пила охоче.

— Ви повинні щось з'їсти, Маріє.

Вона шарпнулася з огидою. Відчула знов раптовий приплив нудоти.

— Ні, ні, ні!

— Не можна так, Маріє. Треба щось з'їсти, заснути, відпочити.

— Ні...

— Не будьте впертою, Маріє. Треба жити... Що сталося, того не змінити... А треба жити.

— Треба,— мовила вона дивним тоном, чи то запитуючи, чи дивуючись. А потім, дивлячись у вікно, повторила глухим, дерев'яним голосом: — Гриць загинув.

— Слухайте, Маріє, слухайте, люди гинуть, бо це війна, це ж війна... Ви знаєте, не ви одна... Залишають жінок, дітей, коханих... На те війна... А ви... А ті, що залишаються, повинні жити й працювати за них, за себе.

— А Гриць загинув,— повторила вона знов тим самим тоном.

— Ах, Маріє, це ж і є ціна перемоги. Розумієте, ціна перемоги. І Гриць, і інші...

— А ви живете,— вставила вона раптом голосно, виразно, із злостивою посмішкою.

Наче полум'я облило його вузьке обличчя.

— Маріє, ви ж знаєте...

Так, вона добре знала. Тяжка вада серця, і до того ж він був лікарем, спеціалістом, хірургом, робив саме те, що найкраще вмів, працював там, де був найбільше потрібний.

Невідомо, чому їй стало приємно, що він почервонів, що у нього затремтіли руки. Саме цього їй хотілося — вразити його чимось болісно, несправедливо, брутально, щоб йому стало дуже боляче.

Він сидів блідий і нещасний. Вона подумала, що їй, власне, мусить бути його шкода. Але чомусь було приємно, що от він сидить такий нещасний, відомий спеціаліст, доктор Віктор Миколайович, перед яким тремтять початкуючі лікарі. Сидить проти неї, і в нього кумедно здригаються темні малі вусики, наче приліплені над верхньою губою.

Раптом її мов обухом вдарила свідомість того, що сталося. Байдуже, що вона вже кілька разів повторювала це страшне слово. Повторювала його устами, як незрозумілу, беззмістовну формулу, висловлену якоюсь чужою незнаною мовою.

Марія підвелась і затремтіла всім тілом. Дикий розпач розширив їй очі. Заламала руки:

— Гриць загинув!

Воронцов кинувся до неї. Вона тремтіла, хапала устами повітря. Десь з глибини здіймалося ридання, ламало її, шарпало, гнуло, поки вона не вибухла плачем, страшним, голосним, нестримним.

Воронцов сів біля неї, ніжно обняв за плечі. Поклала йому голову на плече, як дитина. Він тримав її в обіймах, наче намагаючись врятувати, відгородити, захистити від усякого лиха, від цілого світу, від безжалісної долі.

Ванда Василевська, Олександр Корніїчук і Микола Бажан на фронті. Фото 1942 р.

Не відчував у ту хвилину до неї нічого, крім безмежної ніжності, найглибшого жалю, братерської любові до скривдженої, покинутої, осиротілої сестрички, в якій, крім нього, нікого немає на світі. Він закутував, як міг, її тремтяче тіло, незграбно витирав сльози, що безупинно ринули з очей.

Плач перейшов у ридання, в жалібне дитяче схлипування. Він устав і подав їй порошок. Марія заперечливо хитнула головою, але випила. Зуби їй задзвонили об край склянки.

— Зараз будете спати,— мовив він і накрив її ще однією ковдрою. Підсунув подушку під голову. Мокрі вії впали на щоки. Він сів біля неї і, тримаючи за руку, дивився, як вона спить, час від часу здригаючись від ридання. Щоки її були мокрі від сліз, змокло лляне волосся на скронях. Раптом йому більш за все в світі захотілося доторкнутись устами до цього волосся, але він, зітхнувши, стримався.

Воронцов устав і підійшов до вікна. Ішов дощ, дрібний, пронизливий. На подвір'ї біля вантажної машини поралися люди. Плечистий високий чоловік закинув собі одним рухом лантух на плечі, і Воронцов побачив, як весело усміхнулося його засмагле обличчя. Через калюжу саме перестрибнула дитина і, не досягнувши берега, зияла високий фонтан води стоптаними черевичками. Чоловік з лантухом на плечах голосно засміявся, і Воронцов тільки зараз помітив чудесну білість його сліпучих зубів.

* *
*

Випала з книжки засушена конвалія, поживкла, нежива квітка. Вона квітла колись у лісі, в затінку низьких кущів, що пахли росяним листям. З зеленої трубки схилялося гроно білих, ніжних зубчатих дзвіночків. Стелився міцний солодкий запах по землі, ще всіяній торішнім сухим листям. За струмочком пахощів добрались вони в цей куточок, тінистий, вогкий, повний роси і випарів землі, що прокидалася від довгого сну. Зустрілися пальці в конвалійній гущині, у весняній красі, у ясяному блискучому листі на гнучкій стеблинці. Переплелися долоні в міцному, ніжному потиску. Зірвали пальці білу конва-

лію. Так і зосталася вона, покладена в книжку на спогад про той день, що минув серед інших днів, вирізняючись з-поміж них ніжними пахощами конвалій, відблеском роси на шовковім листі. Так, був такий весняний день, день Гриця і її.

Лежала зараз у руці бліда тінь тих годин — оманливий спогад, фальшивий символ. Пожовк білий шовк пелюсток, круглий дзвіночок став плоский і сухий. Зникли чарівні пахощі, молоде зелене листя вкрилося павутинням жилко, зблякло, стало сіро-жовтим, прозорим.

Конвалійний день...

— Ви щось сказали, Маріє?

Марія звела на Воронцова невидючі очі. Вона забула про його існування. Забула, що він сидить в її кімнаті. Сидить уважний, співчутливий, пильно дивлячись на неї все тим самим нестерпно напруженим поглядом.

— Ні, нічого.

Вона тримала в руці зів'ялу суху квітку. Зважувала її на долоні — таку легеньку, легшу, ніж пушинка. Чи ж могло бути, що колись вона означала так багато? Що колись була чарами й пахощами, розквітом і красою. Що колись був той день, втрачений навіки, день, що минув безповоротно. І нащо було зривати квітку, втручатися в її долю, в її невідому квіткову долю, білу, тендітну, запашну?

Книжка була книжкою віршів. І тут теж був вірш про конвалію, про сухий дощ конвалій у росянім лісі. Вони читали колись разом ці вірші, і слова дзвеніли мелодією і були таємничі й радісні, як пахощі квітів. Але тепер минула пора конвалій і разом з нею минула пора віршів. Що знали вони, легкі й гармонійні, про людське нещастя, людський розпач, про людську чорну долю? Для щасливих людей були писані ці вірші про квіти й любов. Одцвіли квіти, а любов спливала кров'ю, гинула під землею на далекім бойовищі, відходила назавжди в стогоні болю, в безсилім погляді згаслих очей. Ні, зараз не була пора віршів — обманювали вірші спокоем і гармонією, бо не було в цей час ні спокою, ні гармонії. Раптово падав грім, і трощив усе, і розривав на шмаття, і розносив на чотири вітри по всіх закутках світу неміцне людське щастя.

Якщо взагалі це була правда. Бо могло ж і не бути цього. Хіба мало траплялось таких випадків? Хтось при-

носив звістку, розповідав, що був свідком, а потім виявлялося, що це зовсім не так.

Тільки тут не було «наочних свідків». Тут був урядовий бланк і формальне повідомлення. Про що ти мрієш, нерозумна, нащо ошукуєш себе, коли знаєш добре, що це саме так, а не інакше?

— Я хотів вам щось сказати, Маріє...

Вона обережно поклала суху квітку між сторінками.

— Я хотів вам сказати... Може, це непотрібно, але... Я розумію... Бачите, я хотів, щоб ви ніколи не забували про те, що поруч з вами є людина, віддана вам, завжди готова зробити все, щоб вам допомогти... Щоб...

Вона усміхнулася погордливо і зневажливо:

— Ах, дайте спокій.

Чим же тут можна було допомогти, як можна було змінити те, що сталося? Ні, не було поради, не могло бути. Вона була самотня і такою залишиться назавжди. Що тут може зрозуміти доктор Воронцов, відданий друг, здібний лікар, мила, добра людина? Адже це не він був спочатку молодою, закоханою до нестями дівчиною, а потім молодою, закоханою до нестями дружиною. Адже це не він будував спільне життя з коханим чоловіком, вірячи, що це назавжди, на віки вічні. Це не йому світили зорі у верховітті яблунь, не для нього квітли конвалії у весняній гушавині.

— Ви не маєте права, Маріє... Не ви одна, пам'ятайте, не ви одна... Скільки таких жінок є сьогодні.

Вона кивнула головою. Що міг знати доктор Воронцов? Скільки разів вона розмовляла з Григорієм, скільки разів повторювала щасливими устами саме те, що вони одні, єдині. Ні, не могло, не могло бути ще десь між парою інших людей того, що було між ними. Інші жінки, інші чоловіки... Так, було стільки жінок і стільки чоловіків, але її любов була єдина, неповторна.

— Чого ви, власне, від мене хочете? Що я такого роблю? Може, гірше працюю? Ні, працюю, як працювала, живу, як жила. Отже, що саме сталося?

— Неправда, Маріє. Ви мучитесь, гинете, адже я не сліпий, бачу.

— Ну й що?

— Треба взяти себе в руки.

Вона прикро засміялась:

— А хіба я не взяла себе в руки? Що ви можете мені

закинути, товаришу Воронцов? Чи я кидаюся з мосту в річку, чи виходжу на майдан і вию, чи рву на собі волосся і б'юся головою об стіну? І з якого, власне, права ви втручаєтеся в моє життя? Дозвольте мені жити так, як я хочу,— маю я на це право чи ні? Чому вас цікавить моя особа і мої справи?

Він сидів, опустивши голову, й сплітав та розплітав тонкі пальці.

— Що це, у вас нема цікавіших справ, ніж сидіти біля мене цілими годинами? Адже я навіть не розважаю вас, так, здається, кажуть, правда? Не розважаю вас розмовою. Для чого це все?

— Є причина, Маріє. Ви самі добре знаєте, що є причина,— мовив він глухо, не дивлячись на неї.

— Причина... Все це не те, товаришу... І непотрібно, і неправдиво, і нарешті... нарешті... нудно.

— Вам нудно це? Я думав...

— Не знаю, що ви думали. А є одна річ...

— Яка річ?

Вона відкинула голову на спинку крісла і заплющила очі.

— Є одна справа, де ви могли б мені допомогти. Це було б не тільки «ви знаєте, Маріє»...

— Чому ви така роздратована? Що це за справа? Ви нічого мені досі не казали.

— Не казала? — здивувалась вона.— Так, правда, я не казала. Я мушу поїхати до Березівки.

— До Березівки?

— Ну, так, не в Нью-Йорк і не в Шанхай. До Березівки.

— Як це поїхати?

— Звичайним способом. Так, як усі їздять. Сісти в поїзд і поїхати.

Він мовчав якусь мить.

— Надовго, Маріє?

— Ні, чому надовго? Просто я хочу поїхати, подивитись, хоч раз подивитися. Розумієте, хоч раз подивитися.

— Ви думаете, це вам допоможе?

— Ах, нічого я не думаю. Звідки я можу знати? Ви ж казали: завжди, коли буде потрібно... А чи не могли б ви так, звичайно, без великих розмов, без довгих запитань якось це зробити. Треба поговорити з начальником... Я не можу... Отже, коли б ви...

Він думав якусь хвилину.

— Це можна зробити. Я повинен їхати обслідувати госпіталь, пам'ятаєте, я вам казав, у справі того рапорту... А це друга станція за Березівкою. Отже, ви зможете поїхати зі мною.

— А це неодмінно треба з вами? Адже я сама хочу подивитись. Зовсім сама.

— Не нервуйте, Маріє. Поїдемо разом, ви собі зійдете в Березівці, а коли поїзд йтиме назад, ми зустрінемось. Мені вистачить дня, вам, напевно, теж. Березівка, здається, дуже зруйнована.

— Не знаю. Нічого не знаю. Я повинна сама побачити.

Вона глянула на годинник.

— Ви хочете ще кудись піти, Маріє?

— Ні... Але ви, здається, вже хочете йти?

— Звичайно, піду. Сьогодні ви не дуже зі мною привітні.

— Я взагалі непривітна, і не маю наміру бути привітною, і не бачу причини для себе бути привітною.

— Зі мною?

— Ні з вами, ні з ким іншим. І взагалі...

— До побачення, Маріє. Думаю, що на тому тижні мені пощастить це зробити, коли ви цього так хочете.

— Хочу. Вже давно хочу. Адже це не так багато — подивитись на Березівку?

— Звичайно, не багато. Тільки... чи справді це так потрібно?

— Ох!..

— Ну, добре, добре, пробачте, Маріє, будьте здорові.

Вона провела його до дверей і швидко повернулася назад. Ще дві-три хвилини — і було б пізно.

Ввімкнула радіо. Скільки разів за війну вона вмикала радіо, і слухала, і жила тим, що говорив диктор.

— Наші війська, розвиваючи наступ, зайняли...

Назви місцевостей. Вона заплющила очі й слухала. Коли це було? Ах, як недавно це було, коли вона приймала зведення, як привіт від Гриця, як звістку від Гриця. В кожному з цих пунктів, які називав диктор, міг бути Гриць. Це він брав село і проривався в місто, він обходив з флангів і йшов швидким маршем, він бив і нищив во-

рога, брав полонених і захоплював трофеї. Це Грицеві грали радісний марш, і Грицеві слала привітання столиця Москва в гromі гармат, у блиску барвистих ракет, у піднесенні й захваті, у щасті перемоги.

Села, містечка, станції — ще і ще. Тільки тепер це вже не було повідомленням від Гриця, звісткою від нього, радісним його голосом, що линув крізь неосяжні простори. Вже не було цього голосу, вже не йшов Гриць в атаку, не проривався в міста, не визволяв сіл, не посувався вперед у великим поході. Не він знищував ворожі танки, про які була мова, не він узяв тих полонених, що їх перелічував диктор, не він здобув гармати, про які сповіщали.

— Березівка.

Ні, це не та Березівка. Їх Березівку, щасливе місце, де вони зустрілися вперше, де покохались навіки, визволено вже давно, місяців зо два тому. Було багато Березівок — інших, незнаних. Але існувала тільки одна, в якій лунав радісний голос Григорія, тупотіли по дорозі швидкі його кроки і розлягалася вечорами в саду улюблена його пісенька: «Спят курганы темные».

Вона поклала голову на руки. Перестала слухати зведення. Там вже не розповідали про фронт. Десь були фабрики, що працювали, десь були колгоспи, в яких кипіла праця, були люди, яких нагороджувано орденами, десь далеко-далеко. Але тут, у кімнаті, де забули засвітити лампу, був тільки Гриць і його пісенька про хлопця, молодого хлопця, що вийшов у донецький степ. Дзвеніла пісня Грицевим голосом, м'яким веселим голосом, єдиним у світі. Вона виразно чула не тільки слова, але кожне зниження й піднесення тону, кожне тремтіння мелодії. Виринав голос із темряви, вібрував, наповнював собою світ. Так, як тоді, як раніше, коли думалось їй, що це саме про Григорія пісенька, про радісного молодого хлопця, який вийшов у широкий донецький степ на великі важливі справи, на щасливу кипучу роботу, і овіває йому скроні шумливий вітер, радіючи його силі, веселій молодості. Це про себе співав Григорій, це про нього були і мелодія, і слова.

Звучала, пливла мелодія, заповнювала собою світ. Гриміла пісенька. Грицева пісенька.

У другій кімнаті зачовгали капці. Рипнули двері.

— Що це ти поночі сидиш? А той пішов уже?

Яскраве світло залило кімнату. Марія закліпала очима, засліплена несподіваним блиском. Замовкла Грицева пісенька, обірвалась несподівано й грубо. Голос у радіо перераховував цифри й дані, що стосувались якоїсь шахти.

— Пропустила зведення, думала, що він тут ще сидить. Що там було?

Марія даремно силкувалась пригадати. Тетяна Петрівна знизала плечима.

Поїзд зупинився на невеличкій станції. Марія вийшла, забувши попрощатися з Воронцовим. Поки не рушив поїзд, він дивився, як вона бреде болотяним шляхом повз руїни розбитої дощенту станції. Вона раптом здавалась йому маленькою, покинутою, безнадійно самотньою серед цієї запнутої мокрим туманом пустки. Він рвонувся до дверей, але вже застогнали, заскреготіли вагони, і поїзд рушив.

Марія помалу брела дорогою, насилу витягаючи ноги з липкої грязюки. Тумани поволі повзли по голих полях. З криком пролетіла галич і спустилася за низьким сосняком на землю. Вона глянула навколо. Який сірий, безнадійно сірий світ! Дощу не було, але в повітрі стояла волога і сідала холодною рососою на обличчя.

Вдалині замаячили високі сосни. Дорога повернула вбік.

Раптом Марія побачила перший будинок, невеличку фабрику. Її грюкіт і стукіт добре чути було колись у містечку. Пронизливий гудок будив людей вранці, вказував їм обідню пору. Вона хотіла посміхнутися цій фабриці, як давньому хорошому другові.

Але фабрики не було. Серед сосон стирчав незграбний скелет, схожий на якусь допотопну тварину. Будинок не завалився від снарядів — його тримали сталеві рейки, залізне плетиво, міцний скелет, з'єднаний бетоном і цементам. Удар бомб, вибухова хвиля змели, здушили, сплющили цехи, поверхи, ввігнули дах, здушили стіни, наче будівля фабрики була дитячою іграшкою з пластиліну. Сіра фарба стін ще збільшувала дивну схожість з

допотопною твариною — наче фантастичний мамут, таємний і безформний звір чатував у сосновім лісі.

У Марії стислося серце. Адже тут, у цьому будинкові, який вже перестав бути будинком, починав працювати інженер Григорій Чернов. Це тут він бігав з поверху на поверх і пильним оком стежив за рухом машин, за таємничим подихом могутніх їх легенів, за тиском казанів, швидким цокотом коліс, шелестом блискучих трансмісій.

Брудно-сірі клапті снігу лежали в западинах уздовж дороги. З них сочилися струмочки води, підмивали знизу, розтоплювали, кришили сніг. Краплини води тремтіли на оголених кущах. Краплини води падали з гілля сосон у широчезні калюжі, у розкислу глибоку грязюку.

Це тут було колись радісне літо, і танули в золоті сонця віти сосон, і Гриць, ідучи їй назустріч, здіймав високими чобітьми пил із сліпучо-білого шляху.

Сосни рідшали, згиналися, дрібніли, переходили в низенький лісок, у самотні кошлаті деревця, що не закривали обрію.

Але на обрії нічого не було видно. Сіра пошарпана мла, сіре мокре небо. Лише вряди-годи тяжко пролетить згряя галок.

Ось там мала бути школа, високий білий будинок з колонами. Але школи не було. Лежала купа уламків, цеглини, чорна пляма згарища.

Раптом Марії спало на думку, що вона заблудила, що зійшла на іншій якійсь станції, пішла іншим шляхом до якогось чужого селища, в якому ніколи не бувала і якого вже не існувало.

Але все було не так. Правда, станцію спалили дощенту, але хтось написав на дошці знайому назву і прибив на обгорілім стовпчику. Фабрика й ліс були майже такі, як раніше. І та купа руїн — це була велика біла школа з античним фронтоном, підпертим рядом високих колон. З цієї школи, з її колон кепкував Гриць, коли вони ходили мимо неї в ліс на прогулянку. Вона вже ворухнула губами, щоб сказати Грицеві, що от як трапилось — нема вже школи з колонами, коли, мов обухом, вдарила її думка — нема з нею Гриця. Не йде він з нею поруч, не бачить того, що вона бачить. І нема його зовсім, у цілому світі нема — «поліг смертю хоробрих». А вона сама бреде по липкій грязюці, щоб знайти місце давньої любові, щоб глянути

ще раз, ствердити, що вона, ця любов, була, жила, існувала.

Тут починалась вулиця. Але вулиці не було. Невеличкі купки згарищ. Мов піднесена в небо закривавлена рука, стирчав цегляний димар. З руїн гостро, нудотно тхнуло горілим. По розбитих цеглинах текла вода.

З правого і з лівого боку, вздовж кальної дороги, були такі самі страшні і жалібні згарища. Жодної стіни, жодного вікна — тяжко повірити, що тут колись були будинки. Лише скелети залізних поржавілих ліжок свідчили про те, що колись тут жили люди.

Марія ішла мов уві сні. Силкувалася пізнати знайомі — ох, які знайомі — місця, але все стерлося, розпливлося, розсипалося кладовищем розбитої цегли, безформними плямами чорних попелищ. Знайомі прикмети — верба на повороті, липа біля залізничного будинку, сад перед клубом — все зникло. Не було дерев, наче вкосила їх потужна безжалісна рука, для якої могутній стовбур і розложиста вершина дерева важили не більше, ніж хитка травинка.

Марія безпорадно озирнулась. Де вона, власне, опинилась?

Так, місток був, місток уцілів. Три мокрі темні дошки, перекинуті через канаву. Поручні лежали на землі, розбиті щент,— стирчали сотні скалок з розтрощеної якоюсь страшною силою балки.

Вона перейшла місток і знову зупинилась розгублено. Це було тут, десь зовсім близько. За містком, за кілька десятків кроків праворуч, мав бути на розі будинок, де жила ота, неймовірно велика родина, потім другий — де жило старе подружжя. Ще в саду у них стояли вулики. Потім...

Але тут не було нічого. Ні будиночка, ні рогу, ні вулиці... Далеко, скільки оком скинути, тяглися ряди згарищ по рівнині, такій плоскій і рівній, наче тут ніколи нічого не росло.

Вона стисла руки і повернула від містка до тієї вулиці, де стояв їх будинок. Густа грязюка налипала на боти. Вона з зусиллям витягала ноги, вода хлюпала в черевиках, панчохи були мокрі аж до колін. Незважаючи на холод і вогкість, їй було жарко. Волосся вибилося з-під берета, неприємно прилипло до чола.

Марія побрела по згаришу. Затріщали під ногами просякнені водою вуглинка. Знову скелет залізного ліжка, знову дверцята від печі, якої вже не було. Як же можна було впізнати, як же можна було знайти?

Але ж мусить щось бути, подасть серце несхибний знак, відчує. Марія рушила від згарища до згарища. Вона спотикалась, тяжке дихання виривалося з легенів разом із стогоном. Адже десь тут мусив бути той малий будиночок. Це тут вона вперше побачила Гриця. Він стояв за парканом, високий, русявий, питав, як кудись пройти. Глуха хазяйчина бабуся намагалася зрозуміти, чого від неї хочуть. Марно приставляла до вуха долоню, відсувала з нього брудну хустку. Гриць сміявся і гукав їй просто в це вухо веселим голосом.

Вона вийшла стежкою з-поміж кущів малини, підійшла до низького паркана, пояснила все, що йому було потрібно. Пам'ятала, як сьогодні, його дужу засмаглу руку, що лежала на паркані. З чіткістю галюцинації бачила зараз його пальці, білий шрам на середньому, що відразу впадає в око. Вона ще тоді хотіла запитати — раптом її охопила нестримна дитяча цікавість, — звідки у нього цей шрам? Вона аж почервоніла, збагнувши раптом, яке б це справило враження. Він дивився на неї веселими очима — так, все в ньому було веселе: і усміх, і очі, і хода, і голос. Це було перше, що в ньому вражало, — кипуча веселість, що, здавалося, аж біла через вінця.

І так почалося — з першого погляду, як писали колись у старих романах. Але, очевидно, в житті теж так траплялось — вона сама була цьому прикладом, вона і Гриць. Бо це справді так і сталося — з першого погляду. Він відразу забув про дорогу, про яку питав. Не потурбувався навіть пройти два кроки до хвіртки, перескочив паркан одним стрибком.

Чи могло бути, щоб від цього паркана не залишилося навіть сліду? Мокрими, замерзлими пальцями вона стала розгрібати щербінь. Гострі скалки боляче ранили руки. Адже повинен був знайтися, повинен був залишитися хоч уламок дерева, хоч би одна дощечка, яку несхибно впізнає серце. Залишився на дереві дотик засмаглої дужої долоні. Відчують його пальці, ще раз рука обійме Грицеву долоню, ще раз з'єднається з нею в по-тиску...

Вуглини, вуглини, розбита цегла, спалене шмаття невідомо чого, недогарки, в яких вже нічого не можна впізнати. Німі й холодні...

Раптом вона схопилася з розпачем, охоплена новим припливом сили. Так, кущі малини могли зникнути безслідно. Але ж десь є сад, мусить бути сад, старі великі розложисті яблуні. Стирчить десь із землі стовбур, що колись підтримував рясну розкішну вершину. Коли вночі вони дивилися вгору, квітли зорі між гіллям, золотими великими яблуками висіли в гіллі зорі над головою.

Божевільними очима вона вп'ялася в землю, розмоклу, чорну від вугілля й попелу.

Під яблунею вони сиділи того вечора, коли Гриць обняв її вперше. І вона, наче давно цього чекала, прийняла це, як належне, не спробувала навіть відхилитися. От приходять щастя і дивиться сірими очима з-під чорних брів, над головою квітнуть зорі, великі й золоті в чорнім гіллі яблунь, і десь далеко співають пісню, але слів не чути, бо все навколо пісня, і є Гриць, Гриць, Гриць...

Вона застогнала. Ні, не було яблуні. Не залишилося від неї навіть пенька. Все викорчувала з землі страшна рука війни.

Вона зупинилась. Стала над маленькою річечкою, що ліниво пливла поміж кучугурами. Адже це був край містечка — ця річка. За нею починалися поля, переліски, піщані пагорки. Виходить, вона минула свою вуличку. Чи ж минула? Адже вона не знає навіть, чи була на ній взагалі.

Марія присіла на купу мокрої цегли. Ще раз до глибини, до краю зрозуміла, що Гриць загинув, що його вже нема. Наче тут, у спаленім містечку, де вони пізнали й покохали одне одного, він загинув удруге. Навіки. Безслідно. Де ж його могила, де ж її шукати на безжалісних шляхах війни, на безмежних і закривавлених полях боїв, якщо вона не могла знайти навіть сліду містечка, вулиці, будинку, саду, де народилася сонячним літом їх любов?

— Маріє Павлівно!

Вона скрикнула і схопилась. Перед нею раптово виросла людська постать — стара жінка, запнута хусткою. Вона спіралась на палицю, згорблена, сіра, зім'ята, як усе навколо.

— Ви не пізнаєте мене? Я ж Головкина. Та, що мо-
локо вам носила.

Було щось знайоме в овалі обличчя, в рухові уст.

— Головкина? — запитала непевно Марія, намагаю-
чись з'єднати й усвідомити щось невловиме.

— Постаріла я,— мовила жінка і, міцніше спершись
на палицю, уважно глянула на Марію.— Всі ми поста-
ріли...

Тепер Марія зрозуміла. На хвилину зникло сиве во-
лося і зморшки на обличчі, виринули з них круглі
рум'яні щоки, чорне блискуче волосся, білі зуби збли-
щали в усмішці. Раптом вона збагнула, що це справді
Головкина, хоч той образ зник, як стертий долонею ма-
люнок, і залишилася стара жінка з посивілими пасмами
волосся, що вибивалося з-під хустки.

— Прийшли глянути на старе місце?

Марія мимоволі заломила руки.

— Хотіла... хотіла побачити...

— Бачите, як у нас,— Головкина розвела руками, на-
че показуючи свої володіння.— Нічого не залишилось,
спалили дощенту. Так і живемо.

Марія тільки тепер помітила людську оселю, що була
недалеко. Купки цегли, зліплені глиною, накидане зверху
гілля, шматки дикту, клапти брезенту. Це здавалося ліг-
вом, що його незграбно стулила якась тварина. Але з
шматка погнутої труби тягнувся ледве видний димок. У
лігві були люди.

— Геть спалили все, дощенту. Німці з банками біга-
ли, обливали кожен будинок, стодолу, хлівець. Як при-
йшли ми потім, то й не впізнали, де тут жили.

Марія мовчки кивнула головою. Так-так, і вона не
впізнала, де був їх будинок...

— А Григорій Іванович де?

Марія перемогла себе. З зусиллям, якимсь чужим,
незнаним голосом вимовила цю правду, неможливу,
жахливу.

— Григорій... загинув...— І недоречно, безвільно по-
яснила словами офіційного повідомлення, яке в її
власних вухах пролунало штучно й патетично: — Поліг
смертю хоробрих.

Вона відразу засоромилася цих патетичних слів, які
можна написати, які можна прочитати, можна почути від

когось чужого, але яких не кажуть про власного чоловіка.

Але Головкина зовсім не здивувалася ні формі, ні змісту. Прийняла це як справу цілком зрозумілу, природну.

Так. Чим був Григорій для Головкиної? Хіба він був для неї Грицем, щастям, яке прийшло сонячного літнього дня? Тоді, раніше, він був для неї одним з інженерів, що працювали на фабриці, споживачем молока її рябої корови. А зараз був одним з мільйонів тих, що «полягли смертю хоробрих».

Марія відчула себе раптом без краю самотньою і покинутою серед цих руїн. Пожалкувала, що зустріла Головкину. Захотілося, щоб та вже пішла, вповзла в своє лігво, не дивилася на неї байдужими очима.

— Мого теж нема. Пішов з нашими ще тоді, восени. Щось од нього немає звісток. А синів повісили німці там, на соснах, біля фабрики.

Вона казала це просто, як щось природне і зрозуміле. І Марію раптом охопив болючий глибокий сором, наче вона вчинила щось брутальне, хоч та й не знала нічого — адже Марія нічого не сказала їй. Це була тільки думка, навіть не думка, а почуття, яке майнуло і зникло.

— Так-так.

Вона простежила очима за поглядом жінки. Головкина дивилась на мокру сіру рівнину, на смердючі згагрища й пустку, на всю просторінь, що була колись містечком.

— Тут була битва?

Жінка знизала плечима.

— Ніякої битви не було. Наші кругом обійшли. Німці звідси самі тікали.

Марія ще раз роздивилась навколо.

— Не було битви? То чому ж так?

— А хто їх там знає? Звісно, фрїци... Два місяці в усіх хатах стояли, людей повиганяли, то ми й жили в лісі, в ярах, де хто міг. А як тікали,— спалили. Жодної дощечки, не то що будинку,— навіть тину не минули.

— А дерева? — запитала Марія з якоюсь раптовою дикою надією. Може, раптом виявиться, що вціліла хоч би та єдина яблуня, яку вона не помітила, не постерегла. Головкина покаже рукою — і вона побачить, що стоїть яблуня над пожарищем, розкинувши навколо великі

звислі гілки, тяжкі від любовних шепотів і зітхань, гілки, на яких квітли зорі.

— Дерева ще раніше вирубали. Печі топили... Яблуня — не яблуня, груша — не груша, що їм там... І так просто, з люті, видно... Кущі вирубали, де які були. Пам'ятаєте, може, у нас бузок був, як ліс. То й бузок вирубали до останньої гілочки і так покинули... Звісно, фрїци...

Марія пішла назад. Знову місток — скільки разів вони переходили вдвох по трьох хитких дошках. Вона вп'ялась очима в покриті багном дошки, наче ще можна було знайти там сліди Грицевих ніг. Прислухалась, ніби ще могла стояти в повітрі луна його кроків.

Але ж після Григорія пройшли тут сотні важких кутих чобіт і розтоптали, стерли, знищили назавжди сліди Григорія. Приглушили навкі луку його кроків важким тупотом.

Її обсипало холодом, швидким, прикрим тремтінням. Зацокотіли зуби. Тільки зараз вона відчула, що промочила ноги, що пальці її просякнуте вологою, а пальці заціпеніли. Вона поволі побрела дорогою до станції.

«Як з похорону», — майнула думка. Адже не була на похороні Григорія, ну, так, як вона могла бути на його похороні? Він поліг смертю хоробрих невідомо де і невідомо де лежить у землі. А може, розірвало його, рознесло на шматки, і не було навіть що ховати? Може, він згорів, і залишилася після нього тільки жменька попелу, в якій даремно шукати решток людини?

Так, саме тут був похорон, саме тут вона поховала його, у містечку їх молодого радісного кохання. Велика була Грицева могила, невідомо, де треба схилитися на коліна і припасти устами до мокрої глини, щоб відчутти, що він лежить там, у землі, що він є, існує, хоч мертвий, а існує.

Вона прикусила до крові губу, блукаючи по болотяній, наче врізаній у далечинь дорозі невидючими очима. Тут вони ходили разом, вона вибігала йому назустріч, не можучи дочекатись. Вони вдвох поверталися додому, до їх власної домівки. Вічно брудна й зашмаркана бабка Явдоха наливала в склянки настояний на малині чай. Григорій підозріливо оглядав посуд, поки Марія не заспокоювала його:

— Не дивись, не дивись, сама мила.

— Напевне?

— Та кажу тобі, напевне.

Бабка Явдоха, на щастя, була глуха і не чула Грицевих сумнівів. Стояла біля печі, витираючи ніс кінчиком зав'язаної на голові хустки, і дивилась задоволено, як вони п'ють її малиновий чай. Вона любила частувати підозрілим супом, звареним у засмальцьованім горщику, коржами, що їх вимішувала оброслими лепом руками, і вони мусили оборонятись від цих частувань всіма способами. Вона знизувала плечима на їх панські вигадки, коли вони хотіли митися ранком і ввечері, і, щоб не дражнити дракона, як казав Григорій, він сам носив воду з сусідської криниці. Але, незважаючи на це, вона любила їх обох, а до Григорія ставилася майже з обожуванням.

— Григорій! — голосно мовила Марія і зупинилась, глянувши в сіре, низько нависле, безнадійне небо. Адже це було те саме небо — блакитне, золоте, променисте небо їхнього кохання. Хіба тоді не було дощів? Вона силкувалася пригадати і не могла.

І раптом виринули перед очима кущі малини, обважнілі від краплин, блискучі від води, і зашумів рясний дощ у листі яблуні. Так, і тоді були дощові дні, але вона пам'ятає все в блакиті й золоті, в буйнім цвітінні, в ласкавім теплі незмірно щедрого літа, пристрасного, ясного, горячого.

Хлюпотіла грязюка під ногами. Знову чорною зграєю важко злегіла галич, мов подерте шмаття, гнане вітром, промайнула в повітрі і впала на землю.

І раптом у нудній сірості, у збляклих сонних барвах, де небо було як багніста дорога, а дорога, здавалось, зливалася з мокрим сірим небом, вразив очі червоний полиск, наче промінь сонця впав на низькі зарості.

Марія зупинилась і бездумно звернула кудись убік. Хлюпаючи по коліна в воді у широкій канаві, сковзаючись, грузнучи в грязюці, хапаючись руками за зів'ялу мертву траву, вона, нарешті, вилізла на другий берег, де вузькою смужкою росли кущі червоної лози, гнучкі тонкі віти, ніжні, як туман під західною зорею. Грицевим радісним усміхом, Грицевим веселим поглядом зацвітали віти лози, зарості лози в рідкому сосняку. Марія увійшла в мокрі зарості, йшла, розкинувши руки, під її долонями згинались гілки, мов пестили легким ласкавим дотиком.

Ніжні опуклини, початок майбутніх бруньок, затримували на собі краплини вологи, і лози стояли, мов у ранковій росі. Це тут, у зеленім лозовім гаю, у шелесті дрібного листя, у хиткому морі радісної зелені, вони поцілувалися вперше в ті щасливі дні.

Вона йшла вперед, мокрі віти били її по обличчю, а вона йшла, мов непритомна, відчувши раптом, що знайшла Григорія. Пригортала до себе гнучке пруття, шепотіла уривчасті слова, захилялася стогоном, поки не впала на мокру розкислу землю, заходячись страшним риданням, безнадійним плачем, що роздирав груди, придужена безмежним горем, що впало їй на плечі, як гора, як тягар нестерпний. Пальці зарилися в липку глину, скорчившись, наче в агонії. Рвучка конвульсія перехопила їй горло, поки плач не перейшов у гикавку, болочу, тяжку. Здавалось, тільки схотіти — і вона вмере тут, у заростях червоної лози, що колись ласкаво сховала від чужих очей найчистіший поцілунок, даний ніби не устами, а самим серцем, у щасливий день любові, зниклий, загублений назавжди, підхоплений вихором війни, втопаний у землю ворожими чобітьми, роздертий на шматки ворожим снарядом, прошитий наскрізь ворожими кулями, пробитий ворожим багнетом.

Вона очутилась з присмаком болота на устах. Смеркало. Померхлі червоні галузки вкривав тягучий млистий морок. Ще раз умер Григорій, безповоротно, на віки вічні. Вона підвелась, із зусиллям переставляючи заляккі ноги. Машинально спробувала почистити пальто, але глина прилипла рудими смугами до волохатого сукна, руки були в грязюці. Вона рушила назад. Їй здалося, що канава стала яром, глибоким, непрохідним. Вона знов послизнулась і впала. Якусь хвилину лежала нерухомо, перше ніж зібрала сили, щоб устати, хоч, власне, не знала, навіщо це робить і навіщо іде знов тією самою дорогою. Морок чаївся вже десь під стовбурами сосон, морок наповнював спотворений скелет фабрики, яка в сутінках здавалась ще більш схожою на допотопного звіра.

Марія ступала важко, не дивлячись під ноги. Почала сипатися докучлива мжичка. Боляче щеміли попечені уста. Вона хапала ними краплі дощу, що били в обличчя, і здивувалась, відчувши солоний смак. Кров сочилася з уст. Вона глянула на руки і побачила кров на поранених

об гострі скалки пальцях. Чия ж це була кров? Григорія? Ні, адже це не вона доглядала Гриця, не вона перев'язувала його рани. І не тільки вона — ніхто не допомагав йому, ніхто не рятував, бо вже не було порятунку. Він не помер від ран, а «поліг смертю хоробрих», — так було написано. Загинув відразу на полі бою...

Чому ж, коли вона про це думала, їй спадали на думку лише знайомі слова, готові формули, сто разів читані в газетах? Мабуть, це було саме так, слова ті, а не інші, мабуть, у них билосся живе серце, кипіла гаряча кров, і життя, і силу цим словам давали всі ті, що полягли на полі бою за Вітчизну. І не могло бути інших слів...

Вона раптом здивувалась. Над чим вона думає, ідучи з похорону Гриця? Ні, не вона думала — думки приходили їй в голову самі, поза нею.

На станції до неї придивлялись підозріливо. Поїзд мав бути за годину. Вона сіла на єдиній хиткій лаві і терпляче просиділа всю годину, дивлячись в якусь цятку на підлозі.

Воронцов вискочив з вагона, вона помітила його відразу, бо, крім нього, тут ніхто не виходив. Вона увійшла з ним у вагон, не помічаючи його вражених поглядів.

— Маріє, ви ж зовсім мокра! У вас закривавлені руки.

Вона глянула на свої долоні, наче бачила їх уперше. Потім глянула на нього. Роздивилась кругом, чи ніхто не слухає, але в проході ледве блимало світло, і всі пасажери дрімали. Вона нахилилась до вуха Воронцова і, наче звіряючи йому таємницю, шепнула:

— Знаєте, Григорій справді загинув.

Він узяв її крижану долоню і міцно стиснув, затримав у руці.

— Маріє, Маріє, невже ви й досі...

Він не скінчив. Вона побачила в його короткозорих очах жах.

Марія похитала головою. Ні, вона не збожеволіла. Тільки досі, до сьогоднішнього дня не знала, як воно є насправді. Не те, щоб не вірила. Тільки зміст повідомлення, яке їй прислали, наче не дійшов до неї. Лише зараз, у цьому містечку, якого вже не існувало, в тих лозах, які залишилися одним єдині, вона поховала Григорія, зрозуміла до краю, що означають слова, які сто разів

до того перечитувала невидючими очима: «Поліг смертю хоробрих».

Вона непевно посміхнулась, дивлячись у темряву за вікном. Вагон скреготав і колихався.

* *
*

— Телеграма тобі,— мовила Тетяна Петрівна.

— Телеграма? Звідки?

— Не знаю. Я не читаю твоїх листів. Вона лежить там, у тебе на столі.

Марія, не поспішаючи, скидала рукавички, пальто, Напевне, запитання про здоров'я когось із пацієнтів, і, мов на зло, якраз про того, кому зараз погіршало. Найчастіше траплялося саме так, невідомо чому. Може, відчували вони, матері й сестри, дружини; крізь віддаль сотень і тисяч кілометрів доходив до них, невідомо як, тривожний сигнал, таємна звістка, що той, кого вони любили, вмирає, що його переможено в боротьбі зі смертю.

А вона сама не відчувала нічого, не знала нічого, аж до моменту, коли прийшло повідомлення. І як тут вірити в передчуття? Адже Гриць був завжди з нею, не покидав її, вона відчувала його присутність, чула голос, бачила усміх. А тим часом виявилось, що це все неправда, омана, бо його вже не було серед живих у той час, коли вона була так глибоко впевнена...

Марія розгорнула телеграму. Пробігла очима два рядочки літер, вузеньку, нерівно наклеєну смужку. Не зрозуміла нічого, прочитала ще раз. Її обсіпало раптовим холодом, прикрим тремтінням. Зацокотіли зуби.

— Дати тобі чаю? — запитала мати з другої кімнати. Марія не відповіла. Вона тримала в руці телеграму, неймовірні, незрозумілі слова.

Стоптані капці Тетяни Петрівни зачовгали в кімнаті.

— Чого ти так стоїш? Що за телеграма?

Марія глянула на матір божевільними очима.

— Від кого це? — запитала стара неприязно. Вона не зносила нічого, що могло відігравати якусь роль у житті дочки, всього, що не мало нічого спільного з Григорієм. Вона не зносила Воронцова, буркотіла на кожний дзвінок, підозріливо дивилась на кожний лист. Мати й дочка ніколи не розуміли одна одну, а тим більше зараз.

— Телеграма... Телеграма...— Вона ще раз розглядила зім'ятий папірець і, запинаючись, прочитала:— «Григорій Іванович поранений, у нашому госпіталі. Соня».

Мати вирвала телеграму в неї з рук. Перечитала пошепки ще раз і залилася сльозами:

— Живий, живий, живий!

Вона швидко вибігла до другої кімнати, не звертаючи уваги на дочку. Це для неї воскрес із мертвих Гриць, для неї повернувся він до життя, в цю хвилину це була її, і тільки її, справа. Чути було, як вона голосно шепоче молитви. Так, перше, що спало їй на думку, це впасти навколішки перед своєю іконою і молитись.

Марія, невідомо чому, відчула раптовий гнів. Коли йшлося про Гриця, вона переставала існувати для матері.

Вона знову перечитала телеграму. Соня з початку війни працювала в далекому тиловому госпіталі. Як міг опинитися там Гриць, коли він загинув на фронті? Адже з фронту прийшло повідомлення. Крім підпису подруги, тут нічого не можна було зрозуміти. Як міг Григорій бути в госпіталі, коли він загинув, поліг смертю хоробрих — і в шухляді лежить документ, який це стверджує?

Вона витягла із столу повідомлення про смерть і уважно придивилась до нього. Без сумніву, це було повідомлення про смерть. І не з госпіталю, а з частини, в якій служив Григорій. Як це сталося? Адже там краще знали, ніж Соня. При чому тут Соня!

Марія стисла скроні руками. Вона боялася, смертельно боялася повторити, навіть подумати те слово, яке сказала мати: «Живий». Смертельно боялась повірити, бо потім виявиться, мусить виявитись, що це помилка, якась дике непорозуміння.

Тетяна Петрівна знову зайшла до кімнати. Обличчя її пламеніло. Вона здивовано глянула на дочку.

— Що з тобою? Чого ти остовпіла? Григорій живий!

— Не знаю,— шепнула з зусиллям Марія.— Я нічого не знаю.

— Адже є телеграма.

Лежали перед нею на столі два клаптики паперу, два забруднені папірці: повідомлення про смерть і повідомлення про життя. Котрому з них треба було вірити? Котрому можна було вірити?

— Нічого не розумію! — шепнула Марія глухо. Десь у глибині серця спалахнула радість, несподівана жарин-

ка, ладна вибухнути полум'ям. Марія придушувала цю слабеньку жаринку, не давала їй розжевртітись. Ні-ні, це було б занадто нестерпно, занадто жажливо вдруге втратити Григорія. Серце боліло, як рана, і боялося всього — і болю, і радості, бо ж радість могла обернутися ще глибшою мукою.

— Що ж тут не розуміти? Лежить у госпіталі. Адже Соня повідомляє.

— Так-так... Але звідки Соня могла знати про Григорія? — раптом щось спало їй на думку. Вона перечитала адресу. Ні, телеграма була адресована їй.

Марія заметушилася по кімнаті, схопила рукавички.

— Куди ти?

— Я мушу... Мушу... Порадितись, запитати.

— Знову Воронцова?

— Так-так, Воронцова.

Справді, з ким ще можна було порадитись? Повинен же прочитати це, висловити свою думку, пояснити все хтось із здоровим глуздом. Тільки швидше, швидше, бо можна збожеволіти...

— Сідай, нікуди ти не підеш. От божевільна! Ледве прийшла з роботи, має вигляд, як смерть, і знову бігти! Я вже піду, попрохаю швейцара, хай його хлопець побіжить, приведе твого Воронцова, коли вже ти без нього жити не можеш! Сиди.

Несподівано для самої себе Марія скорилась. Може, тому, що її раптом зрадили сили. Ноги зненацька обм'якли, наче з них витягли кістки. Вона впала в крісло. Хиталась, пливла перед очима кімната. Що з нею сталося?

Вона слухняно пила чай, не почувавши, що обпікає собі губи. Цокотіли зуби об край склянки. Лежали на столі папірці, і вона не могла відірвати від них погляду. Який з них мав вагу, який був правдивий?

Дата. Її вразила раптова думка. Адже дата повідомлення була відома, до болю, до муки відома. Вона повторювала її тисячу разів. Лежала ця дата глибоким яром, бездонною прірвою між минулим і сьогоднішнім днем, підносилася непереїденним муром між минулою і сьогоднішньою хвилиною. Але телеграма? Цифри, цифри, цифри. Цілий ряд цифр. Що вони означають, як їх розшифрувати, як збагнути їх зміст? Яке число сьогодні? Вона силкувалась пригадати, але думки неслухняно

плутались, безладні, пошматовані, як туман, гнаний вітром. Дата, дата? Що це за день? І який місяць? І, нарешті, який рік? Дика історія! Вона з зусиллям пригадала рік. Так-так, звичайно!

— Що ти там ще читаєш?

— Дату.

— Ну що ж, дата як дата.

— Не можу знайти.

— Покажи.

Тетяна Петрівна одягла на ніс окуляри в дротяній оправі. Оправа була поламана, зв'язана білою ниткою. Марія завжди забувала про неї. Ідучи до госпіталю, вона повторювала собі кілька разів: окуляри, окуляри... А коли потім починалися всі ці госпітальні справи, ті окуляри вилітали в неї з голови...

— Про що я думаю?— здивувалась Марія.— Адже Гриць...

— Почекай, тут щось є... Ага, ага... Ні, не знаю, понаставляли цифр, а ти мучся... Та навіщо це тобі здалося? Звісно, телеграма як телеграма, хоч вона, може, й спізнилась. Часом навіть лист раніше приходить. Прислала б листа, ми б більше довідалися, а так тільки й того, що живий.

Марія, не відповідаючи, терла похололі руки. Дата... Лише дата могла щось з'ясувати, дати якийсь дороговказ, щось розтлумачити в цій гушчині сплутаних уривчастих думок...

Пронизливо задеренчав дзвінок. Тетяна Петрівна почувала відчиняти.

— Що сталося, Маріє?

Воронцов задихався. Видно, він поспіхом біг на виклик. Витирав піт з чола хусткою.

— Телеграма прийшла! Григорій живий! Поранений, у госпіталі!— швидко поінформувала Тетяна Петрівна, забувши на мить про свою неприязнь до молодого лікаря.

— Григорій... живий?

Марія не могла далі витримати.

— Ідіть, швидше ідіть сюди... Телеграма...

Не вітаючись, вона простягла йому папірець.

— Але ж, Маріє!

Вона помилилась. Воронцов тримав у руці той, другий папірець — повідомлення про смерть.

— Ні-ні, не думайте, що я збожеволіла! Це не те! Ось, ось.

Воронцов уважно прочитав телеграму.

— Гляньте, гляньте, яка дата. Я нічого не можу зрозуміти.

У нього злегка тремтіли руки. Він кілька разів пробіг очима текст.

— Маріє, я хотів би, щоб ви повірили... Я щасливий, я такий щасливий.

Про що він казав? Невже її обходили його почуття? Вона зараз прагнула тільки одного — дізнатись, дізнатись!

— Дата, гляньте, яка дата! Пошукайте, я не могла знайти.

— Дата?..

Він підвів голову.

— Тільки заспокойтесь, Маріє. Зараз з'ясується все. Бачите, телеграма...

— Що? — схопилась вона, відчуваючи, як шалено, до нестями б'ється серце.

— Телеграму... послано раніше.

Марія застигла. Голос Воронцова доходив до неї наче з якоїсь незмірної даліни. Отже, це так...

— Але це нічого не значить... Адже це повідомлення з частини... А тут госпіталь... Очевидно, сталася помилка, дата не має значення, можливо, що не має значення.

— Я їй кажу, але бачите, сидить, як остовпіла. Звісно, що там мати розуміє! — роздратовано втрутилась Тетяна Петрівна.

— Вікторе Миколайовичу...

— Слухаю.

— Я мушу знати напевне... Ах, зрозумійте, зрозумійте, я мушу знати це напевне.

— Що ж тут такого? Сісти й поїхати. Адже він лежить поранений! — обурилась мати.

— Ні, так не можна їхати, — заперечив Воронцов. — Ми дамо спочатку телеграму головному лікарєві. Довідаємось, що і як.

— Так-так, щоб уже напевне...

Вона нервово заметушилася по кімнаті.

— Чемодан, мій чемодан!

— Навіщо тобі чемодан? Ти ще ж не їдеш. Боже мій, що за люди тепер... Все якось не по-людському, покру-

чене, поплутане. Ані побиватись, як годиться, ані радіти як слід не вміють.

Мати знизала плечима і важко почовгала до кухні. Чути було, як вона там переставляє каструлі на плиті й гнівно щось буркотить до себе.

— Не знаю... Нічого не знаю... Як страшно! Коли б я могла повірити,.. Але я не можу...

— Заспокойтесь, Маріє. Зараз дамо телеграму, за два-три дні буде відповідь. Телеграфую головному лікарєві, це мій знайомий.

— А що, як?..

— Не думайте зараз про це. Не хвилюйтесь, сьогодні ще нічого не можна сказати... Хоча я думаю, що це не Козлова помилилась. Очевидно, його привезли в госпіталь, знайшли санітари іншої частини... Це трапляється...

— А коли за цей час?..

Він не зрозумів.

— Що?

— Ні-ні, нічого...

Не треба було цього казати, не можна було цього казати. Але настирливо зринала думка: Соня не помилилась. Гриць справді був у госпіталі, не загинув. Але він умер недавно, перше ніж дійшла телеграма, мандруючи без кінця невідомими шляхами. Умер не тоді, коли сказано в повідомленні, а вчора, сьогодні, умре завтра, лежить там мертвий у госпіталі, і знов усе обернеться чорним проваллям, прірвою, звідки віє темрява, безмежною пустелею, якою треба йти, йти, йти без мети і напрямку.

— Два-три дні терпіння — і ми будемо знати напевне,— промовив Воронцов, і Марія заспокоїлась. Вона відчула раптом довіру до його спокійних слів. Адже в них бриніла така певність.

— А тоді ви поїдете до нього, або його привеземо сюди. Побачимо, як це зробити. Незалежно від телеграми я постараюсь протелефонувати до госпіталю. Так буде краще.

— Ох!

Вона благально склала долоні. Як їй самій не спало це на думку? Телефон! Скоро прилетить звістка, з'ясується все! А може... Може, сам Григорій... Ах, почути його голос з далекого міста, голос Григорія...

Воронцов вийшов. Марія сиділа нерухомо, підперши

обличчя долонями, не можучи відірвати очей від тих двох папірців. Двох папірців, з яких один сповіщав про смерть, а другий про життя.

* *
*

Світ був червоною млою, червона мла була навколишнім світом, і капітан Чернов блукав у цім кривавім тумані, не можучи збагнути, що з ним діється. Одне він знав точно — треба загубитись. Треба зникнути у великих просторах рідної землі, розтанути в юрбі мільйонів людей, раз назавжди перестати бути Григорієм Черновим.

Стукотіли колеса санітарних поїздів монотонним, протяжним цокотом. Вимовляли: так-так-так, потверджували, притакували. Яке щастя, що його документи десь зникли, мабуть, залишилися там, над яром, де довелося йому провести добу серед мерців, примарну, жахливу добу, поки, нарешті, обережні руки витягли його з-між трупів, перев'язали, поклали на санки. Яке щастя, що тоді, коли він сам не міг говорити, не чув запитань і не зумів би на них відповісти, документи нічого не сказали за нього, бо їх не було.

Запах операційної, солодкий, нудотний запах хлороформу і гострий блиск окулярів хірурга в ту мить, коли він падав у прірву небуття...

І знову стукіт коліс — і колеса казали тоді щось незрозуміле, мов передчуття того, що мусить статися, і світ розпливався перед ним, стертий, безформний.

Та, нарешті, все стало на своє місце. Це була госпітальна палата, і вузьке ліжко, і невідомі, вкриті снігом гори за вікном. І капітан Чернов зміг, нарешті, сказати собі з цілковитою певністю: я вже ніколи не повернуся на фронт. У мене немає однієї руки, перебита нога і щось дивне сталося з моїм обличчям.

— Що таке з моїм обличчям? — суворо запитував він молоденьку сестру, яка подавала йому ліки.

— Рана й опік, нічого, все загоїться,— відповідала та безтурботно.

Але Григорій щось підозрівав. Йому заважала пов'язка, але він уважно стежив за виразом обличчя сестри.

— Звичайне поранення. Будете лежати спокійно, швидше загоїться.

— Ну, так.

Він відчував пронизливий біль у правій половині обличчя. Але гостро, пронизливо боліла й рука, якої у нього не було. Він дивився на білу, рівно застелену ковдру. Виразно було видно, можна було ствердити без сумнівів, що там, де повинна бути рука, ковдра западається, бо там немає нічого. А рука боліла — вперто, одноманітно, її крутило, смикало, біль не давав спати вночі. Як же можна було вірити сестрі, коли обдурювало власне тіло, коли боліла рука, якої не було.

Він причаївся. Не питав більше ні сестри, ні лікаря. Чекав нагоди.

Там, біля дверей, сестра крадькома глянула в дзеркальце. Це нічого не означало, всі поранені знали, що сестра закохана в лікаря і саме зараз він мав прийти. Важливо було, що дзеркальце зникло в кишені білого халата.

— Сестрице, я хочу пити.

Григорій зміряв віддаль від кишені до ліжка, від ліжка до кишені.

— Ні-ні, зайдіть з цього боку.

Помітять, напевне помітять. Попросити? Не дасть, зрозуміє, навіщо йому.

— Поправте, будь ласка, бинт отут, збоку.

Вона низько нахилилась над ним. Швидкі обережні пальці торкнули пов'язку. Єсть. Маленьке кругле дзеркальце, гладеньке, холодне. Воно не збреше, не обдурить.

— Пов'язка ціла.

— Так? А мені здалося...

Сестра відійшла. Обережно, щоб ніхто не помітив, Григорій обмацав пов'язку на голові, її рівні завії, акуратно намотані вправними пальцями. Він спробував непомітно відсунути білі рубчики, які щільно заходили один на одного.

Так. Можна відсунути і насунути назад. Побачити, довідатися про все. Треба тільки знайти нагоду.

І нагода трапилась того самого дня. Ні сестри, ні лікаря в палаті не було. Сусід спав — він завжди спав, прокидаючись тільки на перев'язку та на обід.

Маленьке кругле дзеркальце було страшенно щире. Око було зовсім вбите вглиб, викривлене, ніби чуже.

Капітан Чернов придивився уважно, допитливо. Рана загоїться, але кістка, мабуть, тріснула. Залишаться шви і шрами. Та ніщо вже не зможе змінити того, що він бачив у круглomu дзеркальці,— жахливо викривлене око, яке опинилось начебто не на своєму місці. Воно дивилось на нього суворим, чужим поглядом.

Він обережно поправив пов'язку. Те, що досі здавалось туманним і невловимим, стало тепер реальним. Правду стукотіли колеса вагонів, потверджуючи, притакуючи невиразній тоді думці. Саме так мусило бути, так, а не інакше.

Потяглися довгі, нескінченні дні лікування у госпіталі. Капітан Чернов лежав терпляче. Одне око бачило, було ціле. Він добре бачив і палату, і лікаря, і сестру, і портрети на стінах.

Він міг дивитись так годинами. Десь поруч пропливало життя, лунали кроки в коридорі, хрпів поряд сусід, хтось тихо стогнав у кутку палати, хтось сміявся, здалеку долинав гуркіт трамвая, що повертав за ріг вулиці,— все це було неістотне, нереальне. Реальною була неосяжна далечінь, незмірна височина, цілковита тиша і ця розмова, яку він провадив сам з собою, про яку ніхто не знав.

І звідти стягали його вниз уперто й настирливо перев'язки, ліки, вимірювання температури. І це все нагадувало, повертало до дійсності, знову і знову промовляло про те, чим він став. «Інвалід»,— стукотіли кроки в коридорі. «Інвалід»,— бряжчала ложечка у склянці. «Інвалід»,— хрипів сусід. «Інвалід»,— скреготів трамвай на рейках.

І ніби звідкілясь, згори, дивився капітан Чернов на себе самого. Бачив з разючою ясністю обрубок відрізаної руки, незграбну колоду нерухомої ноги і, головне, жахливу машкару спотвореного обличчя.

Досі все було гаразд. Не було капітана Чернова — він залишився десь далеко, на засніженім полі, над яром, лежав десь у братській могилі, засипаний промерзлою землею. Уже сто разів заплутався слід у госпіталях, санітарних поїздах — він уже далеко зайшов тією дорогою, на якій треба було загубитись назавжди.

— Де ваша родина? — запитала раз цікава сестра. І капітан Чернов відповів голосно й виразно:

— У мене немає родини. Я самотній.

Але крадькома, зрадливо підступала туга. За єдиним на землі сонячним усміхом. За ніжним волоссям, ясним, як льон, за рухом похиленої вбік голівки, тільки їй одній властивим. Підкрадалась, шепотіла оманливі слова нічна туга. Ах, прийшла б, нахилилася над ліжком, глянули б зблизька її прозорі очі, в яких ніколи не було зради. Шепнули б щось тихе уста, ціловані стільки разів. Доторкнулися б чола ніжні, ласкаві долоні...

Ламав себе, перемагав, брав себе в руки капітан Чернов, інвалід. Неозоро велика була країна, і мільйони людей були в ній. Треба було загубитися в її неосяжних просторах, треба було розтанути в мільйонній юрбі.

«Не піддамся»,— казав він тузі, а вона ходила круг ліжка легкими кроками, і це були кроки Марії. Шепотіла ніжні слова, і це був голос Марії. Напливали спогади, виринали перед ним усі дні, починаючи з тієї години, коли він побачив її в маленькому містечку, за тином, серед кущів малини, у блакитній хустинці на голові. Зростали спогади буйним зіллям, квітли рясним цвітом, приносили з собою спів вільних вітрів. Боровся з собою, збирав сили капітан Чернов.

Починалося колись щасливе, надійне, молоде життя, і тій, яку він кохав, можна було принести й подарувати радісну силу, невгамовну радість, майбутнє, яке не знало меж. Тепер не було вже інженера Чернова — був інвалід на госпітальнім ліжку, і треба було починати нове життя, життя інваліда.

Що ж він зараз міг дати їй, що він міг їй принести? Прийти до неї таким уламком людини, навіки зав'язати їй життя своїм каліцтвом, безсилістю, беспорядністю? Навіки скаламутити її прозорі очі, згасити усміх, придушити пісню, яку співали довірливі уста? Ні, хай краще для неї він не повернеться зовсім з війни, хай навіки залишиться ясним і чистим спогадом про того, хто кохав її всім серцем і віддав життя за Батьківщину.

І вона зможе почати нове життя — ах, як боліло серце від думки, що комусь можуть посміхнутись рожеві уста, що в чийсь інші очі глянуть очі, в яких немає зради! Але так мусило бути, так мусило бути.

«Не обдурю тебе, кохана моя, не отрую твоєї юності, ясна моя, не зав'язу тобі життя, не скую тебе на віки вічні з калікою»,— мовив капітан Чернов попеченими від гарячки устами.

Ця гарячка була найбільшим ворогом. М'якшала в її вогні воля, слабшало серце. Снувалися перед очима оманливі образи, здавалося — простягни руку, і все буде, як було, не треба нічого зрідатися — хіба могли зникнути і зблякнути слова, вимовлені з серця в серце, слова-закляття, слова-клятви? Хіба могли безслідно стертись ці два спільно прожиті роки, які були піснею і щастям?

«Що, власне, змінилося? Адже був живий той самий чоловік, якого вона кохала, якому казала про любов. Що ж, власне, змінилося?— зрадливо нашіптувала туга.— Адже були вони двоє, Григорій і Марія, Марія і Григорій, так, як раніше».

Приводила її гарячка, вирізьблювала з туману пізніх зимових ранків, ранніх зимових вечорів кохане обличчя. Це не лампа світила, це ясніло волосся Марії. Це не сестра казала щось — це був голос Марії.

І капітан Чернов дозволяв собі мріяти. «Адже це гарячка, це тільки гарячка»,— виправдовувався він сам перед собою. І поринав у світ, який був світом Марії, її усміхом, її голосом, пахощами ясного її волосся. От він надсилає телеграму, і приїздить Марія. Вже не чужа людина доглядає його — сидить біля нього Марія. Вона тут, поруч, вона посміхається до нього. Ніжно, без болю мінє пов'язку. Не треба просити — вона сама знає, коли хочеться пити і треба подати води. І це ж так просто — надіслати телеграму.

Продиктувати сестрі текст і адресу. І тільки одне — лежу поранений у госпіталі, приїжджай. Нічого більше не треба. Вона приїде відразу. Променистим усміхом розжене примари, що народилися тієї ночі на бойовищі, серед мерців. Заслонить ніжним личком кошмари, які постають у пам'яті. Змінить барви днів, їх мелодію.

«Це гарячка, це тільки гарячка»,— виправдовувався Григорій і вечорами, коли підвищувалась температура, радісно поринав у цей інший світ, світ мрій. Як злодій, прокрадався з-за високих мурів, з-за ґрат, скutih власними руками, власною волею, у сад рожевих снів, у долину щасливої любові.

А потім гарячка зникала і приходили докори сумління. Де ж була сила волі, де було тверде рішення, де було те, чого він мусив додержуватись навіть уві сні, навіть у маячінні? Та знов крадькома поверталися мрії, уперті, незборимі. Так було аж до одного дня.

Це була нова сестра у перев'язочній. Молоденька, майже дитина. Очевидно, вона недавно прийшла працювати.

— Зніміть пов'язку,— сказав лікар, і її руки швидко почали поратися біля голови Григорія.

Він дивився на неї знизу вгору. Широкі очі, кругле наївне обличчя. Зосереджено, з якоюсь смішною поважністю вона виконувала свою роботу. В її рухах ще не було звички— її заступала пильна увага, напруження, що виразно вимальовувалося у неї на обличчі.

Пов'язка впала. І раптом Григорій побачив на молоденькому личку жах і огиду. Лише на одну мить. Потім круглі щоки залив кривавий рум'янець сорому— навіть у куточках очей заблищали сльози. Все тривало кілька секунд, але Григорій помітив це і збагнув до глибини.

Лежачи потім на своєму ліжку, він хмуро посміхався злим, зневажливим усміхом. От що хотів він подарувати Марії— огидне, спотворене обличчя! Обличчя, яке викликало подив і відразу. Щоб вона вічно дивилася на нього, щоб згадувала те, що раніше казала так часто: люблю твої очі, найбільше люблю твої очі.

Тепер, навіть у гарячці, капітан Чернов не пробував вириватися з-за високих мурів і залізних ґрат. Рожевий сад міг квітнути, але йому не можна було зазирнути в нього, навіть крізь розчинену хвіртку.

* *
*

Саме тоді його перевели в інший госпіталь. Ще один пересильний пункт, ще додаткова кількість кілометрів, яка відокремлювала його від самого себе, від бойовища на вогкій землі, від Марії. Ще один крок у людську юрбу, в далечінь рідної землі...

І тут одного зимового ранку капітан Чернов почув у коридорі знайомий голос. Він здригнувся. Чий це був голос? Низький, грудний. Так, звичайно, він чув цей голос раніше.

— Хто це?

Сусід, що сидів поруч на ліжку, не зрозумів.

— Ну, там, у коридорі!

— Ага, це наша сестра, Соня Козлова.

Отже, треба було заїхати так далеко від поля бою,

так глибоко замішатися в незнайому юрбу, майже самому забути власне ім'я, щоб зустріти якраз Соню, подругу Марії, що товаришувала з нею ще на курсах.

Його охопило непереможне бажання втекти. Підвестися з ліжка, непомітно вийти, вислизнути з госпіталю, помандрувати кудись далеко-далеко, де не буде нікого, хто впізнав би його. На далеку північ, до людей, що розмовляють незрозумілою мовою, що живуть своїм власним, окремим життям. У далеку неосяжну тайгу, де шумлять віковічні дерева, де тижнями можна не зустріти людини. Захватитися у високих горах, де тільки курені чабанів стоять на галявах біля підніжжя скелястих круч. Якнайдалі втекти від міста, де жила Марія, простягти між собою і ним сотні й тисячі кілометрів, назавжди відрізати собі дорогу назад, перекреслити неосяжний простір, протиставити цей простір несподіваній легкодухості, що може охопити його, журбі, що може збороти його...

Але не можна встати й піти. Він інвалід, обрубок людини, без руки, з перебитою ногою, хворий, безпорадний. Він потребує допомоги, підпори чужого плеча, турботи чужих рук. Ще болить нога, ще смакає, крутить руку, якої нема, ще ятриться рана на обличчі.

І раптом до свідомості дійшло: як же тебе може, дурню, пізнати Соня Козлова? Адже тебе нема, збагни це раз назавжди, звикни до цього навіки, ти вже не інженер Чернов, якого вона знала раніше. Ти обрубок людини, безпорадна лялька, що безсило лежить тут, на цьому ліжку, без руки, з перев'язаним обличчям.

Ні, вона не може його впізнати.

І все-таки дужче забилося серце, коли відчинилися двері палати. Гострий біль — так, це Соня Козлова. Вона зовсім не змінилася з того часу, коли бувала у них. Вона з'явилась ніби з оточення Марії, мовби несла у складках свого халата її пахощі, в очах — відбиток її обличчя, звук її голосу — в ушах. Подруга Марії... Вона знала Марію раніше, ніж Григорій. Вона, напевне, знає, що тепер з Марією. Хоч би запитати, чи здорова. Скільки місяців минуло, відколи він нічого не знає про неї. Григорій раптом здригнувся, усвідомивши, що з Марією могло щось статися, що вона могла захворіти, міг статися якийсь випадок. Він завжди бачив її такою, якою вона була тоді, — променистою, радісною, невтомною. А могло бути інакше. Адже це війна, і нікому не було легко.

От вона проходить поміж ліжками. Сказати зовсім тихо: «Соню!» — і вона відразу повернеться до нього. Можна буде дізнатися про Марію, докладно розпитати про неї.

Він прикусив губи, уважно придивляючись до Соні. От іде подруга Марії, нахиляється над пораненими. Ще один ряд, другий, і підійде до нього.

Не треба дивитися на неї так уважно. Вона відчує його погляд, зверне увагу на пораненого, який так придивляється до неї. Замислиться над цим. А може, залишилося в ньому щось від колишнього інженера Чернова, що може примітити пильне жіноче око.

Він переміг себе і відвернувся. Але бачив її весь час. От вона іде, наближається до нього. Мимоволі стежив за нею поглядом. Вона була мов привітанням від Марії, ласкою її рук, усміхом її уст, присланим здалеку.

Раптом блиснула шалена думка: «А що, як її справді прислала Марія? Дізналася невідомо як, розшукала його в плутанині шляхів і госпітальних списків, послала попереду подругу, а за хвилину увійде й сама.

Ні-ні! Дурниці. Козлова працювала тут, це було ясно. На те вона була й сестра, щоб працювати тут, так само, як в іншому далекім госпіталі працювала Марія».

Дівчина підійшла і поставила ліки на столику.

— Як ви себе почуваете після дороги?

Голос! Так, це було найгірше. Треба неодмінно відповісти. А це ж єдине, що залишилося в ньому незмінним, — голос. Все загинуло. Даремна була довга боротьба з собою, ночі мук, шалений розпач перед упертим натиском мрій, стількі перейдених уже шляхів, стукіт стількох вагонів по далеких шляхах.

— Нічого, добре, — мовив він з зусиллям і не впізнав власного голосу, хоч у ту хвилину нездатний був навіть на зусилля, щоб свідомо змінити його. Сестра пройшла далі. Йй, очевидно, не спало на думку, що це може бути хтось знайомий. Григорій зітхнув з полегкістю, але водночас відчув якийсь незрозумілий смуток, наче загубив щось дорогоцінне.

Сестра ходила по палаті, розносила ліки. Ще три ліжка, ще два, ще одне — і кінець. Вона тихо вийшла, обережно ступаючи, ніби боячись збудити когось.

Тепер Григорій чекав на неї. Адже вона з'єднувала

його з Марією, несла в собі наче далекий спогад її. Може, бачила її недавно, може, в кишені її халата лежить лист від Марії?

Григорій почав вимірювати дні за чергуваннями Со-ні Козлової. Її дні були інакше забарвлені. Була в них якась тривога, хвилюючі чари. У нього завмирало серце, коли вона проходила повз ліжко. Ні, Соня анітрохи не була схожа на Марію,— худенька, негарна шатенка. Єдине, що в ній було гарне,— лагідні карі очі. Очі, що бачили Марію. І все-таки було між ними щось спільне. Може, легкі кроки і та дбайлива обережність у рухах, яка з'являлась у Марії, коли вона доторкалася до хворого.

А та нічого не помічала, нічого не підозривала. Днів зо два він був зовсім спокійний. Соня не пізнавала його, ніяк не могла пізнати. Чого він хвилювався, дурний? Адже в ньому не залишилося нічого від колишнього Григорія. Він зовсім змінився, і навіть Марія...

Ні, це була дика й смішна думка, що Марія могла б його не впізнати.

Соня була тільки її знайома. Звідки ж їй могло спасти на думку, що цей перев'язаний каліка — людина, яку вона добре знала, веселий інженер Чернов, капітан Чернов, який залишився на полі бою зимового вогкого ранку?

Вона не могла його пізнати навіть по голосу. Він був для неї одним з тих тисяч поранених, з якими стикалася вона в палатах, зовсім чужою людиною.

І саме тоді сестра, подаючи йому ліки, запитала, ніби ненароком:

— До війни ви працювали інженером?

Він заціпенів. Похолонув з голови до ніг. Тільки б не здригнутись. Тільки б не змішатись. Дивлячись у стелю, він байдужим голосом відповів:

— Інженером? Чому? Ні... я був в армії.

Вона не наполягала. Що це було? Випадок? Чудо? Він не дивився на неї, поки вона не відійшла від його ліжка. Вдавав, що не бачить її, коли з'являлася в палаті. Але скоса стежив за нею, водив за нею поглядом, пильним, підозріливим, спостерігав кожен її рух. Невже догадалась? Звідки? Яким чином?

Поранені писали листи. Раптом вона зупинилась біля Чернова.

— Може, й вам написати листа?

Він здивувався.

— Листа? Ні, не треба. До кого мені писати?

— Може, хтось чекає вашого листа,— мовила рівним спокійним голосом.

Що це було? Допит? Пастка? Хитрощі?

— Ніхто не чекає мого листа,— кинув він сухо.

— Цього ніхто не може знати, як воно було б, цього ніхто не може знати,— зауважила вона, якось особливо підкреслюючи кожне слово.

— Не заважайте мені, я втомився,— буркнув він грубо.

Соня усміхнулась і відійшла.

Днів зо два все було як звичайно. Він пильно стежив за нею, поки вона була далеко, і вдавав, що спить, коли наближалась. Насторожено чекав, що буде далі. Що вона, власне, думала? Що це все мало означати?

Його пекло нетерпіння. Довідатись, переконатись, чи справді вона підозріває щось, чи це просто його гарячкова уява, яка привид вважає за дійсність, з мухи робить слона, з випадку — свідому дію, чіпляється до звичайного побіжного погляду, до тону, за яким нічого не криється?

І все-таки це не було випадковістю. Вона подавала йому ліки в ложечці — спочатку він хотів випити сам, але рука тремтіла, ліки пролились на ковдру. І от вона підносить йому ложечку до уст. Подає і спокійним, звичайним голосом, в якому тремтить глузлива нотка, промовляє:

— Випийте, Андрію Георгійовичу!

Це було його нове ім'я. Чого ж вона вимовила його з таким притиском, з такою особливою інтонацією? Наче хотіла щось підкреслити.

Ліки були гіркі, неприємні. Григорій голосно ковтнув їх — мов на зло, горло стислося, і вийшло так незграбно.

Соня уважно дивилась просто йому в обличчя. Григорій раптовим рухом натягнув ковдру, накрився з головою. Сестра тихо відійшла. З-під ковдри він стежив за нею допитливим поглядом.

Ні, це йому тільки здалося. Звичайно, тільки здалося. Він просто запевнив себе, що вона його впізнала. Яким чином? Може, з голосу? Але тоді б мусила звернути на

нього увагу першого ж дня. Згодом відчуття схожості зникає. А тоді вона нічого не помітила.

«Чи не походить воно все з того, що я страшенно боюсь, щоб мене не впізнали, але водночас мені начебто хочеться, щоб якийсь рух, принаймні якийсь вираз лишився в мені від того, колишнього, Григорія, бо, по суті, я зостався таким, яким був?» — запитував сам себе в тяжкі години безсоння і не міг собі відповісти.

Знову вечір. Ще не запалено світла. Морок повзе по кутках. Хто сьогодні чергує? Так, Соня, вона зараз повинна прийти.

От вона знов іде поміж ліжками, тоненька, чорнява. Кроком, схожим на кроки Марії в госпітальних палатах. Особливі кроки — легкі, тихі. Так ходила Марія в госпіталі — це він помітив одразу, коли вперше прийшов до неї на роботу.

От вона. Стоїть поруч. Подає йому термометр.

І раптом тихо:

— Треба повідомити Марію, Григорію.

Ліжко зненацька заколихалось, наче койка на кораблі. Він з зусиллям втягнув у легені повітря. Треба щось зробити, негайно щось зробити, інакше все загине.

— Що ви, сестрице? Ви щось сказали?

— Ти добре чув, Григорію, не прикидайся.

— Який я Григорій? Адже ви знаєте.

— Ну то Андрій Георгійович Коробін,— каже Соня глузливим шепотом і нахилиється близько-близько.

— Не можна так, Григорію. Негарно так.

— Відчепіться від мене! Ви що, збожеволіли?

Соня знизала плечима і відійшла. Але Григорій зрозумів, що все пропало. Він не зміг її обдурити, і вона знає все, знає так, наче розмовляла з ним у ті довгі, страшні ночі, коли не приходив сон і гризли його розпач і туга.

Мало було каліцтва. Оманою була думка, що все вже минуло. З'явилася Соня Козлова і одним словом перекреслила всі муки й зусилля, слабеньким кулачком повалила з такою напругою збудований мур, розбила терпляче створені залізні ґрати.

Що робити? Власне, нема чого й відрікатись, вона не підозрює, вона просто знає. Може, просто поговорити з нею? Розказати все, як товариш товаришеві, впросити,

вблагати, щоб мовчала, щоб допомагала далі бути Коробіним?

Але чи згодиться вона, чи схоче? Жінки напрочуд уперті і завжди хочуть бути розумнішими. Чи зрозуміє вона взагалі? Зрештою, як розмовляти із знайомою, тільки із знайомою людиною про свої найпотаємніші думки й почуття?

І знов її чергування. Григорій роздратований і злий. Соня каже спокійно:

— Раніше я дуже тебе поважала, Григорію, а зараз бачу, що не варто було. Ти дріб'язкова, лиха людина.

* *
*

Воронцов великими кроками ходив по кабінету, чекаючи телефонного дзвінка. Лампа під зеленим абажуром ледве освітлювала кімнату. По кутках чаїлися тіні, морок плазував серед нечисленних меблів.

Так, Григорій, очевидно, живий. Треба радіти, треба відчувати глибоку, щиру радість і за Григорія, і за Марію. Це відчувала б кожна порядна людина. Але він не міг знайти в собі цієї радості. Наче зринула на мить, коли він почув несподівану звістку, а потім зникла відразу, і він марно кликав її, марно силкувався відновити це почуття, розпалити в собі.

— Я просто падлюка! — вимовляв крізь стиснуті зуби, але й це не допомагало. — Знов я втрачаю тебе, — мовив так голосно, що навіть злякався сам і оглянувся через плече. Але двері були замкнені, нікого не могло бути тут у цю пору.

Так, він даремно намагався думати про щось інше, думалось тільки про одне — про те, що він знову втрачає Марію. Вдруге в житті став поміж ними Григорій — і вона піде з ним. Знову розкривалися старі, здавалося, вже загоєні рани і сочилися живою кров'ю.

Марія, слухачка санітарних курсів, ясноволоса Марія, яку він помітив першого ж дня і за кілька днів мусив признатись собі, що закоханий у неї! Ні, вона не помітила тоді нічого — межа, яка була поміж викладачем і ученицею, була для неї непереїденною. Як же йому важко було з нею — з її прозорими очима, які уважно дивилися

прямо в очі, не бачили в ньому мужчини, а тільки лікаря-фахівця, з її пильною увагою, з кумедною, дитячою ретельністю. А потім вона виїхала в ту Березівку на першу свою посаду. Скільки разів він думав тоді — поїхати, признатись їй. Написав їй короткого листа — вона відповіла. Марно шукав він у рядках чогось більшого, ніж звичайна приязнь і пошана,— там не було нічого. Він писав ще зо два рази — такі собі звичайні листи — і одержував дружні відповіді, милі листи знайомої до знайомого.

Потім з'явився Григорій — і все зникло. Він знав Григорія ще раніше, зустрічався з ним — чи спало на йому колись на думку, що саме цей ясноволосий інженер стане йому поперець дороги, що саме він матиме успіх, якого йому не щастило домогтися ніколи, і любовні слова, і кохання Марії? Чому це мусив бути саме Григорій, а не він?

Приязнь — ах, ця приязнь, і правдива, і щира, і водночас така нетривка в ті дні, коли вони повернулися вже одружені і він почав бувати в них. Тоді, власне, з'явився у Марії цей трохи зневажливий тон. Зневажливий? Ні, може, тільки материнський. І гострий біль перших днів перейшов у тихий смуток, що згасав поволі, у звичку, мов до старої, вже загоєної рани.

Потім Григорій пішов на фронт, і ставлення Марії до Воронцова змінилось. Він став їй потрібний. Перестав бути плюшевим ведмедиком. Зараз він міг дозволити собі батьківський тон щодо неї, і вона не протестувала. Він був їй потрібен, як приятель, як близька людина. Вона надто боляче відчувала самотність.

Що, власне, важило, що дев'ять десятих їх розмов снувалося навколо Григорія? Що Марія, з пожадливістю скнари, збирала всі відомості про Григорія з тих часів, коли вона ще не знала його. Все було для неї однаково цінне. Що він казав, як посміхався, де і як голосували за нього на зборах. Воронцов пильно шукав у пам'яті — вона випитувала у нього найменші подробиці. Їй хотілося, щоб він був активним учасником цих розмов про Григорія. Здавалося, вона відчуває ревність до тих днів, які Григорій прожив без неї, коли вона не бачила його, не знала. Вона наче ревнувала до Воронцова, бо він раніше за неї знав Григорія.

Між ними зростала близькість. Воронцов не обманював себе щодо цього — він не існував для неї як чоловік. Весь світ для неї був у Григорії, і Григорій був для неї цілим світом. Все, що переживала, вона переживала нібито через Григорія і для Григорія. Війна, її праця в госпіталі — все було зв'язане з ним, сповнене ним. Але навіть це було щастям — дивитися на неї, бути її другом.

І десь на дні серця таїлася підсвідома надія, що все якось зміниться, що він стане найближчою їй людиною. Як це станеться? Він не думав про те. Ні, навіть у найтяжчі, в найгірші ночі не було в нього думки про смерть Григорія. Власне, він навіть не усвідомлював, як саме мусить це статися. Просто Григорій був далеко, і здавалось, що так буде завжди. Що найближчою, найпотрібнішою їй людиною стане не Григорій, а він.

А тепер усе скінчилось. Він стискав кулаки, сповнений зневаги й огиди до самого себе. Коли б усе було інакше, коли б ішлося про якогось там інженера, що загинув у нормальні часи, у звичайних умовах... Але ж це був капітан Чернов, який у перший день війни пішов на фронт, капітан Чернов, який на шляхах війни здобув два ордени за мужність, солдат Батьківщини, що воював за її свободу і незалежність... А тут...

— Підлий, підлий, підлий, — повторював Воронцов кризь зіплені зуби, наче бив себе по обличчю цим словом. Але знову зринав жаль. — Я втратив тебе, я знову втратив тебе, — стогнало серце. — Радість життя, красу й чари його, сонячну його вроду.

Протяжно, пронизливо задеренчав телефон.

— Алло!

У трубці дзвеніло, тріщало, шуміло. Чути було уривчасті слова чиеїсь розмови, покvapливі, знижені голоси.

— Алло! Алло! Алло!

Затріщало й стихло.

— Воронцов, говорить Воронцов. Це ти, Сашко?

Змінений, здушений голос з другого боку силкувався перекричати гамір на лінії.

— Віктор? Так, це я! У чому справа?

— Сашко, слухай, Сашко! Алло, алло, так, ми розмовляємо! Сашко, у тебе в госпіталі лежить капітан Чернов?

— Як, як?

— Чернов. Чернов! Челябінськ, Євгенія, Роман, Наталя, Ольга, Віктор!

— Чернов?

— Так, так.

— Почекай, зараз я перевірю! Почекай, я подзвоню з другого телефону!

Воронцов чекав терпляче. Здалеку, мов з прірви, доходили уривчасті слова. Десь на лінії сварились телефоністки. Десь уперто стукотів апарат Морзе, повторюючи незрозумілі фрази.

— Чернов?

— Так-так!

— Ініціали?

— Г. І., Григорій Іванович.

— Ні. Є в нас Чернишов, Черник, Черняков — і це все.

Воронцов розпачливо закричав у трубку:

— Ні, не може бути! Не може бути! Два місяці тому, два місяці тому був!

— Почекай, я подивлюся.

Шуміло, тріщало, клекотіло в трубці. Воронцов дмухав у трубку. Боявся, що не почує відповіді.

— У нас взагалі такого не було, принаймні в цьому році.

— Але ж телеграма була, телеграма! Мусить бути!

— Ви розмовляєте?

— Не заважайте. Розмовляємо, розмовляємо. Телеграма, телеграма прийшла!

— Він телеграфував?

— Ні-ні, сестра, Соня Козлова! Козлова!

— Козлова? Така у нас є.

— Запитай, запитай Козлову!

Знову почався галас у проводах. І, нарешті, здалеку пробився крізь мішанину звуків ледве чутний голос:

— Її сьогодні нема, сьогодні вона вихідна.

Воронцов поклав трубку. Тільки потім він згадав, що навіть не подякував їй, найголовніше, не умовився з товаришем, що, по суті, він нічого не знає.

Коротко, гостро задзвонив телефон.

— Розмова скінчена?

— Скінчена, скінчена, — відповів Воронцов змученим голосом. Він смертельно втомився. І що сказати Марії, коли вона запитає його вранці?

«Скажу, що не додзвонився», — вирішив він.

— Чому ти не лягаєш спати?

Марія, зітхнувши, встала і погасила лампу. Дивна яка мати — спочатку лаяла за черствість, а тепер жене спати саме тоді, коли все має з'ясуватись.

Вона навшпиньках підійшла до вікна і потягла вгору папір, що заслоняв щілини. Як душно в цій маленькій кімнатці! Їй хотілося вийти на вільний простір, зітхнути холодним повітрям, відчутти на обличчі подув вітру, удари його мокрих крил. Але стояла пізня ніч, годі було блукати в дощ по вулицях і, зрештою, щохвилини міг прийти Воронцов. Треба було сидіти й чекати.

Поволі за вікном вималювались ледве помітні млисті обриси. Там, надворі, теж підносилися стіни і тяглася стеля низько навислих, темних хмар, що сковували землю. Світ, наче скутий, завмер у чеканні. Мовчав.

«Чого ти чекаєш?» — запитувала Марія нічну темряву. Вона силкувалася вгадати в мороці силуети кремлівських веж, але нічого не було видно. Тільки поруч за вікном маячили обриси чогось невідомого.

«Чому ж я не радію? — запитувала себе Марія.— Адже можна було радіти хоч хвилину, хоч дві години, незалежно від того, що виявиться». Та, начебто звідкілясь з глибини, здіймалася сувора заборона, тягар, що сковував серце.

«Невже так буде завжди?» — спало їй на думку. Невже вона ніколи не відчує справжньої радості і справжнього жалю? Все стиралось, плуталось, почуття були туманні і нереальні, як хмари, розвіяні вітром. Ні, неправдою було те, що говорили й писали, нібито нещастя облагороджує людину. Нещастя спустошувало, нещастя збіднювало, народжувало в серці неприязнь до людей, гнів і егоїзм. Коли вона була щаслива — ах, це ж було правда, що колись вона глибоко, радісно була щаслива! І це щастя переливалося через вінця, тоді вона мала для кожного радісний усміх, і добру пораду, і нетерпляче бажання у серці, щоб усі були щасливі.

А потім прийшла звістка, що Григорій загинув. Страждання облагороджує — ні-ні, це були казочки, прописи, брехливі, оманливі. Вона стала лиха, пуста оселилася

в її серці, порожня була душа, гірким урожаєм зростає в ній бур'ян, що дає отруйне насіння.

Тепер прийшла звістка; правдива чи брехлива — це мало зараз виявитись. Але, яка б не була ця звістка, вона не могла вже прийняти її в серце. Це була вже не та Марія, що раніше. Зігнуло її нещастя, зломило в ній щось назавжди.

Нещастя? Але ж, якщо Соня не помилилась, якщо телеграма не була оманюю і сном, не сталося ніякого нещастя, а звичайне непорозуміння, яке зараз має з'ясуватись.

«Телеграма». Вона навшпиньках підійшла до столу, доторкнулась до папірця. Вони лежали перед нею — той, що сповіщав про смерть, і той, що ніс життя.

Йй здалося раптом, що задзвонив дзвоник біля вхідних дверей. Перехопило дихання, але за хвилину вона зрозуміла, що це їй вчулося. Ніхто не дзвонив, просто шуміло в ушах. Коли саме пішов від неї Воронцов? Може, він уже щось знає — але що саме? Добру чи лиху новину? А що, як лиху?.. Сидить, мабуть, там і думає, як їй сказати. Як повідомити, що минув радісний сон, що треба повернутися в темряву й порожнечу, в той хмурий холодний світ, в якому немає Григорія. Він буде зволікати, буде вигадувати способи.

Як нестерпно тягнеться час! Скільки ж то минуло — хвилини? Години? Годинник у кімнаті матері. Туди зайти не можна, прокинеться, знов почне бурчати. Нічого не вдієш, треба терпляче чекати.

Та, зрештою, він міг і не додзвонитися цієї ночі. Хіба мало людей, важливіших від неї, у справах більших, ніж її, розмовляють цієї ночі з далеким містом, в якому живе Соня, в якому, може, є Григорій? Про танки, про літаки, про гармати, про все те, від чого залежить життя мільйонів. А тут є одне тільки змучене розпачем серце і одне лише людське життя, яке (невідомо) чи тліє ще кволим вогником, чи, може, вже згасло.

Очі призвичаїлись до темряви, виступили з мороку обриси меблів, плями речей. На столику фотокартка Гриця. Вона стала на коліна на крісло і взяла її в руки. Це нічого, що темно. Вона знала напам'ять кожну риску, кожну плямку, обрис чола, вигин вій, чудові радісні очі, крилаті брови, волосся, відкинуте вгору, веселе Грицеве обличчя.

Вона схопилась і побігла навшпиньках до дверей. Але їй знову вчулося — ніхто не дзвонив. У передпокої стояла мертва тиша.

Марія знову підійшла до вікна. Мовчала нічна темрява, її не обходила людська мука, людське чекання. У великому будинку з правого боку позначилися чорні чотирикутники вікон. Глибоким сном спали люди. Тільки на верхньому поверсі відсунувся збоку маскувальний папір на вікні. Всередині горіло світло, вузькою смужкою пробиваючись біля самої рами. Хто там сидів за вікном темної довгої ночі? Що він робив, про що думав? Хто це був такий? Може, хтось, що не може спати, хтось, що чатує біля ліжка хворого? Хтось, що, може, страждає, так само, як вона?

За дверима спала мати. Міцним, глибоким сном, як звичайно. Так, наче нічого не сталося. Нестерпна була самотність, глибока, безнадійна. Нікого в світі не хвилювало, що діється з нею. І Воронцов не приходив, все ще не приходив.

Ну, так, чекав, мабуть, і Воронцов. Намагався довідатися щось певне для неї. Сидів, мабуть, у своєму кабінеті і нервував. За неї і за себе.

Ще й це було доказом того, що вона стала іншою. Що думала тільки про себе, про себе, про себе. Ні, нещастя не облагороджує, а псує, знищує, висушує, спустошує людину.

Вона провела долонею по очах. Зіниці пекло наче вогнем. У кімнаті вже почало розвиднятися. Виступили контури дзеркала, зелено відсвітилася його поверхня. Глянули з фотокартки очі Гриця, ще невиразно, але вже помітно. Зачорніли сухі гілки у вазі на столі — їх давно треба було викинути. Колись вона нізачо б їх не стерпіла — тепер це якось її не вражало. Чи ж не було все її життя такою ж сухою гілкою, відламанною від зеленого дерева щастя?

Мокрий, хворий, блідий світ вставав за вікном. Незабаром треба буде йти на роботу. А Воронцова немає. Він, напевне, пішов додому спати. Минула ніч, і все буде вранці так, як було ввечері.

Забіліли на столі два клаптики паперу — повідомлення про смерть Гриця, телеграма про те, що він живий. Вони були ті самі, що вчора ввечері, і знов невідомо було, який з них несе правду, який — оману.

Знову починався вогкий, болотяний день безсніжної зими, хмурої, смутної зими без Гриця. І здавалось, що ранок теж нічого з собою не принесе — такий він був подібний до всіх інших ранків, які давали те саме — свідомість, що Гриця немає, що його вже ніколи не буде.

У сусідній кімнаті зарипіло ліжко. Тетяна Петрівна голосно позіхнула, аж затріщали щелепи. Зачовгали капці. Вона зайшла в кімнату, натягаючи на жовті худі плечі вовняну хустку.

— Ти вже встала? Так рано?

— Мені треба сьогодні раніше піти до госпіталю,— промовила Марія, пригладжуючи волосся долонею. Так, матері навіть не спало на думку, що вона могла зовсім не лягати цієї ночі.

У кухні задзюрчала вода. Тетяна Петрівна ставила самовар. Марія глянула в дзеркало на своє змучене, зім'яте обличчя. Гриць з фотокартки стежив за нею, радісний, молодий, переможний. Вона зітхнула. Зараз вона знала майже напевно, що телеграма від Соні була якимсь безглуздом непорозумінням. Правдою був перший папірець — офіціальне повідомлення.

* *
*

Телефони, телеграми, телефони, телеграми. І нарешті: — Маріє, це правда. Григорій живий. Він був тяжко поранений, став калікою. Хотів зникнути, заховатись від вас.

Вона стояла смертельно бліда, щосили стискаючи руки. Не кліпаючи, дивилася прямо в вічі Воронцову. Великими, застиглими очима.

Вона не могла збагнути, що він їй каже. Не розуміла змісту слів. Григорій хотів сховатися... Що він каже? Григорій живий... Але якщо так, що це все значить?

— Не розумію,— мовила вона глухо.

— Він живий, його треба сюди привезти!

— Я поїду,— рвонулась вона.

Він поклав їй руку на плече.

— Ні, Маріє. Ми поїдемо разом. Полетимо літаком. Може, потрібна буде моя допомога. Так буде краще.

Вона хотіла запротестувати. Знову Воронцов, вічно Воронцов. Нащо? Які могли бути труднощі? Григорій живий, і треба по нього їхати — здається, ясно.

Але раптом вона відчула, як підгинаються їй ноги, як знесилоється тіло, як мутніє в очах. Так-так, хай краще їде з нею Воронцов, хай краще їде...

— Літак вилітає завтра вранці. Я замовив квитки. Заїду за вами,— він витягнув годинник,— так, заїду о пів на десяту. Зараз я мушу йти, домовитися щодо від'їзду.

Марія чула його мов у тумані. І ніколи потім не могла навіть пригадати, як прожила цей час до наступного дня, до пів на десяту.

Вона стояла чекаючи, зовсім одягнена, в капелюшку, в рукавичках, і тремтіла. Не могла сидіти. Її охопила нервова потреба руху. Вона терла руки. Стрілка годинника посувалася так непомітно, повзла, застигала на місці.

Раптом задеренчав дзвоник біля вхідних дверей. Воронцов! На аеродром! Вона кинулась відчиняти двері, боляче вдарившись коліном об скриню, що стояла в передпокої. Відчинила — це був не Воронцов! Якийсь хлопець простяг їй конверт.

— Від доктора Воронцова.

— Що? Де? Де доктор Воронцов? — крикнула вона так, що хлопець злякано відступив назад.

— Доктор полетів.

— Як полетів?

Їй здалося, що земля розступається в неї під ногами. Що сталося? Невже не буде кінця цим диким непорозумінням, помилкам, всій цій катівні, де її безжалісно розпинають на дибі?!

— Полетів,— повторив хлопець, скося дивлячись на неї, ладен втекти при найменшому її рухові. У неї був такий вираз обличчя, наче вона збожеволіла. Скориставшись з того, що Марія опустила очі на лист, який тримала в руках, хлопець поспіхом пірнув у темну клітку сходів. Ноги в подертих черевиках швидко затупотіли.

Вона кілька разів перечитала листа, силкуючись вхопити зміст. Повторювала пошепки речення, наче це допомагало їй зрозуміти.

«Не треба його нервувати»,— наче її присутність могла його знервувати? Інвалід, ну, добре. Хіба мало буває інвалідів? Що це могло мати спільного з Григорієм,

з Григорієм і з нею? А може, все це неправда? Може, Воронцов її обдурих, Григорій загинув, а він просто боїться їй сказати.

Ні-ні, Григорій був живий і чекав на неї. Вона, і ніхто інший, повинна була їхати по нього. Не можна далі відкладати, зволікати. Якщо вона може бачити Грицеві очі, впасти в його обійми, почути його голос, виплакати на його серці, — яке право мав Воронцов знехтувати її, залишити вдома, як малу дитину? Яке право мав він перший побачити Григорія? Марія стисла кулаки. Вона не навиділа в цю хвилину молодого лікаря до божевільня. Яке він мав право, яке мав право?

Вона вибігла з дому. Телефон, номер аеродрому. Адже є літак, мусить летіти літак, вона полетить, дожене, буде там з Григорієм.

— За три дні. Так, за три дні. Яка організація?

Марія безвладно опустила трубку. За три дні вони вже летітимуть назад. І вона ж діяла самостійно, не була зв'язана ні з якою організацією. Треба було скоритись.

Знов огорнув її туман, в якому стиралися обриси, слова ставали важкі й незрозумілі, час перестав бути часом, і в тому тумані, наче скрадаючись на м'яких лапах, виник нез'ясовний жах. Він зростав, хапав за серце, вона весь час відчувала його — скулену невеличку грудочку, докучливу, болючу.

Мати швидко човгала по квартирі, щось там прибирала, витирала, впорядковувала до приїзду Григорія. Вона раз у раз падала навколішки перед іконою і молилася вголос, перериваючи зітханнями слова подяки. Але в Марії вилетіла з рук перша ж вазочка, яку вона почала мити, і мати гнівно вигнала її з кухні.

— Іди собі, іди, я вже краще без тебе.

Десь далеко гудів мотор у повітрі, летів літак по Григорія. Як могли її так страшенно скривдити? Як могли так жорстоко повестися з нею? Але зараз було надто пізно, вже нічого не можна було зробити, треба якось пережити цей час.

Вона взяла додаткове чергування за Раїсу, до якої приїхав з фронту наречений. Тільки не думати, не думати ні про що. Перев'язки, йод, ліки, записи температури. Вона намагалася бути бездумною машиною, яка бездоганно виконує своє завдання. Пильно дивилася, як падають краплі ліків на лсжечку, довгасті зеленаві краплини,

і нічого не існувало в світі, крім цих крапель. Ртуть у термометрі відзначала температуру пораненого — і для неї не існувало в цю хвилину нічого в світі, крім тоненького стовпчика ртуті. Речі раптом набирали іншого вигляду. Перестали бути речами, давно знайомими, нецікавими. Відкрилася сила-силенна дрібниць, яких вона до того ніби не помічала. Раптом виявилось щільне плетіння ниток у бинтах, край склянки мав інший колір, метал ложечки був поцяткований сіткою тонесеньких ліній. Ковдра стала нерівною, виріс на ній ліс сріблястих ворсинок, що злякано тремтів від рухів накритого ковдрою тіла.

Мов у казці, заворушилися, ожили речі. Відкрився якийсь новий, незнаний, таємничий маленький світ. Марія пильно вдивлялася в нього, примічаючи все нові подробиці. Це було добре — не думалося про те, найважливіше. Тільки час від часу проймав тіло немов гарячий вітер, і тоді плуталися думки, починали стукотіти зуби.

Операція одна й друга, перев'язки, обхід хворих з професором, нічне чергування, і знов обхід хворих, і знов операція.

— Ти повинна трохи відпочити,— мовила якась із друг. Але Марія розпачливо замахала рукою. Ні-ні, ні-защо в світі, тільки не відпочивати. Коли треба, вона візьме чергування ще за когось, аби тільки не відпочивати. Їй здавалось, що коли вона вийде звідси, повернеться додому, сяде в крісло або ляже на ліжко,— вона збожеволіє. Тут вона не доходила думкою до того, найважливішого. Не розуміла докладно, для чого їй треба працювати, працювати без перепочинку. Старанно оминала цю думку, ляжливо тікала від неї.

Палало чоло, палали долоні, але рука несхибно відміряла краплі, і очі несхибно стежили за темним стовпчиком ртуті, за найдрібнішими змінами в обличчі пораненого, якому вона робила перев'язку.

Марія задрімала тільки ввечері, за чаєм, який їй принесли в кімнату для чергових. Раптом схопив її непоборний сон, схилив голову на край столу, занурив у небуття.

Саме тоді сестра Тетяна поклала їй руку на плече.

— Маріє, привезли твого чоловіка.

Негарне, зморщене обличчя старої жінки осяяв радісний усміх Марія миттю опритомніла. У дверях стояв Воронцов. Але на його обличчі не було усміху.

— Ходім, він чекає,— мовив він, і Марія слухняно пішла за ним, відчуваючи шум власної крові в ушах. Серце так билося, що здавалось — за мить обірветься. Вона стисла зуби, їй хотілося кричати, бігти. Вона не розуміла, що з нею діється. Спіткнулась на східцях. Воронцов підтримав її за лікоть.

— Він почуває себе добре, дорога не втомила його.

Марія ішла швидко, майже бігла. Раптом Воронцов зупинив її. Вона глянула на нього здивованими очима.

— Маріє, я повинен вас попередити...

Крижаний струмінь поплив по тілу. Заледеніли пальці рук і ніг. Яке страхіття ще чекає на неї? Що мав їй сказати Воронцов? Що все це було помилкою? Гриця нема!

Але ж Тетяна виразно сказала: привезли чоловіка. І раптом як мигтіння блискавиці: чому привезли? Чому не приїхав? Але звичайно, що за дурниці, адже він лежав у госпіталі, був поранений. Їй казали ще раніше: він — каліка.

Тільки зараз дійшло до неї це слово, але воно не мало змісту. Було дивним, порожнім звуком.

— Попередити?

— Ну, так. Григорій був тяжко поранений. Він ще й досі хворий.

— Хворий?

— Він видужує. Ви мусите бути обережні, розумієте?

Ні, вона не розуміла. Воронцов був блідий і не дивився на неї.

— Чому?

— Ах, ви питаєте, як мала дитина,— мовив він безпорадно.

Марія стояла на сходах, не знаючи, власне, чому він її зупинив.

— Він... Маріє... Він дуже покалічений...

І знову крижаний струмінь десь від черепа, по всьому тілу, аж до пальців ніг.

— Ви мусите себе взяти в руки, Маріє, щоб у першу хвилину...

Крижаний холод не проходив. Тримав тіло в лещатах, стягав щоки, боляче корчив обличчя.

— Він... розумієте... він боїться... Отже, ви...

Вона мовчки кивнула. Воронцов міцно стиснув їй руку, вона не відповіла на потиск. Ішла по коридору звичайним кроком, відчуваючи, що замерзає, наче вона вже

не жива людина, а статуя з льоду. Це вже не був страх, а щось жахливіше від страху, що стискало серце залізною долонею. Якщо Воронцов... Якщо навіть Воронцов...

Двері. Він ще раз стиснув її руку і натис на ручку, пропускаючи Марію вперед.

Добре, що немає в жилах крові, а тільки лід. Добре, що все тіло заціпеніло. Там на кріслі хтось сидить. У першу хвилину вона хотіла відступити — певне, це була помилка. Щастя, що заледеніле тіло не слухається імпульсу. Марія підходить до крісла. Пов'язка зсунута з обличчя. Мабуть, він хотів, щоб вона побачила відразу потворні, червоно-сині опіки, криві, широкі шрами. Нелюдське, наче вбите вглиб око. Погляд майнув далі. Порожній рукав сорочки, товсто замотана бинтами, нерухомо скута гіпсом нога.

Це був Григорій. Вона відчула раптом, що їй перехопив горло, душить, перемагає дикий істеричний сміх. Величезним зусиллям волі вона опанувала себе. Підійшла, стала навколішки біля крісла, знаючи, що так треба. Диктувала собі холодно, розважливо, що треба робити. Обхопила руками нещасний обрубок людини. Поруч стояла друга Марія — та, що придивлялась до всього і наказувала, що треба робити. Але та, що стояла навколішках, відчула з жахом, що її обіймає одна рука, одна рука каліки. Вона поклала голову на груди людині, що була колись Григорієм. Мертвими устами прошепотіла ім'я, яке він колись мав:

— Грицю, Грицю!

Воронцов вийшов навшпиньках, обережно причиняючи за собою двері.

— Марійко!

Величезним зусиллям волі вона перемогла себе з наказу тієї, другої, і підвела погляд на спотворене обличчя. Мутилося в очах, вона не бачила нічого. Але друга повторювала твердо й безжалісно, що саме так і треба.

— Я не хотів повертатись до тебе, не хотів, щоб ти бачила, — чула хрипкий, уривчастий шепіт. Треба було відповісти. Вона шукала якоїсь готової відповіді. Але не знайшла нічого. З жахом схопилась за перше слово, яке спало на думку.

— Знаю...

— Не гнівайся, любачка... Мені казав Віктор, я зрозумів, що так не можна.

Воронцов... Ну, так, наче трохи легше. Воронцов уже сказав щось, що треба було сказати. Чого ще, чого ще треба?

На волоссі дотик долоні. Невідступно, вперто вона думала про те, що це одна долоня. Ворухнулась. Не можна було спертися ліктем на його коліна, як раніше. Замість ноги була біла колода. Треба було ще раз глянути в обличчя, щоб він не помітив, що вона боїться його. Спотворене, страшне обличчя, яке колись було обличчям Григорія...

Так, це була чужа людина, чужа й страшна, хоч вона й розмовляла голосом Григорія. Якусь мить Марія намагалася переконати себе, що це один з поранених, один із сотень поранених, яких вона доглядала в госпіталі. Але це їй не вдавалось. Ті поранені не мали права обіймати її, не треба було пригортатись до них, не треба було...

Вона здригнулась.

— Кохана моя!

Марія заплющила очі. Це могло здаватися радістю, захватом, щастям, адже Григорій не міг догадатись, що вона дивиться в жахливу холодну пустку серця, де немає нічого, крім жаху й огиди, яких вона ще не відчувала досі ніколи.

Які потворні, які страшні каліцтва доводилося їй оглядати, перев'язувати, лікувати в цьому госпіталі. І ніколи, ніколи — тільки зараз, уперше...

Ну, так, але ж ніхто з них не був її чоловіком. Лише Григорій.

Вона стояла заледеніла, з жахом думаючи про те, що буде далі. Треба щось казати, щось робити, але тоді він помітить.

— Як мені було тяжко, Марійко, як страшенно тяжко. Але зараз...

— Що зараз? Що зараз?

Вона зусиллям пододала заціпеніння і, не дивлячись, погладила його долоню. Холодною, закостенілою рукою.

— Яке щастя бути знову з тобою!

Вона кивнула головою. Він нічого не бачив, нічого не помітив. Аби тільки не питав, аби тільки не треба було розповідати, говорити... Так-так, Воронцов... Що саме йому казав Воронцов?

Двері прочинились.

— Ану, Маріє Павлівно, треба на хвилину розлучитися з чоловіком,— мовив весело черговий лікар. — Ви, будь ласка, відпочиньте трохи, а ми тут займемося хворим.

— Я...— запротестувала слабо Марія, але лікар махнув рукою.

— Ні слова! Відпочивати, і все. Ми потім попросимо вас. Це ж скоро.

Вона з зусиллям посміхнулася каліці, що сидів у кріслі, й вийшла, не помічаючи, що за нею йде Воронцов. У кімнаті для чергових сіла за стіл і сперлася підборіддям на стиснуті долоні.

Отже, це був Григорій. Так скінчилося щастя, життя, молодість, все, що існувало колись. Так скінчилася любов, якій, здавалося, не було рівної на землі.

А тепер вона лежала розбита на скалки, і не можна було знайти в серці навіть її слідів. Даремно викликала Марія в пам'яті давні дні, росяний гай, і яблуню в саду, і золоті зорі між гілками. Це було неначе давно чути від когось оповідання. Воно не стосувалося ні її, ні того каліки, якого вона залишила хвилину тому.

— Маріє!

Воронцов погладив її долоню, що лежала на столі. Вона глянула на нього ворожими очима.

— Чого вам треба?

— Не побивайтесь... Це так у першу хвилину... Буде-мо лікувати... Багато можна зробити.

Вона посміхнулася сухим, злим усміхом.

— Багато можна зробити. Що ж ви можете зробити, славнозвісний докторе, разом з усією своєю медициною?

— Протези... Пластичну операцію.

— Знаю, знаю все це напам'ять. Сто разів розповідала цю казочку сотням поранених. Звичайно, протези, звичайно, пластична операція...

Що він знав, що він розумів, цей доктор Воронцов? Не підперти протезом любові, яка розсипалася пилом, не вилікувати пластичною операцією почуття, якого вже немає, розбитого життя, так грубо й безповоротно стоптаного щастя.

Що він, доктор Воронцов, може знати про найтяжчу муку людського серця, про чорну пустку, що розкривається в душі? Гуде, шумить сухий вітер, мете з місця на місце дрібний летючий пісок, і немає в серці нічого,

крім цього піску і злого, задушливого вітру, і вже ніколи не буде нічого, нічого, нічого...

— Ви повинні відпочити, Маріє. Надто багато було у вас вражень. Потім буде легше... Звичайно, я розумію.

Ні, він не розумів нічого. Які враження? Найгірше, що не було ніяких вражень. Марії здавалося, що вона передчувала, знала вже давно, що це станеться саме так. Захолоне, спорожніє, висохне серце і не зможе вже нічого відчувати, нічого переживати. В ній зростав гнів проти людини, що сиділа проти неї і дивилась співчутливими очима.

Яке право він мав співчувати їй? Вона ні в кого не просила жалю. Вона хоче залишитися сама із своїм горем, з руїнами свого життя.

— Чого ви так дивитесь на мене? Жалієте мене, так? Нема чого жаліти, нема чого робити співчутливе обличчя. Є так, як воно є, і кінець.

— Як є, Маріє?

Він нахилив голову і не дивився на неї. Машиналино розгладжував пальцями зморшки скатертини на столі.

— Адже я не знаю, як воно є,— додав тихо.

— Не знаєте? Це ж звичайно й просто. Буду працювати в госпіталі й доглядати його все життя, чуєте, все життя! Разом з його ногою, одірваною рукою, разом з його спотвореним обличчям. Чуєте? Що ж може бути інакшого?

— Не впадайте в розпач, Маріє. Так повинно бути, звичайно, так повинно бути. Тільки...

— Що тільки?

— Тільки цього немає, Маріє,— закінчив він, уникаючи її погляду.

— Як немає?

— Іншим голосом ви повинні були б це сказати.

— Ах, так? З пафосом, проливаючи сльози, прикладаючи руку до серця?

— Не обов'язково. Ви знаєте добре, в чому річ. Не треба, Маріє, не можна так.

Вона глянула сухими очима, в яких тліли недобрі вогники.

— Так? Будь ласка! А те, що сталося з моїм життям, з моїм щастям, з моєю любов'ю, це нормально? Це вас не хвилює, не обурює? Тільки я, я вічно мушу бути така,

як треба, зразкова, стримана, розважлива, спокійна! Так?

— Ви не одна, Маріє,— в голосі його забриніли суворі нотки.— Ви одна з тисяч і тисяч.

— Я вже чула цю мораль од вас. Невже мені мусить бути легше від того, що я не одна?— перебила вона глузливо.

— Так, від цього мусить бути легше. Ви повинні зрозуміти... Зрештою, до чого ця розмова? Я думаю, на це ще буде час. А зараз ви повинні відпочити. Заспокоїтись. Все, що ви кажете, таке не схоже на вас... Не ваше це.

— Я така і є.

— Ні, ви інша.

— Ви що, краще знаєте?

— Краще знаю.

— Ну, добре, ви знайте собі своє, а я своє.

Постукали.

— Маріє Павлівно, професор просить. Вашому чоловікові роблять перев'язку.

Вона кивнула головою Воронцову і вийшла. Чоловік... Дивне слово. Що воно означає? Раніше означало — Григорій. А тепер?

— А от і Марія Павлівна. Ми не хотіли починати без вас. Треба, нарешті, і при власному чоловікові поасистувати, га? — усміхнувся добродушно професор.

Вона механічно подавала бинти, тампони, спирт. Не тремтіли руки, не хвилювалась. Все було, як завжди. Старий професор, очевидно, вважав, що це для неї велике щастя — допомогти перев'язувати Григорія. Не хотів починати без неї.

Вона допомагала в цій залі при сотнях і сотнях перев'язок. Сотні разів подавала бинти, інструменти. Але ні разу не робила цього так жахливо байдуже, як сьогодні. Цей обрубок людини, що лежить на столі, — це Григорій. Смішно й безглуздо — це Григорій. Що сталося б, коли б професор раптом дізнався, що саме вона думає і відчуває в цю хвилину? Напевно, наказав би їй вийти і не з'являтися більше. Кілька разів він підводив очі від роботи й обіймав її добрим, співчутливим поглядом. Ну, так, шановний професор уявляв собі, що все це так легко й просто. Знайшовся чоловік, про якого було помилкове повідомлення, і дружина божеволіє від радості. Нічого

Іншого професор собі не може уявити. Як приємно їй мусить бути скручувати бинт для власного чоловіка!

Яка чуливість, яка делікатність,— він чекав, не хотів починати без неї...

Кров у білій мисочці — це кров Григорія. Зліпле-не мокре волосся — це волосся Григорія. Червона машкара, що поволі зникає під пов'язкою,— це обличчя Григорія.

Чи ж можливо, що колись вона вміла кохати, і радіти, і сумувати і що колись — коли ж це могло бути? — ця жалюгідна тінь людини була для неї сонцем і світлом, була для неї змістом і красою життя? Що, власне, було сном? Минуле чи те, що діялося зараз?

«І так буде все життя»,— подумала вона, рівно, старанно скручуючи бинт. Григорій повернеться додому, до того самого дому, який вони вибирали, створювали, прикрашали разом. До дому, який був оселею їх любові. Буде в тій самій кімнаті жалюгідний каліка, в тій самій кімнаті, де кожна мебля, кожна річ, кожна шматинка нагадувала якусь спільно прожиту хвилину. Але вже немає Григорія і немає Марії. Є нові, дивні, страшні люди. Вона була зараз так само страшна, як Григорій,— хоч цього, на перший погляд, ніхто не бачив. Але й це, нарешті, вийде на світ. Не може бути, щоб та пуста, холод і темрява, які панують в її серці, не відбилися на її обличчі, не поклали на ній свого тавра.

— Кінець, можете забрати свого чоловіка,— пожартував професор, і Марія машинально штовхнула візок, на якому лежав Григорій, у двері перев'язочної, так, як вона це робила сотні разів до того.

Тільки раніше це були поранені — ближчі, дорожчі люди. А зараз лежала на візку чужа людина, до якої вона не відчувала нічого, крім жаху й відрази,— лежав її чоловік Григорій.

* *
*

Кружляли перед очима чорні пелюстки втоми. Боліли ноги, боліли руки, сповивала серце липка, безнадійна нудьга. Вічно те саме, вічно те саме. Кричав поранений з шостої палати, вмирав майор на другому поверсі, виходив із госпіталю молодий червоноармієць з десятої

палати. Так, як раніше, як було з першого дня війни, коли вона почала працювати в цьому госпіталі.

Тільки зараз вона вперше відчула втому, втому аж до знесилля. Мусила боротися з собою, щоб виконувати щоденну роботу. Тепер вона була сама — раніше підтримував, давав їй радість і силу усміх Григорія, його голос, погляд його очей. Гриць був біля неї, вдень і вночі був з нею, разом з нею підходив до ліжка пораненого, нашіптував на вухо слова, які треба було сказати, допомагав підіймати безсиле чоловіче тіло, підтримував ослаблу руку, разом з нею ходив по госпітальних коридорах, і все, що вона робила, робила разом з ним і для нього. Його рани перев'язувала вона, перев'язуючи рани сотень людей, до його пересохлих вуст підносила воду, йому давала ліки, йому посміхалась. Кожен поранений був Грицем.

А зараз Гриць лежав тут, поруч, щохвилини вона могла зайти і подивитись на нього, щохвилини могла почути його голос не в мріях, не уві сні, а наяву. Але це не давало ні сил, ні радості, ні щастя. Стала їй чужою найближча людина, і чужими стали всі найближчі, яким вона слугувала досі.

— Я ж працюю, я працюю, як раніше,— заспокоювала сама себе Марія, але водночас бачила добре, що це не так.

Вода, яку вона подавала пораненому, була вже тільки звичайною водою, а не чудодійним напоєм, що повертав життя. Рука, покладена на чоло, вже тільки вимірювала гарячку, її дотик не приносив цілющого сну. Усміх з зусиллям приходив на уста, не давав пораненим віри й надії. Йй самій праця не давала тієї сили, як раніше, а висмоктувала всі соки, приносила нестерпний головний біль, нехіть, байдужість. Обличчя поранених втратили свої індивідуальні риси, стали одним невиразним обличчям. Історії людського життя, відмінні одна від однієї, не переливалися сотнями променів і тіней, стали одноманітними й нецікавими, далекими від неї. Ні, тепер професор вже не міг би сказати: «Це не я, це ви, Маріє Павлівно, лікуєте поранених».

Тепер вона тільки виконувала свої обов'язки, виконувала доручення, як автомат, як машина, вправна, але мертва й байдужна. І виявлялось, що цього не досить. Виявлялось, що це не все одно. Раніше вона давала по-

раним свою радість, свою силу, свою віру, свою молодість і надію. Зараз вона давала тільки воду й бинти, краплі й порошки.

Що ж, вона була не гірша й не краща від сотень інших сестер, які нормально працюють і не морочать собі голови якимись особливими обов'язками,— казала вона собі, але знала, що це брехня. Вона могла, могла бути інакшою — раніше. А зараз все скінчилося, і яким жахливим, яким незрозумілим способом!

Боролася, змагалася з ворогом Батьківщина. Стікала кров'ю. А вона, Марія, стояла збоку. Стояла збоку й дивилась втомленими очима на те, що діється. Вона вже не йшла вперед у великій похіді, не була прапороносцем, не змагалася з ворогом. Вона була мертвою частинкою в напруженій боротьбі тілі, в якому текла гаряча, червона кров. Була сухою гілкою на могутнім зеленім дереві, що боролася з вихором п'їтьми.

Часом їй здавалося, що одне не залежить від іншого, що можна сказати собі: «От скінчилось моє особисте маленське життя, а залишилась велика справа, якій я слугую і можу слугувати, як треба».

Але, видно, це була неправда. Видно, це було з'єднане якимись незрозумілими, нерозривними, нездоланими путами. Мертво було її серце, минув час великих хвилювань, страху й надій. Це вмерла не лише любов до Григорія — це вмерла вона, Марія, і зараз була ніби своїм власним спогадом, блідим і каламутним, як відбиток у стоячій воді. Обросло серце твердою шкаралупою, і ніщо не проникало в нього — ні радість, ні біль, ні світло, яке горіло доти незгасним промінням.

* *
*

— Як ти себе почуваєш?

Поранений повернув до Марії обличчя, вкрите до половини білою пов'язкою.

— Краще. Зовсім добре. Могли б уже зняти з мене це шмаття.

— Знімуть, знімуть, як прийде час. Треба ще потерпіти трошки.

— Ви хворі, сестрице?

Вона здригнулась.

— Ні. Чому?

— Не знаю, так мені здалося.

Вона заперечливо похитала головою.

— У вас є час?

— Трохи є.

Вона хотіла посміхнутись йому, але якось не вийшло. Уста скривилися болісно. Темне око з-під білого бинта уважно, допитливо дивилось на неї. Вона раптом відчула ніяковість, наче той хлопець міг бачити її наскрізь, наче він знав, що діялось в її серці, відчував ту бездонну пустку, гнітючу темряву, що в ньому панувала.

— Ви могли б прочитати мені листа?

— Листа? Хіба прийшов новий лист?

— Ні,— буркнув він засоромлено, відводячи погляд.— Старого листа, того самого.

— Та ти ж, мабуть, його знаєш напам'ять?

— Це нічого. Напам'ять — це одна справа, а послухати — це щось зовсім інше. Тільки вам, може, не хочеться?

— Ні-ні, чому? Я почитаю тобі, давай.

Насилу можна було розібрати літери на заяложеном папірці. Вони злилися, зблякли, прочитані сто разів, перем'яті в руках, мокрих від поту, пошерхлих від гарячки. Але вона теж знала цього листа напам'ять.

— «Дорогий Васю!»

Він посунувся на подушці, щоб краще чути, наче весь перетворився в слух. Чекав знайомих виразів, усміх розкрив безкровні ще вуста.

— «Вітаю тебе від щирого серця, і мама, і сестричка Фрося, і тітка, і всі сусіди. Ти не пишеш, куди саме тебе поранило...»

— «Яка ж я рада»,— перебив поранений.

— Так, так, пробач, я пропустила. «Яка ж я рада, що вже знаю, де ти. Ти не пишеш, куди саме тебе поранило».

Марія зупинилась на секунду. Вона пам'ятала наступне речення, і серце їй боляче стислось. Поранений запитливо глянув на неї, здивований зупинкою.

— Зараз, зараз, тут зовсім стерлось...

— «Та я хочу тобі написати»,— підказав він.

— Так-так, звичайно... «Та я хочу тобі написати, що як би не було, а я за тебе піду, то ти мені напиши, як тебе поранило, і хоч би ти був інвалідом, то нічого не ду-

май, що ти ж знаєш, як воно є, і як би там не було, я зостанусь така сама, як була...»

Голос її обірвався. Вася простяг руку.

— Віддайте листа.

— Що, ти вже не хочеш, щоб я читала?

Вона з жахом тільки зараз почула свій мертвий, беззвучний голос.

— Ні, не хочу, віддайте.

Він дратувався. Забрав у неї заяложеного листа й обережно поклав під подушку. Глянув на Марію ворожими очима.

— Дякую, вже більше не треба.

— Як хочеш.

— Так.

Він одвернувся до стінки, даючи зрозуміти, що розмова скінчена.

— Хочеш спати?

— Так. Посплю трохи.

Вона поправила на ньому ковдру й тихо вийшла. Зупинилася в коридорі біля вікна. Що ж це було? Чому так було? Скільки разів вона читала йому цього листа, який був для нього щастям, радістю, ствердженням віри в життя, в людей, у майбутнє. Значить, для неї самої все розбилося на скалки? Вона не могла вже навіть прочитати листа так, як читала раніше, з виразом і почуттям, яких надавала йому сама. Яке ж вона мала право відбирати віру й надію у цього хлопця, якому сама повернула життя?

«Що з тобою сталося, Маріє? Ким ти стала? — запитувала сама себе, притискаючи розпалене чоло до шибики.— Хто ти є, Маріє, ким ти сьогодні стала?»

Звичайний лист немудрої сільської дівчини, яка нічого не знає, не розуміє... Але ж вона, Марія, зовсім інакше читала того листа раніше — коли це було? Як незмірно давно, цілу вічність тому. Так, вона читала тоді того листа радісним, упевненим голосом. Це було те саме почуття, та сама впевненість, та сама віра, які жили в ній.

Але зараз лист став тільки жалюгідним папірцем, витертим, заяложеним сотнями дотиків. Словами, які нічого не означали, за якими крилося тільки одне: несвідомо брехня, запорука найглибшого розчарування, обіцянка, яка не могла справдитись, завдаток переживань, гірких для тих двох, що зараз були в розлуці, жили в

часливім сподіванні любові, дужчої за все в світі, переможної любові, що здійснюється над усім.

Та, видно, не було такої любові, видно, були речі й справи, яких вона не могла здолати. Настане день, і ці двоє переживуть те саме, що пережила вона. Може, інакше, може, не зовсім так, але суть переживань буде та сама. Чорна прірва, пуста замість того, що було, скалки мрій, безжалісна руїна.

Вона стисла пальцями раму вікна. За нею в коридорі озвалися голоси.

— Сьогодні йому гірше, зайдіть до нього, Раїсо! — мовила лікарка. Так, сьогодні вже не її кликали, щоб угамувати біль, додати мужності, принести полегкість і спокій. Тепер кликали ту саму Раїсу, яка стільки разів раніше зверталась по її допомогу, не можучи дати собі ради з людською мукою, з людським стражданням.

Що ж із тобою сталось, Маріє? Ким ти стала, Маріє? Сумлінною сестрою, в праці якої немає життя, душі, усміху, і нічим більше.

Вона зневірилася не тільки в Грицеві. Вона зрадила когось більшого і щось більше — і ця зрада призводила її до спустошення, до руїни... Нічого їй було дати людям — вона була бідніша за найнещаснішу жебрачку.

Марія поволі спустилася вниз. Тим самим, знайомим здавна коридором. Скількома голосами він промовляв до неї, коли вона поспішала в палати, в операційну, коли бігла ним, ладна відгукнутись на кожен поклик, чуйна, уважна, сповнена внутрішньої радості, найглибшої любові до тих усіх, які лежали тут у білих палатах, чуйної діяльної любові.

Зараз коридор мовчав. Він був звичайним білим холодним коридором, з вузькою смужкою червоної доріжки. Мовчали зачинені двері палат. Холодом і пусткою віяло від стін, які ще так недавно здавалися стінами рідного дому.

«Це ти стала кимсь іншим, це ти змінилась, це ти охолола, це ти мертва», — казала вона собі тихо, йдучи сходами. Скільки вже зійшло тими сходами людей, яких вона вирвала з об'ємів смерті, вберегла, врятувала, і вони пішли звідси, зберігаючи в пам'яті її ім'я. А тепер від неї одвернувся навіть Вася. Не тому, що вона погано прочитала листа, ні, він якимсь шостим почуттям відчув її зраду. Бо ж вона зрадила і його. Обдурила — так, на-

решті виявилось, що вона підло його обдурила. Це було зроблено з добрих намірів, але, зрештою, це нічого не змінювало, факт залишався фактом. І коли, власне, вона його обдурила? Тоді чи сьогодні?

А може, це просто її одурено, жахливо одурено життям, долею, всім, у що вона вірила, що вважала за найважливіше, непохитне, єдино правдиве?

Та якщо так, звідки цей неспокій, звідки це почуття провини, цей сором, який не дозволяв їй підходити до ліжка пораненого з піднесеним чолом, не дозволяв дивитися йому в очі, запитливі, чекаючі очі, яким вона раніше завжди вміла дати відповідь?

«Чим же ти стала, Маріє?» — запитувала вона своє серце, і розсипалось все в руках на порох і пил.

* *
*

Прийшли для доктора Воронцова тяжкі, чорні дні. Щось виринуло раптово, зрадливо підкралось до нього і, перше ніж він встиг помітити, забрало над ним владу, і ця влада, хмурна і недобра, зростала, міцніла. Він був безсилий перед нею.

Іде коридором Марія. Оточені тінями очі. Схудле, зблідле обличчя. Це Марія, його кохана, єдина жінка на землі. Безвладно звисають руки, згорбилися плечі. Ах, схопити її в обійми, забрати звідси далеко-далеко, на квітучі поляни в горах, де шумують чисті струмки, укрити її від сонця зеленим гіллям, наказати дивитися в чисту блакить і не думати ні про що, ні про що.

Марія подає інструменти. Тихо, вправно, швидко, як завжди. Гірка риска біля уст, сумна лінія, якої раніше не було. Пригаслі очі. Ах, забрати її звідси, сказати їй все, що лежить на серці, признатись у своєму коханні, в своїй муці, розповісти про всі довгі самотні дні, смутні ночі, всі роки, пережиті з хвилини, коли він її покохав! У нього в житті не було нічого, крім праці. Та жінка, його дружина, з якою він давно розлучився, що не дала йому нічого, крім гіркоти, була тільки спогадом, блідим і неприємним, безглуздою помилкою студента, який нічого не знав про життя. А потім вже нікого, нікого — і нарешті уважна слухачка Марія... Яким сьйвом освіт-

лювало її волосся хмурну аудиторію, яку радість давав погляд уважних, ясних дитячих очей!

Скільки треба було побороти, скільки треба було перетерпіти, дивлячись на любов цих двох, яскраву, непереможну любов, що біла всім в очі невгамовною радістю, безмежним захватом!

А зараз там, на третьому поверсі, сидить у кріслі каліка, обрубок людини, і це чоловік Марії. І немає між ними двома ні сліду давнього кохання. Залишилися тільки пута обов'язку. Так, адже він сам казав про це Марії, суворо й сухо, тоді, в перший день. Може, саме тому, що кохав її. Він хотів, щоб усе було впорядковане; все життя його було впорядковане. Все життя він був порядною людиною. Ніколи не зробив нікому свинства і мав принципи, яких додержувався неухильно, незалежно від обставин.

Але зараз точив серце хробак. В ім'я чого, чому мала гинути ця чарівна, весняна молодість? Гасне в очах блиск, вкриваються тінню ясні, прозорі зіниці, мерхне навіть золоте волосся. В'януть, гинуть на очах чари й краса життя. День за днем наносять глибокі лінії на ніжне до того обличчя, день за днем блякнуть, знекровлюються рожеві губи.

Там, на третьому поверсі, мучиться нещасний каліка. Хто знає, чи не мучився б менше, коли б вона пішла від нього? Так-так, очевидно, мав рацію капітан Чернов, ховаючись серед мільйонів поранених під чужим ім'ям. Саме він мав рацію, а не Марія, не Соня Козлова, не сам Воронцов, хоч з таким запалом, з таким вогнем, топчучи власне серце, зміг переконати його там, у далекім госпіталі, що треба повернутись додому, що його чекає радість і любов, що найжахливішим для Марії було б, коли б він не повернувся зовсім.

Він переконав Григорія, але зараз не міг переконати самого себе. Що сталось? Гинула, марніла Марія, нагорі Григорій сидів годинами, втупивши погляд в якусь цятку на білій стіні... Не можна було одурити його — не змогли цього зробити ні усмішки Марії, ні її лагідні слова, ні догляд пильний і бездоганний. Адже він знав її, свою дружину, вона ж кохала його колись, ах, як кохала його Марія! Він не міг не розуміти, що діється, бо він був чутливою людиною, веселий інженер Чернов.

Чому мусили так страшенно мучитись усі троє? Під-

крадалась, нашіптувала на вухо підступна думка, що краще було б, коли б мучився один. Зрештою, для нього і так все скінчено — адже Марія його не любить. А вона може покохати — вона молода, в ній стільки сил і життя. Може покохати саме його, Воронцова, він візьме її в обійми, зогріє замерзле серце, навчить її знову сміятися, знову любити життя. Він був найближчою їй людиною зараз, коли Григорій хмуρο дивився в одну точку на стіні. Кого ж вона могла б покохати? Тільки його. І вони були б щасливі, звичайно, були б щасливі.

«Що ж важливіше,— нашіптувала зла думка,— щастя двох молодих, дужих людей чи сумнівний обов'язок щодо нещасного каліки? Коли б ще вона його кохала. Але там не було і не могло бути кохання. Йому нічого це не дає,— переконував сам себе доктор Воронцов.— А ми мучимося, страждаємо. А потім — хай краще загине один, ніж трое».

Він боровся з цими думками. Проклинав їх. Стискав кулаки й лаяв сам себе злими, брутальними словами. Але думки настирливо повертались знов. Варто було зустріти в коридорі Марію, варто було глянути на неї, почути її голос у палаті, подумати про неї — і знову лунав у серці підступний, вкрадливий шепіт. Про щастя й нещастя, про те, що треба ж урятувати людину, яка гине в нього на очах, людину, яку він кохає.

— У вас дуже поганий вигляд,— звернув якомсь увагу професор, і Воронцов почервонів. Йому здалося, що його спіймано на гарячому, що проникливі очі професора спостерегли, добрались до таємниці, яку він ховав глибоко в серці, що той знає його таємні, підлі думки, бачить, як хробак точить йому душу, як він, доктор Воронцов, чесна досі людина, зраджує всі свої принципи, як знаходить для себе виправдання, як приточує цілу теорію до того, що диктували йому егоїзм і жадова власного щастя.

І відразу приходили на допомогу аргументи, що це ж для Марії все, для Марії, яка гине в нього на очах, яку треба рятувати, що б там не було.

— Я, мабуть, трохи втомився,— відповів він спокійно, нахилиючись над інструментами, щоб професор не бачив виразу його очей. Так-так, на обличчя відбивалися всі думки, всі безсонні ночі, коли він кидався на ліжку і гриз пальці в дикій тузі й розпачі. Не допомагала робота, не допомагало те, що він уникав Марії. Вона завжди була

з ним, не відходила навіть у короткі години сну — завжди стояло перед очима її бліде, чимраз блідіше обличчя, майже прозоре, з блакитними жилками на скронях, з жалісними рисками біля уст.

Один був засіб — виїхати звідси, втекти, перевестися в інший госпіталь. Але чи ж було це виходом? Покинути її на муку, на згубу, залишити в найтяжчі години життя? І куди можна було втекти від почуття, яке все одно йтиме за ним назирці, невідступне, боляче, ще підсилене розлукою?

Він боявся зустрічей з Марією, боявся розмов з Григорієм. Але Григорій не зачіпав ніяких небезпечних тем. Він лікувався, здавалося, байдужий до всього, наче згасли в ньому всі почуття і всі думки. Годинами дивився в одну точку або тренував свою єдину ліву руку, регулярно, але начебто механічно, так ніби це стосувалося не його. Що він думав, що переживав? Він не казав про це нікому. Між ним і Воронцовим панував штучний, неприродний тон, так ніби нічого не сталось, ніби температура Григорія і лікування опіків були єдиною справою, вартою їх уваги. Марія нечутно ходила по палаті, озивалась до чоловіка тихим лагідним голосом. Він просив, дякував, як слухняний пацієнт, і нічого більше. Видно, й вони не розмовляли між собою про те, що їх мучило, що тінню вкривало обличчя Марії і не давало швидко гоїтися ранам Григорія, які гноїлися без кінця.

Але під цим удаваним спокоєм крилося щось інше. Не втекли від уваги Воронцова деякі погляди Григорія, які той кидав на нього, думаючи, що лікар не бачить. У цих поглядах палала ненависть, оголена, неприхована, палка, і Воронцов знав, звідки вона походить. Не міг Григорій забути тієї розмови в госпіталі, тієї розмови, що змусила його зламати своє рішення і повернутися назад. Це Воронцов був причиною того, що зараз діялось, і капітан Чернов з тугою думав про свою давню муку, коли він відходив від Марії, дарував їй свободу, прирікаючи себе на вічну розлуку. Коли б не Воронцов... Злий, хмурний вогонь ненависті палав у погляді Григорія, і Воронцов це бачив і розумів.

А тепер вже не було сил і енергії, щоб зважитися на нові дії. Григорій, мабуть, вирішив чекати терпляче, що буде далі. На Марію він не дивився — відразу впало в око, що він намагається не зустрічатися з нею поглядом.

«Ми брешемо, ми всі брешемо,— гірко й уперто повторював собі Воронцов.— Чи ж не краще розрубати цей сплутаний вузол, забрати її звідси, почати нове життя, забути, що існує каліка Чернов, для якого і так уже все скінчилось?». Хто ж має право вимагати від молодой, гарной, дужой жінки, щоб вона навіки скувала себе з калікою? Хто може вимагати від нього, молодого, здібного лікаря, з великим майбутнім, щоб він назавжди зрікся власного щастя?

Злим глумом спадали на думку власні аргументи, якими він тоді переконував Чернова і потім Марію. Не одна — тисячі й тисячі жінок приймають у свій дім сьогодні жалюгідні обрубки людей. Якби усі...

Ні-ні, але тут був зовсім особливий випадок, особливі обставини.

«Це тому, що ти її кохаєш, саме ти!» — кепкував злий смішок, і Воронцов обливався потом м'юки, бо ж він знав, що тут не було нічого особливого, а саме одна з сотень історій, які траплялися тепер на кожному кроці.

Він брав себе в руки, доходив до розпачливого рішення. Днів зо два намагався не дивитись на Марію, не помічати її блілого обличчя, болісно зморщених брів. Як найбільше часу віддавав Григорієві. Кожну вільну хвилину проводив у його палаті, розважачи пораненого розмовою. Дискутував на політичні теми, розповідав про госпіталь і відчував, як не зменшується ненависть Григорія, а в ньому самому чимраз більше зростає неприязнь до цієї людини, давнього приятеля, який раз уже забрав у нього кохану жінку, а зараз знову став між ними — мов страшна тінь того, чим був колись. Хвилинами здавалося лікарєві, що й він ненавидить — ненавидить того капітана Чернова, який віддав країні свою молодість і силу, своє кохання і радість. Хвилинами здавалося Воронцову, що він міг би задушити пораненого власними руками, міг би кинути йому в очі дике, потворне: «Чому ти губиш ту, яку я кохаю? Навіщо ти прийшов, навіщо став між нами вдруге в житті? Яке ти мав право прикувати до себе красу й молодість, все те, що для мене було б щастям життя, а біля тебе згине марно, як гине тепер на очах день у день?!»

Так, саме це казав Григорій тоді в госпіталі. Через те він не хотів повертатись додому, через те хотів

залишитися для Марії мертвим. І це він сам, він сам, ідіот і злочинець, поїхав по Григорія, переконав його, привіз сюди.

А міг би й збрехати. Міг сказати, що телеграма була помилкова. Міг зміцнити Григорія в його рішенні, міг допомогти йому виїхати далі, в госпіталь, де б його ніхто не знав. Міг наказати мовчати тій дурній Козловій, яка нічого не розуміла в цій справі. І Марія була б вільна. І не було б цієї всієї страшної, гнітючої історії, в якій ми заплуталися, як мухи в павутинні, і загинемо, нарешті, як мухи в лапах павука.

Так, це було б просто... Ах, підлий, підлий! Ти б міг вчинити й цю підлоту, якщо здатний навіть до таких думок, якщо це взагалі могло спасти тобі на думку.

За вікном стояла ніч, довга, безнадійна, дощова ніч, блукали по кімнаті тіні, малюючи безсонним очам візерунки на стіні. Де ж був вихід, що можна було зробити? Що було справжнім, чесним, правдивим? Так-так, найгірше було саме те, що доктор Воронцов чудово розумів, що було б чесним і правдивим. Але це було понад його сили. Поволі, крадькома скочувався він у гидку прірву, де треба було втратити пошану до самого себе, де треба було одверто визнати, що він негідник. Але водночас не було ніякої змоги затриматися на цій кручі. Треба було скочуватись, скочуватись, знаходити фальшиві аргументи, вигадувати наклепи, щоб довести власному сумлінню, ніби те, що діється, не егоїзм, а саме турбота про життя й щастя коханої людини.

Хвилини, проведені вдома, були мукою, і мукою були години, прожиті в госпіталі. Госпіталь,— крім страждань поранених, зусиль лікарів, стогонів болю, шаленої боротьби із смертю, щоденної праці,— ховав у своїх стінах ще трагедію трьох людей. Там, у кімнаті, на третьому поверсі, сиділа в кріслі покалічена людина, яку життя позбавило всього, що вона мала, зруйнувало, забрало не тільки руку й око, але й кохану жінку, її любов. Ходила по палатах, марніла день у день Марія з застиглою мукою в очах. І кидався, шаленів, божеволів він сам, Воронцов. Троє людей, які розмовляли між собою про звичайні справи або не розмовляли зовсім, були зв'язані тісно ланцюгами страждання. І найгірше, що страждання ці не були чесні й чисті — принаймні у нього. Це

були страждання низькі, підлі, що втоптували його в болото, в морок, де нашіптує злі слова темна думка, яка шукає виходу з пастки.

* *
*

— Приїхала Васина дівчина, — повідомила Раїса.

Так просто, на ім'я, називали всі в госпіталі того впертого пораненого, який спочатку наповнив і стурбував цілий госпіталь своїм диким розпачем, зламав суворий порядок, змусив до того, що йому довелося дати окрему палату, няньчитися з ним, мов з дитиною, а потім заспокоївся і терпляче зносив свою долю. Це зробила вона, Марія, і колись, — як страшенно давно це було, хоч і небагато днів пройшло з того часу, — вона була горда з цього, наче народила сина.

Але зараз усе минуло. Нічим було пишатися, зникла, виявилася брехнею «найщиріша правда». Вона одурила наївного хлопця, що їй повірив. Силоміць вирвала його з мороку, в який він поринав. Влила в його серце волю до життя. Яке вона мала право це робити?

Тоді вона вірила, що має це право. Але зараз згас ясний промінь, що освітлював все її життя. Як же мало розуміли ті, які думали, що тому згас її усміх, помертвів голос, що Гриць... що вона переживає нещастя любимі людини... Все було брехнею. Згасла віра, яка давала їй силу й радість. Залишилася в серці чорна, зяюча пуста.

І саме зараз приїхала Васина дівчина. Він чекав на неї так, як йому казала Марія, з радістю і вірою. Приїхала дурна дівчина з далекого села, мучилася в поїздах, з труднощами діставала квиток, щоб забрати додому свого хлопця. Зараз побачить, довідається, переконається, що нема вже того, кого кохала. Поламала його, покалічила, невпізнанно змінила безжалісна рука війни. Це вже не він — ніщо в ньому не нагадує колишнього Васи, з яким зустрічалась вона колись у вишневому садку. Це вже зовсім інша людина, спотворена, незнана, страшна.

— Провести її нагору чи хай тут почекає?

— Проведи. Нехай йому там допоможе, коли схоче. Раїса здивувалась:

— Як це — коли схоче?

Марія схаменувалась і розсміялася сухо, прикро:

— Ах, яка ти дурна! Адже це твій обов'язок вирядити пораненого.

— Ну, звичайно,— заспокоїлася Раїса і вийшла. Марія стиснула руки, аж хруснули пальці.

Нічого, нічого не розуміє Раїса. Так, адже це не вона була дружиною Гриця, це не їй принесли обрубок людини, яку вона кохала. Так просто — приїхала дівчина, щоб забрати каліку додому... Побачить його вперше. Зрозуміє, що одне — писати листи, в яких вона запевняла, що готова до всього, а інше — глянути в очі дійсності. Буде кричати там, нагорі, так, як він кричав у перші дні. Чи, може, зомліє? Кинеться тікати? Збожеволіє?

Вона підійшла до дверей і відступила. Якась непереможна сила тягла її туди, нагору, подивитися. Що там діється? Як відбувається ця зустріч?

Вона почула в коридорі кроки. Це Раїса, Раїса біжить, щоб покликати когось на допомогу. Біжить кликати її, Марію. Щоб вона сіла біля тієї дівчини, взяла її за руку, розтлумачила, пояснила. Заспокоїла, переконала, зв'язала наново тих двох людей, яких розбила страшна доля і розстрошила, потоптала, подерла на шмаття все, що між ними було.

Кроки пролунали поруч і віддалились. Ні, це не Раїса. Марію знову охопила непереможна спокуса піти, подивитися. Її тягло, мов злочинця на місце вбивства. Адже це вона спричинилася до зустрічі цих двох... Коли б не вона...

Марія тихо відчинила двері і навшпиньки пішла нагору. Стримуючи подих, наблизилась до тієї палати. Здається, крик? Ні, їй здалося.

І раптом вразив її звук, несподіваний, незрозумілий, неможливий. Там, за дверима, сміялись. Це не був істеричний сміх розпачу. Це не був нервовий сміх остраху. Це був звичайний, нормальний, радісний сміх людини.

Вона розчинила двері. На кріслі сидів зовсім одягнений Вася. Жалібно звисав порожній рукав гімнастюрки. Він хвацько спустив собі кучерявий чуб на вибите око.

А та дівчина стояла навколішках біля крісла і шпильками підколювала непотрібну холошу штанів, холошу, для якої вже не було ноги. Вони сміялись — Вася, дивлячись на її зусилля, і та дівчина в хусточці, що стояла навколішках. Раїса поралася неподалік, збирала якісь там речі.

Дівчина підвелась з колін, і Марія побачила круглі веснянкуваті щоки, біляве волосся, що вибилося з-під хустинки, блакитні очі, усміхнене, щасливе обличчя.

Вона зупинилась, наче її вдарили в груди. Вася глянув на неї єдиним своїм чорним оком і хитро підморгнув.

— От, Олю, та сестра, що я тобі писав, сестра Марія.

Дівчина простягла руку. Марія почула потиск жорсткої, твердої долоні. Мов зачарована, нічого не розуміючи, дивилася у веселі блакитні очі.

— Дякую,— мовила дівчина просто і знову повернулася до Васі. Видно було, що її не обходить ніхто і ніщо, все зникло перед тим фактом, що вона забирає додому свого хлопця. Вона старанно застебнула йому комір, обтрусилася якийсь невидимий пил з рукава, клопоталася, цілком захоплена його особою. Нарешті, взяла костури, що стояли під стінкою, і придивилася до них хазяйським оком.

— Чи ж міцні будуть?

— Не бійся, витримають, не такий вже я важкий, бач, на одну руку й ногу поменшало,— усміхнувшись, жартома відповів хлопець. І дівчина прийняла це, як жарт. Вогкі білі зуби блиснули під устами.

— Потім протези йому зроблять, нічого не буде видно,— хутко запевнила Раїса.

Дівчина здвигнула плечима.

— Нащо вони? Кажуть, з протезами важко. Тієї війни один у нас повернувся на село, теж інвалід, з протезами, то казав, що вони важкі, зробив собі костури. А що не видно? Хіба ж це ганьба, щоб її ховати? Ще б пак! Хай усі бачать, як він воював. Хіба ні, Васю?

Раїса знов визнала за потрібне втрутитись.

— То були старі протези. Тепер зовсім інакші.

— А може,— байдуже згодилась дівчина.— Та воно й костурів вистачить, хіба ні?

— Я ще мало на них ходив,— зніяковіло мовив хлопець.

— Ну то й що? Навчишся, по садку, по дорозі походиш, то й звикнеш. Тут тяжко,— ствердила вона, критичним поглядом окинувши підлогу.

— Ну, певно, звикну,— згодився він.

— Ну, підемо, чи що?

Вона квапилась, страшенно квапилась. Як же хотілось їй швидше вивести свого Васю з цих госпітальних стін, взяти на свою відповідальність, до себе, додому.

— Машина саме йде на станцію, підвезе вас,— мовила Марія сухо.

— От і добре, а то пересадки, я ще заблудила б,— зраділа Оля.

Раїса допомогла Васі встати. Оля швидко подала йому костури. Він сперся на них, несподівано ставши високим і тонким.

— Ох, який же ти худий! — здивувалася дівчина.— Кепсько тебе годували, чи що? — запитала вона, наче не було в палаті нікого, крім них. Вона вже була в зовсім іншому світі, далеко звідси, хлопець належав тільки їй.

— Гляньте, яка! Адже я кілька місяців пролежав. Ти думаєш, це жарти?

— Ну, нічого, я вже тебе підгодую,— запевнила вона і почала збирати з підлоги клуночки.

Вася подав руку Раїсі. Марія стояла нерухомо. Солдат незграбно прошкутильгав на своїх костурах кілька кроків і зупинився.

— Як я вам напишу, сестричко, ви мені відповісте?

Марію боляче вразив його тон. Як же легко він кидав усе і йшов звідси з своєю дівчиною. Він уже, мабуть, не пам'ятав нічого, що пережив тут, у госпіталі, забув про довгі, страшні ночі, про вибухи дикого розпачу, які їй доводилося гамувати, про всі ті місяці, коли її кликали до нього, бо ніхто не міг дати йому ради.

— Звичайно, відповім,— мовила вона сухо. Хлопець мучився із своїми костурами. Вона не розуміла, чого він хоче. Раптом він обняв її своєю єдиною лівою рукою і поцілував у щоку. Темний чуб торкнувся її щоки. Вона відчула спазму в горлі і погладила його по голові так, як гладила багато разів, коли він, поранений, у гарячці, лежав, як біла, туго сповита бинтами лялька.

— Щасливої дороги, Васю!

Раптом Марії здалося, що від неї відходить, зникає щось ясне, чисте, єдино ясне й чисте, що вона могла пригадати. Затримати, схопити летючу хвилину, ясний подих чогось, що минуло навіки, що ввійнуло на неї мінливими пахощами давніх днів, що нагадувало їй давню Марію — Марію, якої вже не було.

Вона ще раз стиснула шорстку руку дівчини.

— Бажаю вам щастя.

Голосно стукотіли костури по коридору. Він не вмів ще як слід пересуватись на них, ішов незграбно, підстри-

буючи, як великий підстрелений птах. Марія йшла за ним, уже зайва, непотрібна. Її роль була скінчена, зараз брала його під свою опіку та весела веснянкувата дівчина Оля.

Загудів мотор. Колишні пацієнти махали Марії руками. Вона ще раз побачила у вікні машини яскраву хусточку Олі.

Марія повернулась до кімнати чергових. Шоки у неї палали. На мить вона зупинилась перед вікном і притулилась обличчям до шибки. Як це могло статись? Чому ж вона була настільки гірша від цієї простої сільської дівчини? Чому та знайшла для свого хлопця радісний сміх і звичайні слова, в яких не було ні розпачу, ні відрази, ні жаху? В цьому каліці вона знайшла, несхибно впізнала свого Васю і без вагань прийняла його в своє серце. Вона, мабуть, не думала ночами, не боролася з собою, не переборювала себе. Ні, просто з'явилася і саме так, як писала у своїх безграмотних листах, радісно прийняла його таким, яким він був. Які правдиві були її листи, правдиві до краю! Вона не мала ніяких претензій до життя, до людей, до долі, не хотіла навіть протезів, не бачила потреби приховувати його каліцтво, хотіла, щоб усі бачили, як воював її Вася.

Марія застогнала, прикусивши губи. Що сталось? Чому? Та дівчина напевне не вмiла вимовляти пишних слів про Батьківщину, ідеали, про жертви. Для неї взагалі не було тут ніякої жертви — просто вона радісно зустріла свого хлопця, і була з цього горда й щаслива, і з гордістю брала його під свою опіку.

А це ж був сільський хлопець, який повертався до свого села, до свого поля без правої руки й ноги.

Вона стисла уста і рішучим рухом розчинила двері. Треба піти до Гриця. Треба увійти, ясно сказати собі щось певне.

Але перед порогом її покинули сили. Ні, вона не могла, не могла ще раз глянути на те, що сталося з Грицем. Це був не Гриць, що б вона собі не казала, це був не Гриць. Це був привид війни, чужа, незнайома людина, яка відрізнялася від інших поранених тим, що тих вона перев'язувала спокійно, із співчуттям, з найглибшим бажанням принести допомогу й полегкість. А цей збуджував у ній відразу, майже містичний жах, жах, дужчий від неї, незборимий.

— Професор дозволив забрати тебе додому, Грицю,— мовила Марія, як завжди уникаючи погляду чоловіка.

— Додому?..— повторив він протяжно.

— Нічого вже тут сидіти,— заметушилась вона із штучним пожвавленням.— Досить цього госпіталю.

Він скося придивлявся до неї, нічого не кажучи. Вона складала якісь речі, збирала дрібниці, ніби страшенно цим заклопотана. Аби тільки він не помітив нічого. Аби тільки не помітив!

Це було найстрашніше — те, що чекало її вдома. Вдома? Там уже ніяк буде захиститися госпітальною роботою, там не можна буде поводитися з ним, як з пацієнтом. Там буде дім, чоловік, нормальне життя, пильні очі матері, які завжди стежать за нею з підозрою. Там буде в сто крат тяжче, ніж досі.

Її охопив крижаний страх. Але ж не можна було відповісти професорові, коли він сповістив її, що стан хворого дозволяє скінчити лікування вдома, не можна ж було відповісти: «Ні, не хочу, благаю, затримайте його тут якнайдовше, щоб якнайдовше не настала та страшна мить, коли ми опинимось віч-на-віч удома, в нашій кімнаті, де ми прожили з ним щасливі роки нашого кохання».

Треба було перемогти в собі жах, і усміхатись, і ще раз одурити цю наївну стару людину, яка так раділа, що Григорій одужує. Треба було ще вдавати радість, і поспішати, і робити все так, наче вона мріяла про ту мить, наче вона прагнула її, чекала нетерпляче.

Все було хмуране й огидне. Звичайно, мати не витримала й розповіла сусідам. А може, вони й самі догадалися? Самі чекали? З'являлися обличчя у вікнах, розчинялися двері на сходах. Так-так, це був триумфальний похід — провести додому перед очима десятків людей нещасного каліку, який був колись Григорієм і по цих самих сходах збігав бурею вниз і повертався додому, перескакуючи по троє східців одразу. Обличчя сусідок в щілинах розчинених дверей, діти, що плуталися під ногами санітарок, і безпорадна постать Григорія серед всього цього.

Перший поверх, другий, як дорога на Голгофу. І на решті двері, які можна замкнути за собою, відгородитися

від цікавих, від співчуваючих, від людських поглядів, від усього. Двері, які можна зачинити за собою, наче віко труни.

І от кімната. Кімната її й Григорія. Широка канапа — ах, яка страшна, яка огидна думка була мати лише одну цю канапу!

Григорій дивиться. На обличчі його зворушення. Адже це їх кімната, кімната їх щастя. Він доторкається рукою до столу, переставляє на ньому фотокартку Марії. Бере свою фотокартку в срібній рамці. Фотокартку Григорія, якого вже нема. «Треба її було заховати, звичайно,— думає Марія,— та зараз уже пізно».

Мати метушиться, бігає по кімнатах, схлипує, але це сльози радості. Підходить до Григорія і несміливо, ніжно гладить його по плечу. Для неї Гриць є тим самим Грицем, і, як завжди, вона не бачить, що діється з дочкою.

Санітарки прощаються й виходять. Виходить Воронцов, який, звичайно, мусив допомагати в усій цій історії. Марія силкується його затримати, але Воронцов нічого не розуміє, як завжди. Марія розпачливо затримує матір, ставить їй безглузді запитання, не слухає відповідей, вона вся тремтить, кожна жилка тріпоче в ній диким острахом. Та нарешті чай випито, стрілки годинника блискавично біжать вперед, і мати цілує Григорія на добраніч.

Марія рвучко, злякано встає. Чомусь знімає скатертину із столу, складає її старанно-старанно. Що буде зараз?

Григорій каже тихо:

— Найкраще буде, Маріє, коли ти принесеш собі канпку з тієї кімнати.

Марія не дивиться на нього. Під здивованим поглядом матері перетягає канпку в кімнату, де для неї зовсім немає місця, де вона стирчить на середині, як ще один недоречний доказ того, що хотілося б приховати.

Пальці Марії холонуть, по спині пройшов мороз. Що буде, що буде зараз? От вона з Григорієм віч-на-віч у кімнаті, яка колись була кімнатою їх щастя. Марія відчуває, як її огортає задушливий, дикий жах.

— Я втомився,— каже Григорій.— Якщо дозволиш, я зараз піду спати.

І Григорій лягає, каже спокійно: «На добраніч»,— і відвертається до стінки.

І Марія лягає. Але сон не приходить. Заливає серце болючий сором. Чого боялась? Перед ким так тремтіла? Вона раптом відчула себе малою і нікчемною. В цю хвилину не він був калікою, а покаліченим, брудним і нікчемним було її серце.

* *
*

Надворі ішов дощ, великі краплі води сипалися з гілок, оголених і сірих. Марія йшла, дивлячись у широчезні калюжі. Вони вийшли до річки. Крига ще не розтанула. Вона мало відрізнялася від навколишньої грязюки, її в усіх напрямках стоптали людські ноги вузькими, брудними стежками. На них лежала сажа, сухе листя, якесь сміття.

Вона сперлася об кам'яну балюстраду. Колись тут унизу пливла вода, жива, миготлива, рухлива, поспішаючи в далеку дорогу. Колись тут пливли човни, повні усміхненої молоді, і дихав дужими грудьми пароплав, краючи блискучу поверхню. Колись відбивалося в дзеркалі води небо з білими хмарками і молода осяяна зелень дерев. Тепер не було нічого. Мертва, брудна поверхня стоптаної криги, що осіла низько в воду.

Марії здалось, що це неначе відбиток її життя і її самої — раніш і тепер.

Воронцов кашлянув. Вона повернулась до нього. Він дивився на неї збентеженим, непевним поглядом: Він проковтнув слину, вона бачила, як здригнулась його шия, як ворухнулись маленькі вусики, кумедно й безпорадно. Напевне, він ніяк не зважувався сказати те, що мав сказати їй, для чого викликав її на це побачення. Вона могла б допомогти йому, але не хотіла. Хай сам зважеться; хай сам видушить з себе те, що мав сказати.

Вона застєбнула комір пальта. Від криги внизу віяло холодним вітром. Марія, не кліпаючи, вдивлялась перед собою в брудний лід, у застиглу шкаралупу, безнадійну й сіру.

— Я не можу на все це дивитися, Маріє. Ви знаєте, я кохаю вас, Маріє, кохав ще тоді, коли ви не одружилися з Григорієм.

— На курсах? — здивувалась вона сухо й байдуже, наче це стосувалося зовсім не її.

— Так, на курсах... Ви не бачили цього чи не хотіли бачити...

— Не бачила,— відповіла вона спокійно.— Та навіть, якби й бачила...

— Так-так, ви хочете сказати, що це теж нічого б не змінило,— перебив він з роздратуванням, незвичним для нього.— Мені не треба цього казати, я й сам це добре знаю. Але бачите... це тягнеться ще з того часу. Ви вийшли за Гриця — ну добре, я погодився з цим, ви ж знали, що я не признався вам, не намагався стати суперником Григорія... Я поводився як друг, правда ж, як чесний друг, скажіть, Маріє?

— Так,— згодилась вона, дивлячись за річку на сірі будинки, що зводились напроти. Хто жив у тих будинках? Які люди, які жінки й чоловіки? Що вони переживали, над чим мучилися, про що думали? Вікна, вікна без кінця. За кожним вікном хтось був, за кожним вікном крилося людське життя. Крізь замжичені вікна люди дивилися на замерзлу річку, в сірій млистій день.

— А потім...— голос лікаря обірвався.— Потім я думав... Мені здавалось, що я став вам потрібний. Вам ніколи не було нудно зі мною, так мені здавалось... Ми ж мали стільки спільних інтересів, стільки спільних справ... Мені здавалось, налагодиться все і прийде те, що не прийшло тоді, коли я з вами познайомився.

Вона несвідомо кивала головою. Про що він їй каже, про що розповідає? Якусь добре знайому і разом з тим чужу історію. Що це мало з нею спільного?

Все діялося, мов уві сні, мов у м'якому, густому тумані. Нереальні були слова, дії, речі. Так, вона давно живе мов уві сні, в тяжкому, гнітючому, сірому сні.

— А зараз я дивлюсь... і вже не можу дивитися спокійно. Ви мучитесь, гинеєте на очах, стали іншою людиною.

Отже, й він уже про це знав, отже, й він бачив, що вона стала іншою, що вже нема тієї Марії, колишньої Марії...

— Я розумію, можна пожертвувати собою, коли кохаєш... Хоча... Не завжди навіть у цих випадках така жертва дає гарні наслідки — для обох... Але тут — я ж

бачу, Маріє, що ви вже не любите його, не можете його любити.

Вона мовчала. Сіра річка, сірі будинки, сірий день. Чому ж він так нервується, чому так мучиться цей доктор Воронцов? Адже зовсім недавно казав щось зовсім інше. Якими шляхами він дійшов до цих нових переконань? Є щось нікчемне в тому, що він каже, в його хвилюванні. Та, зрештою, чого варті всі ці страждання й муки? Що на світі має хоч якусь вартість? І він вважав за можливе з цими своїми нікчемними муками прийти до неї. Ну, так, яке вона мала право вимагати чогось іншого?

— Так-так, не заперечуйте, ви його вже не любите.

Навіщо він це каже? Адже вона не заперечує. Йї раптом здалося, що його слова доходять звідкілясь здалеку, з суцільної сірої мли, що вони пливуть поруч неї, мов та незрима вода під кригою, яка котиться по глинястому дну вузьким здрібнілим струмком.

— Ви не тільки не любите його, не гнівайтесь, коли я скажу, але ж це ясно для мене. Ви відчуваєте до нього жах, огиду... Адже я бачу, розумію... В цьому немає сенсу... Як ви можете з ним залишитися? Адже й він це повинен відчувати, це повинен зрозуміти він, Григорій. Що ви даєте йому? Догляд? Але це може дати кожна сестра, не будучи його дружиною, і дати без того додатку, який є у вас, без огиди.

Так... Вона вперше усвідомила до краю, що Воронцов справді мав рацію; Григорій мусив бачити, мусив відчувати. Як дивно, що вона ні разу не подумала досі про те, що її жах і відраза не могли залишитись таємницею для Григорія.

— Ви нещасливі самі і йому не приносите щастя. Ви думаете, це легко відчувати, що людина, яка тебе кохала, сьогодні гидує тобою? Ні, Маріє, ви не маєте права це робити, не маєте права занепащати своє життя... В ім'я чого? Адже ви мучитесь обоє, і ви, і він... Зараз я розумію, що він мав рацію, коли вирішив не повертатись до вас, хоч і мені здалось це тоді чимсь диким.

Ні, це не вода шелестіла під кригою, це говорив Воронцов. Марія силкувалась роздерти завісу сірого туману, виразніше почути його слова, щось відповісти, щось зробити, Але вона стояла мовчазна й нерухома, втупивши очі в одну цятку на брудній кризі, слід чийсь

ноги, виразно відтиснутий на засипаній сажею поверхні. Хто тут ішов, хто тут був, хто зник, пішов звідси і залишив відбиток своїх кроків, такий чіткий і виразний? Чи не був цей слід на кризі триваліший, ніж людське життя, людські плани, людське щастя? Хто пройшов тут? Щаслива людина чи хтось, що ніс тягар горя понад сили, понад людські можливості. Де він був зараз, цей невідомий? Чи пішов далеко, чи був ще серед живих, чи, може, взагалі ходив тут щоденно, як пройшов тоді, коли його нога відтиснула цей глибокий слід?

— Ви не маєте права таким способом збавляти собі віку. Ви ще молода, сильна, здібна жінка. Перед вами ще довгий шлях, багато справ. А що вийде з вас, коли ви прикуете себе до цієї людини, яка...

Молода? Хто був молодий? Так, колись вона була молода. Їй здавалось тоді, що немає кінця й краю молодості, що вона може обдарувати нею цілий світ. Що ця молодість ніколи не скінчиться, бо чим повніше її відчуваєш, тим пишніше вона розцвітає. Сила — так, була крилата сила, яка несла її крізь життя і, здавалось, була невичерпною. Це та сила переносила поранених з ліжка на ліжку, допомагала їй чергувати без утоми по сорок вісім годин, як це було на початку, коли стали прибувати перші транспорти поранених. Але зараз та сила зникла, покинула її, наче вийшло повітря з кольорової кульки. Пливе, коливається, міниться веселими барвами кольорова кулька. Біжать за нею дитячі ніжки, радісно плещуть дитячі долоні. З усміхом дивляться дорослі, як летить угору барвиста куля, райдужна мрія, мильна булька, в якій відбивається сонце.

Та от тріснула оболонка, і лежить на землі брудна ганчірка, зморщена, безбарвна, нікому не потрібний клаптик тканини. Така була її молодість, така була її сила — повітряна кулька, що прожила пару годин і обернулася на непотрібну ганчірку.

— Ви чуєте, Маріє?

Вона кивнула головою. Вона чула, звичайно, чула всі слова, що без упину пливли за завісою сірої мли. Вони доходили до вуха — нереальні, але настирливі й зрозумілі.

— Ви повинні жити, ви мусите жити життям нормальної здорової людини. Я вас кохаю, Маріє, чуєте? Я вас кохаю.

— Але я вас не кохаю, Вікторе,— відповіла вона поволі ясним голосом, все вдвляючись у відбиток чийогось сліду на затоптаній кризі.

— Я знаю, Маріє... Я цього й не вимагаю од вас сьогодні. Поїдемо зі мною, покинемо все, я маю змогу перевестися в інше місце. Ми поїдемо далеко, ви побачите гори, зітхнете іншим повітрям... Там незабаром цвістимуть сади... Ви побачите яблуні, троянди... Забудете про це все, поволі забудете. Адже нема нічого такого, чого не можна було б забути... І потім... я ж не викликаю у вас огиди... Мені здається, ви трохи звикли до мене за цей час... Ви знаєте мене, знаєте, який я. Я кохаю вас, Маріє, і постараюсь, щоб вам було зі мною добре, так добре, як тільки може бути. Я постараюсь...

Темний дим снувався з димаря навпроти, вітер ніс його вниз, розвівав по дахах будинків. Дим ішов, розповзався, котився по вулиці темним, щільним клубком. Очі безвільно стежили за його рухами, за його темною хвилею, що переливалася з димаря все новими й новими клубками. Йї здавалося, що вона навіть чує дивний запах цього диму — ах, зовсім так, як пахло згарище в Березівці.

— Ми поїдемо, чуєте, Маріє? Поїдемо вдвох, почнемо нове, зовсім нове життя. Будемо працювати разом, ви ж умієте, любите працювати. Ми будемо разом читати, вчитися... Ви одпочинете. .

— А Григорій? — запитала вона тихо.

— Я вас розумію, Маріє. Але ви самі знаєте, ви ж самі відчуваєте... йому зовсім не легше від того, що ви з ним... Він зрозуміє це, адже він бачить, що з вами діється. Він сам хотів цього... Згадайте, коли б не Соня, все було б інакше.

Так, звичайно, все було б інакше. Раптом, невідомо чому, сіру млу розітнула вузька щілина і відкрилось: от воно інакше. Григорій загинув. Немає Григорія. Він загинув десь далеко-далеко. Вона вже ніколи його не побачить. Березівка — самотні, страшні, безжальні години в Березівці... Немає Григорія, і його вже ніколи не буде.

Вона відчула гострий і раптовий жах від цієї думки — нема Григорія. Стерлися, зникли всі ті дні, що були погім — телеграма, повідомлення, приїзд Григорія. Вона похитнулася.

— Що з вами, Маріє? — злякався він.

— Нічого, нічого.

Тут щось не так. Привезли Григорія, зараз Григорій удома, а вона стоїть над річкою з Воронцовим. Те зникло, минуло. Що саме перешкодило їй, змішало все, що це все, власне, означає?

— Маріє, скажіть мені, скажіть нарешті, що ви думаєте? Чого мовчите?

Сіра мла напливла знову. Слід на кризі, виразно відтиснутий відбиток ноги. Засипала краї чорна сажа, ще виразніше окреслюючи відбиток. Чого, власне, хотів від неї Воронцов? Їй раптом схотілося залишитись самій, щоб ніхто нічого не говорив, не квапив, не дивився на неї. Зостатись самій з цим слідом на кризі, відбитком стопи неznаної людини, яка йшла невідомо звідки і невідомо куди прямувала. Щось сталось з нею, щось вразило її, незрозуміле і невпіймане, і треба було якось вибратись з цієї суцільної сірої мли, щось вирішити, щось зрозуміти.

— Я довго чекав, Маріє... думав... зважував всі за і проти... Думав про вас, про себе, про Григорія... Довго з собою боровся... Запитував сам себе, чи це не підлота. Мені здавалось... Але вірте мені, я чесно дійшов до переконання, що так буде найкраще... Може, сьогодні здається, що ви не повинні цього робити... Але я знаю — чим далі, тим буде гірше. Чим далі, тим тяжче буде вам обом... Маріє, я не казав вам досі — я вже давно клопотався про те, щоб перевестися в інше місце... Я можу виїхати щодня, все вже погоджено.... І ви зі мною...

— Я?

— Так. Я розмовляв з начальником госпіталю, він не має нічого проти... Лишається тільки спакувати чемодани, і все...

— Спакувати чемодани...

— Ну, так. Ви мене не слухаєте?

— Ні... Я слухаю...

— Отже, як, Маріє, як?

— Як? — повторила вона безвільно.

Слід, слід на снігу. Він узяв її за руку.

— Не може бути інакше, Маріє. Ми виїдемо. Виїдемо вдвох, почнемо нове життя. Так?

Вона машинально кивала головою, вперто вдивляючись в одне місце, у слід на річці. Тільки спакувати

чемодани... Сади цвітуть... Так, там, у Грузії, вже тепло... З Воронцовим, звичайно, з Воронцовим...

— Раніше чи пізніше ви самі дійшли б до цього висновку, Маріє. Отже, навіщо тягти й відкладати? Ми мучимося всі троє. А так...

Вона машинально кивала головою. Колихалась, клубочилась, здіймалась муром сіра мла, падали в неї слова, як пух, миттю втрачаючи барву і звук.

Воронцов оглянувся. Не було нікого. Накрапав дрібний дощик. Він підніс до уст руку Марії і поцілував.

Висока, худа жінка зупинила Марію в коридорі.

— Скажіть, будь ласка, де кабінет начальника госпіталю?

— Я проведу вас,— запропонувала Марія і пішла вперед. Черевички незнайомі чітко стукотіли по підлозі. Вона порівнялась з Марією. Блідий профіль ніжно вималювався на спущенім униз крилі чорного капелюшка. Від неї віяло якимись пахощами. «Що це за пахощі?»— машинально намагалася пригадати Марія. Незнайома йшла тихо, але на блідім обличчі її знати було напруження, чекання, щось неспокійне, що не гармоніювало з бездоганим убранням, з чорною, гарно пошитою сукнею, з цим незвичайним капелюшком.

— Ось тут, будь ласка.

Марія постукала й відчинила двері.

— Добре, що ви прийшли, Маріє Павлівно,— мовив начальник, і Марія зупинилась.

Висока жінка подала начальникові вузьку білу руку.

— Я приїхала... шукаю свого чоловіка. Виявляється, він має бути тут, у вас...— мовила вона ледве чутним уривчастим голосом.

Начальник госпіталю придивлявся до неї із стривоженим обличчям. Очевидно, він думав про щось інше.

— У нас? А як прізвище?

— Анохін... Полковник Анохін... Ілля Олександрович.

Марія хутко пошукала в пам'яті. Полковник Анохін... Ах, так-так...

— Зараз подивимось,— мовив начальник госпіталю і потягнувся за великою книгою, що лежала на столі. Ма-

рія за плечима жінки розпачливо махнула йому рукою. Начальник здивовано глянув на неї. Анохіна нервово оглянулась.

— Що ви, сестро? Ви щось пригадуєте?

Ну, так, звичайно, полковник Анохін... Це він умирав саме, коли прийшло повідомлення про смерть Григорія. Рана в живіт... Це він умирав так довго, мучився так жахливо.

— Я виїздила, деякий час у мене не було сталої адреси, тим-то я нічого не знала про нього... Тільки зараз я одержала повідомлення, що його перевели сюди. Але повідомлення старе... Отож може бути... Куди він був поранений? — запитала вона і витерла губи батистовою, обшитою мереживом хустинкою.

— Зараз подивимось,— бурчав ніяково начальник госпіталю. Сторінки книги злипалися у нього під пальцями, він дмухав на них, обережно перегортав, шукаючи прізвище.

— Анохін... Анохін... Коли, кажете, його перевели сюди?

— Ще в листопаді,— вихопилося в Марії, і вона відразу прикусила губу, відступаючи назад. Та вже було пізно.

— Ви знаєте, ви знали мого чоловіка? — запитала Анохіна, підводячись з крісла. Марія побачила її бліді, майже прозорі очі і нервово, ледве помітно, але швидко, як биття пульсу, тремтіння лівої повіки.

Начальник госпіталю перестав перегортати сторінки книги і, чекаючи, з винуватим виразом дивився на Марію. Вона стисла пальці.

— Так... Полковник Анохін...— шепнула вона.

Висока жінка підійшла до неї.

— Кажіть, кажіть швидше, що з моїм чоловіком?

Голос її уривався високими гострими нотами. Марія не могла відвести погляду від дивовижних, блідих очей.

— Не хвилюйтесь, будь ласка, сядьте, зараз побачимо,— втрутився начальник.

Анохіна слухняно сіла в крісло.

— Полковник Анохін... Що ж робити? Полковник Анохін умер у нас в госпіталі 5 грудня.

— Що?

— Умер... Тяжка рана в живіт, не було рятунку. Дивно, що повідомлення...

— Я не була вдома, я виїжджала в цей час,— мовила Анохіна тоном пояснення і знов витерла хустинкою зовсім сухі губи. Пальці її, бліді й прозорі, злегка тремтіли. Вона нахилила голову і знову втупила в Марію бліді очі.

— Ви доглядали мого чоловіка?

Голос був напружений і холодний. Тон легкої товариської розмови не пасував до того, що вона казала. Марія внутрішньо скорчилась, чекаючи того невідомого, що мусило статись.

— Так...

— Ви були тоді... тоді... як він умирав?

Марія похилила голову.

— Так.

— А ви пам'ятаєте все? Бо це ж було порівняно давно... А тут, мабуть, умирає багато людей, напевне, багато, так?..

— Процент одужань...— почав начальник госпіталю, але вона перебила його рухом прозорої долоні.

— Не в цьому справа... Отже, ви пам'ятаєте? Гляньте на мене,— мовила тоном наказу, і Марія втупила погляд у ці божевільні, бліді очі, як загіпнотизована.

— Пам'ятаю...

— Як це було?.. Пригадайте все, я хочу знати, я мушу докладно знати все, як було!

І Марія слухняно, скоряючись наказу блідих очей, почала пригадувати все, як школярка, що відповідає в класі урок.

— Мене покликали... Сказали, що поранений із сьомої палати вмирає. Це, значить, він, полковник Анохін...

— Ага, із сьомої палати,— повторила Анохіна, наче бажаючи запам'ятати.— Ну й що?

— Я пішла нагору...

— Так... І він справді вмирає?

— Так...

— Ну й що, що?

— Я поправила ковдру і перемінила лід на голові...

— Лід на голові?.. А він був поранений у живіт, правда?

— Так, у живіт... Лід, бо в нього була гарячка.

— Розумію... він казав щось? Казав чи ні?

Марія пригадувала. Анохіна встала, не зводячи з неї погляду.

— Пригадайте, прошу вас, пригадайте добре. Це важливо, надзвичайно важливо.

— Так. Питав.

Бліде обличчя застигло в напруженому чеканні.

— Що він питав?

Це був тільки придушений, свистячий шепіт. Пальці вп'ялися в поручні крісла так міцно, що забілили кістки під тонкою шкірою.

— Питав... яке зведення... бо тоді...

— Що?

— Про зведення питав... останнє, бо радіо...

Анохіна похилилася вперед, наче хотіла кинутись на Марію.

— А ще що?

— І більш нічого. Я йому сказала, а потім... потім він умер.

— А лист?

— Який лист? — здивувалась Марія.

— Адже він мусив залишити... Адже десь мусить бути лист... Для мене лист... Якщо він не сказав нічого...

— Нема ніякого листа.. Він не міг писати...

— Ах, так... Отже, ви кажете, що листа немає і що він питав тільки про зведення?

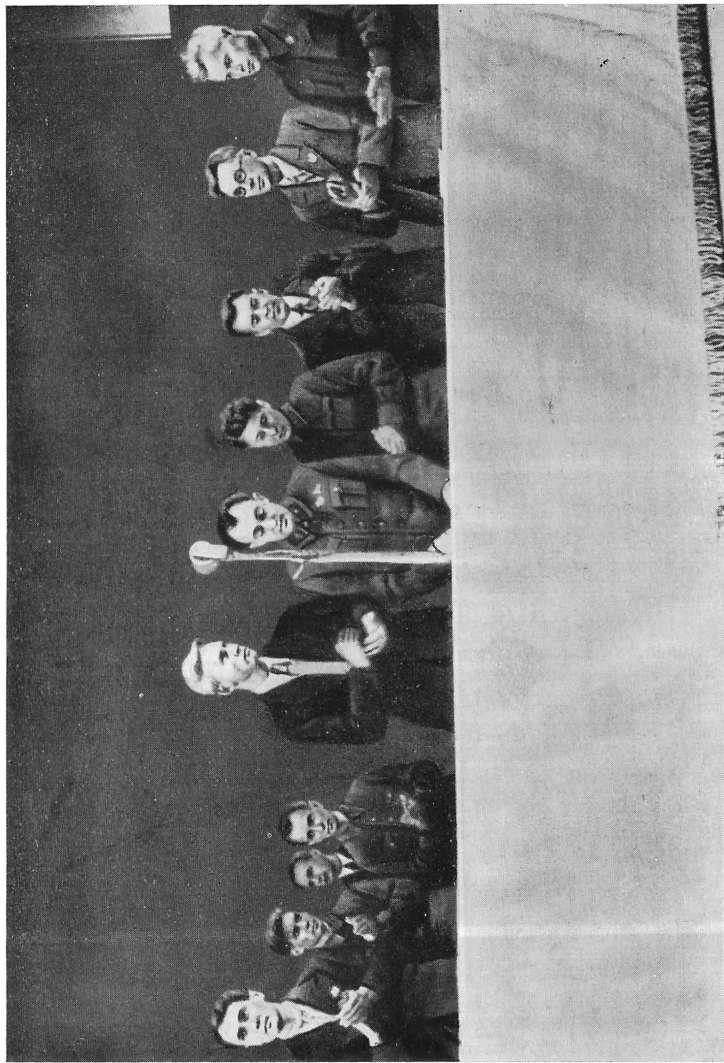
Анохіна відкинула назад голову.

— Зведення... Зведення...— Дикий, істеричний сміх розтяв повітря. Жінка задихалась, захлиналась цим одним словом:— Зведення...

Начальник госпітально підбіг до неї. Вона відштовхнула його з несподіваною силою. Тонке тіло впало на підлогу. Марія підскочила, щоб підтримати голову. Бліді очі зникли в глибині, під повіками блиснули блакитні білки. Струшуване конвульсіями тіло билосся об підлогу, з сухих вуст виривався регіт, крик, в якому тріпотіло одне слово: «Зведення». А потім: «Умер! Умер! Умер!»

Прибіг лікар, сестри. Марія кинулася з кімнати, бігла по коридору, гнана страшним звірячим виттям: умер! умер! умер!

Що ж це була за справа, яка це була історія між полковником Анохіним, що вмирав, думаючи про останнє зведення, і цією блідою жінкою? Це був не просто розпач після смерті чоловіка, це було щось більше — смерть,

Ванда Василевська на вечорі української літератури в Москві. Фото. Жовтень 1942 р.

певно, розтяла якийсь трагічно заплутаний вузол чи, скоріше, позбавила назавжди можливості його розв'язати. Яку таємницю ховали бліді очі і яку таємницю поніс з собою в могилу полковник Анохін? Про що вона хотіла дізнатися, що саме перед смертю повинен був сказати їй чоловік? Чого він не сказав, потрібного їй, очікуваного? Чого вона вже не дочекається ніколи-ніколи, бо він умер?

Раптом, як у світлі сліпучої блискавиці, мов у гуркоті грому, мов у гулі нечуваної руїни, почула вона, побачила, відчула незбагненну правду: Григорій живий!

Це не було те, що там, над річкою, в розмові з Воронцовим. З тріском роздерлась сіра заслона, вдарило в очі сліпуче сяйво. Гуло, проголошувало, звістувало все навколо: Григорій живий.

І знову дикий жах — а що, як уже пізно? А що, як він умер саме зараз, поки вона добіжить додому, і вона ніколи не скаже йому слів, які він мусить почути, і Григорій понесе з собою у смерть те, що було досі, і навіть не дізнається, що вона...

«Швидше, швидше!» Вона забула про все. Забула про чергування. Залишила пальто, вибігла на вулицю, не відповідаючи швейцарові, який її про щось запитав. «Швидше!» — гукала вулиця. «Поспішай!» — видзвонювали трамваї. «Швидше! Швидше!» — підганяло серце, б'ючи на сполох.— Поспішай, щоб не було пізно, щоб не було пізно!»

І в цьому вихорі, що гнав її вперед, зник голос, який летів звідкілясь згори, страшне нелюдське виття блідої жінки: «Умер! Умер! Умер!»

* *
*

Одним стрибком через двоє, троє східців. Підганяє, несе, як на крилах, радість, дика, неймовірна, і страх, щоб не було пізно. Ключ, ключ у сумочці! Вона не могла знайти його відразу, плуталися тремтячі пальці в папірцях, у зім'ятих карбованцях, у зібганій хустинці. Ні, е! Ніяк не могла влучити ключем у щілину. Григорій, Григорій, Григорій був там! Він не загинув, помилкою було офіційальне повідомлення. Даремно пережито жахливі, безнадійні дні, коли здавалось, що його вже нема, що

вона вже ніколи-ніколи не побачить його, ніколи не до-торкнеться рукою, ніколи не почує його голосу.

Несподівано спав з плечей нестерпний тягар. Звалився з грудей тяжкий кошмар, що тримав її в кошлатих лапах стільки часу. Григорій живий, Григорій живий!

Якщо, якщо... боже мій, невже вона спізнилась? Не витягаючи ключа з замка, пробігла коридор, влетіла в кімнату. Він був. Живий! Сидів за столиком біля вікна і ретельно щось креслив своєю єдиною лівою рукою.

Було щось дитяче й безпорадне в усій його постаті, в тім зусиллі, яке він вкладав у свою працю, ще не звиклий до каліцтва. Марію залила хвиля безмежного жалю. Вона скривдила дитя, беззахисне, нещасне дитя! І раптом побачила нове обличчя своєї любові. Це вже був не тільки чоловік, коханий, товариш, — це була найдорожча єдина дитина, яка потребувала її опіки, допомоги, ніжної турботи. Не знане досі тепло залило її серце.

— Грицю!

Вона припала до нього, стала навколішки поруч, обняла руками. Він був, був, її Гриць! Відчула тепло його тіла поруч, зовсім близько. Щось перехопило їй горло.

— Марійко! — мовив він чужим, зміненим голосом, і вона відчула на волоссі його руку. Він обережно підняв її обличчя до себе. Марія глянула щасливими очима. Так-так, це був її Гриць. Обличчя її Гриця, зім'яте лютою долонею війни, око, обпечене ворожим снарядом, вбите вглиб. Шви, шрами. Вперше вона дивилась на нього так зблизька. І побачила зовсім інакшим. Ні, неправда, що могли бути дні, коли через ці шви й шрами вона не помітила свого Гриця, своєї любові, щастя, єдиного свого чоловіка. Високим полум'ям спалахувала радість. Був живий її Гриць, можна було до нього притулитись, відчутти його долоню на волоссі, почути, як голосно б'ється його серце.

— Марійко! — повторив він ще раз. І Марія побачила, як у куточках його очей заблищали сльози.

Вона підвелась. Обняла руками цю рідну голову, притулила до грудей.

— Грицю, Грицю, Грицю! — повторювала без упину. Це ж вона знайшла його на довгій дорозі. Це ж вона виходила з темряви в сонячну блакитну долину. Цілий світ тримала в обіймах, цілий світ. Минув лихий сон, зник без сліду, примарний, задушливий. А це була дійсність —

живий Гриць. Вона припала устами до русявого волосся. Яке м'яке, яке любе було те волосся, та знайома чуприна.

— Живий! Живий! Живий! — шепотіла вона, задихаючись, захлинаючись своєю раптовою безмежною радістю. Ні, не буде пізно, нічого не зникло, нічого не стер крижаний палець смерті.— Живий! Живий! Живий! — І знов: — Грицю! Грицю! Грицю!

Вона присіла на поручень крісла, пригортаючись до чоловіка. Не хотіла ні на хвилину випустити його з обіймів, знайденого, поверненого з темної даліни, живого, власного, найближчого на землі.

Він обняв її, але тепер її серце вже не здригнулось на думку, що другої руки нема. Були її дві руки — молоді, здорові, дужі руки. І була його долоня — та сама долоня, засмагла, дужа, чоловіча рука.

— Грицю! Грицю! Грицю!

Вона похитувалась у такт своїх слів, колишучи його, як мати в обіймах дитину. От він, її дитя, коханець, чоловік, весь світ у щасливих обіймах.

Побігли вуста по високім чолі, по темних бровах, по ясних очах Гриця, на його уста. Текли з очей сльози — чиї ж це були сльози? Її чи Григорія? Вони текли разом, змішалися, солоний і солодкий був їх смак, коли вони осушували їх устами. Вони сміялися крізь ці сльози з уст в уста тихим, щасливим сміхом.

Ні, він нічого не питав. Він бачив, розумів. Йому не треба було ніяких пояснень. Вони знов були, як раніше — серце біля серця, очі, втуплені в очі, що розуміли все без слів.

Минали секунди, хвилини, години. Раптом очі її впали на годинник. Вона схопилась.

— О боже, як пізно! Я тебе голодом хочу заморити, чи що? Грицю, я вчора одержала пляшку вина. Влаштуймо вечір. Запрошую тебе до себе!

— Охоче приймаю запрошення,— схилив він голову у жартівливім уклоні. Скільки ж це разів бувало раніше: вільний вечір — плани, куди піти? До театру? Квитків уже нема. До кіно? До знайомих?

І нарешті: знаєш, найкраще влаштуємо самі для себе бенкет.

І все, як для гостей. Чиста скатертину, і найкращі тарілки, і цей єдиний хрустальний келих на цигарки. Дві чарочки — твоє здоров'я, Маріє! Твоє здоров'я, Грицю!

І нікого їм не було потрібно, нікого більше. І потім вони згадували: пам'ятаєш, як пізно ми пішли тоді спати — скільки часу розмовляли?

Вона швидко діставала все. Біла вишивана скатертина. Це нічого, що вже полатана. Дві чарочки. Сир, консерви і пляшка вина.

— Де це пробочник? Відкорковуй, Грицю,— мовила вона необережно, ставлячи пляшку на стіл, і застигла. Але Григорій зухвало стріпнув чубом.

— Одну хвилинку.

Стиснув пляшку колінами, лівою рукою взяв пробочник, і за мить пляшка була відікнута.

— Прошу!

— Ач, як чемно,— засміялась вона.

Гриць наливав вино. Вона присунула крісло.

— Сідай, сідай, як годиться, напроти.

— Ні, ні, я хочу тут, з тобою.

Відчувати тепло його плеча, бути близько-близько. Хай ніщо не відмежовує, не віддаляє їх, хай ніщо не буде між ними.

— За твоє здоров'я, Марійко!

— За твоє здоров'я, Грицю!

Терпке було вино і пахло далеким сонцем, виноградом з узгір'їв, під небом ясным і чистим. Сонце? Що це казав Воронцов? Власне, він сказав тільки одну річ, що, коли б не Соня...

— Живий! Живий! Живий! — заспівала вона раптом високим дзвінким голосом.

— Теж зробила винахід.

Вона посміхнулась, потерлась щокою об його щоку. Смішно, але вона тільки сьогодні зрозуміла, що він живий. Все щастя цього слова, весь переможний і радісний його зміст.

— За твоє здоров'я, Грицю!

— За перемогу, Марусю!

— За перемогу!

Задзвеніли чарки, як найчистіший хрусталь. Терпке було вино і пахло виноградом з далеких узгір'їв, живими радісними чарами.

— Заспівай, Грицю.

Пахне вино в чарках. Пахне волосся Гриця найдорожчим, знайомим запахом.

Спят курганы тёмные...

Вона заплющила очі. Пісенька Гриця, та сама пісенька. Вийшов у широкий степ, у простори рідної землі молодий хлопець Гриць. Розвіває вітер русяве волосся, несе вітер крилату мелодію. Іде степом молодий хлопець Гриць. Широко розкрив обійми. «На дела хорошие» іде Гриць, і чистий вітер віє йому в обличчя.

Голос Гриця, його голос! Ні, ніхто не співав так цієї пісеньки, як він. І там, у Березівці, і потім, і в думках, коли вона була самотня, а він був з нею, і вона чула звуки мелодії, голос Гриця, що співав десь поруч, близько, а може, тільки в її серці.

Ось воно було, щастя, суворе й щире, найглибше щастя любові. Це був її Гриць, той самий, що в Березівці, той самий з-під яблуні, той самий з весняного гаю, повернувся до неї з далеких шляхів війни, і вона мусить йому допомогти, мусить його підтримати в боротьбі, яку він оголосив своєму каліцтву, в праці, яку вирішив провадити далі єдиною своєю лівою рукою.

Що ж це був за дикий, неймовірний кошмар протягом цього останнього місяця? А може, їй тільки приснився лихий, гнітючий сон?

— Марійко!

— Що, коханий?

— Не гнівайся, пробач.

Вона злякалась.

— Що, любий?

— Там, тоді... бачиш, мені здалось...

Вона зрозуміла.

— Ні-ні... Не треба. Добре так, як є. Ах, як добре!

Так-так. Він сумнівався в ній. Хотів піти, втекти, хотів зникнути в людській юрбі, хотів залишити її саму, хотів бути для неї мертвим. Чи не з цієї хвилини сумніву народилося в ній те зло, чи не його це сумнів кинув у її душу темне зерно, яке виросло рясним бур'яном, і полонило її, і буяло весь цей місяць, і душило, і труїло життя? Хто перший був винен у цьому? Хто дав початок. Хто перший согрішив проти життя, проти віри, проти любові? Та зараз, зрештою, це було не важливо — зараз все було так, як повинно бути: вона і Гриць, Гриць і вона, щастя без меж і без краю...

— Співай, Грицю.

Покалічила його безжалісна рука війни, наклала на

нього невігойне тавро. Але ж нічого не змінилось — це був він, її Гриць. Вона знайшла його голос, його усміх, його погляд. Воскресли всі минулі дні, які з'єднали їх між собою, переживання, великі й малі, радощі, великі й дрібні, смутки минущі й смутки глибокі. Ні, цього не могли стерти, перекреслити, змінити ворожі багнети, ворожі удари. Гриць був Грицем і буде ним завжди-завжди, до кінця життя.

Але зараз слово «кінець» було порожне, безмістовне. Зараз був початок життя, ясний його ранок, осяйний його день, молодий і радісний.

— Грицю! Грицю! Грицю!

— Марійко!

Так, це був тільки дикий, лихий, неймовірний сон. Якусь мить вона хотіла викликати в пам'яті те, що відчула, побачивши його тоді, в перший день. Зрозуміти, як це могло бути. Але побачила тільки знайоме, ах, яке знайоме, рідне обличчя, кохані риси, ціловані стільки разів. Шви, шрами, опіки — це було щось зовнішнє, щось неістотне. Гриць залишався Грицем, і ніщо не могло змінити ні його голосу, ні його усміху, ні того, що було найістотнішим, найправдивішим.

Був Григорій — як рідна земля, покалічена рукою ворога. Чорніли в рідних містах жакливі рани, потворні шрами, сліди ворожої руки. Стоптана була рідна земля ногою нападника, залізними цвяхами його чобіт. Глибокі шрами згарищ чорніли на містах і селах, втопані в землю були стрункі будівлі фабрик. Руїнами лежали людські оселі, чорними стовбурами стриміли повалені ліси. Але в сто крат більше любили за те сьогодні рідну землю, в сто крат більше милувались нею, і хотілося віддати всі сили, щоб загоїти її рани, щоб повернути її знову до життя, щоб радісно квітла вона усміхом під погожим сонцем свободи.

— Тяжко було без тебе, Марійко, ох, як тяжко! — мовив Григорій пошепки. І вона знала, що він каже не про той час, коли вони були розлучені, а саме про цей місяць, коли зустрілися знову, про тяжкі дні в госпіталі і тут, удома.

— Тихше, тихше, я ж з тобою, я завжди-завжди буду з тобою, — мовила вона йому пошепки на вухо, наче зв'яряючи найглибшу таємницю. — І ти будеш зі мною завжди-завжди, правда?

— Завжди, кохана.

— І не підеш ніколи, ніколи не підеш від мене?

— Рідна моя!

Мерхнув, пригасав за вікном день. Засвітились замасковані ліхтарі на вулицях. Звідси виразно було видно лінії мосту на річці і там, за нею, високі мури Кремля.

Зараз вона знаходила в собі слова, яких марно шукала тоді, в госпіталі. Зараз думала: «Все жахливе, що ти пережив, я заслоню від твоїх очей. Навчу тебе знов сміятись, збуджу знов ту радість життя, яка в тобі кипіла. Усуну кожен камінчик з твоєї дороги, пильним оком примічу кожную перешкоду і переборю її вчасно. Підсуну під твою руку все, що тобі буде потрібно, щоб ти не відчував свого каліцтва. Буду дивитись на тебе захопленими очима так, щоб ніхто не подумав, що тебе спотворюють шрами».

Але зараз вже не треба було всього цього казати. Зараз це вже було непотрібне, відоме без слів і їй, і йому, відоме аж до глибини серця.

Григорій раптом схопився.

— Радіо, швидше радіо!

Вона ввімкнула репродуктор. Справді, і цього разу Григорій не помилився. З чорного отвору линув шум і скрегіт, наче десь далеко кипіла, переливалась вода. А потім солодко й переливно залунав сигнал:

Широка страна моя родная...

Скляний, сріблястий, ясний звук. Це вже не була мелодія, не була пісня. Це промовляла мати Вітчизна ласкавим, м'яким голосом. Чекання мільйонів, і радість мільйонів, і щастя мільйонів було в цих звуках.

А Григорій знав, Григорій відчував. Наче він був тамними нитками зв'язаний з тим, що діялось далеко-далеко. Він міг спати міцним сном і прокидався, вигукуючи: «Радіо, швидше радіо!» І чорний репродуктор проголошував солодко, мелодійно:

Широка страна моя родная...

Він міг бути захоплений чимсь до краю і раптом кивав усе і прохав: «Радіо, швидше радіо!»

Він не помилявся ніколи. Дивився в пурпурові, золотисті, зелені зорі ракет, що розсипалися в небі, і стверджував спокійним голосом:

— Сьогодні буде ще один салют.

І він не помилявся. Зв'язували його незрозумілі зв'язки з тим, що діялось десь далеко. Ловили напружені нерви відчуття того, що там було,— і за хвилину це проголошували. Походило це знання з його крові, з серця так, наче він був фізично зв'язаний з віддаленими фронтами, з діями армії, з рідною землею, шматок якої знову було видерто з рук ворога.

Широка страна моя родная...

У передпокої задеренчав дзвоник. Марія поспіхом вибігла. В дверях стояв Воронцов. Марія відступила, наче її вдарили в груди.

Вона не запрошувала його далі. Стояла в дверях, злякано дивлячись йому в обличчя.

— Поїзд відходить завтра о десятій уранці. Будьте готові. Я заїду о дев'ятій по дорозі на вокзал.

Вона зблідла. Хотіла відразу відповісти, але голос завмер їй у горлі.

— Квитки, відрядження, я вже все зробив.

Вона заспокоїлась. Тихо, але виразно, чітко вимовляючи, проказала:

— Вікторе, я нікуди не поїду.

Він не зрозумів.

— У п'ятницю ми вже будемо на місці.

— Я нікуди не поїду,— повторила вона.

— Як це?

— Не гнівайтесь, я...

— Маріє, що сталося? Ще вчора... Адже все було домовлено? Маріє!

Вона похилила голову.

— Ні-ні, Вікторе, ми помилялись.

Він схопив її за руку.

— Що ви кажете? Хто помилявся? Я? Ні, я вас люблю, ви ж добре знаєте, кохаю так давно... А ви... ви ж мені вчора виразно сказали.

— Я помилилась,— повторила вона.

— Як помилились? Ви сказали, що мене не кохаєте, яка ж тут може бути помилка?

У кімнаті гучно лунав голос диктора, що читав наказ. Вона машинально ловила вухом звуки, намагаючись довідатись, що саме взяли.

— Маріє, чому ви не відповідаєте?

Вона опам'яталась.

— Ну, так, я сказала, що не кохаю вас, але згоджуюсь виїхати з вами.

— От бачите.

— Але я помилилась...

— Маріє, я зараз збожеволю! Що сталося?

— Нічого... Просто я не знала однієї речі...

— Якої речі?

— Що я... що я...

— Ради бога, Маріє, скажіть нарешті.

Вона глянула над головою Воронцова на двері. Глибоко набрала повітря в легені і, наче кидаючись у глибоку воду, вимовила:

— Що я... кохаю Григорія.

Він шарпнувся.

— Маріє, що ви!

А на неї в цю хвилину зійшов спокій. Вона відчула — палає високим рівним полум'ям щастя в серці. Те полум'я, що давало їй силу й радість в тяжкі дні. Те полум'я, яке давало звучання правди її словам. Дозволяло рятувати людей, виводити їх з темряви розпачу, приносило сон божевільним, полегкість змученим, спокій неспокійним. Це була знов її сила, її молодість, її воля, її натхнення.

— Ви хочете залишитися з ним? — запитав він мертвою, глухим голосом.

— Так, хочу залишитися з ним, — повторила вона, як формулу присяги.

— Така жертва, Маріє...

Вона перебила його:

— Ви помиляєтесь, Вікторе. Це зовсім не жертва.

— А що ж це таке, скажіть?

— Просто... просто любов, — мовила вона тихо.

Воронцов здригнувся. Її голос був дзвінкий, як пісня. Він глянув на неї, наче побачив уперше. Вона стояла перед ним — в ореолі ясного волосся, в золотистій прозорій хмарці. Спокійне обличчя — очі прозорі, чисті, що дивилися просто в вічі. Він здивувався. Це ж стояла перед ним та давня Марія, якою вона була ще до повідомлення про смерть Григорія. Це була та Марія, яку він пам'ятав ще з тих щасливих днів, коли вона була разом з Григорієм, а він тільки збоку міг дивитись на їх життя і снувати гірке своє таємне кохання, яким ніхто не цікавився.

Зникли тіні біля уст і під очима, наче хтось одним помахом стер з її обличчя переживання довгих місяців і повернув їй майже дитячу свіжість, осяяну внутрішнім світлом.

Так, це була давня Марія, Марія Григорієва, і тут не було вже про що розмовляти.

— Ну, так... Бажаю вам щастя, Маріє,— мовив він, оглядаючись, наче шукав чогось, хоч портфель тримав у руці, а капелюха взагалі не скинув, заходячи.

— Я щаслива. Не гнівайтесь на мене, Вікторе... Ви...

— Залиште,— перебив він жорстко,— про мене вам нічого турбуватись.

— Маріє, швидше!

Вона побігла перше, ніж Воронцов устиг зачинити за собою двері.

— Де ти була! Перший постріл, перший постріл!

Вона присіла на кріслі, обняла Григорія за шию.

Блискавиця роздерла повітря. Червоне полум'я вибухло десь далеко. Затріщали ракети, розірвалися в темному небі зорями, золотими, зеленими, пурпуровими. Залунав грім, розкотився широко. Стогнала земля, сипалися вниз зорі, креслячи барвистий шлях у небі. Вона ще бачила в просторі останню запізнілу червону цятку, що пливла повільно, як лист за вітром, коли раптом примовк відгомін грому і за вікном залягла темрява.

— Два,— рахував Григорій, і знов запалало сліпуче сяйво. Виринув з темряви кремлівський зубчастий мур і кремлівські вежі. Яскравою блакиттю засяяв простір. Загули залпи гармат. Було видно мов удень.

— Там, там, дивись!

Зеленим фонтаном вибухли ракети. Розлетілись у повітрі і почали падати вниз, як гілля плакучої берези. Вони світилися якусь хвилину, а коли згасли, залишилась за ними хмарка золотого пилу, що тремтіла і пливла в темнім повітрі.

— Три!

Міцно обняла її рука Григорія й напружилась, чекаючи пострілів. Сліпуче сяйво, грім, дощ зірок.

— Золоті, золоті!

Де це було? Палали золоті зорі щасливим очам у чорнім гіллі яблуні. Росла, шуміла, хиталася велетенська яблуня, сягало галуззя геть-геть аж до країв рідної землі, вкривала яблуня могутньою вершиною всю рідну

землю від краю до краю. Палали зорі золоті, зорі рубінові, зорі смарагдові в чорних гілках яблуні. Дивилися щасливі очі, усміхалися щасливі вуста крізь солодкі, радісні сльози. Зацвітала рідна земля зорями щастя. Ішли війська на захід, червоні зорі палали в темряві як символ волі.

— Марусю,— мовив тихо Григорій.

Вона пригорнулася до нього дужче, притулилася тісно, як дитина. Це був він, її Гриць. Це для нього гриміли гармати і дощем барвистих зірок плomenіло небо. Це його мужності, його ранам, його крові салютувала столиця Батьківщини Москва. Вона глянула збоку на покалічене обличчя чоловіка. Його виразно було видно в світлі, що заливало кімнату. В обличчі Григорія було натхнення, поривчате внутрішнє світло осяяло це обличчя нелюдською красою. Вона пестливим рухом ніжно погладдила шрам на щоці під оком. Це сюди влучила рука війни. Сюди завдав удару ворог. На честь цього шраму на обличчі її коханого гриміли гармати і луною відгукувалася ніч.

Він обережно обняв її своєю єдиною лівою рукою. Вона погладдила порожній рукав, з якого раніше звисала Григорієва дужа рука, засмагла, міцна рука з білим шрамом на пальці. Цією рукою прорубав Григорій дорогу до свободи в залізній ворожій стіні. Цією рукою він розтинав ланцюги, в які ворог хотів закувати рідну землю.

— Десять!

Ішли, ішли, ішли на захід війська, червоні зорі палали на шапках, зорі свободи, надії, обітниця радості. Ішов разом з ними Григорій — то нічого, що його рука залишилась десь далеко на незнаному полі бою. Він ішов кроком рівним і твердим, високо підвівши голову, її Григорій. Один з мільйонів, її Григорій — один-єдиний у світі. Ішли, ішли на захід дорогою перемоги всі — полегли в дні відступу, замучені в чорні дні, які пройшли над Батьківщиною, поранені, сліпі, безногі. Вони йшли разом з армією — в її силі була їх сила, в її крові була їх кров, в її мужності була їх мужність. Ні, нічого не загинуло і нічого не минулось марно — жодна краплина крові, жодне тремтіння любові, жодна тінь ненависті, жодне життя і жодне страждання. Все було Батьківщиною, і сьогодні, коли гриміли гармати з-над зубчастих мурів Кремля,— все було перемогою.

— А коли ще горітимуть зорі на Кремлі? — мовив Григорій, і Марія ніби побачила їх перед собою — променисті рубіни, негасний вогонь. І вони ж були, сяяли, горіли завжди — і тоді, в чорні, тяжкі дні, і тепер, у дні перемоги. Їх світло було увічне в серці і в очах на віки вічні.

— П'ятнадцять!

Гриміли постріли, палало небо, захлиналися щастям серце. Це була дорога ясна й пряма, і ця дорога була дорогою щастя.

Вітала Москва Григорія — в ім'я Батьківщини. Вогнем, золотом, зорями, г'яркою радістю перемоги.

Ціна перемоги — хто це сказав? Коли? Ах так, Воронцов... Ні, це була неправда, це було зовсім не так... З чим же могла порівняти радість перемоги, щастя свободи рідна земля, вільна від краю до краю? І де, нарешті, межа між людиною та її батьківщиною? Чи ж не виростає вона, як листок на велетенському дереві, чи ж не пливе, мов краплина в шумливій річці, не іскриться, мов кристал у зламах неосяжної гори?

Так-так, правду казала Васина дівчина, хай дивляться, хай усі побачать її Григорія. Григорія, якого Москва вітає салютом, ім'ям Батьківщини.

Жертва? Ох, цей Воронцов, який ніколи не міг нічого зрозуміти! Бідний Воронцов — поїде завтра вранці далеко-далеко, і вона вже ніколи в житті навіть не згадає про нього. Жертва? Ах, який дурний... Просто — любов.

— Що ти кажеш, Марусю?

— Нічого, нічого, я так собі...

Вибухали з сухим тріском ракети. «Просто любов», — шелестіли ракети. «Просто любов», — гриміли гармати. «Просто любов», — виписували в небі таємними знаками зелені, пурпурові, золотисті зорі.

Шуміла, росла, вкривала рідну землю велетенським верхів'ям яблуня, щедра, ласкава. Палали в гілках зорі перемоги. Захлиналися земля високою радістю, чарівною піснею, щастям суворим і чистим, правдивим до дна, до краю.

0 ПОВІДАННЯ

У ХАТІ

Бабуся! Бабусю!

Ониська підвела очі. З-за тину її кликала Наталка.

— Що таке?

— Чи можна зайти до вас на хвилинку?

— А чому ж? Заходь, коли треба! — незадоволено відказала Ониська.

А як сьогодні гріло сонце! Нарешті, здалося, прогріються захололі, зболілі кістки. Добре милосерде липневе сонце. «Коли б тільки дощі не зайшли,— журилася Ониська.— Дощ — то найгірше. Ломить, стріляє в кістках, пухнуть суглоби, важко й крок ступити. Зовсім інша річ, коли сонечко світить, особливо коли так, як зараз. Ласкаве, липневе, золотим плавом ллеться на землю».

— Бабусю!
— Що тобі?
— Ви чуєте, що я кажу?
— А чого ж не чути... Чую,— байдуже відказала Ониська. «Завжди якісь справи...» Дали б уже спокій старій. Чи їй щось потрібне ще від життя, крім спокою. Хоч би смерті якось діждатися, не йде вона.

— Бабо,— наполягала Наталка,— погляньте на мене. Стара неохоче звела обтяжілі повіки. Злинялі, ніби плівкою покриті очі подивилися на дівчину.

— Бабусю, німці йдуть.

Ониська знизала плечима. Про це вона чула вже кілька днів тому. То й що ж? Німці теж дадуть спокійно померти такій старій нікчемі, як вона. Ідуть, то й ідуть. «Німці» — таке чуже, далеке слово, ніби нічого й не означало. Важливіше було те, що ось сонце пригріває й м'яким теплом розливається по зношених кістках. Німці — нехай молодь про них думає... Що їй, старій...

— Бабусю, ми в ліс тікаємо...

— То й тікайте,— пробурмотіла Ониська.— Мені хіба що?.. Я до лісу не піду.

Наталка нетерпляче схопила її за руку.

— Не чіпай, боляче... Дивись яка...

— Бабусю, бабо, ну послухайте ж!

— Я ж слухаю...

— Ви мене чуєте?

— Чую.

— Бабусю, ми всі тікаємо до лісу. І тато, і я, і всі, всі.

— То й ідіть... Так і треба. Раз німці... то в ліс. А я тут, на сонечку, погріюся...

— Бабусю, а у нас два червоноармійці в садку.

— Хто?

— Два червоноармійці, розумієте?

— Розумію... То й що ж мені до того?

Дівчина з відчаєм ще раз поторсала її за плече.

— Бабусю, не спіть! Не спіть!

— Не сплю я... Це так, трохи дримається...

— Слухайте, бабо, у нас у садку, в тім хлівці, що за сливами, два червоноармійці.

— Ну, то й що ж? Подобався тобі котрийсь, чи як?

Наталка зітхнула. Присіла поруч і, вдивляючись у матові, вкриті більмами очі, голосно й виразно сказала:

— Бабусю, у нас два червоноармійці. Поранені. З со-

бою їх забрати не можна. Вони лежать, навіть ворушити їх не можна. Розумієте?

— Розумію... На сонце б їх...

— Бабусю, вони тяжко поранені, розумієте? Ми всі тікаємо до лісу. А німці ось-ось прийдуть... Поранені води захочуть, бабусю, доглянути б їх треба, розумієте?

— Що ж тут не розуміти?

— А ви змогли б?

— Чому ж і ні? Якщо сонечко, кістки не ниють, зможу...

— Знаєте, де у нас хлівець?

— Знаю, чом би ж я не знала...

— То навідаєтесь до них?

— Навідаюсь, атож...

— Тільки ж так, щоб німці не помітили...

— Не помітять... ого, це їм спаде до старої баби приглядатись? А я помалесеньку, потихесеньку за сливи...

— І не забудете, бабусю?

— Чого ж його забувають... Двоє, кажеш... Води їм треба, подушку переслати чи щось... Попоїсти там, чи що. Аякже...

Дівчина зраділа.

— Так-так, бабусю. Поки що вони, бідні, й не їдять... Та, певне, за два-три дні їм покращає...

— То вже я догляну... Хліба чи ще чогось понесу... Я догляну.

— Коли підете?

— І зараз піду, і потім... Ти вже не турбуйся...

— Не забудете?

Стара обурилася.

— Та що це ти? Коли баба Ониська сказала, значить, сказала. Що ти собі гадаєш? Бабка Ониська така вже тобі непотріб, нікудишня? Ні, голубко... Доки сонце, то я ще дещо можу...

Наталка погладила зморшкувату, тремтливу руку.

— То й бувайте здоровенькі, бабусю... Я так гадаю, що ми незабаром і повернемося додому... А зараз поки що ховатись треба. Ми їх з лісу клювати будемо.

— Ото вірно, — бурмотіла стара. — З лісу... Не турбуйся, доки повернешся, все буде гаразд. Вже я про твоїх хлопців не забуду...

Від тину погукали:

— Ната-алю! Ця ще десь поділася. Ната-алко!

— Іду, таточку, йду!

І залопотіли босі ноги. Ониська похитала головою:

— Ну й коза. А тепер, стара, погляньмо, де там ті двоє...

По-старечому тяжко звелася. Це було найважче. А вже коли розігнулася, то хворі ноги й самі можуть іти. Спираючись на ціпок, вона поволі йшла через сад. Напівосліплі очі вишукували в сонячному сяйві знайомі стежки. Напам'ять знала їх всі. На цьому клапті землі вона прожила — скільки ж це років? Дев'яносто? Дев'яносто один?

— Ні, не згадаеш. Все так перемішалось, скільки тих років набралось.

Ониська обійшла поза садком і з того краю ввійшла в сусідній садок. У кутку, за грядкою соняшника, за коноплями на підметі, аж за малиновим чагарничком, хлівець. Маленький, соломою вкритий, хмизом садовим закиданий. Намацала незакритий вхід.

— Диви, моя матінко, які.

Один з пораних очуняв від гарячкового забуття, півдів пов'язану голову.

— Хто тут?

— Цить, цить... Баба Ониська прийшла... Ти лежи спокійно...

— Води...

— Води... Принесу й води, голубе, аякже... Всього принесу.

І сама не розуміла, звідки сили в неї набралось. Перестало і в ногах кістку крутити. Ониська не згадувала про хвороби. Витягла води з криниці, налила в глечик і знов пішла в сусідський садок, під сливи.

— Пий, голубе, пий... Вода хороша, свіжа, з нашої криниці. Пий... Така вода — саме здоров'я.

Другий пораниений марив у жару. Баба намочила ганчірку й приклала йому на гаряче чоло.

— Здалася-таки й стара... А Наталя все на мене та на мене... Що ж тут не розуміти? Хворому треба води, зроду відомо... А ти, голубе, тихо лежи... День-два перележиш, воно й полегшає...

Поставила глечик біля пораних і потюпала до себе. Тут вона знов сіла на призьбі біля дверей і тої ж хвилини задрімала, виморена турботами. Крізь сон чула, як гудуть набридлі мухи, як вигріває сонце і солодким теп-

лом розливається по тілу. Тільки вечірня прохолода розбудила стару. Насилу встала й знов до хворих потюпала, назад повертала. «Отак і день минув, слава богу... А завтра знов сонячно буде!» Що їй німці? Йй, може, й справді кілька день лишилося до тієї смерті, що все не приходить.

Вона спокійно чекала. Ясно чула звуки гаркавої чужої мови. Нехай мелють... Все одно нічого не розумієш.

Гітлерівці гримали на неї, а баба лагідно собі всміалася, намагаючись роздивитись на них. Троє їх, шмаркачі безвусі, не старші й за тих, що в хлівці лежали в кутку сусідського садка. Згадала: чи вистачить їм води в глечичку? Коли б уже пішли оці з богом, треба навідатись до тих... Потихесеньку, помалесеньку, щоб ніхто не вгледів... Та й хто там стане придивлятися до старої, що ледве ноги пересуває?

Німці покричали, посердилися й пішли. Ониська гадала, що на тому й край. Та не встигла звестися з призьби, як їх насунуло повен двір.

— Твоя хата?

Баба рукою захистила очі від сонця. Хтось заговорив рідною мовою, — знайома, хоч теж трохи гаркава й хрипка вимова. Та вона все розуміла. Йй тільки не хотілося розмовляти.

Та офіцер домагався:

— Кажі, твоя хата?

— Моя ж... А що таке?

Офіцери радилися між собою. Ониська гнівалася, що вони заслонили сонце. Злісно забурмотіла щось про себе.

— Що?

— Нічого... То я так...

— Одчиняй хату.

— Та не замкнена ж, — здивувалася Ониська.

— Одчиняй, тобі велять, — гукнув перекладач.

Повагом, стогнучи, спираючись на ціпок, вона випросталась і пішла до хати. За нею — офіцери.

— Тісно й духота, — скривився полковник.

— Відкрити вікно. — З молодших хтось кинувся й розчинив віконце в холодильник саду, свіжого ще від ранкової роси.

— Спитай у неї, де люди з села поділися, — наказав полковник.

Ониська стояла, зіпершись на ціпок, і роздивлялася на чужих людей.

— Чи я ж знаю? — знизала плечима на запитання перекладача.— Чи я старістю нікати му по селу...

— Ти сама живеш?

— Сама... Років, мабуть, з десять, як сама...

Їй дали спокій. Розсілися на лаві, на полу, де баба спить, і голосно про щось говорили. Ониська зачекала хвилинку і рушила з хати. Але чиясь важка рука лягла їй на плече, смикнула назад. Баба зрозуміла, що її затримують у хаті. Полковник довго розмовляв з перекладачем:

— А ви простежете. Слепа, стара, а диявол її знає, що там справді... Озирнутися не встигнеш, як вона накличе на нас... Я категорично пропоную вам не випускати її з хати, не спускати з очей ні на хвилину.

Коли перекладач пояснив їй, що вона мусить сидіти в хаті, Ониська погідно хитала головою. Хіба їй що?.. В хаті, то й у хаті.

І полізла на піч та й задрімала. У хаті голосно сперечалися, розкладали на столі карти, гомоніли, висвистували, гупали кованими чобітьми. Їй це не заважало, баба дрімала. Гуділи мухи, рипіли двері, сновигали солдати. Вона все це чула, ніби як кризь густий туман, заворожене старечею дрімотою.

Та надвечір її опанував неспокій. Адже там, у хлівці, за сливами, напевне, вже не стало води в глечичку. Хлопці чекають, не діждуться баби Ониськи. Вони ж нічого й не знають. Можуть подумати, що баба забула, полінувалась...

І зовсім позбулася дрімоти, уважно обдивлялася в хаті. Їх було тут повно: товпилися біля дверей, шамоталися в сінях, на дверях стояв вартовий. Про те, щоб вийти непомітно, нічого й думати. Крекчучи, зсунулася з печі.

— Ти куди?

Перекладач немов з-під землі з'явився. Баба злісно відхилила ціпком його руку.

— Дивись який... Хоч надвір вийду, очманіли ви, чи що?

Він оступився. Але, вийшовши надвір, баба побачила, що він простує за нею. Знизала плечима.

— Ото ще... Німці старої баби злякалися... Виходить,

хоч і стара я, а ще страшна їм. Що ж, стережіть, слідкуйте...

Повернулася до хати і знов на піч. Але турбота за тих двох гнітила душу старої.

«Коли б Наталя, вона, напевне, змогла б вискочити... А мені, старій... Що ж, голуби мої, коли старій і надвір невільно вийти, назирці ходять за мною... Тьфу, господи прости... Як же його мені? Що ж це таке?»

Вона довго совалася на своїй постелі й тяжко зітхала.

А коли зморив сон, їй снилися ті двоє. Вони просили води, голосно гукали про воду в своїм хлівці, а води нема. Вони кликали бабу Ониську, а баба не йде. Вони скаржилися Наталці, що баба Ониська не дотримала слова. І Наталя сварилася на бабу пальцем і щось голосно докоряла, що аж старечі очі слізьми наллялися. А як голосно гукали ті двоє, як жалібно просили води. Так голосно, що Ониська й прокинулася. І зразу ж відчула — щось не гаразд. Подивилася з печі, і їй здалося, що сон ще не минув.

Офіцери сиділи за столом, на ослонах, на полу. А перед ними стояли, підтримувані солдатами, ті двоє з хлівця за сливами. Бабі Онисьці здалося, що раптом з її очей злізли багатолітні більма. Вона яскраво побачила — так давно вже не бачила — пов'язку на голові, бинтування на ногах, на руці. Моложаві обличчя поросли темною, давно не голеною бородою. Очі горіли гарячковим вогнем. Ониська звелася на печі, міцно стиснула пальці, щоб здушити зойк.

За столом у центрі сидів полковник. Він гойдався на ослоні, і вайлувата, потворна тінь від нього гойдалася по стіні. Звичайна гасова лампа світила знизу, і очі полковника зникали в темних очницях. Перекладач стояв поруч біля поранених. Полковник кидав запитання, а перекладач покvapно, хрипким голосом повторював їх.

— Якої частини?

Баба Ониська добре чула. Неначе вискочили корки, що роками затикали їй вуха. Слова так чітко доходили, як давно, багато років уже не доходили.

Навіть тяжке дихання поранених чула аж на піч. Вони хапали повітря засмаглими устами й тяжко дихали. Хиталися, та гітлерівці тримали міцно їх.

— Якої частини?

Бійці не відповідали. Полковник люто гримнув по столу кулаком.

— Скажіть їм, що я церемонитись з ними не буду. Зрозуміло? Передайте, що раджу признаватись, від щирого серця раджу. Нагадайте їм, що у мене для таких, як вони, є свої засоби. Питайте: якої частини, чи давно тут стояла, куди пішла, звідки прибула, де армія, де люди з села, в яких боях їх поранено? Все! Допитуйтеся!

Ониська чула жорстоку погрозу в його голосі. Вона відчувала, як калатає її натруджене серце. Воно так калатало, так сильно билось, як давно, багато років тому не билось, і стара подумала, що, чого доброго, і там, біля столу, чують калатання її серця. Але ж ніхто не поглядав на піч. Всі очі були спрямовані на двох, що заточувалися на ногах біля столу, підтримувані джкими солдатськими руками.

— Якої частини?

Поранений у голову став дихати важче. Ониська чекала і вся тремтіла.

— Не скажу.

— Ану, Ганс, підбадьор його. Бач, слова не проходять кризь зуби, ти допоможи йому.

Солдат розмахнувся рукою і вдарив по лиці. Голова в брудній, закривавленій пов'язці гойднулася назад. Та поранений, напружуючи волю, тримався на ногах.

— Не скажу.

— Де армія?

— Не знаю.

— Ганс, допоможи пригадати, нагадай йому. Бідолаха, мабуть, забув... Але ми йому нагадаємо, ух, як нагадаємо...

Удар в щелепу. Другий, третій. Криваві плями посвіжили на пов'язці. Ониська ледве затамувала зойк, що підступив до горла.

— Де люди з села?

— Не знаю... Я нікого не бачив,— хрипів поранений. Полковник люто зіжмакав папери на столі.

— Ганс, він не бачив... Розумієш, він не бачив. Ану, допоможи йому побачити. Розумієш, допоможи йому так, щоб він побачив.

Боєць упав. Ониська звелась. Не може бути такого, це її старечі очі дурять! Солдат дістав багнет. Двоє сіли біля лежачого. Обережним, майже ніжним рухом солдат

встромив багнет у ліве око. Пролунав нелюдський зойк і в ту ж мить ущух.

— Де армія?

— Не знаю... не скажу... Нічого не скажу...— з наругою прохрипів поранений... Кров дзюрчала з очниці, текла з рота. Полковник випростався з-за столу, нахилився над умираючим. На обличчі у полковника відбилосся щось подібне до цікавості. Носком чобота він штовхнув нерухоме тіло.

— Спитайте його, чи буде він говорити?

Перекладач нагнувся над умирущим. Баба Ониська почувла булькання крові в горлі бійця. І крізь той страхотний звук зі стогоном насилу прорвалися слова:

— Чуеш, сурми заграли...

— Що-що? — зацікавився полковник.— Що він каже?

— Нічого...

— Як нічого? Він щось сказав...

— Не розібрав...

— Прикінчити,— звелів полковник.

Солдат замахнувся багнетом.

— Не тут,— гаркнув сердито полковник.— Геть з хати!

Солдат узяв під плечі нерухоме тіло й поволік його до дверей. Ониська бачила, як волочилися по долівці безвладні ноги, як смуга крові тягнеться по сліду через усю хату.

Вона сиділа на печі, тримала руки на грудях проти серця. На стінах танцювали волохаті тіні, по долівці гупали ковані чоботи. Біля столу стояв тепер другий, певніш, звисав у руках солдатів, що його підтримували.

— Другого! Питайте.

Ониська похапцем лягла й закрила голову ряденцем. Пальцями вуха затикала, щоб не чути. Затуляла очі, щоб не бачити. Стогнуци, проклинала своє життя, що тяглося дев'яносто чи дев'яносто один рік, що дотяглося до цієї ночі. До такої ночі! Кляла свої очі, що не осліпли вчасно, не зовсім закрилися більмами й побачили. Кляла вуха, що не оглухли вчасно й таке почули.

Крізь рядно старечі вуха чули стогін і відчайдушний той самий зойк:

— Не знаю! Не скажу!

І потім — тиша. Та вона ще довго не наважувалась визирнути з-під рядна. І таки виткнула голову. Вони,

очевидячки, ладналися спати, галасливо розстібали ремені, скидали чоботи. Позачиняли віконниці на вікнах, торгнули засувом з сіней. У дворі повно солдатів, біля дверей вартові змінюються щогодини. Та офіцери, мабуть, нікому й нічому не довіряли. Полковник сам перевірів прогоничі у віконницях, ходив перевіряти засув на сінешніх дверях. Сам же підійшов і до печі, перевірів, чи спить стара.

Ониська спритно закрила очі, намагалася дихати спокійно й рівно, як уві сні.

Загасили лампу. Стара Ониська відчула, як дерев'яніють у неї руки й ноги, стають важкі, як лантухи з піском.

Дожидала. А час повільно тягся, ой як повільно. В чорнім мороці хати хвилини розтягалися на вічність. Спинився час. Онисьчині руки й ноги задубіли, холодним потом воложилося тіло. Та все одно вона повинна те вчинити!

Хтось хропів уже. Ониська тихо звелася на печі. Йї здавалося, що в темряві її видно, чути кожен її рух. Але ж вони спали. З усіх боків чути сопіння, хропіння. Вони покотом сплять на околоті, товсто посланім на долівці. Тільки полковник на полу.

Баба спустила з припічка одну ногу. Прислухалася. Ніхто не ворухнувся. Другу — те ж саме. Тихесенько, обережно зсунулася з печі. Аби тільки її серце не побудило їх своїм калатанням, як у порожню діжку. Але ні, вони сплять. Сплять міцним, важким сном зморених людей. Ониська помацки з неймовірною обережністю дісталася до дверей. Стримуючи подих, заклала потаємного тибля, щоб не відсунути засува. Повернула загвіздки в прогоничах на вікнах, щоб не розкривалися. Скільки сили й завзяття в її тремтливих, опухлих руках!

Двері засунуті надійно, міцно. Надійно позамикані й віконниці. Ніхто не порушить сну, не влізе в хату знадвору, не потурбує сон панів офіцерів.

Трохи перечекала. Помацала в судниках. Гаразд, пляшка є. Повнісінька пляшка. Спасибі Наталі, принесла з крамниці й поставила. Повнісіньку пляшку.

Ониська відіткнула її. Обережно нахилилася біля полу й поливала околот, поливала й дошки полу, де лежали полковницькі ноги. Оступалася, повзла і поливала, не забула нічого, скрізь полила з пляшки.

Деревина роками сохне в хаті. Деревина пересихає, як солома, як околот. А так, як околот... Останніми краплями вона діловито покропила й німецьку постіль.

Тремтливими пучками намацала сірники в запічку. Вони ж клалися туди. Аякже! І сірники на своєму місці...

Затулившись ганчір'ям, Ониська черкнула сірником. Спалах здався їй голоснішим за постріл з рушниці. Та в хаті все було тихо, крім хропіння сонних, виморених людей. Баба ткнула запаленим сірником на долівку до околоту і вже не змогла сама звестись. Швидкий вогник спалахнув, лизнув околот, зашипів по-гадючому й хвилию поллявся, як повідь.

Ониська, не моргаючи, стежила за полум'ям. Уже й не відчувала, що сама горить, забризкана гасом.

Коли, нарешті, перший схопився, перекричавши галас вогню, хата вже горіла всеохоплюючим швидким полум'ям, заповняючи весь простір. Хтось відчайдушно ламав двері.

Баба Ониська випросталася і в ту ж мить упала просто в полум'я лицем. Устигла лиш згадати, що двері й вікна наглухо позамикані й нікому вже не пощастить їх відчинити.

ОСТАП САВЧУК

Як це сталося, Остап не міг зрозуміти. Він не спромігся пригадати, хто перший гукнув: «Німці!» Ніяк не пригадає, що сталося далі. Пам'ятав тільки, що йшли дорогою, ноги грузли в твані. А навколо темрява, хоч око виколи. І раптом отой сполошливий вигук: «Німці!»

І на тобі, виявляється тепер, що він, Остап Савчук, став дезертиром. Мусив стояти й слухати. Немов і не про себе, а про когось іншого, що випадково мав те ж ім'я й прізвище — Остап Савчук, якого зовсім і не знав.

Високий командир за столом спокійним голосом читав про Остапа Савчука, бійця з такого-то полку, такого взводу. Як той боєць кинув зброю і втік, коли біля села з'явилися фашисти. В хвилини смертельної небезпеки для частини він покинув її, покинув товаришів і ганебно втік.

Остап стояв і дивувався з страхополоха, про якого читали з друкованого на машинці аркуша таку неприємну, хоч і коротку історію. Та людина ледве зачула слово «німці» — кинула геть усе, щоб рятувати своє життя.

Савчук навіть головою похитав: що за дивак — присягався кров і життя віддати Вітчизні, присягав битися з ворогом, бути готовим до всього і раптом утік лише від того, що хтось, невідомо й хто, гукнув «німці». Утік, навіть не побачивши жодного німця.

— Визнаєте себе винним?

Здригнувся. Це його питали, Остапа Савчука. І всі, що сиділи за столом, дивились на нього. Треба було зібратися з думками, зрозуміти, чого ж хочуть від нього.

Раптовий й страхітливий здогад немов обухом ударив у голову. Та це ж про нього вчитали з аркуша, друкованого на машинці. Це не хтось інший, не якийсь випад-

ковий однофамілець, а він сам, Остап Савчук, кинув свою частину, кинув товаришів, щоб ганебно рятувати собі життя. Так, це він, він виявився дезертиром.

Остап відчув, як захиталася під ним земля, як чорні плями закружляли в застиглих очах. Ставало то душно, то холодно. Зневолено якимось відповідав, немов чужими устами. На всі запитання стверджував: так. Бо справді, все ж сталося точнісінько так, як виголошує той друкований лист. Нічого туди ні додати не можна, нічого з того й не знімеш. Все так і було. Але ж де був він сам, Остап Савчук?

Терпляче вислухав усе. За ухвалою військового трибуналу...

Так, це ж бо справді був військовий трибунал... І так саме й треба: перед фронтом, щоб усі бачили, як погано буде тому, хто залишає друзів перед лицем небезпеки.

Він слухав вирок і думав: «Так, вірно, отак і слід».

— «Остапа Савчука з села Іванівки, двадцяти двох років, засуджено до розстрілу перед фронтом частини, яку він залишив, зрадив, ганебно кинув у хвилину небезпеки».

— Вірно,— говорив Остап Савчук до того іншого Остапа, засудженого військовим трибуналом на смерть за дезертирство.— Так і слід...

І згадалося село Іванівка. Звивиста річка, в якій відбилася блакить та кущі лози. Діброва за селом, пташиний галас і садки за чисто вибіленими хатами. Олена вийде з хати, прокрадеться від матері через сад до тину. І засміється дзвінким веселим сміхом, перехилившись через тин.

Іванівка! Чи ще десь у світі було так, як у Іванівці? Щоб отака ж блакить у воді, така ж зелень лугів і високі соняшники, лункі пісні над дібровами...

— Вивести,— почув сухий наказ і слухняно рушив за конвоєм до дверей.

Так, це було місто, яке він знав. Саме це місто він і зрадив, кинув.

На вулицях люди позирали на цю трійцю: двох озброєних з боків, а між ними Остап Савчук, дезертир. Спало в голову, що серед людей на вулиці може здибати хто-небудь з Іванівки. Повернеться в село і скаже матері: «Остапка вашого повели двоє — дезертир ваш син, Параско...» Піде до батька й скаже: «Не чекайте

листів з фронту, не варто — дезертир ваш син, Явдокиме. Своїми очима бачила, як вели його двоє з автоматами».

Ішов, похиливши на груди голову. Проходили трамваї. В усі напрямки квапилися люди, а йому здавалося, що тільки на нього й дивляться вони, тільки про нього й говорять, не стримуючи шепоту:

— Дивіться, ведуть дезертира Остапа Савчука, що з Іванівки...

— Та що ви кажете! Син старого Явдокима?

— А то ж чий... Батько у вісімнадцятому році партизанів, німців бив. А синочок кинув частину, втік, почувши слово «німці».

Остап відчував, як сором кров'ю заливає лице. Ще нижче звисувалася голова. Десь за день-два вся Іванівка довідається. Довідається й Олена. Аякже, звичайно, довідається...

Відчув полегшення, аж коли скінчилися вулиці міста й під ногами заклубочився м'який порох шляху. Рухалися підводи, мчали автомобілі, на фронт ішли транспортні, з фронту поверталися легкові автомашини. І він теж ішов у бік фронту,— але в супроводі конвою, дезертир.

Припікало сонце, нескінченно тяглася путь. З шосе зійшли вбік на ґрунтовий шлях у лісі. Приемний холодок впав від високих дерев. Пахощі лісові нагадали такі ж пахощі іванівської діброви — зелень, листя, трава. В траві — квіточки, як і в діброві за бугром. Їх любила Олена. І дикі голуби десь затуркотіли поблизу. Квіточки, голуби, Олена...

Так, це було давно. Було — й нема, скінчилося. Тепер лишилося дійти до своєї частини, поглянути товаришам у вічі, поглянути в чорні цівки гвинтівок товаришів, яких кинув у хвилину небезпеки.

Перед своєю частиною! Справедливо. Так і слід. Нехай дивляться, нехай бачать, яка ганебна доля чекає кожного, хто залишатиме в небезпеці друзів, щоб урятуватися самому.

— А ти не поспішай,— суворо попередив конвоїр збоку.

Остап крадькома поглянув на нього. Це були перші слова за всю дорогу. Ніхто з ним не говорив. І теж правильно. Кому охота говорити з дезертиром?

Праворуч ішов високий юнак, українець. Ліворуч —

присадкуватий, смуглявий. Його розкосі східні очі бай-дуже сковзнули по Остапові, на шлях. Цей не інакше, як десь із Середньої Азії, про яку Остап знав тільки з газет. Він прибув з далеких пекучих степів, щоб своїми грудьми боронити зелену українську землю, золоті українські поля, серед яких — Іванівка. Так, і Іванівку боронити! А він, Остап Савчук, утік. Злякався самого слова «німці». Кинув зброю, зрадив зелені лани України, свою рідну Іванівку. І найбільючим було — оцей мовчазний конвоїр, що розмірено йшов ліворуч.

У густому лісі пахло теплим сонячним днем. Під ногами трава шелестіла. Тяжко-тяжко пересувати ноги. Скоріше б скінчилася ця мука, скоріше б...

Шлях вивів з лісу в поле. Легенький вітрець хвилював жито, що переливалося в сонячних променях. Остап прислухався, як колоски стьобають по халявах чобіт. Сльози підступили до очей. Високе, золотисте, пахуче жито гойдалося од вітру то в один, то в другий бік, переливалося, як могутня ріка. Десь у безхмарному небі повис жайворонок. І сипалась, розсипалась чудова пісня з блакиті точнісінько так, як і в Іванівці. Та це була не Іванівка. І вже зовсім близько десь тут частина, перед фронтом якої розстріляють дезертира Остапа Савчука.

Стелилася стежка, виходила на піщаний розбитий шлях. Обабіч висока стіна дозріваючого жита. Чисте, мов загнічене сонцем, нагиалося колосками вниз. Десь у Іванівці от-от вийдуть люди на жнива, збиратимуть золоті розсипи врожаю. І Олена, найперша в'язальниця в селі, вийде в поле. Так у цьому році, так буде й після, коли розіб'ють фашиста. Золотим житом гомонітимуть іванівські лани, і люди з піснею на поле вийдуть, тільки він не вийде. Можливо, звичайно, і не тільки він — чимало молоді з Іванівки пішло до армії, напевне, доведеться комусь і загинути. Але вони — то інша річ. У хатах повісять фотографії. Мати, батько згадають: «А це наш син червоноармієць. Загинув у боях з фашистами за Україну, за Радянський Союз, за народ. Про нього і в газеті писали, як воював, як умирав. Ім'я, прізвище повністю називали, кожен вчитати може». Люди пожалують його дівчину — легко сказати: тільки одружитись мала, а тут на фронті загинув її наречений. Загинув за Україну, за Радянський Союз, за народ. Про нього і в газеті писали...

А що скажуть Параска і Явдоким, коли їх запитають про сина?.. Був, мовляв, дезертиром, кинув зброю й залишив у небезпеці свою частину, товаришів, утік... Або старий партизан, учасник громадянської війни, Явдоким Савчук скаже: «Не було ніколи у нас сина, то не наш син, Остап Савчук, що його розстріляли за дезертирство. У Савчуків ніколи не було боягузів і зрадників».

— А ти йди, іди,— пробурмотів розкосий, і Остап стрепенувся. Жито все ще гомоніло, і жайворонок співав з блакитної високості. Останній раз у житті Остап чує його пісню. Але все справедливо, так і мусить бути.

— Генде гох!

Вони як з землі вирости. Виринули з золотого житнього моря, вискочили на шлях. Шестеро їх. Сірі мундири, німецькі пілотки на головах. У руках автомати.

Фашисти! Остап, неначе при світлі блискавки, побачив їх яскравіше, аніж усе навколо. Яскравіше за жито, за піщаний шлях, за своїх конвоїрів. Шестеро. Вони ховалися в житі, бачили двох озброєних і одного беззбройного між ними. Вони бачили, як ведуть на розстріл перед фронтом дезертира, Остапа Савчука. Червоний туман заслав йому зір. «Генде гох!» — він розумів ці слова, знав їх. Руки вгору — та не діждете, гадюки, не діждете!

Розкосий присів на одне коліно. Стріляв його автомат, і раптом ушухли постріли. Смуглявий боець, що з далекої Середньої Азії прибув, щоб тут, серед золотих ланів України, довести свою любов до Радянського Союзу, — упав навznak. Остап умить опинився біля нього. В руках відчув гладеньку поверхню металу. Сімдесят один патрон у барабані, сімдесят один патрон — палець на спуску, ворог близько — ось він, лицем до лица.

Один упав головою в жито, а ноги, конвульсійно тремтячи, здіймали над шляхом туман пороху. Упав і другий, та Остап відчув, що його пальці даремно натискають на спуск. У барабані не стало вже патронів. Шаленіючи, з відчаєм він ухопив свій автомат за ствол і кинувся в атаку, орудуючи ним, як люшнею. Приклад глухо стукнув по черепу, хряснула кістка. А він махав ще і ще раз — і ударяв порожнечу. Здивований, озирнувся налятими кров'ю очима — нікого нема. На шляху трое убитих гітлерівців, а ті пірнули в високе жито й зникли, як і не було.

Остап обтерся рукавом, зігнав піт з лица і озирнувся на своїх. Смугливий боєць з Середньої Азії лежав мертвий. А другий боєць тихо стогнав, кровилася рана на голові.

— Вставай, підемо,— запропонував Остап. Червоноармієць виразніше застогнав, на ноги свої повів очима. Остап на коліна став, щоб оглянути розбиту кістку ноги.

— Ну, звичайно, ти, браток, далеко не підеш... Та що ж робити маємо. Доведеться взяти тебе якось на спину. Гадаю, що до наших тут уже близько... Гай-гай. Ну, підводься обережно...

Остап перекинув через плече ремені обох автоматів, поклав собі на шию руку товариша.

— Ти, браток, хоч однією ногою потроху ступай, а я вже тебе якось донесу... Аби тільки дійти, там перев'яжуть... Хоч би тобі якась ганчірка...

І так поволі йшли вони в пилюці шляху. Плече Остапові нестерпно різали ремені автоматів. Дедалі більше знесилювався і обвисав поранений. Рясним потом умивалося лице Остапа.

Вище підтягав руку пораненого, яка безсило сповзала з плеча.

— Тримайся, недалеко вже...

Червоноармієць застогнав. Заплющилися очі, він неприємно. Довелося Остапові спинитися. Обережно, щоб не впустити автомати з плеча, приладнав пораненого собі на спину.

Він насилу ступав, ідучи по глибокому піску. Міркував, що тепер-то вже напевне десь недалеко — ось за бугром мало бути й село, звідки він тікав. Частина, мабуть, на тому ж місці, бо не вели б його в цей бік.

Щохвилини відчував, що може упасти на шляху. Шкода покидати зброю. Як раділи в частині, коли до них прибули автомати,— здадуться й ці два. Неначе й не важкі, а як притискають Остапа до землі. Поранений теж дедалі важчав. Остап стогнав, посуваючись крок за кроком. Піт заливав очі, а обтерти його було ніяк — руки не вільні. В небі високо дзвеніла пісня жайворонка, і Остап злостився, слухаючи її. Добре йому співати, перепурхуючи в повітрі. А спробував би заспівати, несучи по піску пораненого і два автомати.

Шляшок завертав набік. Через піт, що заливав очі, Остап ледве побачив село, хати, людей, що сновигали між

ними. Несказано зрадів. Якихось кілька десятків метрів він ще витримає.

Крок за кроком, переборюючи неймовірну слабкість, він посувався вперед. Аж ось і перша хата. Васько Явір воду з криниці тягне.

— Де капітан?

Васько підскочив, колесо стрімголов крутнулося, й відро з водою зірвалося, вода хлюпнула на гімнастюрку, на чоботи. Васько, остовпівши, стояв, роззявивши рота, і дивився на Остапа.

— Остапе... Остапе...

— Та чого ж ти витріщився? Де капітан?

— Тут... у хаті...

Остап рушив далі. Паморочилося в голові, червоні кола мінилися в очах. На порозі з'явився капітан Голубенко.

— А це що таке?

Остап обережно зсунув з себе знесилене тіло пораненого. Поклав його на траві. Зняв з плеча автомати. Виструнчився перед капітаном і захриплим голосом відрапортував:

— Боєць Остап Савчук... З'явився на розстріл згідно ухвали військового трибуналу.

НА СВІТАНКУ

— Ну, хлопці, вип'ємо за щасливий приїзд моєї Каті, щоб їй з нами добре жилося!
Всі схопилися. Дзенькнули чарки срібним передзвоном. Катя сміялася. Нарешті вона була з Олексою після шести місяців розлуки.

— Заспіваймо, хлопці!

Олекса підвівся й почав чистим, низьким голосом. Катя дивилася на чоловіка. Чорні брови — як вона кохала його чорні брови, що рівними дугами окреслювалися на ясному чолі! Сірі очі — як же вона кохала ці очі, що мінилися зеленню й блакиттю! Вії чорні, довгі, наче в дівчини: як вона кохала ці вії, що відтінювали ясність очей! Це був Олекса, її Олекса!

Як на Чорний Єрик, як на Чорний Єрик
Вдарили татари — сорок тисяч вояків!
І укрився берег, і укрився берег
Сотнями постріляних, порубаних мерців.

Хор дужих чоловічих голосів підхопив:

Любо, братця, любо, любо, братця, жить!
З нашим атаманом годі нам тужить!

— Ану, за нашого отамана! Нехай живе Олексій!

— Нехай живе Олексій! — лунко цокнула Катя чаркою об чоловікову чарку. Ах, як було чудово!

Як першая куля, як першая куля — вразила коня,
А що друга куля, а що друга куля — смерть була моя.

І знову хор. Катя приєднала до хору високий, трішечки захриплий голос.

Любо, братця, любо...

Молоденький прикордонник виводив:

Отаман вгадає, кого вже немає.
Ескадрон поповнений про мене не згада.

Блищали очі. Радісно, піднесено лунала козацька пісня.

Шкода тільки волі у широких полі,
Сонечка у небі та кохання на землі!

— Давай, Грицю, патефон, потанцюємо!

Всі схопилися, з гуркотом відсуваючи стіл.

— Катерино Іванівно, потанцюймо!

— Чому б і ні? Ох, давно я вже не танцювала! Ще в Москві.

— А зараз потанцюєте тут, на кордоні.

Зашурхотіла, зашелестіла голка патефона. Полетіла в ніч танцювальна музика. Катя танцювала, задихана, щаслива. Ах, як було чудово, як було радісно!

— Хлопці, мені теж щось належить! — сміявся Олекса. І Катя відчула, як її міцно обняли чоловікові руки. Притулилася близько, близенько. Це був Олекса. Пасмо темного волосся на чолі.

— Ну як, Катюшо?

— Добре, весело... Ох, милий, як добре!

— Глянь, ти всім сподобалася, Катю.

— Нікому не хочу подобатись, тільки тобі, Альошо.

— Люба, в тебе закохалися всі мої хлопці.

— Хочу тільки, щоб ти мене кохав, Альошо.

— Кохаю тебе, мила, єдина, чорнобривко моя!

— Тихо, Альошо! Почують.

— Товаришу комендант, не можна так. Ми теж хочемо потанцювати!

— Потанцюй, потанцюй ще з ними, Катю! Сердечні хлопці, всі, як один. Потанцюй!

Малі ніжки легко сковзалися по дошках підлоги, майло чорне м'яке волосся. Олекса посміхався і вибивав каблуком такт. Авжеж, це була Катя, наймиліша, найкраща, єдина. Після шести місяців розлуки. Патефон заскреготів.

— Голку, голку треба змінити.

— Я вже не можу, не можу! — із сміхом боронилася Катя від хлопців, які запрошували її танцювати.— Не можу, стільки днів у поїзді, і ще й зараз. Альошо, ти їм скажи, я ж не можу!

Найстарший з прикордонників втрутився:

— Досить, хлопці, люди повинні відпочити. Вже ніч. Завтра треба вставати рано.

Прикордонники виходили поволі, неохоче. Раптом спорожніла щойно повна гамору кімната.

— Пішли.

Катя машинально почала прибирати зі столу.

— Покинь, Катюшо, завтра. Спати час, уже північ. Глянь, ти ледве жива.

Вона всміхнулася. Шумували в голові вино й пісня, радісно тріпотіло серце.

— Покинь усе.

— Та неприємно! Глянь, усе порозкидане, брудне.

— Покинь, покинь. Спати підемо в сад. А вже завтра почнеш господарювати.

Вони вийшли в зоряну, тиху ніч. Палали зірки, жаріли діамантовим пилом у небі. На мокрій від роси траві, під широкою, гіллястою яблунею, Олексій стелив постіль.

— Ось тут, глянь, Катюшо, як буде добре.

— Зорі наче на яблуні.

Справді, здавалося, що зорі палають на гілках. Крізь чорну сітку листя й гілок Катя дивилася в іскристе небо. Матиола пахтіла, аж паморочилась голова.

— Олексію, Олексію, як гарно!

— Люба, люба моя!

— Альошо, Альошо, зорі дивляться!

— Нехай дивляться, Катю. Зорі радіють разом зі мною твоєї красі, нашому щастю.

Дуги чорних брів у темряві. В сьайві зір їх видко добре. Знайоме, близьке, кохане обличчя.

— Ах, Альошо, яка радість, яке щастя! Наче серце от-от розірветься.

— Це і є любов, Катюшо.

— Альошо, якби я мала крила, якби могла полетіти аж до зір.

— Це і є любов, Катюшо.

— Кохаеш мене, Олексю?

— Кохаю тебе, кохаю, кохаю!

— Олексю, Олексю, Олексю...

— Катю! Катю! Катю!

Нічого не треба, тільки повторювати кохане ім'я. Вони стоять яблуні, над яблунями зоряна метелиця.

— Олексю.

— Катю.

Здалека луною припливла пісня:

Сонечка в небі та кохання на землі...

- Співають хлопці...
- Спи, спи, мила.
- Олексю...

* *
*

Коли ж це було? Неймовірно! Вчора ввечері? Сьогодні вночі? Коли ж це було? Тисячу років тому — були танець, і вино, і зорі в гілках яблуні.

— Подавай, Катю, подавай!

Вона поспіхом, гарячково подавала патрони. Зсунулася хустка з голови. Олексій не оглядався. Схилившись над кулеметом, він тільки час від часу кидав:

— Подавай!

Цокотів кулемет, сунулась довга стрічка патронів. Катя поспіхом хапала наступну, тримала напоготові.

— Катю...

— Так.

— Іди ще раз подзвони.

— Так.

— Скажи полковникові, чуєш? Усе скажи!

— Так.

— Обережно, Катю, по землі.

— Так, Альошо, так.

Катя поповзла крізь кущі. За пагорбком помчала бігцем, добралася до будинку. Кинула до телефону.

— Місто, давай місто! Тридцять п'ять!

— Не відповідає.

— Давай, давай, тридцять шість!

— Не відповідає.

Телефоністка роз'єднала. Катя заломила руки. Підбігла до вікна. Там, за кущами, лунали залпи, тріскотіли постріли. Тремтячою рукою ще раз схопила трубку.

— Люба, дорога, це говорить Орлівка, Орлівка... Люба, рідна, дай місто, місто, тридцять п'ять!

— Не відповідає.

— Люба, люба, зрозумій, це говорить Орлівка! Зрозумій, Орлівка! Місто, хоч який-небудь телефон. Місто, місто, місто!

— Постараюсь, почекайте,— промовив голос у трубці.
Катя, напруживши всю волю, стримала тремтіння рук. Там, десь далеко, по той бік проводу, вона чула тріско-тіння штепселів і голос телефоністки, що вперто повторювала:

— Місто... Місто... Місто...

Катя чекала, охоплена тремтінням.

Там, на тому кінці проводу, точилася якась розмова.

— Алло, Орлівко!

— Я тут. Тут Орлівка, Орлівка, Орлівка!

— Зв'язок з містом перерваний. Ремонтують лінію. Треба почекати.

Катя безсило опустила руки. Зв'язок перерваний...

Вона вибігла з дому. До кущів, крізь кущі, потім повзком, на животі. Добігла до своїх. Олексій повернув до неї спитніле, брудне обличчя.

— Як?

— Зв'язок перерваний. Ремонтують лінію.

Він зціпив зуби.

— Катю, подивись. Грицька щось не чути.

Вона поповзла праворуч, за невеличкий пагорбок. Молоденький прикордонник лежав долілиць. Катя стисла губи. Обережно доторкнулась до хлоп'ячої щоки. Вона була ще тепла. Засунула руку під гімнастюрку. Серце не билось.

— Він мертвий,— сказала вона Олексі.

— Дев'ять,— полчив той.— Катю, патрони!

Вона подавала патрони. Розширеними від жаху очима дивилася туди, на той бік. Вузька річечка й місток. Звідти, з-за містка, гриміли постріли, в зелені вибухали червоні вогники.

— Швидше, Катю, давай!

Обое лежали на землі, заховавшись за кущами, за буйною зеленню. Без перерви, мов оскаженілі, стріляли в той бік. За двісті-триста кроків від них були німці.

Катя машинально подавала патрони. Дев'ятеро! Адже Грицька вже не можна рахувати. Грицька, який так взято танцював з нею ще кілька годин тому. Грицько.

Поруч, зовсім близько, хтось застогнав. Це їх уже не дев'ять, уже тільки вісім. Як його звали? Коля, так, Коля.

— Катю, спробуй ще раз, може, відремонтували.

Вона слухняно побігла.

— Орлівка... Говорить Орлівка. Люба, дорога, дай місто, місто, місто...

— Зв'язок буде не раніш як за дві години.

Катя кинула трубку. Помчала назад.

— Олексію, зв'язок буде тільки за дві години.

— За дві години нас уже не буде, Катюшо.

Катя поспіхом перелічила. Семеро!

— Катю, подивися, що з Платоном.

Вона обережно перев'язала скинутою з себе хусткою голову пораненого. Але кров лилася струмком, заливала їй руки, безвладні повіки падали на вже невидючі очі. Шестеро...

— Катю!

Вона схопилася, почувши голос чоловіка.

— Слухай, Катю, уважно.

— Так.

— Ти зумієш вивести машину з гаража?

Вона поточилася, наче її вдарили в груди.

— Зумієш?

Олексій не дивився на неї. Його погляд був спрямований в зелень зарослів, що зацвітали червоними вогниками.

— Так,— відповіла вона глухо.

— Чуєш, Катю?

— Так.

— В шафі документи. Всі документи на машину.

— Так.

— І в місто. Віддаси полковникові, розумієш? Іди!

Швидко!

— Альошо...

— Що?

— Я залишусь... Не можу.

— Катю! Негайно, розумієш, негайно! За хвилину може бути пізно! Документи — все в шафі, в шухляді в столі, перевір уважно, чуєш, Катю?

— Так.

Ні, він не глянув ні разу. Не зводив очей з містка й кушів. Високо вгорі з гуркотінням, громом, гурчанням пропливали одна за одною ескадрильї літаків. На схід.

— В машину — і газуй! Жени, як зможеш. Візьми наган, чуєш? Пам'ятай, Катю, сім патронів. Останній залиш на всякий випадок. Розумієш?

— Так...

— В разі чого — документи спали! Сірник у бак з бензином. І сьомий патрон. Іди, іди.

Вона не зважилась торкнутися до його руки, що простяглась по нову кулеметну стрічку. Останню! Катя поповзла до кущів. Раптом Олексій пригадав:

— Катю, почекай! Візьми партквиток. Збери в усіх. Відвезеш партквитки.

Вона тремтячими пальцями взяла червону книжечку. Поповзла від одного до другого. П'ятеро подало партійні квитки.

— У тих забори також.

Катя обшукала кишені вбитих. Вони були тут — малі червоні книжечки.

— Пам'ятай, Катю, в разі чого — бензином і підпали-ти! І сьомий патрон... Іди швидше. Катю, швидше!

Нарешті він глянув. Сірі очі, зараз налиті кров'ю, страшні. Вона відчула безмежну, безтямну любов до цього чоловіка.

— Альошо...

— Нічого, нічого, Катю. Поспішай, іди: оце і є любов, Катю, оце і є любов!

Вона прикусила губи. Рушила назад, відчуваючи за блузкою твердий дотик червоних книжечок.

— Ану, хлопці, заспіваймо моїй Катюші наостанку!

Отаман вгадає, кого вже нема,
Ескадрон поповнений про мене не згада...

Катя мчала на весь дух. За будинком — гараж. Якусь хвилину вона морочилася з засувом. Грузовик стояв у гаражі.

Вона чула. П'ять чоловічих голосів співало під акомпанемент безупинних пострілів:

Любо, братця, любо, любо, братця, жить...

Катя увімкнула мотор. Він заторохтів, загурчав. Там, за кущами, напевне чують, чує Олексій.

— Це і є любов, це любов... — безтямно повторювала вона сухими губами.

Одна за одною з гуркотінням, з глухим гудінням пропливали вгорі ескадрильї літаків. На схід. Там, за будинком, за лукою, торохтіли постріли. Та коли Катя виїхала на дорогу, вже їх не було чути, тільки це неосяжне гудіння літаків, що хвилями йшли на схід, гудіння, яке заповнювало землю й небо. Вітер свистів біля вух. Як

добре, що Олексій навчив її водити машину. Заблудити не можна, дорога одна. Швидше! Аби тільки швидше!

Праворуч і ліворуч дерева; кілька хат, луки, маленький гайок. Мов у гарячці, повторювала вона слова Олексія:

— Швидко, швидко! Може бути пізно.
І нав'язливо поверталась до неї пісня:

Шкода тільки волі у широких полі,
Сонечка у небі та кохання на землі!

Місто. Це було місто. Потяглися вулиці...

Вона швидко йшла по сходах.

— Комендант Олексій Назаров наказав мені відвезти документи.

Катя подавала папки, пачки паперів. Чоловік за столом брав усе по черзі.

— Сядьте, відпочиньте.

Ноги тремтіли. Гуло в голові, у вухах гриміли постріли, нестерпно гуркотів мотор машини. Поруч, біля столу, заставленого телефонами, монотонно, без кінця повторювала в трубку дівчина:

— Орлівку, дайте Орлівку... Орлівка... Орлівка... Орлівка...

Катя подавала блокноти з записами Олексія, якіс згортки паперів, стягнені резинками. Дівчина за телефоном безупинно повторювала своє:

— Орлівку, давайте Орлівку.

Раптом вона замовкла. Подала трубку чоловікові, що сидів за столом. Він став слухати. Катя стисла долоні. Прикипіла очима до уст цього чоловіка.

— Так, ясно. Розумію. Ясно.

Катя чекала. Переляканими очима вп'ялася в його очі. Але він не дивився на неї. Поволі поклав трубку.

— Що? Що? — схопилась Катя.

Він вийшов з-за столу. Взяв її холодні, тремтячі долоні в свої руки.

— Що, що?

— Орлівка не відповідає.

— Не відновили зв'язок?

Вона відчувала, як холонуть пальці, як леденіють ноги, леденіє все тіло.

— Люба, хоробра... Що вдієш, війна... В Орлівці — німці.

Мов луна, мов безмежно далекий спогад, прилетіли слова пісні. Хто ж це співав і коли?

Шкода тільки волі у широкім полі,
Сонечка у небі та кохання на землі!

Вона захиталась і сперлась об стіл. На хвилину перед очима попливла чорна мла. Вона стрималась, напруживши волю.

— Нічого, нічого... Я вже піду...

— Куди?

— Мені треба до обкому. До обкому.

Катя тяжко піднімалась по сходах. Один поверх, другий. Які страшенно довгі сходи, скільки східців... Вони зростали під ногами, множились, ніяк не хотіли кінчатися. Двері одні, другі, треті. Люди, повно людей. Майнув зелений кашкет. Стислося серце: зелений кашкет прикордонника.

Знову письмовий стіл. Чоловік за письмовим столом.

— Я принесла... принесла партійні квитки.

Вона витягла їх з-за блузки — десять червоних книжечок. Вони зачервоніли в долонях, мов плями свіжої крові.

— Чиї партійні квитки?

Катя випросталась. Суворим, без тремтіння голосом промовила:

— Партійні квитки десяти прикордонників, які полягли на заставі в Орлівці в бою з ворогом сьогодні на світанку.

На зеленому сукні зачервоніли партійні квитки. Секретар підвівся. Він довго дивився на червоні партійні квитки, що одсвічували на зеленому сукні столу живою кров'ю.

Братерство народів

— А гей, ви там, братерство народів, ідіть сюди!
— Ідемо! — відповів Рисаков. І вся трійця прямувала на димок до польової кухні.

— Де братерство народів? — питав командир, і кожен червоноармієць безпомилково показував на великий сірий танк.

Іх було троє — українець, руський та єврей. Екіпаж танка. Проте вони були разом не тільки в танку, це всюди нерозлучна трійця. Разом спали, разом брали їжу з кухні й могли цілими годинами розмовляти один з одним.

— Про що ви завжди говорите? І не набридне, скажи.

Фінкельштейн сором'язливо всміхався:

— Про що? Скільки всього цікавого... Ми собі розмовляємо. Чи заважаємо кому?

Власне, й говорив найбільше саме Фінкельштейн. Микола більше полюбляв сміятися, слухати. А Рисаков часом поринав у меланхолію.

— Тільки подумаєш... Ось тобі кажуть: життя... Скажу вам: страх, як люблю я жити... Могло ж бути все так хороше... Країна у нас, яка ж країна у нас! А люди у нас — самі знаєте, який це народ... Рік у рік кращає все, та де там рік у рік! З місяця в місяць... І ось...

— Цілком зрозуміло, — розпочинав Фінкельштейн свої довгі мудрування. — Доки існує капіталізм, існуватиме й війна. Доки існує капіталістичне оточення, нам завжди погрожуватимуть війною.

Рисаков слухав, хитав головою, зітхав.

— Я розумію... Я чудово розумію. І нема чого читати мені тут лекції. Тільки, бачиш, розуміти — одне, а інша справа... От і важко стає, як здумаєш...

— А це через те, що сидимо, як байбаки, на тому ж місці й нічого не робимо, — вставив Микола басом.

— Звичайно... Коли в людини кулі свистять над головою, не час задумуватись.

— А я,— боязко признався Фінкельштейн,— я саме тоді й думаю...

— Про що?

— Не «про що», а про кого... Я собі думаю... Звати її Соня.

— Твоя дівчина?

— Ну да... Ось так і думаю про Соню.

— Хоч яка ж вона? — зацікавився Микола.

— Вона? Соня... Соня собі маленька, зовсім маленька... Не більш, як мені до плеча... І коси в неї чорні, і очі чорні, та ще які чорні... А на щоці, коли усміхнеться, ямочка...

— Так,— похопився підтвердити Микола,— кругленька ямочка...

— Ти ж не знаєш її,— стурбувався Фінкельштейн.

— Кого не знаю?

— Та Соні ж...

— Я не про Соню, дурню, я про Гашу...

— А-а...

Рисаков зітхнув.

— А в мене вже діти. Двоє: дівчинка й хлопчик. Чудові діти.

— Великі? — поцікавився Микола.

— Шести й семи років. Хлопець — забіяка, як тільки та мати дає собі з ним раду? А дівчинка... Що це за дівчинка! А співає... Напевне, артисткою буде... Голосочок — що в того соловейка...

— Як воно тепер там, дома? — замріявся Фінкельштейн.

— Дома? А я зараз тобі скажу. Дружина моя зашиває штанчата Колі, факт — порвані. Кожен день хлоп'я рве штани. Як він примудряється, просто диво. Миколина Гаша, напевне, в полі: жнива ж... А Соня...

— Соня на фабриці. Вона ж трикотажниця. І батько мій на фабриці, ткач він. А матері в мене давно немає, померла, не пам'ятаю її. Я найменший...

— А брати, сестри є?

— Звичайно... Сестра моя лікар... Брат на Далекому Сході в Червоній Армії... Троє нас. Було четверо, та один брат помер.

— Так... Скажи, Фінкельштейн, як ти гадаєш, що буде після війни?

— Після війни? Це залежатиме від багато дечого... Робітничий клас Німеччини...

Його уважно слухали.

— Дуже ти вчений, Фінкельштейн... Тобі б тільки за письмовим столом сидіти, в бібліотеці... Професорувати б тобі, чи що... а не в танку.

Фінкельштейн ніяково посміхнувся:

— Так я й збирався... Професором... Батько теж завжди говорив мені: «Шмуль, ти голова... Що за голова у тебе!»

— Ти й будеш професором... Тільки це вже після війни...

— Звичайно, після війни.

— Треба вчитись, багато вчитись...

— А я після війни одружуся з Гашею, просто в той же день. У нас чудесний колгосп. Діти підуть, багато дітей. Господарювати буду.

— А я з Леною поїду на Кавказ. Ніколи не була на Кавказі, чудачка. Давно обіцяв їй, та ніяк не випадало. Але після війни вже неодмінно.

— Знаєте що?— пожвавішав Фінкельштейн.— Після війни давайте зустрінемось. Я з Соною, Микола з Гашею і ти з дружиною. Приїздіть усі до мене в Харків.

— Я так гадаю, що краще до мене. Чого пертися в місто? Приїдете, в садку спочинете на траві. Садок у нас, ого! Такі яблука, скажу я вам... З дітьми й приїзди, ото зрадіють! Хлопчиківі твоему по деревах є де полазити, яблук натрусить...

— І знов штанчата порве...

— Ну, то вже як годиться!.. На річку підемо ловити рибу... Риби у нас — багатство... Та що ви там знаєте! Гаша борщу зварить по-нашому. Ніде не зварять такого борщу.

— З часником? — поцікавився Фінкельштейн.

— Та... можна й з часником... Тільки, щоб не переборщити. Коли часнику багато, смак борщу зникає, сам часник. Кришеник часнику, га?

— Так, трошки можна,— погодився Рисаков.— А млинці у вас печуть?

— Питаєш... Можна й млинці... Та краще Гаша нава-

рять нам вареників. З сиром вареники, в сметані. Їж собі, пузо репається, а ти їси, не можеш відірватись. Хіба такі вареники...

— Щодо їжі, то я так собі. А от на траві полежати, на річку піти, це та-ак,— погодився Фінкельштейн.— Со-ня дуже полюбляє природу...

— Значить, домовилися, хлопці?

— Домовились.

— Тільки б отих гітлеряк розбити.

— Розіб'єм, не бійсь...

— Я знаю... Тільки б скоріш...

— Дивись, чи не скорий!

— Перша імперіалістична війна тяглася... — почав Фінкельштейн лекцію. Рисаков махнув рукою.

— Що там перша імперіалістична! Тоді таких танків не було, таких літаків, взагалі техніки... Тепер зовсім інше. Скоріше упораємося.

— Можна й скоріше,— погодився Фінкельштейн.

— Аби тільки вже вперед,— зітхнув Микола.

— Буде і вперед,— заспокоїв його Фінкельштейн.— Стратегія вимагає...

— Гей, ви там, братерство народів, готуйсь...

Вони кинулись до своєї «хати». З брязкотом, з громом рушив величезний танк.

Високо десь гули літаки. Приглушене гуркотіння гарматної пальби стрясало повітря, як глухе рикання звіра в темну ніч. Яскраві спалахи далеких вибухів на виднокрузі, як відблиски пожеж. Лісовим шляхом ішли танки в нічну темряву. Далеко навколо чути було гамір сталевих гусениць, грізне бряжчання заліза. Низько над шляхом хилилися соснові віти, злякані птахи зривалися в мороці, беспорядно билися крилами в лісовій темряві. Колона посувалася вперед, громохкі сталеві чудовиська, один за одним рухалися танки — мовчазні, грізні.

Ранком розпочався бій. Скрегочучи, ішли важкі танки, ламали дрібні дерева, втискали в землю цілі стовбури. Березова діброва слухняно встелялась, як жито з-під кіс косарів. Ще не обсохла роса на листі і дощем бризкала на сталеву броню передніх танків. Над білизою беріз, як над молочними згустками туману, ніжно зеленіли гнучкі віти. І в цей молочний туман, у трепетну зелень беріз, у гущавину папороті, що встеляла землю лапатим візерунковим листом, ішли важкі танки. Дугою пролі-

тали міни й зі стогоном, свистом, гамом вибухали, виростаючи фонтанами вогню. Приглушено гуділи гарматні постріли, відгавкувалися кулемети.

Рисаков, не відриваючи руки від кулемета, упевнено посилав смерть у гітлерівські лави, що з диким, нелюдським галасом ішли вперед. У танку все двигтіло й гуло від безперестанної пальби. Сталева броня розпеклася, стало гаряче і душно, пахло горілим порохом. Танк поволі видирався на бугор, потім зсувався вниз, гусениці слалися по сухій землі. Березовий гайок, а через мить — тріск живої деревини, і перед танком відкривався вільний простір.

Тріск... Рисаков відчував, що танк ламає не тільки берези. Під гусеницями тріщали, хрустіли людські кістки, черепи, тіла. «Як таракани», — з гидотою подумав Рисаков. І в ту ж мить щось трахнуло, сталева машина задрижала. Потім засопла, закашляла, ще трохи просунулась і спинилася.

— Гусениця, — спробував Микола перекричати дикий гамір бою. Рисаков хитнув головою. Обидва його друзі стали біля другого кулемета. Нерухомий танк стирчав, як круча, серед плетива березових стовбурів і довгих віт, ще не зачеплений позолотною рукою осені.

— О-ох...

Рисаков у ту ж мить почув той стогін, і здалося йому, що то він сам застогнав. Просто перед ним перли в атаку фашисти. Він бачив їх червоні, збуджені лица, широко розкриті в галасі роти. Без сумніву, вони були п'яні, як завжди, і перли вперед на вірну смерть в чадному божевіллі. Він озирнувся. Ті обидва трималися за очі. Їхній кулемет замовк. З-під пальців Фінкельштейна вузькою смужкою сочилася кров.

— Очі, очі, очі, — монотонно проказував Микола.

Рисакова струшувало холодне тремтіння. Спочатку зробив рух до пораних. Але в ту ж мить галас з боку німців посилювався. І він кинувся до свого кулемета. Дійсно, вони йшли, перли вперед, ні на що не зважаючи.

— Патронів! Зможете подати патронів?

Фінкельштейн навпомацки підповз до нього. Микола тремтливими руками вишукував патрони.

— Подавайте, подавайте, зможете подати?

— Стривай, я зараз, зараз...

— Він не дивився на їх скривавлені обличчя. За спиною

в себе він відчував їх важке дихання, автоматично брав патрони. Бив, стріляв по ясно видимій цілі, по фашистах, що виринали з-за невеличкого бугорка.

— Давайте, давайте.

Вони подавали. Фінкельштейн важко дихав. За кожним рухом з грудей йому виривався глухий стогін. Микола стогнав тонким дитячим стогоном.

Бух — танк знову задрижав. Рисаков міцно вилаявся.

— Вилазь, вилазь!.. Тепер будемо з-за танка.

— Стривай, я...

Звісно, вони не бачили. Вони стали сліпі, сліпі. Рисаков не відчував жалю до них у цю хвилину, а лиш розпалювався. Саме зараз, саме в цю мить дати ворогові вибити очі! Куди вони витріщалися ними, роззяви? Саме тепер, коли потрібні були всі сили...

Він виліз з танка й потяг Миколу за руку.

— Сюди! Сюди!

Поранені хапалися за броню, за гусениці, хисткими кроками вийшли з підбитого танка.

— Лягайте!

— Де німці? — запитав Фінкельштейн.

— Просто перед нами — не бачиш?

— Ні, не бачу, — придушеним голосом пояснив Фінкельштейн.

— Просто проти тебе, перед носом, — кинув Рисаков і вистрелив.

Невеличкий бугорок і підбитий танк захищали їх. Позиція хороша. Лежачи, він без упину стріляв з гвинтівки. Повітря шуміло й гуло, ляскали постріли, гриміли й скреготали танки. Натиск ворога слабшав. Рисаков побачив, як збоку, від кущів беріз, раптом виринув танк. Його сіро-зелена громада з'явилася зовсім поруч з гітлерівцями.

— Зайшли з тилу! — радісно заволав він.

Гітлерівці не витримали. Вони панічно кинулися назад, у той бік, звідки прийшли. Рисаков підвівся з землі.

— Тікають! Тікають, чорт побери!

Він був забруднений землею, закривавлений, п'яний від втоми й несподіваної радості. Позаду сунулися танки, перебігали бійці. Гітлерівці навіть стрілянину припинили. Сіро-зелені чудовиська перли вперед, невмолимо наздоганяли втікачів, чавили сталевими гусеницями. Згасли вогні мін, поле і ліс замовкли.

— Гей, братерство народів, де ви? Що там у вас, «хату» вашу підбили, га?

До них підходив командир. Він з подивом поглядав на трійцю.

— Фінкельштейн, чи ти збожеволів? Що ти робиш?

Рисаков озирнувся. За невеличким бугорком землі, звідки він щойно пішов, лежали ті двоє — Микола і Фінкельштейн. Підтримуючи один одного плечем, навпомацки допомагаючи один одному, вони заряджали нагани і всліпу стріляли в той бік, звідки ще хвилину тому йшла вперед фашистська частина. Із закривавлених очниць смужкою стікала кров. Страшне напруження, нелюдські зусилля відбилися на обличчях, піднесених догори, щоб дивитись невидючими очима на невидиму ціль. Різко й уривчасто били нагани. Після кожного пострілу з грудей Фінкельштейна виривався стогін. Микола стріляв мовчки. Білі зуби міцно, до крові прикусили губу.

— Що ви робите? Збожеволіли, чи що?

— Вони сліпі,— глухим голосом пояснив Рисаков.

БАРВІНОК

Лише коли чоловік у сірому пальті випростався, поставивши в проході один з клумаків, які він на превелику силу тягнув, Петро зрозумів, чому широкі плечі і якийсь особливий рух голови здалися йому такими знайомими.

— Докторе!

— Що? Хто це? Хто?

Короткозорі очі безпорадно блукали по обличчях людей, що юрбилися в коридорі вагона. Пенсне сприснуло з носа, і доктор, намагаючись його спіймати, впустив другий клумак. Нарешті він криво надів пенсне і лише тоді помітив, хто його покликав.

— Петре Павловичу! Не може бути! Петре Павловичу! Ходім, ходім, я тут, в купе... Хвилинку, ось я тільки ці речі...— заклопотався він і, знову гублячи пенсне, вхопив клумак.

— Почекайте, допоможу! — весело запропонував Петро, насилу встромляючи пальці під скручений кошлатий мотузок.— І навіщо вам, докторе, стільки барахла?

— Ні-ні, це нічого... Це не мої речі. Я зараз... Де ж та дівчина? Ось тільки тут була! Що ж я тепер з цим усім робитиму?

— Я тут, я тут! Ось товариш мені допоможе. Сюди, на полицю.

Чийсь руки схопили речі, і доктор з хвилину стояв нерухомо, ніби вагаючись, що йому робити.

— Петре Павловичу... Така несподіванка! Як воно буває в житті! Ось тут моє купе.

Але доктор відчинив не ті двері і незграбно відступив назад, зовсім зніяковілий.

— Може, тут?

— От-от, саме тут. Тільки ж та дівчина...

— Ой докторе, щось тут не гаразд з тією дівчиною!

— Що ви, Петре Павловичу, як можна! Бідолаха, такі важкі клумачки, вона мало не залишилася на станції. Стільки речей, а тут ще така тиснява... Але у нас є місце, заходьте. Це мій товариш! — відрекомендував доктор Петра якимсь невизначним людям, що їх Петро не зміг відразу роздивитися за густою хмарою сивого диму.

— Ану, посунься, Фросю. Соню, ти там ближче до вікна... Сідайте, сідайте...

Петро влаштувався біля доктора, щільно втиснувшись між його плечем і товстою бабусею, яка марно силкувалася засунути під лавку кошик, напханий продуктами.

— Ой бабусю! А з того боку видно ліс. Ой, справді! Я піду в коридор!

— Не крутись, Соню, бо тебе кондуктор викине з вагона,— простогнала бабуся, обтираючи обличчя носовичком.

— Не викине. Всі ходять, і нікого не викидають,— запротестувала дівчинка і замурзаними повідлом рученятами сперлася на коліна Петра, насилу перелазячи через ноги дорослих, які сиділи в купе.

— Ох, горе моє! — залементувала бабуся, але доктор поспіхом її заспокоїв.

— Нічого-нічого, нехай рухається. Дитині важко всидіти на місці. Нехай собі походить.

— Оце, докторе, зустрів! Хто б міг сподіватися! З доброго дива сідаєш у поїзд — і кого бачиш? Олександра Іларіоновича? Скільки ж це часу ми з вами не бачилися?

— Так-так, страшенно довго... Почекайте, скільки ж це буде? З рік, мабуть, або й більш... Звичайно, що я кажу, адже востаннє ми зустрічалися в Москві, це було ще під час війни.

— Звичайно. Аж тут доктор і дівчина! — засміявся Петро.

Доктор замахав руками.

— Що ви, що ви, Петре Павловичу! Як так можна... Звичайна річ... А щодо дівчини...

Пенсне знову впало з носа, і доктор став безпорадно шукати його на колінах. Петро зняв скельця, що зачепилися за гудзик жилетки.

— Ну от... Вічний клопіт!

— З цього пенсне, що не хоче триматися, я б упізнав вас не через рік, а через сто років,— засміявся Петро,

розчулено дивлячись на стурбоване, безпорадне обличчя сусіда.— Пам'ятаю, в госпіталі сестра Олена завжди їх шукала.

— І знаходила, знаходила! Наче крізь землю проваляться, а вона відразу знаходила... Наче знала, де я поклав.

— Сестра Олена... Цікаво, що вона зараз робить?

— Заміж вийшла, аякже, заміж. І далі працює в госпіталі.

Обидва замовкли. Несподівано Петро відчув, що ті госпітальні дні втратили своє трагічне забарвлення. Страждання стерлися, спогади стали любі й близькі. Доктор Олександр, сестра Олена, радісний пташиний спів за вікном, у верховітті великих дерев, з яких одне було розбите бомбою.

Невеличкий прифронтний госпіталь тепер, з відстані кількох років, здавався білою пристанню, оселею добрих людей, м'яких рук, співчутливих усміхів. І той госпіталь був саме такий, напевне, насамперед завдяки цьому зворушливому докторові, який всупереч своєму розгубленому вигляду вмів усе організувати, добути хоч і з-під землі, а головне, задати тон — який передавався й персоналу, і пораненим — глибоколюдяний, спокійний, повний віри в те, що буде добре, мусить бути добре та що страждання зовсім не найголовніші в житті, бо вони поступаються перед людським знанням, людською волею, людською добротою.

— Краєвид майже такий самий, як там, — усміхнувся Петро, дивлячись за вікно, де широко стелилися безкраї луки, зливаючись на обрії з темною лінією лісу.

— Так-так, звичайно, — зрадів доктор, витріщаючи круглі й опуклі за скельцями пенсне очі.

Не треба було й пояснювати: Олександр Іларіонович відразу ж догадався, про яке «там» говорить Петро.

За вікном поволі смеркало. Бабуся ретельно годувала двійко пустотливих дітлахів, бризкаючи на ноги сусідам молоком з пляшки, витягнутої з кошика; потім довго вкладала дітей спати. Повнісінький вагон наче збільшився — всі знайшли собі місця й звільнили коридор. Пасажири лягали спати, широко позіхали.

Змовкнув гамір. Хутко засвітіла носом спляча бабуся, поруч з якою полягали на лавці обидві дівчинки. Невиразні пасажири, які дримали і вдень, полізли на

горішні полиці, і раптом доктор і Петро наче опинилися самі в купе. Петро присунувся до вікна й притулився обличчям до холодної шибки. З-за темного лісу вилазив вузький молодик, і його сяйво вихоплювало з мороку майже непомітних лук сріблястий полиск річки, яка текла вздовж колії.

Поїзд гуркотів і гримів по рейках, але там, за вікном, була така невимовна тиша, наче весь світ застигав у дедалі дужчому, холодному, нерухомому сяйві місяця.

Так, місцевість була схожа. А це ж було так далеко звідси — і в просторі, і в часі. А надто в часі. Петрові важко було повірити, що й досі існує оте невеличке містечко, спалене, розбите бомбами, у вінку зелених лісів, кучерявих і тінистих, у вінку лук, що рясніли квітами, охоплене дугою річки, яка звивалася на рівнині біля підніжжя спадистих узгір'їв. Та що там, у червоному цегляному будинку, можливо, й досі функціонує госпіталь — адже там і раніше, перше ніж зайняли поранені, мистилася звичайна лікарня.

Доктор, мабуть, думав про те ж саме, бо, коли Петро заговорив, він одразу ж увійшов у течію його спогадів. Як легко було згадувати і як водночас тяжко! Тих людей, з яких багатьох уже не було на світі, ті події, що сьогодні здавалися майже неймовірними, ті часи, похмурі, страхітні й величні.

Вони розмовляли півголосом, щоб не будити сплячих. Діти, що спали, притулившись до бабусі, неспокійно крутилися уві сні; з верхніх полиць долинали могутне, переможне хропіння. Світло згасло, місячні плями, мов крижинки, лягали на обличчя, на руки сплячих.

— Мужність... Різна буває мужність...

— Різна? — здивувався Петро.

Доктор неспокійно засовався на лавці.

— Саме так... Ви, Петре, сміялися сьогодні, коли я ніс оті речі... Отож, бачите, це через одну дівчину, там у госпіталі...

Доктор на хвилину замовк і протер носовичком скельця пенсне, хоча все одно у півмороці, завороженим місячним світлом, він небагато міг побачити.

— Вас тоді вже не було, ви, мабуть, виїхали, так, звичайно, це було пізніше... Лежав у нас такий юнак, лейтенант, здається, так, лейтенант. Безнадійна справа, з самого початку ясно було, що безнадійна. А хлопчина ми-

лий і якийсь такий, наче дитина, аж дивно здавалося, що він був в армії, воював, що його поранено... Начитаний, дуже начитаний. Сестра Олена вже й сама не знала, де брати для нього книжки. Він читав, весь час читав. А коли книжок не було, одразу ж йому ставало важче. Отож сестра бігала, шукала, добрі люди приносили, як завжди.

— Так, там була одна інженерша, пам'ятаю, вона принесила книжки і мені.

— Авжеж, приносили, приносили... А хлопчина читав. Любив дискутувати, мав свої смаки. Вечорами, коли було трохи вільного часу, я заходив до нього, ми розмовляли.

— А дівчина?

— Отож дівчина... Приїхала одного дня. Виявляється, навіть не порадилася зі мною, хлопчина навіть не запитав. Написав, вона й приїхала. Білява, з кирпатим носиком. Звичайна дівчина, яких тисячі. Може, друкарка, може, касирка, може, студентка — хіба я знаю? Просто дівчина. Ніхто нічого мені не сказав. Іду собі по коридору, раптом навпроти отаке мале, з кирпатим носиком. Вперте личко, стиснуті кулачки. Іде просто на мене, ніби хоче стукнути отими кулачками... Брівки нахмурені, на чолі сувора зморшка — на такому ясному, ще зовсім дитячому чолі.

Обоє вони були молоденькі, саме це й найгірше, що обоє були такі неймовірно молоді. Наче страждання було зовсім не для них, розумієте мене? Наче вони не могли із ним мати нічого спільного...

— Так...

— Отож... Підіймає отой кирпатий носик і з таким завзяттям, немов я найгірший її ворог, пошепки, хоч його палата була на протилежному кінці коридора, так-так, звичайно, це ж була та наріжна палата з двома вікнами, пам'ятаєте?

— Пам'ятаю. Там ще лежав мій товариш з підрозділу з пораненням голови.

— З пораненням голови? — замислився доктор.— Але операція пройшла добре, правда ж? Такий високий, чорнявий, капітан чи майор?

— Капітан... А з тією дівчиною що?

— Так от... Кулачки стиснула і шепоче мені, так голосно, проникливо: «Докторе, що з ним? Негайно, я вимагаю, я мушу, негайно скажіть мені, що з ним таке?» Негайно я, звісно, сказати не міг: ніколи не знаєш, що

буде, як людина реагуватиме. Кажу їй — ходім до мене, до кабінету. Так пишно називали оту комірку біля входу — кабінет. Де там місце тоді було на кабінети... Але дівчина вперлася. Ні, вона нікуди не піде. Мусить знати тут, зараз же, негайно. Вийшла сестра Олена, якось її умовила. Прийшла в «кабінет», стоїть, брови насуплені, навіть важко повірити, що оце мале, яснооке, ясноволосе може так суворо виглядати. Що ж робити? Безглузде становище... Не попередили — і от маеш... Невідомо навіть, хто відразу ж пустив до його палати.

Починаю здалека, манівцями: як у нього з рукою. Дивиться уважно, мов слідчий на злочинця. Слухає, а в мене аж руки трусяться під цим поглядом. Може, тому, що вона така молоденька, обоє такі молоді... Отож я їй про руку, а вона аж ногою тупнула: «Не треба мені ніяких брехень, я не хочу про руку! Я вимагаю, я повинна знати, що з ним таке!» І так зблизька дивиться мені в очі, ох, такими суворими блакитними дитячими очима

— А він? — не зрозумів Петро.— Чому ви про руку?

— Бачите, така була історія... Хлопчина був поранений в руку. Вона чудово загоювалась, і він так радів. Під час кожної перев'язки з такою гордістю дивився на свою руку, як затягається, гоїться на ній рана, наче це була хтозна-яка його заслуга і власний винахід — отак ліквідувати рани.

— А в чому ж була річ?

— Бачите, Петре, в тому й суть. Рука... Рука гоїлась і прострелена легеня теж. Це не мало ніякого значення. Справа була не в цьому.

— А в чому ж?

— Отож і є... У хлопця був перебитий хребетний стовп. Сиділи там різні уламки, розбиті кістки, спинний мозок був порушений — нам, хірургам, вже нічого було робити. Йому паралізувало ноги, від пояса вниз це вже був труп, розумієте? І він нічого не почував. Всі це знали. Його довелось покласти в окремій палаті, хоч у нас зовсім не було місць. Розумієте, ніхто б не міг з ним витримати. А він нічого не знав. Ми переконали його, що нерухомість ніг — це тільки тимчасовий наслідок контузії, який хутко мине. Читав собі книжки і радів, що рука гоїться і прострелена легеня затягається теж. Отож хлопчина лежав і вираховував, коли вийде з госпіталю і повернеться на фронт та як воно буде після війни.

Страшенно він був молодий і так вірив у своє життя, в ті великі справи, які зможе здійснити. А там були вже перекреслені всі можливості; не було ніякого порятунку, і тільки він про це не знав. А до нього пустили оту малу, не попередили її... Він їй про легені, про руку, що вже гоїться і його незабаром випишуть, а вона ж бачить... Хлопчина чорний став, як земля, шоки западали з кожним днем, очі в проваллях, ніс загострювався дедалі дужче. Як він ще жив — бог його зна. Але жив, читав і про цю дівчину теж мені розповідав, аякже. Як вони поберуться відразу ж після війни, як працюватимуть... І на тобі — вона приїхала.

— Ви їй сказали?

— Мій дорогий, а що ж я мав зробити? Це ж і так було ясно, досить тільки глянути.

— А вона?

— Що ж? Нічого! Стоїть собі; подякувала за пояснення, я їй намагався пояснити якимсь легше, по-медичному. Знаю, що це безглуздо, не потрібно, але що вдієш... Хотілося якимсь легше. А вона стоїть. І раптом, невідомо чому, таким тонесеньким голоском: «Бачите, докторе, ми знаємо одне одного змалечку. Наші батьки жили двері в двері, і ми, як були ще зовсім дітьми, обіцяли одне одному: коли підростемо, одружимося. А тут ця війна...» Так і сказала «ця війна». Дорослі... Ех, Петре Павловичу, найважче було саме те, що я ніяк не міг трактувати оцих двох, як дорослих. І навіть не через роки, хоча й роки... В них обох було щось таке чисте, яке буває тільки в дітях, квітах, чи я знаю... І от маєш.

— Що ж далі?

— Та нічого, подякувала. А потім таким діловим, категоричним тоном, наче все було зрозуміле само собою: «Значить, я тут залишуся, поки він не вмере».

Звичайно, це було безглуздя, моїм обов'язком було сказати: ні, це госпіталь, а не готель, в якому кожен може оселитися. Але вірте не вірте, Петре Павловичу, я стільком людям уже відмовляв, стількох людей просив піти звідти, категорично, може, навіть жорстоко.

— Ну-ну...

— Але ж так. Лікар часом мусить бути жорстокий. Та, зрештою, це вже справа відчужань того, з ким ти говориш. Легко бути жорстоким, навіть не знаючи про це. Але тут — язик не повернувся.

«Поки не вмре» — по суті, він давно вже мусив умерти, але була в ньому якась феноменальна сила, яка тримала його в житті, всупереч усім законам медицини. Ну я й кажу — добре!

Було чимало таких — вони плакали, впадали в істерику, благали. Але правила є правилами. А вона ж зовсім і не просила. Просто повідомила, що залишається, — і все. Нічого зрештою не допомогло б, якби я сказав: ні! Думаєте, вона б послухалась? Нічого подібного. Отож я, щоб хоч якось врятувати власний престиж, нагадав — ніде, мовляв, не швендяти, нікому не перешкоджати, взагалі нічого там... Вона тільки мовчки головою киває, що згода.

От, наприклад, зараз, — кажу, — час лікарського обходу. Нікого чужого не повинно бути в лікарні. Вона підвела брівки, такі світлі й прямі, наче здивувалася цьому слову «чужі», але нічого не сказала. Спитала, коли скінчиться обхід, і пішла собі.

— Куди?

— Я не питав. Може, це дивно, але в мені це мале створіння з кирпатим носиком викликало несміливість дужче, ніж усі начальники світу. Вона повернулася на каблучках і пішла. А потім, якось перед обідом, заглядаю в палату — сидить. Хлопець обкладений подушками, очі в чорних проваллях, аж прозорі. Дивлюся: в нього навіть рум'янець на щоках, якщо це можна було назвати щоками. А вона сидить біля ліжка, розкладає на ковдрі барвінок. Мабуть, у ліс ходила, там по той бік колії була така галявина...

— За річкою, ліворуч.

— І там ріс барвінок, страшенно багато.

Петро злегка усміхнувся. На галявині не тільки ріс барвінок. Це було улюблене місце прогулянок трьох сестер Юр'євих, містечкових красунь. Відомо було, що їх завжди можна зустріти там опівдні. І той у госпіталі, хто вже одужав настільки, щоб ходити за річку, — міг сподіватися на прогулянку з котроюсь із трьох — зрештою все одно, з котрою саме. Всі три сестри були так схожі між собою, що поки ходячі хворі з госпіталю навчалися їх розрізняти, вони вже зовсім одужували і мусили їхати назад на фронт. В усіх трьох було ясне, пухнасте волосся і очі кольору барвінку. Саме через це Петро й запам'ятав барвінок на галявині. Сестри рвали його і, тримаючи біля обличчя букетик, казали співуче, протяжно:

— Правда ж, наші очі такого ж кольору, як барвінок? Так нам сказав один капітан.

Не треба було мати чин капітана, щоб це помітити. А може, й доктор? Та Петро аж посміхнувся в темряві від цієї думки. Ні, доктор, напевне, й не знав про існування сестер Юр'євих.

— Отож так... Розкладає цей барвінок, показує його, оповідає. Сміються обоє, вона з кирпатим носиком, і він — тінь самого себе. Я багато бачив, багато пережив, та коли глянув на цих двох дітей над барвінком на ковдрі... Ех, що тут багато говорити!

Я приходив, ставав у палаті біля дверей... Щоразу вони говорили про те саме. Як тепер їм вже не доведеться чекати довго, та як вони житимуть разом, як усе буде після війни. Вона вміла оповідати, ця мала. Яюсь так звичайно, просто, а бачиш усе — і цей будинок, де вони житимуть, і кімнату, і вазони на вікні, і полиці з книжками, все-все.

А хлопець слухає уважно і щось своє додає. Навіть сварилися, в який колір краще пофарбувати стіни. Сестра заходить і швидше тікає — не можна витримати. А наша дівчинка — нічого. Сидить, оповідає, сміється. Починається обхід — тихенько зникає, і потім, дивисься, — вона вже на місці. А хлопець променіє.

— І так залишилася до кінця?

— До кінця, до самісінького кінця. Що ж, я — старий лікар, стільки разів воював із смертю, така вже моя спеціальність — воювати із смертю. Не знаю, може, це й неправильно, але я всі роки думав, думав і не міг позбутись одного...

Доктор замовк і замислився, наче йому важко було сформулювати свою думку.

— Чого? — нарешті тихо спитав Петро.

— Бачите, смерть. Це наче легко сказати: смерть. Я дивлюся на неї все життя. Вмирають люди і вмирають, здавалося б, можна вже призвичаїтись. Але ж ні. З самого початку й до кінця мені здається, що смерть, як би це сказати? Ну так, суперечить природі. От-от, саме: суперечить природі. Можливо, Петре Павловичу, ви скажете мені, що це неправильно. Адже споконвіку вмирають дерева, квіти, тварини. Все, що народжується, вмирає. Що?

— Не знаю. Я ніколи не думав про це.

— Ніколи? — здивувався доктор.— Як, про що ніколи не думали?

— Про смерть,— признався Петро. І раптом сам здивувався. Як, невже це можливо? Він бачив стільки смертей за війну, стільки разів сам був за крок від смерті, але ніколи про неї не думав. Він нашвидку спробував пригадати деякі моменти з фронтового життя. Ні, правда,— ніколи.

— Зрештою, у вашому віці не думають про смерть, це ще не тема. Лікар — зовсім інша річ... Отож так... Квітка дає плід, колос дає зерно, виконують своє завдання, свою роль до кінця. І тоді смерть цілком природна. Але людина? Коли ж настає цей момент?

— Ну так, а от траву косять, коли квітнуть квіти і все ще зелене,— заперечив Петро.

— Справді,— зніяковів доктор.— Справді... Тим більше... Але що я казав? Ага... Пам'ятаєте, Петре Павловичу, Горького «Дівчина й Смерть»?

— Умгу,— невпевнено буркнув Петро.

— Ну от... Як там сказано: «Наче небом, місячним, зоряним тілом заслоняючи милого від Смерті...» Так, скільки разів долала смерть усі мої знання, усю мою вбогу лікарську мудрість, усі мої зусилля... Але ця мала вирішила побороти. Стала між своїм милим і смертю — й перемогла.

— Як? Він одужав? — остовпів Петро.

— Що ви, Петре Павловичу... Не можна одужати з хребтом, розтрошеним на кашу. Не в тому річ. І сама вона зрозуміла відразу. Тільки ж, бачите, Петре Павловичу, не це найстрашніше. Ви бачили коли-небудь, як умирає дитина?

— Ні.

— Ну, звичайно, звідки вам. А я стільки разів дивився — дитина не знає, не розуміє, не може ні знати, ні розуміти. Але приходить страх: дитя відчуває — з ним діється щось неприродне, щось, чого не повинно бути. Вірте мені, Петре Павловичу, цей страх, це відчуття жорстокості буває у дитини не слабше, ніж у людини дорослої, яка знає і розуміє, що з нею. А вони ж обоє були дітьми, обоє... Але ця мала знала, якимось своїм великим розумом любові зрозуміла, що найстрашніше для її хлопця, і стала на бій із смертю. Малими своїми рученя-

тами, кирпатим носиком, ліловою блакитністю барвінкового цвіту заслонила згасаючим очам морок смерті. Не могла його врятувати, його не міг врятувати ніхто. Але вона перемогла кошмар смерті, страх перед нею, тремтіння. Впевненою рукою провела свого хлопця по вузькій кладочці від життя до небуття, над темрявою страждань, мук, жаху. І він наче ковзнув у смерть, розумієте мене? Не переживав її. Як би це сказати? Був — і перестав бути. Без тих обов'язкових ознак, які жахають і того, хто вмирає, і тих, що на це дивляться. Яка ж дужа була ота мала дівчинка!.. Ні зітхань, ні блідості, ні виразу напруження на обличчі. Аж до кінця з усміхненим личком; аж до кінця, коли вже очі її хлопця згасали,— радісно оповідала, як вони житимуть удвох. Я думав — не витримає, зломиться. Ні, витримала, саме так «заслоняючи милого від Смерті». І він умер спокійно, як банально кажуть, «ніби заснув». Так-так...

— А вона?

— Що ж... Поховали ми його. Якраз того самого дня довелось тікати. Гітлерівці прорвалися на нашому відтинку фронту. Ех. Ні машин, нічого... З-під землі добували коней, вози, тягли, несли поранених і пощастило — не залишили жодної людини.

А вона помагала і як помагала, мала, мужня дівчинка з кирпатим носиком. Так-так, коли мені кажуть про мужність... Не знаю, може, найбільша мужність, яку я зустрів на своєму шляху під час війни,— було саме це? Барвінковий цвіт проти смерті, мужній усміх аж до кінця — очам приреченого на смерть.

На верхній полиці захропіли голосніше. Доктор раптом похилився і почав обмацувати підлогу біля своїх ніг.

-- Що сталося?

— Знову... Прокляте пенсне! Щойно було, і знов... А в цій темряві... розтопчуть, як же я буду без пенсне? — безпорадно скаржився доктор, ладен навкарачки шукати своє загублене пенсне.

— Почекайте, Олександрє Іларіоновичу, воно ж туди не могло впасти. Сідайте, я спробую. Ех, ось воно,— зрадив Петро, відчипляючи від гудзика піджака докторське пенсне.

— Так, справді. Дуже вам дякую. Вічний клопіт...— бурчав зніяковілий доктор, сідаючи назад на лавку.— Про що це я казав? Еге, так... Бачите, коли я пригадую

оту дівчину... Ви сміялися з клумаків... А я дивлюсь, іде таке мале, насилу тягне на приступку речі. Можливо, таке ж мужнє, енергійне, мандрує кудись у своїх важливих, найважливіших справах. Глянеш — ніби нічого такого: носик як носик, личко як личко. Дівчинка. Але хто вона справді?

— А про ту ви нічого не знаєте, докторе?

— Ні. Десь зникла після евакуації госпіталю, я ніколи її потім не зустрів. Але знаєте, Петре Павловичу, в нашому госпіталі добудовують зараз нове крило. Прається там безліч дівчат. З вапном там, з цеглою, хіба я знаю, з чим... Я часом дивлюся з вікна, як вони працюють — у дощ, у холод, у спеку, і пригадую ту. Може, теж на будові, може, в шахті, може, водить трактор, виконує якусь свою маленьку, величну роботу. Так само мужньо, так само бадьоро, як тоді. І вона, й сотні, й тисячі інших, таких собі звичайних, з кирпатими носиками, мужніх, таких мужніх дівчат.

Доктор замовкнув. Софійка щось замимрила крізь сон. За вікном ледве помітно починав голубіти світанок, обережно вимальовуючи з темряви, що відступала перед ним, тендітні обриси кущів і дерев. Гуркотів поїзд, а за спітнілою швидкою неосяжною тишею пропливав лісовий, луговий, перетканий сіткою струмків краєвид.

ЗУСТРІЧ

— Трапляються все-таки випадки, коли людина задля власного порятунку має право пожертвувати чужим життям,— заявив головний інженер, високий, худий чоловік з орденськими колодками на грудях.

— Трапляються, можливо. Хоча й нечувано, винятково рідко. Але думаю, що й тоді нелегко зважитись і до кінця перевірити самого себе: чи не криється десь на дні звичайнісінький егоїзм, бажання врятувати власну шкуру — за всяку ціну. Зрештою, не знаю, я ніколи не бував у такій ситуації, мені важко щось сказати. Навпаки, я раз зіткнувся з випадком, коли все розв'язало саме життя, і на питання — чи маєш ти право задля власного порятунку пожертвувати чужим існуванням — воно швидко дало відповідь. Страхітно голосно, брутально, безжалісно сказало: ні!

Директор помовчав і запалив цигарку — якось незграбно, лівою рукою, правою притримуючи на столі коробку з сірниками. Всі уважно придивлялись до нього. Він був тут новою людиною — і якраз цього першого дня, коли він приїхав, невідомо чому почалася ця розмова, яка не мала нічого спільного з цукроварнею, роботою, поточними справами. Дружина головного інженера, в квартирі якого всі вечеряли, вже прибрала зі столу склянки після чаю, та хоча було пізно, чомусь ніхто не квапився йти. Хотілося познайомитись із цим новим керівником, щось дізнатися про нього, зрозуміти, яка людина стала їхнім начальником. За столом сиділо близько десяти співбесідників.

— Часом трапляється дивовижний збіг обставин... Надзвичайно дивовижний,— почав директор після недовгого мовчання, стежачи за димком своєї цигарки.—

Ну от, приміром, виникло таке дивне питання... Якраз тут і якраз між нами...

— Чому дивне? — запитав хтось.

Директор машинально загасив щойно запалену цигарку і довго придушував її в попільничці.

— Чому дивне? Гм, це довга історія...

Начебто мимоволі він затримав погляд на постаті помічника головного інженера: високого, елегантно вдягненого чоловіка, з гладенькою зачіскою та поораним борознами обличчям. Той ніби зніжковів, але погляд директора побіг далі, по обличчях слухачів, і зупинився на стіні, де на турецькому килимку поблискувала рамка збляклої фотографії.

— Це дуже довга історія...

— Нічого, ще зовсім не пізно,— втрутилася жінка головного інженера.— Я ще приготую чаю, послухаємо.

— Звичайно, Костянтіне Івановичу, розкажіть, розкажіть!

— І досить похмура.

— Це нічого, послухаємо.

— Отака собі історія з гестапівської камери.

Він знову запалив цигарку, тримаючи її в лівій руці.

— Я сидів у тюрмі в маленькому містечку. Був там такий триповерховий будинок, непоказний, пофарбований у жовтий колір. З якогось складу чи майстерні німці перебудували його на в'язницю. Камери виходили на подвір'я. А подвір'я — обгороджене з усіх боків муром. Взагалі вигляд непоетичний. Великий смітник, якого не чистили, мабуть, ще від царя Панька та на який виливали помії з тюремної кухні. Ці покидьки гнили на смітнику. Спершу навіть важко було витримати цей сморід, потім поволі призвичаювався. В усякому разі, дихати було нелегко. Мур теж був жовтий, обдертий, з плямами вогкості.

— Козирків на вікнах не було? — запитав бухгалтер, поправляючи окуляри. Він за окупації місяць сидів під арештом і через те вважав себе за неабиякого знавця тюремних справ.

Директор криво посміхнувся:

— Навіщо козирки? Цілком досить було й муру. Над муром — крихітний клаптик неба,— тільки воно не жовте і не смердюче. Бо жовтий був навіть наш наглядач. Височезний дядько, кістлявий, із спотвореною

мордою та ще й нервовим тиком. Тюремник конвульсійно примружував ліве око, і це було навіть кумедно — наче він комусь багатозначно підморгував. Зрештою це була єдина його кумедна риса — важко було собі уявити більш похмуру тварюку. Я, може, тричі за весь час чув його голос — він, власне, розмовляв з нами на мигах.

— Що з вами, Олексію Прокоповичу? — пошепки запитала господиня, поклавши руку на плече помічникові головного інженера.

— Нічого-нічого, голова трохи болить,— відповів той і трохи відсунувся від столу в тінь, де не так било в очі світло лампи під великим абажуром, яка низько звисала над столом.

— У нього була цікава звичка, у нашого наглядача. Час від часу, коли йому, мабуть, набридало сидіти в коридорі, він одчиняв двері, переступав поріг і ставав, спершись об одвірок. Стояв так і дивився. Півгодини, годину. Набундючений, похмурий. Абсолютно нерухомо. Обличчя — як у покійника через три дні після смерті. Спершу ми в страшному напруженні чекали, що з цього буде. А він стежить очима за кожним нашим рухом — і нічого. Що в нас було такого цікавого, не знаю, тим більше, що під його поглядом ми довго почували себе наче паралізовані. А потім, ні сіло ні впало, повернуться на каблучках і вийде.

Другого наглядача ми знали тільки з голосу — він верещав за двох. До нас не з'являвся, ми чули тільки, як він гупає по коридору. Ходив у якихось фантастичних чоботях, ступаючи так важко, що буквально стіни дрижали, хоч були зовсім не такі тонкі, і до того ж верещав. Цілісінький день було його чути. Лаяв усіх і все — від підлоги й стін аж до своїх поплічників. До втоми, до огиди. Взагалі не знаю, як було в інших тюрмах, а в нас — наче все спеціально було організоване під знаком нудьги. І цей жовтий мур, і смітник, і наш мовчазний Ганс (так ми його називали, лихо знає, яке в нього там справді було ім'я), і ця тварюка, що завжди однаковим голосом верещала в коридорі,— все було в одному тоні, одного відтінку і утворювало атмосферу такої монотонності, що можна було здуріти. Напочатку крізь нашу камеру проходило багато людей, вони з'являлися і зникали — невідомо куди йшли, на свободу чи на смерть. Та потім тут якось застрягла наша п'ятірка — отак ми й кисли, нікого

більше не бачачи. Важко повірити, та, коли викликали на допит, це було навіть схоже на розвагу, що хоч трохи порушувала цю потворну нудьгу, яка могла довести до шаленства. Можливо, це було спеціально влаштовано, а може, й ні, але часом я мав підозру, що все було влаштовано саме так, щоб ми потихеньку, один за одним, божеволіли. Просто хотілося здохнути — аби тільки швидше.

Директор зупинився і наче замислився. В кімнаті панувала тиша. Тільки ледве-ледве шумів самовар.

— От бачите, як би це вам пояснити... Биття на допитах, знущання збуджували певні імпульси, які стверджували, що ти — людина, імпульси, які підтримували тебе, — ти ненавидів, страждав, бунтувався, одне слово — жив. Але цей жовтий мур, і крива пика Ганса, і завжди однакові звуки в коридорі були наче стародавні тортури, які колись застосовували в Китаї: крапля за краплею розмірено падала на голову вода, аж поки людина не збожеволіє.

Людина починала відчувати огиду й презирство до самої себе. Ну отаке враження, що поволі розкладаєшся, гниєш. Гітлерівці, мабуть, застосовували до нас якийсь спеціальний метод — після кількох перших допитів минали цілі тижні, а нами ніхто більше не цікавився, наче про наше існування забули. І до того ж товариство в камері підбралося не сказати щоб дуже добре: четверо інтелігентів і молодий сільський хлопець, який найгірше з усіх нас зносив задуху ув'язнення і цілими днями дримав у якомусь отупінні. Всі ми зустрілися тут уперше в житті, нічого один про одного не знали, і, ясна річ, кожен намагався поводитись обережно. Власне, нас усіх заарештували отак собі, навмання, зовсім випадково. Гітлерівці таки були дурні — це треба визнати. Коли мене забрали, я був певен, що про мене дещо відомо — виявилось, що нічого подібного. Навіть до прізвища не докопалися.

Зрештою, я не був у цій дірі — містечку — ще з шкільних років: гестапівці мали небагато шансів зібрати про мене якісь відомості. Прийняли на віру мої фальшиві документи і, мабуть, самі не знали, що робити далі. Формально у мене все було в порядку. Але вони або щось інстинктивно відчували, або й просто забули про мене, і тому я сидів. Злість брала, що все вийшло так безглуздо, розумієте, ти й не встиг виявити героїзму, просто випадково заарештували на вулиці — і все. А потім ідіотські

тижні, місяці, коли ти навіть гестапівцям ні на що не був потрібний. Більшість співкамерників була точнісінько в такому ж становищі. Незалежно від того, хто там що наробив і чи зробив щось взагалі, кожен вскочив сюди цілком випадково, і німці самі не знали, кого тримають. Хлопця, наприклад, забрали за те, що він потай заколов свиню, хоч я знав, що він працював у диверсійній групі на залізниці. Власне, слід було радіти, що гестапівці ні до чого не докопались, але, кінець кінцем, це була сумнівна втіха, бо залежно від настрою чи капризу нас могли так само забити чи розстріляти без будь-якого приводу. Тільки свідомість, що організація наша, виходить, не провалилася, спершу давала якусь радість, але потім це вже стало здаватися зовсім природним, і тим більше дратував мій безглуздий арешт.

Саме тому, що ми не здавалися гестапівцям грізними злочинцями, нас і вмістили в цій камері внизу, де час від часу можна було навіть побачити у вікно, як хтось із тюремної обслуги виносить сміття й покидьки на брудотний смітник під муром. Здебільшого це були німці і дуже рідко — дівчина, яку, мабуть, найняли десь у місті. Але вона теж начебто пристосувалася до оточення і була така ж сіра, жовта, невиразна, як усе навколо нас. Я спершу думав, що з її допомогою пощастить зв'язатися з містом, але це було затуркане, дурнувате створіння, здається, навіть не зовсім нормальне, нічого її не цікавило, крім сміття, вона ніколи навіть не глянула в наше вікно.

Через деякий час до нас посадили шостого. Випадково чи навмисне — лихо його зна, — ми ніяк не могли догадатися. Прибулий досить невиразно пояснив нам, за що його заарештували, але Ганс ставився до нього наче трохи інакше, ніж до всіх. Час від часу він мовчки давав йому цигарку з такою нерухомою, байдужою пикою, що я б плюнув у неї, а не взяв. Але прибулий брав. Без приниження, теж мовчки, але брав. Нарешті виявилось, що він сидів ще й у наших, за бандитизм чи грабіж, навіть кілька разів. Жертва більшовизму — ось чим пояснювалися Гансові цигарки. Чи посадили його зараз за якісь нові грабунки, чи просто як провокатора, — ми не знали. Хоч в останньому випадку оце частування цигарками було б зовсім безглузде. Обличчя в новачка було симпатичне, ніби зовсім не злодійське. В своїй спеціаль-

ності він сам признався, сказав, що звук до тюрми, бо наші, мовляв, частенько тримали його в таких місцях. Звичайно, ми почали стерегтися.

Отож через це товариство став неможливий наш останній рятунок — розмови. Тепер можна було говорити тільки про справи зовсім нейтральні — про баланду, про погоду, про біль у кістках і взагалі про хвороби. З нами сидів один такий дідуган, він працював до війни в броварні. Від кожної зміни погоди його так корчило, що він цілісіньку ніч не давав нам спати, стогнав і ойкав. Крім того, в нього був діабет, і ясно було, що на нашій діеті він довго не протягне. В усіх озвалися старі хвороби, з'явилися нові, і це становило, так би мовити, стрижень наших розмов. Як хто хворів, як лікувався, у кого що болить. Ніхто не був такий дурний, щоб звернутися до тюремного лікаря, нам добре було відомо, чим це скінчиться. Яша, злодій, не брав участі в цих медичних розвагах, хоч, мабуть, теж був не зовсім здоровий. Але тримався він найкраще з усіх нас. Ходить, було, по камері, по свистує. Дуже гарно свистів — різні арії з опер, народні пісні. Часом давав якусь пораду, приміром, що треба ходити по камері, тоді ноги не так набрякатимуть. Хліб радив їсти не відразу, а малесенькими шматочками і довго жувати; справді, тоді менше відчувався голод і глейка пайка, яку нам давали, менше псувала шлунок. Отакі собі — спеціальні, тюремні поради. І на цьому, по суті, обмежувалося наше з ним співжиття. Не знаю, як інших, але мене ця камера доводила до якогось тваринного стану: ти не помічав навіть того, що було під самісіньким носом.

— Це ж як? — здивувався хтось.

— А так... Сидів ти з людьми день і ніч, тижні й місяці, а по суті, зовсім ними не цікавився. Ми псували один одному нерви, гримали на нашого бідолаху з броварні, коли він починав стогнати, чіплялися до бухгалтера за те, що в нього постійна бігунка, бо в нас і так не було чим дихати, а параша стояла в камері. Ми вже до огиди знали голоси своїх співкамерників, хрипіння, рухи, дрібні звички. Ні, воно зовсім не було поетичне, романтичне і геройське — оце наше ув'язнення. Жити не хотілося від бруду, вогкості, безнадійності, настогидли й товариші цієї недолі. Тим більше, що вони зовсім не скидалися на борців свободи, які страждають за свою ідею — отак, як

ми це звикли собі уявляти. Отому дідугану з броварні було вже під шістдесят; колись, мабуть, він був товстий, а зараз жовта шкіра висіла на ньому, як надто просторе вбрання. Другий — агроном...

Директор ніби завагався.

— Так, агроном з першого ж дня замкнувся в собі, похмурий і злий. У місті в нього була дружина й дитина — він хвилювався за них. Ну й хлопець — його, певне, звали якось інакше, але ми охрестили Грицем. Коли його брали, мабуть, добре побили: він ледве волочив ноги і, як уже я, здається, казав, цілий день дрімав. Ще був малий, худий бухгалтер, який всього смертельно боявся. Боявся Ганса, хоч той не виявляв навіть такої ініціативи, щоб ударити когось із нас; боявся наглядача в коридорі й від самої луни його вереску аж корчився і зеленів.

Ну й нарешті я. Нема сумніву, що для інших я був так само нецікавий і неприємний, як і вони для мене. Раніше мене завжди вважали за веселуна, але чомусь у цій камері я не міг видушити з себе ні крихти веселості. Я був уїдливий, за всяку дрібницю чіплявся до всіх, мов педантична стара дівка.

Отак ми конали, бо важко це назвати життям. Жодного знаку іззовні — наче світ перестав існувати. Зрештою, я ні на що не міг сподіватися. Я саме мав виїздити, може, ніхто й не знав, що в останню хвилину я завалився. Але навіть агроном, сім'я якого жила в місті, теж нічого не мав з волі.

Здавалося, ми будемо так поволі гнити, аж поки не зогниємо. Нас аж дивувало, що нам досі присилають їжу з кухні — брудну воду, яку пишно величали супом, і глину з тирсою, що імітувала хліб. Це була єдина ознака, що ми все-таки фігуруємо десь у списках, що офіційно ми існуємо. Хто ще, крім нас, сидів у тюрмі, ми теж не могли довідатись. Наша камера була на розі, отож з одного боку біля неї не було приміщень, з другого — якийсь склад, чи що, а за дверима — тупик коридора, який саме тут закінчувався. Отож у нас не було навіть сусідів. Взагалі думаю, що внизу ніхто, крім нас, не сидів; камери були вище, а тут лише якісь господарські приміщення. На допит нас водили на другий поверх, але канцелярія містилася зараз же біля сходів, виходить, і тут ми нікого не бачили. Та я вже казав, що допитували нас лише на

самому початку. З останнього розпачу я намагався витягти щось з Ганса, але при першому ж слові він витріщив на мене такі бездумні, скляні очі, що я відмовився від своєї спроби.

Спершу у нас ще траплялися якісь напади шаленства. Пивовар плакав уголос і бився головою об стіну. Потім усіх охопила апатія, щось на зразок моральної сплячки.

І саме в цей період я одного дня помітив, що наш агроном нервує. У нього тремтіли руки, він придивлявся до кожного по черзі, ніби вперше в житті бачив нас, розкривав рота, наче хотів щось сказати, але мовчав.

«Ого, цей уже готовий!» — подумав я про себе і тільки чекав, чим це скінчиться — нападом шаленства чи тихим божевіллям. Ви, мабуть, знаєте, що тихе божевілля гірше, але ж не дуже приємно чекати, що в найнесподіванішу хвилину твій тюремний товариш кине́ться на тебе й задушить. Я став скоса придивлятися до нього, але нічого, — він весь день проблукав по камері, а ввечері ліг спати, так само, як і інші.

Не знаю, чи мене збудив шелест, чи просто я відчув, що в камері щось діється. Ніч була ясна. Дивлюся, хтось стоїть біля вікна. Вікно було невисоко, підвіконня трохи вище грудей. В одному кутку вікна була вибита шибка, ніхто її не пробував заткнути хоч би ганчіркою, а щодо ізоляції — все одно вікно виходило на це прокляте подвір'я, отож ніяк не давало змоги налагодити зв'язок з зовнішнім світом. Для нас ця діра не мала ніякого значення, і наглядачі теж, мабуть, не звертали на неї уваги.

Дивлюся: агроном щось там майструє. Якби не його поведінка протягом усього дня, я б подумав, що йому просто стало душно і він хоче подихати свіжим повітрям, оскільки сморід із смітника можна було назвати повітрям. Але, через те що я спостерігав удень, мене охопив неспокій. Лихо його знає, може, чоловікові схотілося пошукати, чи не стримлять десь у рамі уламки скла, та й перерізати собі жилу? Отож я потихеньку встаю, а він уже повертається од вікна. Побачив мене та аж підскочив. Але не скрикнув. Підходить, сідає в ногах на нарах, — ми всі спали покотом на тих дошках, зверху трохи вкритих соломою, тільки Яша окремо, навпроти, бо в нас уже не було місця.

Всі хропуть, у коридорі тихо, а той мені...

Директор на хвилину замовк, став придивлятися до згаслої цигарки. На столі холонув чай, якого ніхто не пив. Чути було тільки чиєсь прискорене, важке дихання.

— Серце мені підкотилося до горлянки. Виявляється, ще існував світ, за цими мурами існували люди. Наш агроном мав підстави нервуватися. За обідом він несподівано знайшов у хлібі листа від дружини.

Там, у містечку, ще до війни працювала в ресторані на вокзалі така собі молодичка. Всі її знали, бо вона вічно шкірила зуби до відвідувачів. Волосся фарбувала під колір соломи, і навіть непогана була з себе, але не така вже молоденька, вдова, здається, чи щось подібне. Вона якось обкрутила коменданта тюрми, він узяв її працювати на кухню, так, про людське око, аби тільки тримати біля себе. Сам він теж жив біля тюрми. Не раз ми бажали цій молодичці лихої смерті за ті супчики, які варилися під її наглядом. Лихо його знає, чи то гроші, чи, може, обізвалося в ній якесь сумління, але ця жінка згодилася стати посередницею — запекла в хлібі листа. А ввечері хтось поклав на вікно, в кутку за вибитою шибкою, напильники, пилки: першорядний інструмент — слюсарський чи злодійський комплект.

Почали радитись, що робити. Виявилось, що там, на волі, подумали й про дальше. Якщо до призначеної ночі ми випиляємо ґрати, а це було не так важко, вони вже геть поіржавіли, — там, з того боку, вже чекатимуть: перекинуть нам вірвовку. Уявіть собі, після всіх цих місяців... Мені здавалося — я збожеволію. Воля, життя, боротьба — це вже стільки разів здавалося втраченим назавжди, і ось — тільки руку простягти.

Треба було розповісти таємницю всім, звичайно, крім Яшка. Агроном також трохи побоювався нашого бухгалтера, мовляв, від страху може виказати. Правда, той завжди всього боявся, але це ще не все. Фізичний страх не завжди йде в парі з моральним боягузством. Отож ми сказали й бухгалтеру. Тепер постала нова проблема, як розпиляти ґрати, щоб не помітив Яшко. Зрештою, все здавалося нам ясним і простим. Чим безнадійніше все було досі, тим легше ми повірили в порятунок. Ми були такі певні, що втечемо, наче вже опинилися за муром. І справді, об'єктивно кажучи, обставини були ідеальні. Ця камера була швидше схожа на якесь місце поперед-

нього ув'язнення: вікно на першому поверсі, старі ґрати, подвір'я-смітник, де не було охорони...

Працювати, звичайно, треба було вночі. Ми ніколи цього не робили, але були переконані, що все піде як по маслу.

Ми пиляли по черзі, три ночі підряд. Пилки були тонесенькі, як волосинки, калічили пальці, ми не могли дати собі з ними ради. Наш хлопець був зовсім безсилий, не міг навіть стояти, бо його відразу починало нудити, щось йому, мабуть, відбили всередині. З пивовара теж небагато було користі, бо в нього спухли пальці в суглобах і боліли, і ми, по суті, пиляли втрюх — агроном, а й бухгалтер. Після вечірньої перевірки мерщій лягали спати, чекаючи, коли засне Яшко. Я й досі не знаю, догадувався він про нашу роботу чи ні; в усякому разі, дивно було, що він так швидко засинав, не прокидався вночі, а вдень не підходив до вікна, де б міг побачити сліди нашої роботи, коли б мав якусь підозру. Але тоді ми вважали це за цілком природне. Все йшло як слід. Ми з першого моменту так повірили в успіх своєї справи, що не передбачали ніяких перешкод. Вони просто не входили до нашого плану.

На третю ніч бухгалтер необережно зачепив уламок розбитої шибки, який ще стримів у рамі. Скло вилетіло й розбилася на каменях унизу. Брязкоту майже не було, уламок був маленький, але нам здалося, наче під вікном вибухнула бомба. Та, мабуть, ніхто не почув, у будинку скрізь було тихо. Але цієї ночі ми вже не зважились піляти далі.

А вранці вибухла катастрофа. Звичайно, нещастя прийшло з цього проклятого подвір'я. Прибиральники, що вранці виносили сміття, побачили розбите скло під вікном, зацікавились. Ну й зовсім не важко було встановити, що ґрати надпиляні. Ми вже встигли заспокоїтись, що наша нічна пригода не викликала тривоги, і тепер несподіванка впала на нас, мов ґрім.

Після сніданку, коли ще гріло шлунки сумнівне тепло бовтанки, яку тут бундючно називали кавою, раптом загупали кроки в коридорі, двері відчинилися, і ми мали приємність побачити безліч гітлерівців одразу. Тут був і начальник тюрми, і товстий гестапівець, який нас допитував, і наш Ганс, і ще, і ще — аж тісно стало в камері. Ну й відразу вийшли на світло денне наші пилки,

сховані у надламаний трухлявій ніжці нар, і пошкоджені ґрати, яким потрібно було так небагато, щоб випустити нас на волю.

Бити нас почали, звичайно, відразу ж на місці. Пивовар упав, отож його досхочу товкли чобітьми. Наш Ганс наслідував інших все з тим самим байдужим, похмурим виразом обличчя, наче його абсолютно не обходило те, що він робив. Але слідчий явно підохочував себе, кричав високим, ламким голосом, який аж зривався на фальцет, підсакував на місці й хапався руками за комір, наче його душила власна лють. Зрештою, всі вони метушилися — смішно це казати про озброєних людей, які мали владу над нашим життям і смертю, — метушилися якомсь безсило. Звичайно, їх цікавило, хто був підбурювачем, з ким у місті ми мали зв'язки й через кого.

Ми думали, що нас переведуть кудись в іншу камеру, але, мабуть, не було місця. Обмежилися тільки тим, що забили вікно знадвору.

Те, що з нами робили в камері, була лише невинна прелюдія. Тепер вже ми не мали підстав скаржитися на нудьгу. Нас по черзі брали нагору. Першим, невідомо чому, забрали пивовара. Може, думали, що з нього легше буде щось витягти. Принесли його назад вже зовсім непритомного. Потім узяли агронома, бухгалтера, Яшка, мене, Гриця. Били. Я ніколи собі не уявляв такого биття. Але все-таки було не так жахливо, як могло здаватися. Через деякий час вже не відчуваєш болю, і страшенно допомагає ненависть. Мабуть, можливість відчуження емоцій обмежена в часі й просторі: спершу біль, приниження; бачите, мене ніколи в житті навіть власний батько не вдарив — він не визнавав такого методу... А потім уже залишається тільки ненависть, така ненависть, що охоплює все, поглинає, і забуваєш, що тебе кидають на підлогу, топчуть, товчуть, поливають холодною водою і знову б'ють. Багато разів мені здавалося, що це б'ють не мене — я стою збоку й дивлюся, холодно спостерігаю рухи гестапівців і власну реакцію. Якесь дивне роздвоєння. Але той, кого б'ють, вже не відчуває нічого, а той, що придивляється, відчуває ненависть, яка зростає аж до екстазу — або чогось схожого на це; і ці озброєні тварини починають йому, кінець кінцем, здаватися повзучими вошами, які все одно будуть розчавлені. Не знаю, напевне, кожний реагує по-своєму, я, в усякому разі, не

можу сказати, що вважаю себе за героя тільки тому, що гестапівці нічого з мене не витягли. Вістря фізичного страждання якось швидко притупилося, і, по суті, все було легше витримати, ніж здавалося.

Нас били, потім кидали до камери, мов старе лахміття. Ми вже навіть не знали, який у нас вигляд. У дошках, якими забили вікно, не було шпарин, а знадвору, певне, притулили ще й якийсь лист заліза. Світла нам не давали, ми мучилися в півморозі. Час від часу гестапівці робили перерву на кілька днів, просто вже не було куди нас бити. Не знаю, чому вони марнували стільки часу й не розстріляли нас відразу всіх гуртом. Видно, їх дуже цікавили оті зв'язки з містом, можливо, нас із кимось поєднували, щось не тулилося в припущеннях, і вони сподівалися розплутати з нашою допомогою якийсь клубок.

Тепер ми мали незаперечні докази, що Яшко не був підсланий. Його били так само, як інших. У дні, коли не було допитів, ми лежали, як колоди, переважно на животі. Пивовар стогнав, але це був зовсім інший стогін, ніж досі. Якийсь жахливий, протяжний, він закінчувався глухим хрипінням, наче старий уже конав. Але першим не витримав Гриць. Життя вже й раніш ледве трималося в ньому. Одного вечора його кинули у відчинені двері, мов клумак, на підлогу. Ні в кого з нас не було сил, щоб йому допомогти. Підвівся тільки Яшко. Він втягнув хлопця на нари — на своє нещастя, бо цим ніби нагадав про своє існування.

— Кому? — спитав пошепки хтось біля столу.

Директор здригнувся, наче цей шепіт несподівано покликав його звідкілясь здалека, дуже здалека, з інших часів, з іншого місця.

— Кому? От-от: кому... Але це треба по черзі...

— Не перешкоджайте, — шепнула господиня.

— Гриць умер так тихо, що ми й не почули. Вранці він уже задубів. Прийшов Ганс з другим наглядцем і за ноги витягли його з камери.

Я бачив: агронома щось гнітить. Тільки потім я зрозумів, що саме в той момент, коли Яшко, сам повзаючи на колінах, намагався втягти на нари вмираючого, агрономові прийшла в голову ця думка. Спершу, можливо, він і сам її не до кінця усвідомлював.

Наступного дня нас не допитували. І другого, і тре-

тього дня — теж. Рани присихали, і рухатися стало ще важче. Щось у нас змінилося. Зникла апатія — навпаки, з'явилося гостре відчуття дійсності. Можливо, саме тому я відчув, що агроном над чимось міркує, що його мозок весь час працював над якоюсь болючою проблемою. Нарешті якось уночі він, мабуть, зважився і сказав, немов продовжуючи далі розмову, якої зовсім не було:

— Кінець кінцем, це ж тільки злочинець.

З Яшкових нар долинало тяжке дихання сплячого. Я зрозумів з півслова і остовпів — до такої міри це було для мене несподівано.

— Ви що, збожеволіли?

Агроном повернувся на другий бік і не відповів. Але, мабуть, не заспокоївся, бо на другий день знов зачепив мене:

— Кожному з нас є що втратити, кожен щось собою являє і міг би принести користь і тепер, і в майбутньому. А він тричі сидів у нас в тюрмі і взагалі...

Мені не хотілося вірити, що це більше, ніж звичайні балачки, і я тільки низав плечима. Але він, мабуть, ще сам себе не переконав до кінця і тому обрав мене, щоб перевірити свій намір, уперто повертаючись до цієї теми, коли тільки можна було поговорити пошепки, щоб не чули інші. Можливо, він обрав мене саме тому, що тоді, вночі, хіть-не-хіть зі мною першим поділився планом втечі.

— Адже це єдиний вихід.

— Єдиний?

— Звичайно. Хто ж це може витримати? Хто це витримає? Один уже вмер, завтра вмере ви, вмру я. Всі поздихаємо, якщо раніш ніхто не зломиться та не засипле нас усіх. А так може бути ще якийсь шанс. Гестапівці досі нічого не знають, нічого не можуть довести. Потримайте і випустять. Ми не маємо права так легковажно відмовлятися від життя. І що таке: один злодій... Повірять, тим більше, що нашли злодійський струмент, звідки б ми могли його взяти?.. Ви ж партієць, не заперечуйте, я знаю, що партієць, у вас є обов'язки, про які вам не можна забувати, я вже не кажу про себе, хоча... Але ви повинні розуміти, що коли нема вибору... Адже ви потрібні партії і ще будете потрібні, я не вірю, щоб ви отак собі, випадково, опинилися в окупації. Адже і я... адже і я... Хто буде боротися з німцями, якщо ми будемо

так безглуздо марнувати власне життя, тоді як один злодій...

Я обурено grimнув на нього. Він махнув рукою.

— Ні, то й ні. Що я, але ви? Я думав, що, коли йдеться про справу, ви зумієте діяти твердо, як мужчина. Це звичайна сентиментальність, плаксивість. Але як знаєте.

Він перестав про це говорити. Я думав, може, він і справді відкинув свій проект... Це було безглуздя з мого боку, я недооцінював всієї серйозності того, що діялось біля мене. Бо намір у ньому залишився і зростав. Розумієте, яка спокуса? Врятувати свою дорогоцінну шкуру і ще обґрунтувати це обов'язками, поборенням дурних сентиментів в ім'я вищої мети.

Він збирав аргументи, переконував сам себе, спокуса вабила, тягла до себе, можливо, з більшою силою саме зараз, коли він замкнувся в собі і, начебто відмовившись від свого наміру, безупинно думав про нього, не зустрічаючи ніяких внутрішніх заперечень. А фізично він виявився найміцніший з усіх нас, якщо не згадувати Яшка.

Спершу я був переконаний, що зломиться бухгалтер. Але, на мій подив, цей малий, худий чоловічок раптом позбувся того, що його гнітило весь час,— страху. Він уже не боявся, не бліднув, не тремтів. Пояснював це дуже просто:

— Адже відомо, що доведеться вмерти, і відомо, як саме. Нас просто заб'ють на смерть, от і все. Отож чого боятися? Я боявся, коли чекав, чекав і кожна хвилина могла принести щось невідоме, страшне. Кожен прихід Ганса чи галас у коридорі. Але тепер уже все ясно.

Звичайно, все було ясно, аж до скривавленої щелепи бухгалтера, з якої гестапівці повибивали всі зуби, аж до його розтщених пальців. Не з'ясовано було тільки одне — як буде поводитися пивовар. До речі, хоч зараз він був худий, але про нього завжди думалось, як про товстуна — такого, як він, мабуть, був раніше. Це відчувалося і не тільки тому, що костюм аж висів на ньому, а головне тому, що та худина зовсім йому не личила. Він мав бути кругленький, з червцем, з червоним обличчям. Я ніколи його таким не бачив, але був певен, що колись він саме так і виглядав.

Тепер, невідомо чому, пивовар почав пухнути. Наче під обвислою шкірою почала пробиватися вода, почала

заповнювати порожнечу, надимати тканини. Це була не звичайна огрядність; здавалось, якщо доторкнутись до нього, вода забулькотить, наче в пухирі.

Таким чином, з пивоваром було найбільше клопоту. Він буквально розлазився на очах. Плакав кумедно, подитячому схлипував, голосно шморгав носом. І почав погрожувати. Він скаже все, що вони схочуть! Лежав на нарах і монотонно, стогнучим голосом повторював:

— В цьому немає рації, ніякої рації, сьогодні я вже скажу, напевне скажу...

Ми спершу гримали на нього, правда, без великого переконання, бо ці погрози були якісь безсилі, наче він і сам у них не вірив. Потім перестали звертати увагу на його балачки. І цікаво, що агроном не пробував агітувати пивовара щодо свого наміру звалити все на Яшка. Я думав — може, просто відмовився від свого проекту, але, мабуть, і він відчував, що, незважаючи на зовнішні вияви, на пивовара нема чого розраховувати. Тільки час від часу, коли старого приносили з допитів і він жалібно стогнав, агроном ніби з чемності недбало питав:

— Ну що, сказав?

Пивовар плакав, у нього трусилося підборіддя і голосно цокотіли якимось чудом частково вцілілі зуби.

— Я не міг. Хотів сказати, так хотів сказати... І не міг, не міг! Але ранком скажу напевне. Це ж неможливо, цього просто не можна витримати, я мушу сказати!

Але він не казав ні завтра, ні післязавтра. Зрештою, він весь час був напівпритомний. Марив, говорив уночі, сварився сам з собою, проклинав свою, як він казав, слабкість. Присягався, що скаже все, що від нього зажадають, обвинуватить усіх нас і себе самого. Та коли там, нагорі, починали його товкти, — мовчав. Хоч ні, зовсім не мовчав. Аж сюди нам було чути, як він кричить, плаче, стогне. Але це були тільки нечленороздільні звуки; всупереч своїм намірам він не говорив ні слова. А потім, у камері, проклинав самого себе, обіцяв, що наступним разом скаже, — і знову не казав нічого. Хотів зрадити — і не міг. У ньому боролися дві волі, дві сили: одна за всяку ціну хотіла врятувати оце нужденне, покалічене тіло від мук, і друга, дужча й твердіша, що стояла на варті і затуляла йому вуста. До того ж це якось дивно в ньому переплуталось — саме те, що він не може зрадити, старий

вважав за відсутність мужності, за боягузтво, якого не може побороти.

А з ним діялося щось страшне. Мабуть, позначалась і хвороба, і наслідки биття, але він пухнув дедалі більше. Шкіра, вся в кривавих синцях, стала якась губчаста, старий ледве-ледве міг згинати пальці, товсті й безформні.

На Яшка я не звертав уваги. Згодом мені важко було пригадати, як він поводився. Знаю тільки, що не стогнав і не охав, а може, його просто приглушував наш пивовар. Зрештою, тоді я був до всього байдужий — мені перебили руку, і це остаточно вивело мене з рівноваги, хоч раніш думалось, що я вже пізнав біль до останньої межі.

Раптом нам здалося, що період допитів уже скінчився. Минуло три дні — такі перерви вже бували. Але потім прийшов четвертий, п'ятий, шостий день — і нічого. Вранці і ввечері Ганс приносив нам їсти, перевіряв, чи ми всі в камері, хоч ніхто не міг звідси вивести навіть навкарачки. Потім ми даремно чекали кроків у коридорі і гострого, мов клацання замка, вигуку. Минув тиждень, почався другий. У мене на руці, вище перелому, набіг чиряк, і це з успіхом заступало найдужче биття. Але пивовар перестав стогнати, і хоч лежав опухлий, як і досі, здається, менше страждав. У бухгалтера загоїлись ясна після вибитих зубів, він міг уже не тільки хлебтати суп, але й жувати м'якушку хліба. Здається, поволі ми всі почали вірити, що все вже скінчилося. Мабуть, гестапівці побачили, що нічого з нас не виб'ють, і дали нам спокій. Звичайно, це була наївність, але вперта надія не покидала нас всупереч здоровому глузду.

Майже три тижні тривала ця ілюзія...

Мабуть, той день був сонячний, бо крізь невидиму шпарину в дошках, якими було забите вікно, пробивався промінь і в ньому стовпом стояли порошинки. Раптом у коридорі затупотіло. Бухгалтер схопився з нар, з роззявленим ротом дивлячись на двері. Мене охопила така слабість, наче я от-от зомлію.

Забрали агронома. Хто ж за ним? Зрештою, це вже було байдуже; ще година, дві чи три — і черга дійде до кожного.

Звичайно, безглуздо було думати, що нам дадуть спокій. Можливо, гестапівці просто вирішили, що до тортур людина теж призвичаюється, втрачає вразливість, і дали

нам трохи відвикнути, трохи одужати, а зараз візьмуться за нас з новою енергією.

Агроном на диво швидко повернувся назад. Забрали Яшка. Лише коли за ним замкнулися двері й затихли кроки в коридорі, мені здалося: тут щось не так, щось не в порядку. Але що ж саме?

І раптом сяйнула думка, мов несподіване світло. Але ж агроном прийшов з допиту. Його не кинули, мов клумак, на підлогу, не вбили в двері ударами колін. Просто він зайшов і сів на нари.

Мабуть, те ж саме подумали й двоє моїх товаришів. Вони підвелися із своїх місць і чекали, наче мало трапитися щось страшне. Агроном, мабуть, відчув, що не дочекається запитання, і чужим, вдавано бадьорим голосом заявив:

— Отож усе гаразд!

— Як це — гаразд? — свистячим, чудним шепотом запитав бухгалтер. Він ще не звик до того, що в нього немає зубів, і говорив з зусиллям.

— Я сказав, що тікати хотів він, а ми нічого не знали.

— Хто — він? — здивувався пивовар.

— Ну, той, Яшко-зłodій.

Настало мовчання. І раптом маленький, худий бухгалтер, замучене, нещасне створіння, скочив з нар і, стискаючи кулаки, підбіг до плечистого, високого чоловіка.

— Неправда! — просвистів він.

— Чому неправда? Ціною життя одного зłodія врятував чотирьох людей.

— Себе! Себе!

— А хоч би й себе. І себе, і жінку, матір моєї дитини, і дитину, і тих людей, які організували втечу, і ще щось більше. Бо якби хтось із вас не витримав... А так я врятував усіх.

Бухгалтер істерично засміявся:

— Хто ж тебе просив, тварюко ти, тварюко?! Врятував? Видав людину фашистам, мерзотник!

Він підступив до агронома із стиснутими кулаками. Той відвернувся.

— Видав і правильно зробив. Вже нас не битимуть більше.

Пивовар застогнав і раптом розплакався. Бухгалтер, не тямлячи себе, кричав далі:

— Врятував? Я б краще хотів, щоб мене сьогодні повісили, щоб мене сьогодні забили на смерть, аніж сидіти з тобою хоч хвилину в одній камері, тварюко!

Ганс, мабуть, почув крики, бо двері з грюком відчинилися.

— Мовчати!

Настала тиша. Ми більше не озивалися один до одного. Яшко вже не повернувся. А ввечері Ганс уперше зволив до нас заговорити. Чи навіть не заговорити, а просто зробити жест. Та цього жеста було цілком досить. Він показав на Яшкові нари, а потім вдав, наче затягає вірвовку на шиї, ще дужче витріщив і без того витріщені очі, вивалив язика і захрипів, вдаючи повішеного. Потім розреготався, явно задоволений із своєї пантоміми, і з грюком зачинив двері.

Нікого з нас більше не викликали. Повірили там гестапівці чи ні, в усякому разі, вони добилися свого. Винуватця покарали, перемога була на їхньому боці.

В камері панувало мовчання. Хоч ми, троє, і не були винні, але кожен почував, наче й він причетний до цього. Я, може, відчував це особливо гостро, адже агроном признався мені, а я не зумів відвернути злочин. І я весь час думав про повішеного. Мене мучило, що я не міг пригадати його обличчя — зовсім так, наче хтось стер губкою креслення з дошки. Ні рис, ні голосу, нічого. І як це я стільки часу сидів з людиною і не знав нічого про неї! А довідався лише на свободі.

— А як же ви звідти вибрались? — злегка захриплим голосом спитав головний інженер.

— Як? Досить просто й несподівано. Через кілька днів після того, як повісили Яшка, партизани напали на тюрму. Це було саме під час нашого повітряного нальоту. З дедалі частіших бомбардувань ми зробили висновок, що фронт наближається. Звичайно, тільки-но починалась тривога, гітлеряки ховалися в мишачі нори, бо ми чули, як вони гупають по сходах, аж гуде. Нас залишали напризволяще в замкнених камерах.

Поруч горів будинок. Темно... Галас... Партизани оточили тюрму, виважили ворота; це було не так уже й важко, будівля була стара, здряхліла. Нас цілим гуртом відправили потім у тил, на лікування. Бухгалтера охопило несподіване зав'язття, і він залишився в загоні, а мене, з моєю перебитою рукою, яка весь час гнила, ві-

діслали на лікування — мене й пивовара. Та його вже не пощастило врятувати, він умер у госпіталі в Москві через кілька днів після того, як нас туди привезли літаком. А агроном десь подівся, в нього ж була сім'я в містечку — мабуть, допомогли йому сховатися. Отож і його врятував Яшко.

— Яшко? — здивувалася інженерова жінка, яка досі нерухомо сиділа біля прохололого самовара.

— Саме Яшко. Це, щоб його звільнити, зробили напад на тюрму.

— Ви ж казали, то були партизани, Костянтин Івановичу, — заперечив бухгалтер.

— Казав, звичайно, казав. Але, бачите, в нашій маленькій, провінціальной тюрмі сиділи тільки такі собі маленькі люди, як я, пивовар, як інші. З маленької, низової нелегальної роботи. Але Яшко — зовсім інша річ. Він був видатним партійним діячем, керівником підпільної організації в цілій округі.

— Не може бути! — вихопилося у когось за столом.

— Не може... Саме так і було. І, довідавшись про це, я не міг зрозуміти, як це я відразу не догадався. Як мені замилила очі казочка, сфабрикована для гітлерівців, документ кримінального злочинця.

Директор устав і, заклавши здорову руку за спину, поволі почав походжати туди й назад, од вікна в куток кімнати.

— От вам моя історія. Чи можна жертвувати чужим життям?..

Але, крім того, тут була ще й інша проблема. Той чоловік вважав, що його вчинок не можна кваліфікувати як зраду; в уяві він жертвував одним злодієм заради врятування чотирьох чесних людей, бо й себе вважав за чесну людину. Але хотів він чи не хотів, все одно зрадив — і не тільки Яшка. Він допоміг ворогу здобути перемогу. Показав, що тут простісінько йшлося не про якість, а про кількість. Якщо бити місяць, — можеш нічого не добитися, та коли катувати ще й другий місяць, кінець кінцем, можна зламати людину. Ми захищалися стільки часу, і нарешті нас поборили. І мене, і того нещасного пивовара, і бухгалтера. Гестапівці перемогли. Думаю, що коли б навіть не стояла тут така важлива проблема, як припустима можливість видати гестапівцям людину, — все одно ніхто не мав права іти на компроміс, ні на який компро-

міс з ворогом. Коли у тих тупих тварюк, що нас допитували, була якась здатність до мислення, то з усієї цієї історії, за їх логікою, можна було б зробити один висновок: бий, бий, не відступай, і зрештою котрийсь удар, котрийсь штурхан дасть тобі бажаний ефект.

Агроном занастив не тільки Яшка, а хтозна ще скільки людей, які сиділи після нас у тюрмі,— фронт не посунувся вперед так швидко, як тоді здавалося. Виходить, агроном зрадив не тільки Яшка, а всіх радянських людей, які терпіли, мучились, стікали кров'ю в сотнях гітлерівських казематів.

Директор зупинився. Ми помітили, що його обличчя наче потемніло від гніву, голос, до того спокійний, звучав тепер грізно, ніби він картав когось, кидав комусь обвинувачення просто в обличчя. Всім стало ніяково, і, наче бажаючи побороти це неприємне, гнітюче почуття, головний інженер запитав:

— А цей агроном — не знаєте, що з ним, кінець кінцем, сталося? Ніхто його не шукав?

— Агроном... Думаю, що він переїхав в якесь інше місце, ніби нічого не сталося, поставив хрест на старій історії, і функціонує далі з таким самим солідним, поважним обличчям, і тим самим солідним голосом говорить про справи. Може, носить медалі й ордени за воєнні заслуги. Що ж, і так буває... Тільки... трапляється збіг обставин чи доля, як там хочете. Бо ж склалося так, що тільки я один знаю цю історію. Пивовар умер, бухгалтер загинув у партизанському загоні, залишився тільки я. Хоч не знаю навіть прізвища отого чоловіка, бо він сидів під фальшивим. І, зрештою, стільки було важливіших справ, я просто забув про нього. Але, мабуть, цьому типові не щастить, бо ж був єдиний шанс, один на сто чи на тисячу, щоб саме я приїхав, саме в цю, а не в іншу цукроварню...

— Що? Що? — перелякався головний інженер. Але вже з-за столу обважніло підводився його помічник.

— Олексію Прокоповичу! — перелякалася господиня, коли з тіні виринуло пооране борознами, тепер перекошене дивною конвульсією обличчя.

— Досить! — голосно, виразно промовив помічник головного інженера.— Я вас також пізнав з перших слів, перше ніж ви почали розповідати про тюрму. Навіщо це все? Там не було ніякого агронома, то був я.

ПРИМІТКИ

РАЙДУГА

Повість «Райдуга» написана в Куйбишеві наприкінці літа 1942 року під час короткої відпустки з фронту (про джерела і творчу історію повісті див. перший том цього видання, стор. 54—57). Друкувалася в газеті «Известия», 1942, №№ 193—219, згодом — у журналі «Октябрь», 1942, №№ 10, 11. До кінця 1942 року вийшла трьома окремими виданнями. Мовою оригіналу повість («Tęcza») уперше видано 1943 року в Москві в «Издательстве литературы на иностранных языках».

«Райдугу» відзначено Державною премією Першого ступеня за 1942 рік. Усю премію письменниця внесла у фонд Радянської Армії на побудову літака і просила назвати його «Варшава» на спогад про доблесний опір польської столиці гітлерівцям у вересні 1939 року. Прохання В. Василевської задовольнили.

Повість справила на сучасників величезне враження. Її високо оцінила «Правда» (П. Поспелов і Л. Іллічов, «Повість про героїзм і силу радянського народу», 1942, 4. X). З захопленням писали про неї Максим Рильський («Книга зненависті, любові і надії», «Література і мистецтво», 1943, 30. III), Л. Новиченко («Сила народу-богатиря», «Комуніст», 1942, 8. X) та ін.

У Радянському Союзі «Райдуга» витримала близько п'ятдесяти видань двадцятьма мовами народів СРСР загальним тиражем понад 1 400 000 примірників. Повість перекладено на багато іноземних мов.

У 1944 році «Райдугу» було екранізовано. Роль Олени Костюк виконувала народна артистка СРСР Н. Ужвій.

ПРОСТО ЛЮБОВ

Повість «Просто любов» написана весною 1944 року. Вперше надрукована в журналі «Октябрь», 1944, №№ 7, 8. Окремою книгою вийшла в Москві 1945 року в «Гослитиздате», мовою оригіналу — 1944 року у виданні Бібліотеки Союзу патріотів польських, в українському перекладі — 1945 року в Укрдержвидав. З того часу повість витримала 14 окремих видань.

Про джерела і творчу історію повісті розповідається в «Автобіографії» (див. перший том цього видання, стор. 57—58).

Повість відзначено Державною премією Другого ступеня за 1943—1944 роки.

ОПОВІДАННЯ

У хагі. Вперше надруковано в збірці: В. В а с и л е в с к а я, Рассказы, М., 1941. У 1942 році вийшло окремою книжечкою у видавництві «Правда» і «Воениздат». Того ж 1942 року було перекладено казахською, латиською, литовською, англійською мовами. Українською мовою видано в Харкові 1943 року.

Остап Савчук. Вперше надруковано в збірці: В. В а с и л е в с к а я, Рассказы, М., 1941. Друкувалося також під назвою «Дезертир».

На світанку. Написано 1941 року. Друкувалося під назвою «Партійний квиток» у виданні фронтової газети «Красная Армия» — без року видання; у збірках «Ненависть», «Военмориздат», 1942; «Великая Отечественная война», вип. I, М., 1942; «Коммунисты в строю», М., 1942, тощо.

Братерство народів. Написано наприкінці 1941 року, надруковано 1942 року в кількох збірниках: «Великая Отечественная война», вип. I, «Ненависть», тощо. В українському перекладі опубліковано в збірці «Україна в огні», том I, 1942.

Барвінок. Уперше надруковано в журналі «Новый мир», 1946, № 12, стор. 139—145.

Зустріч. Опубліковано в журналі «Новый мир», 1947, № 10, стор. 52—63.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Ванда Василевська. <i>Фото 1941 р.</i>	112—113
Ванда Василевська, Олександр Корнійчук і Микола Бажан на фронті. <i>Фото 1942 р.</i>	224—225
Ванда Василевська на вечорі української літератури в Москві. <i>Фото. Жовтень 1942 р.</i>	304—305

З М І С Т

Райдуга. <i>Повість. Переклад</i>	<i>М. Пригари</i> . . .	5
Просто любов. <i>Повість. Переклад</i>	<i>М. Пригари</i> . . .	197
Оповідання		
У хаті. <i>Переклад Івана Ле</i>		319
Остап Савчук. <i>Переклад Івана Ле</i>		330
На світанку. <i>Переклад М. Пригари</i>		337
Братерство народів. <i>Переклад Івана Ле</i>		346
Барвінок. <i>Переклад М. Пригари</i>		353
Зустріч. <i>Переклад М. Пригари</i>		365
Примітки		385
Список ілюстрацій		387

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ

Сочинения, т. 5

(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. Т. Сингаївська*
Художник *К. К. Калужін*
Художній редактор *М. П. Вуек*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Виготовлено на Київській фабриці
набору Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Довженка, 5.

Лінотипіст *О. А. Енгельгарт*
Верстальник *Д. В. Старовойт*
Друкарі *О. І. Макаревич, Л. П. Яценко*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *М. Д. Чернова*

Здано на виробництво 26/Х 1966 р.
Підписано до друку 17/ІІ 1967 р. Па-
пір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн.
друк. арк. 12,125. Умовн. друк. арк.
20,37+3 вкл. Обліково-видавн. арк.
21,901. Ціна 98 коп. Замовлення 2093.
Тираж 6000.

1911

